VASO BOGDANOV

HRVATSKI NARODNI POKRET 1903/4

PREDGOVOR

Od revolucije 1848 pa sve do 1918 Hrvatski narodni pokret iz godine 1903/4 predstavlja najkrupnije, najznačajnije revolucionarno gibanje puka u Hrvatskoj. I po svojoj teritorijalnoj sveobuhvatnosti, i po trajanju, i po žrtvama i krupnim rezultatima taj pokret spada među najvažnije događaje novovjeke hrvatske povijesti. Gotovo kroz pune dvije godine od Rijeke do Zemuna traje odlučna, požrtvovna borba hrvatskoga puka za puno nacionalno-političko i socijalno oslobođenje. »Nije bilo hrvatskoga mjesta i mjestanca u kome se narod nije digao, da na način kako je znao i umio dade oduška svojim i Hrvatske jadima. Hiljade ljudi ležalo je u tamnicama; žene su se u nekim prigodama upravo odlikovale; izbilo je u pojedincima upravo sjajnih primjera zauzetnosti i požrtvovnosti; može se reći čitav narod je ustao da vapi proti podloštvu svome!« ... »To je bio pokret ljudi srca i osjećaja za narod, raznih i protuslovnih struja i stranaka, koji su se u času jednog ogorčenog očajanja zajedno bili našli, da dignu svoj protest zajedno sa pukom, koji se protest čuo po svoj Evropi i po cijelome svijetu. Hrvatski puk je sa oduševljenjem išao u tamnice, te je bilo zatvoreno preko 3.000 ljudi ... U samom Ogulinu ondašnji veliki župan Nikolić, koji je po Primorju i Gorskom Kotaru, usred prijekog suda, trkao sa žandarima i vojnicima i lovio ljude na buljuke, nije imao više ni prostorija, gdje da ih smjesti, te su ih trpali u željezničke vagone za marvu. Bilo je mrtvih i ranjenih, ali puk je sve to rado podnio i držao se u pokretu odvažno, jer je podnosio iz uvjerenja, da se bori za prava i slobodu svoje domovine, za svoju slobodu«.[1]

Usprkos njegova velikog značenja, ovom pokretu naša historiografija nije posvetila odgovarajuću pažnju. Osim Marjanovićeve[2] i Iblerove

[1] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Izdanje »Kulture«, Zagreb, 1953. Str. 30, 28.

[2] Milan Marjanović, *Hrvatski pokret I–II*. Dubrovnik 1903, 1904.

knjige,[3] koje su objavljene prije Prvog svjetskog rata i koje nisu rađene na osnovi arhivskih dokumenata, – Hrvatski narodni pokret sve dosad nije dobio svoje monografije.

Ova radnja pisana je na osnovi bogate izvorne građe, pohranjene u Državnom Arhivu u Zagrebu.

Ugodna mi je dužnost, da se i ovom prilikom zahvalim drugovima Josipu Vidmaru i Nikši N. Jakši, arhivistima Državnog Arhiva u Zagrebu, koji su mi znatno pomogli u prikupljanju i kolacioniranju arhivskih dokumenata, i drugarici Fedori Bikar, koja je prevela mađarske dokumente i obavila korekturu.

[3] Janko Ibler, *Hrvatska politika 1903.* Zagreb 1914.

Upotrebljene kratice: DAZ = Državni Arhiv u Zagrebu; PrZV = Predsjedništvo zemaljske vlade; V. Ž. = Varaždinska županija. – Kursiv u citiranim tekstovima je autorov, osim na mjestima, gdje je posebno drukčije označeno.

UVOD

NEPOSREDNI POVOD I PRAVI UZROCI POKRETA

Neposredni povod pokretu bile su uvrede, nanesene Hrvatskoj u odgovoru mađarske kraljevinske deputacije za obnovu financijalne nagodbe. Taj odgovor objavljen je u hrvatskoj štampi 26. II. 1903., a već 2. III. održan je protestni zbor zagrebačke studentske omladine, koji je izazvao slične skupštine i demonstracije najprije u Zagrebu, a zatim i unutrašnjosti Hrvatske. Isticanje mađarskih natpisa na željezničkim zgradama i izvješivanje mađarskih zastava dalo je povoda da se taj, spočetka skupštinski pokret za financijalnu samostalnost Hrvatske, pretvori u opću narodnu borbu za punu nacionalnu slobodu, koja je borba ubrzo po hrvatskim selima poprimila oblike oružanog sukoba s predstavnicima mađarske vlasti nad Hrvatskom.

Stvarni uzroci pokreta prikazivani su sa strane suvremenika, pa i učesnika na različite načine. Neprijatelji hrvatskoga naroda tvrdili su, da je do pokreta došlo zato, jer je austrijska, bečka reakcija i ovoga puta kao 1848-e upotrebila za svoje sredstvo Hrvate, nahuškavši ih protiv Mađara, koji se bore za slobodu; druga neprijateljska teza bila je da su hrvatski pokret potakli Rusi u panslavističkome cilju; treći su iznosili, da to hrvatski klerikalci izazivaju i organiziraju otpor protiv liberalne mađarske vladavine. Sve te tvrdnje su, naravno, neistinite, i predstavljaju zlonamjerne optužbe protiv pokreta, a ne otkrivanje njegovih stvarnih uzroka.

Isto je tako jednostrana i neodrživa i teza, koju su podržavali predstavnici građanske opozicije, da je glavni i gotovo jedini uzrok pokretu ekonomsko stanje i nesređeni financijski odnosi između Ugarske i Hrvatske. Takvo prikazivanje uzroka bilo je očito oportunističko: treba samo srediti te financijske odnose, pa će opet sve biti u redu, i hrvatski narod ne će više imati razloga da bude nezadovoljan i da se buni.

Stvarni uzrok pokretu nalazio se u nacionalnom tlačenju, što ga mađarski vlastodršci vrše nad Hrvatskom na osnovi Nagodbe iz godine 1868. Nagodbenjačko obespravljivanje i porobljavanje Hrvatske popri-

milo je naročito drastične oblike za vrijeme vladavine bana Khuena Hédervárya 1883–1903, i postalo za hrvatski narod u tolikoj mjeri neodrživo, da je ma i najneznatniji povod bio dovoljan da iz naroda nezaustavljivom silinom provali decenijima nagomilavani gnjev i ogorčenost.

Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz godine 1868 poništena je ona pravna i stvarna nezavisnost Hrvatske prema Mađarskoj, koja je bila realizirana godine 1848. Paragrafom pedeset i prvim, koji određuje da vrhovnog upravljača Hrvatske, bana, imenuje kralj, na prijedlog i uz premapotpis ugarskoga predsjednika vlade, – Hrvatskoj je oduzeta svaka istinska politička samostalnost.

Nagodba priznaje zajedničke poslove i ustanovljuje zajedničko hrvatsko-ugarsko zakonodavstvo i zajedničku vladu (§ 3 i 5). Zajednički poslovi su: opredjeljivanje troškova za izdržavanje dvora (§ 6); vojska (§ 7); financijalni poslovi: ustanovljivanje izravnih i neizravnih poreza i njihovo utjerivanje, budžet zajedničkih troškova, državni dugovi, uprava i prodaja nepokretnih državnih dobara, raspolaganje monopolima (§ 8), pravo pomorsko, trgovačko, mjembeno i rudno, trgovina, carine, pošta, željeznice, luke, brodarstvo (§ 9) i obrt (§ 10).

O svim tim zajedničkim poslovima odlučuje zajednički ugarsko-hrvatski sabor u Pešti, u kome broj hrvatskih zastupnika predstavlja neznatnu manjinu: u donjem domu 29 (a poslije ukidanja Vojne granice 40) Hrvata prema preko deset puta više Mađara, u gornjem samo dva Hrvata. To stvarno znači, da u tom »zajedničkom« zakonodavnom tijelu u svima slučajevima prevladava golema mađarska većina.

Posebnom financijalnom nagodbom (paragrafi 14–20) određen je za narednih deset godina budžet Hrvatske na način krajnje nepovoljan po Hrvatsku. (Od svih hrvatskih poreza i ostalih javnih dohodaka 45% pripada Hrvatskoj, a 55% zajedničkoj ugarskoj blagajni). Time je ujedno hrvatski sabor lišen osnovnog parlamentarnog prava: donošenja i odobravanja budžeta.

Hrvatskim financijama i svima ostalim zajedničkim poslovima upravlja zajednička ugarska vlada, u kojoj Hrvati imaju jednog jedinog člana bez resora (»hrvatski ministar bez torbe«), koji neposredno zavisi od mađarskog ministra predsjednika, a odgovoran je ugarskome saboru. To u stvari znači da je vlada nad Hrvatskom u svim tim poslovima prepuštena Mađarskoj. Nagodbom je dakle Hrvatska izgubila svoju političku samostalnost i ekonomsku i financijsku nezavisnost, a u zamjenu za sve to dobila je autonomiju na području bogoštovlja i nastave, unutrašnje administracije i pravosuđa.

Ako se ima u vidu da, s jedne strane, na čelu hrvatske autonomne vlade stoji ban, koji direktno zavisi od mađarskog ministra predsjednika, i da su, s druge strane, svi činovnici autonomne uprave podvrgnuti tome, od mađarske vlade zavisnome banu, – onda proizlazi da je i čitava ta autonomija u trima pomenutim resorima u stvari iluzorna, jer su, u krajnjoj liniji, svi organi tih autonomnih vlasti zajedno sa svojim vrhovnim šefom podčinjeni Mađarskoj.

Ponovnim podvrgavanjem Hrvatske Mađarskoj, koja se godine 1867 austromađarskom nagodbom bila podčinila Austriji, Hrvatska će se 1868 naći u položaju dvostruke mađarsko-austrijske podjarmljenosti. Nasrtaji germanizacije i mađarizacije, nacionalno tlačenje što ga protiv Hrvatske provode dvije moćne vladajuće nacije u Monarhiji: njemačka i mađarska, potpomognute dinastijom, vladom, cenzurom, vojskom, policijom i svim ostalim organima državnog aparata, koji se nalazi isključivo u rukama hrvatskih neprijatelja, tuđinačkih, austro-mađarskih ugnjetača, – ti nasrtaji su u Khuenovo doba (1883–1903) sve više ugrožavali i sam nacionalni opstanak hrvatskoga naroda. To nacionalno ugnjetavanje nije, međutim, onemogućavalo samo slobodan nacionalni život, nego je obuhvaćajući istovremeno i ekonomsko, te političko i kulturno tlačenje Hrvatske, nasilno sprečavalo i normalan društveno ekonomski i kulturno politički razvitak naroda.

K tome je prilikom sklapanja nagodbe 1868 Mađarska uz podršku Austrije na prijevaran način pripojila Rijeku neposredno svojoj vlasti. Međumurje je otrgnuto od Hrvatske još ranije (1861), a Dalmacija i Istra ostale su i dalje izvan sklopa Hrvatske, pod neposrednom vlašću Austrije.

Starčević je tu podjarmljenu, raskomadanu, krnju Hrvatsku osjećao kao »krletku (kavez) u kojoj se ne može kretati ni raditi«. Takvom tamnicom, u kojoj se ne može slobodno disati ni slobodno živjeti osjećao je tu nagodbenjačku Hrvatsku i čitav hrvatski puk.

Da bi se pravilno shvatio glavni uzrok pokreta, postojanje nacionalnoga tlačenja, treba imati u vidu njegovu dvostruku kompleksnost: s jedne strane to je bilo istovremeno njemačko-mađarsko-talijansko ugnjetavanje Hrvatske (dualistička Austrija podržavala je hrvatsku podjarmljenost Mađarskoj, a ova je u Hrvatskome Primorju vodila talijansku politiku: favorizirajući i u jezičnom i u političkom pogledu talijanski elemenat protiv hrvatskoga). S druge strane je i ovdje nacionalno tlačenje u stvari bilo uvijena klasna vladavina, ekonomsko ugnjetavanje, što ga vrši vladajuća klasa porobljivačke nacije nad heterogenim podjarmljenim narodom. Stvarni nosilac nacionalnoga tlačenja bila je mađarska vladajuća klasa, udružena s pretežno tuđinskim feudalnim i kapitalističkim elementima u Hrvatskoj (Mađarima, Nijemcima, Židovima, Talijanima); toj tuđinskoj vladavini služili su i gotovo svi hrvatski feudalci i golema većina hrvatske građanske klase i njene pretežno činovničke inteligencije, okupljeni u mađaronskoj »narodnoj« stranci. Na taj način nacionalni tlačitelj Hrvatske bio je identičan s klasnim ugnjetačem hrvatskoga puka, goleme većine seljaštva i radnoga naroda uopće.

Takvo nacionalno tlačenje izazvalo je otpor puka u Hrvatskoj i protiv svih vrsta nacionalnog porobljavanja (i protiv mađarskog i protiv njemačkog i talijanskog tlačenja) i protiv feudalno-kapitalističkog klasnog ugnjetavanja. Otuda je u Hrvatskom narodnom pokretu 1903/4 borba za nacionalnu slobodu bila tijesno povezana i identična s borbom i za socijalno oslobođenje hrvatskoga puka.

Varaždinski veliki župan Rubido-Zichy u svom izvještaju banu Khuenu od 6. VII. 1903 nabraja ove uzroke pokreta u Varaždinskoj županiji: »Kao povod zbivših se pokreta isticali su se: 1. financijalni odnošaji; 2. poznati napisi i navodno nekorektno i provokatorno postupanje činovništva na željeznicama; 3. uporaba nehrvatskih mjesnih imena kod zajedničkih i ugarskih oblasti ... 4. uporaba državnog i zakonom opredijeljenog barjaka zemalja krune sv. Štjepana na zajedničkim uredima ... 5. neobdržavanje jasnog slova nagodbenog zakona o utanačenju hrvatskog, kao jedino službenog jezika u okviru kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije; 6. konačno lihvarenje nebrojenih seoskih veresijskih instituta ... To sve upotrebljavalo i navađalo se je kao tobožnji uzrok nezadovoljstvu ovopodručnog pučanstva ...«[1] U tom izvještaju sa terena nisu, naravno, nabrojani svi uzroci narodnoga nezadovoljstva, ali su dva osnovna uzročnika točno uočena: nacionalno ugnjetavanje i kapitalističko izrabljivanje puka u Hrvatskoj.

[1] DAZ. Broj 4141 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 4297). 6-14/1063.

Dio prvi

RAZVOJ DOGAĐAJA

Ovdje se, naročito s obzirom na zbivanja u unutrašnjosti Hrvatske, hronološki tok događaja iznosi gotovo isključivo na osnovi dosad nepoznatih arhivskih dokumenata, u kojima je razvoj Hrvatskog narodnog pokreta sadržan najegzaktnije i najvjernije.

Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz godine 1868 kraljevinske deputacije hrvatskoga i ugarskoga sabora imale su svakih deset godina ponovo ustanoviti financijske odnose između Hrvatske i Ugarske. Posljednje takvo utanačenje obavljeno je godine 1889; otada je nekoliko puta produljeno na štetu Hrvatske, tako da se sve do početka 1903 nije sklopila nova financijska nagodba, premda su saborske deputacije u tome cilju bile izabrane još 1898. Ugarska deputacija je 24. II. 1903. uputila hrvatskoj poziv, da se otpočnu usmene rasprave; taj mađarski poziv, koji je u zagrebačkoj štampi objavljen 26. II., sadržao je za hrvatski narod uvredljive tvrdnje, kako Hrvatska živi od milosti Mađarske i kako je Mađarska uzdržava. Te mađarske izjave izazvale su golemo ogorčenje u hrvatskoj javnosti. Najbrže i najodlučnije reagirala je udružena hrvatska i srpska studentska omladina zagrebačkog sveučilišta. 2. III. održana je prva studentska skupština i donesena rezolucija, u kojoj se oštro protestira protiv uvredljivih mađarskih tvrdnja i zahtijeva potpuna financijska samostalnost Hrvatske. Neposredno poslije te skupštine došlo je u Zagrebu do prvih đačkih demonstracija protiv Khuenove mađarske vladavine nad Hrvatskom. Opoziciona grupa Naprednjaka sazvala je za 9. III »pouzdanički sastanak«, na kome su govorili Marijan Derenčin, Antun Radić, dr. Korporić, Milan Marjanović, dr. Heimrl, Stjepan Radić i H. Sirovatka; na sastanku je zaključeno da se za 11. III. sazove u Zagrebu velika javna skupština svih nezavisnih opozicionih stranaka i antirežimskih elemenata.

Policijski povjerenik Winkler 12. III. 1903 upućuje vladi ovaj izvještaj o pučkoj skupštini, održanoj u Zagrebu 11. III: »Josip Pasarić, urednik »Obzora« i dr. Milan Heimrl, suradnik istoga, sazvali su za dan

11. ožujka 1903. javnu skupštinu u dvoranu »Hrvatskog Sokola« i to u 1/2 9 sati na večer, a sa dnevnim redom: Financijalni odnošaj između Hrvatske i Ugarske i vojne osnove. Ova skupština je jučer i održana, pak se usloboćujem o toku iste u smjernosti slijedeće izvijestiti:

K istoj sakupilo se je otprilike 3.500 do 4.000 ljudi, od čega gotovo 75% otpada na radnike socijal-demokratske stranke, dok je ostatak predstavljao većim dijelom radnike kršćansko-socijalne stranke i čiste pravaše. Građana samih bilo je vanredno malo, gotovo ništa, ali je s druge strane bilo primijetiti, da je prisustvovao i dobar broj nezrelog uličnog elementa. Potonje je ú samom jednom socijal-demokratskom vođi palo u oči, pa je tražio od sazivača, da se djeca odstrane.

Točno u 1/2 9 sati otvorio je sazivač dr. Heimrl skupštinu i nakon kratkog uvoda predložio za predsjednika Dra Marijana Derenčina, a za potpredsjednika socijaldemokrata Slavka Henča i kršćanskog socijalistu Ćirila Ferenčinu.

Dr. Derenčin proslovio je kratko o svrsi skupštine tužeći se na postojeće odnošaje i onda se prešlo na dnevni red.

O financijalnom odnošaju između Hrvatske i Ugarske govorili su Stjepan Radić, pravnik Petrović, suradnik »Obzora« Marjanović i socijal-demokrat Korać, a o vojnim osnovama socijal-demokrat Bukšeg i kršćanski socijalista Sirovatka. Svi govornici govorili su oštro zaodijevajući svoje napadaje na sadašnji sustav, vladu i t. d. u parabole i doskočice, kojima su u auditorija polučili aplause.

Navlastito Stjepan Radić, Marjanović i Korać istakli su se oštrinom govora. Nakon što je posljednji govorio Sirovatka, zaključena bje skupština i učesnici zapjevavši dijelom hrvatsku himnu, a dijelom marseljezu, stali se razilaziti. Socijal-demokratski radnici pokazali su osobitu stranačku disciplinu i na poziv svojih vođa razišli su se odmah svojim kućama, pak su i sami i poslije skupštine među ostalimi djelovali na masu, da se raziđe, dok je jedan trup »čistih« radnika i đaka pošao u povorci u Ilicu i Jelačićev trg pjevajući himnu, kličući »Slava Starčeviću« i t. d. Pred Jelačićevim spomenikom otpjevaše hrvatsku himnu i onda se konačno intervencijom redarstva raziđoše, pri čemu nije bila od potrebe nijedna oštrija mjera.

Istaknuti je, da se protiv mađarskog naroda i vlade, tako i Srba te pojedinih ličnosti nije ništa klicalo«.[1]

U Osijeku je 22. III. 1903 došlo do velikih demonstracija povodom zabrane pučke skupštine, koja je bila sazvana za taj dan. Pošto se radnici i omladina nisu odazvali pozivu građanskih opozicionara, da se pokore zabrani i da se u miru raziđu: »... bilo je redarstvo prisiljeno sakupljene pozvati, da se raziđu, nu usuprot višekratnim opomenama nisu sakupljeni pozivu se odazvali, nego su zapjevali »Lijepa naša domovino« i pošli potisnuti po redarstvu pred svratište Central. Ondje su opet pjevali »Lijepa naša domovino« i preko trga bana grofa Khuena Héderváry pjevajući otišli u Kapucinsku ulicu, gdje su vikali pred

[1] DAZ. Broj 1290 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

uredništvom Slavonische Presse: Abzug! Odavle su otišli, praćeni na raspoložbu stojećim redarstvom u Kolodvorsku ulicu pred uredništvo »Narodne obrane«. Ovdje se je opet pjevalo »Lijepa naša domovino«, a pozivanje redarstva, da se raziđu bilo bezuspješno, te su krenuli u Deszathyevu ulicu i pred uredništvo »Drau« vikali Abzug i pošli dalje, da idu kroz Županijsku ulicu na trg grofa Khuena Héderváry. Na raskršću ulice Deszathy i Županijske pokušalo je redarstvo, da zaprieči prolaz u Županijsku ulicu prema rečenom trgu, ali je bila već povorka od 600–700 ljudi, a među njima mnogo vojnika c. i kr. 78. pješ. pukovnije i nešto domobranstva te je redarstvo moralo pustiti, da pođu kraj županijske zgrade na rečeni trg. Došavši povorka pjevajući i kličući: »Živila Sloboda, Pereat Mađari, Abzug policija« na trgu pozvano je ponovo da se raziđu, ali pošto su pozivi bili uzaludni i pošto je bilo već 5 sati popodne – pozvano je kralj. ugar. hrv. slav. oružništvo ... Na trgu i okolnim ulicama bilo je oko 800–900, te su koli demonstranti toli znatiželjni ponovno pozvani, da se raziđu ... jedan dio demonstranata potisnut je kroz Županijsku ulicu do Ružine ulice, gdje su se morali razići«.[1a]

U Đakovu su noću od 4. na 5. IV. demonstranti »njemačke trgovačke napise crnilom zamrljali«.[2]

16. IV. 1903. vel. župan iz Ogulina javlja vladi, da su u Crikvenici hrvatska djeca 8. IV. demonstrirala protiv mađarskih đaka izletnika iz Miskolca, kličući *Živila Hrvatska, propala Mađarska.* Do ovih demonstracija došlo je zato, što su mađarski đaci »nuđajući (hrvatskoj) djeci po dva i više filira a i jestvina pozivali potonju, da kliču »Živila Mađarska, propala Hrvatska ...« Djeca nisu primila ponuđen jim novac, niti su po đacima zaželjene poklike vikali«.[3]

11. IV. 1903. vel. župan zagrebački traži od oružničkog zapovjedništva žandarsku asistenciju za županijskog tajnika Franju Malvića, koji je upućen u Zaprešić, pa čeka na željezničkoj stanici, jer ne smije krenuti bez žandara.[4]

11. IV. županijski tajnik Malvić brzojavlja iz Zaprešića vel. županu:

»U 11 satih stigao poslao po općinske organe našao predstojnika pozvao željezničko činovništvo čim se sve sabere, preduzeti ću izvješenje. Shodno bi bilo izaslati sudbeno povjerenstvo da preduzme očevid radi provale u stan bahnmajstera komu polupaše dijelom pokućstvo te izlupaše njega i ženu i uredujućeg činovnika, neki nasilnici poznati«. – Istog dana, nešto kasnije, Malvić brzojavlja: »Izvješenje (mađarske zastave) obavljeno 3/4 12 u nazočnosti zastupnika kotara i općine i željezničkog osoblja uz iskazanu počast po oružnicih i prisutnih«. – Naredni Malvićev brzojav od istoga dana glasi: »Prije moga dolaska otišla jedna oru-

[1a] DAZ. Broj 1418 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[2] DAZ. Broj 1941 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[3] DAZ. Broj 1897 – PrZV – 1903 6-14/1063.
[4] DAZ. Prilog broju 1898 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

žnička ophodnja hvatati neke nasilnike u Zaprešiću naišla na velik otpor uporabila oružje i ranila smrtonosno u vlastitoj obrani Ivana Pasarića seljaka iz Šibicah, neki ozlijeđeni«.[5]

11. IV. ban Khuen traži vojnu asistenciju za Zaprešić od Trinaestog zbornog zapovjedništva u Zagrebu: »Pošto su se u mjestu Zaprešiću (postaja južne željeznice na pruzi Zagreb–Steinbrück) pojavili nemiri, tako, da se je za bojati da oružništvo sa ondašnjimi općinskimi redarstvenimi organi ne će dostajati za uspostavu reda i mira, čast mi je savezno sa jur stavljenom usmenom zamolbom, umoliti, da izvoli odrediti, da se u rečeno mjesto jošte danas sa vlakom u 4 sata 30' otputi jedna satnija asistencije sastojeća od jedne stotine (100) momaka i da se ista ondje na raspoložbu stavi, ondje se nalazećem kr. župan. tajniku Franji Malviću«.[6]

12. IV. županijski tajnik Malvić šalje vel. županu ovaj izvještaj o pobuni u Zaprešiću: »Prometno ravnateljstvo južne željeznice u Budimpešti izdalo je po izjavi inžinjera Anterita inžinjerskoj sekciji u Zagrebu odredbu da se imade dan 11. travnja proslaviti i taj dan okititi svi kolodvori zajedničkim barjakom. Prema toj odredbi izdao je nadinžinjer kr. ug. državne željeznice Pavao Zurig dne 1. travnja t. g. bahnmeisteru Antunu Bürgermeister u Zaprešiću nalog, da na dan 11. travnja izvjesi ugarsku zastavu na južnoj strani sa strane tračnicah, a hrvatsku na sjevernoj strani zgrade prema cesti u Zaprešiću. Tom je nalogu u 6 sati u jutro udovoljeno te su po odredbi imali ti barjaci do 6 ure na večer izvješeni ostati. Kojim načinom i što se je o tom izvješenju barjaka pročulo, nije mogao potpisani doznati, nu jer su tri dana prije toga priređene željezne držaljke na krovu kolodvorske zgrade sa južne i sjeverne strane a na kolodvoru zaposleno i domaćih žitelja kao radnikah, pa kako se je na kolodvoru znalo i govorilo o izvješenju tih barjaka, to je jamačno tako taj glas raznesen i dalje u selo ... Faktum je pako, da je trubač vatrogasnog društva Stjepan Jug, seljak iz Zaprešića koji drži kod sebe vatrogasnu trublju u jutro oko pol sedme ure trubio po selu na uzbunu, te se tada prikupila rulja od kojih 30 do 40 ljudi koja se uputila na kolodvor, tu se jedan iz iste popeo na kestenjevo drvo, strgnuo ugarski barjak dolje, gdje ga je ona rulja zalila petroleumom iz jedne polične flaše i pred kolodvorskom zgradom na mjestu spalila, dočim je štap, na kom je barjak visio, prelomljen i poslije po rulji nekuda prema Brdovcu odnesen. Kad je upitna rulja dolazila na kolodvor vikala je »Živila Hrvatska, abzug Magjari« a kad je barjak spaljen počela je ta rulja bacati kamenje na prozore postaje, a oni koji imaše dijelove drška barjaka lupati sa istim po prozorih. Tako razbiše više prozora sa južne strane kolodvora i to: 7 okanaca na vratima i prozorih, porazbijaše daske sa napisom na zahodu, potrgaše sve oglase u čekaonah i u vestibulu, te potrgaše sa stijene sve oglasne table i pobacaše na pod. U uredovnoj sobi oštećen je i jedan stol jamačno udarcem

[5] DAZ. Prilozi broju 1898 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[6] DAZ. Broj 1756 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

bačenog kamena. Šteta jošte nije ustanovljena. Iza toga navalila je ona rulja na službujućeg činovnika postaje expeditora Josipa Kleina, te ga preko tračnicah natezala, udarala šakami i batinami, kud je koji dosego, a kad je pobjegao u ured postaje navališe za njim tu ga pritisla na zid iz kojeg neugodnog položaja ga oslobodiše dvojica iz one rulje po imenu mu nepoznata seljaka kao i bremzer državne željeznice imenom Šimunić iz Krapine, koji se slučajno tu desio. Isti činovnik zadobio je više ozljeda i omečinah lake naravi. Iza toga uputila se ta rulja do stana bahnmeistera Antuna Bürgermeistera, koji je barjak izvjesiti dao, vičuć: »Idemo tamo, tamo stanuje Magjar«. Žena istoga Tereza videć da rulja dolazi zatvorila je vrata kuće, nu ona rulja izbila je daske na vratima kroz koji ulaz uniđoše dvojica u stan te razbiv kamenjem i prozore sa obih strana kuće uniđoše kroz prozor još četvorica u stan, dočim ostali ostaše pred zgradom vičuć i rogoboreć, nu što isti nije razumio jer ne zna hrvatski ... Onih 6 seljaka što su provalili u stan među kojima je jedan imao kusturu u ruci počeše sada zlostavljati istoga ... tako da je Bürgermeister zadobio više lakih a žena mu dvije lake ozljede odnosno omečine ... Konačno se uputila ta rulja pred stan Josipa Kleina te se nabacivala kamenjem ... Dogovorno sa općin. načelnikom, koji je postaje zapovjedniku Janku Šeketi označio dve pouzdane osobe iz Zaprešića a tad i iz Brdovca ostala su 4 oružnika na kolodvoru, a 8 sa stražmeštrom Šeketom uputilo se prema Brdovcu u potragu za izgrednicima koji su se sa pretrganim štapom od barjaka tamo otputili. Došav do kuće Jure Šimunovića u Zaprešiću našla je ophodnja na cesti od upoznatih izgrednika i kolovođa Stjepana Juga, Stjepana Uđbinca i Stjepana Vlahorića, Juru ml. Petrekovića iz Zaprešića. U času kad se oružnici ovima približiše, sletiše iz kuća sa svih strana ljudi oboružani kolcima, lopatama, ciglama i kamenjem te uz povike »hura« navališe i opkoliše oružnike, bacajuć na njih kamenje i vičući: »Ne smiju pucati«. Budući opomene i pozivi da se raziđu nisu koristili, rastjeravahu oružnici ljude bodom, a jer je oružnik Dražić nečim na lijevi kažiprst ozlijeđen, opalio je stražmeštar Seketa jedan hitac, koji je smrtonosno pogodio Ivana Pasarića iz Šibica kad je na istog stražmeštra kolcem pošao, dočim je oružnik Mihalj Dražić hoteći aretirati Stjepana Uđbinca jer je vikao: »hura na oružnike«, a ovaj se nije dao, ubo bodom u stegno, a isto tako je oružnik Mile Smiljanić ubo bodom Juru ml. Petrekovića. U onom metežu, bivši oružnici opkoljeni, ne znadu niti sami, tko je sve uboden, nu govori se za Stjepana Juga i još jednog nepoznatog. Tom zgodom uhićen je jedini Juro Vugrinec iz Zaprešića, koji je lopatom išao na oružnike, i u zatvor stavljen. Taj nemili događaj zbio se oko 10 satih do podne te je na licu mjesta po oružnicih pronađeno i kao korpus delicti uzeto po izgrednicih odbačeno 23 kolca, 1 lopata, 1 cigal dočim ostalo izgrednici, makar što je pukla puška i ostali neki ozlijeđeni, sobom odniješe ... Ozljeđeni Ivan Pasarić umro je oko 1/27 sati na večer ... Odredba glede uhićenja je izdana, te su noćas uhićeni Josip Šimunić, šuster Mužar, Pavao Ostreš, Joso Bašić, Janko Saić, Pavo Tucibat, Juro Šimunić, dečko Skledar, Juro Stanišak i Josip Bačan, svi iz Zaprešića,

zatim Katica Šimunić, koja je kod okršaja sa oružnicima močila metlu u mlaku i škropila po žandarima uz povik »hura na žandare«. Zatim Josip Krkač i Juro Petreković, koji su iza uhićenja Jure Vugrinca animirali svjetinu, da ga oslobode iz zatvora, te kad je potpisani mirio svjetinu, zahtijevali apodiktično da se u roku od 1 sata ugarski barjak ili skine ili da će ga oni sami skinuti te tom zgodom pokazivali neprijateljsko držanje ... Ostali okrivljenici nisu se mogli uhititi, jer su se od svojih kuća nekuda razbjegli, te se posakrivali, što molim do visokog znanja uzeti«.[7]

Obzor 14. IV. 1903 (broj 84) donosi ove izvještaje o događajima u Zaprešiću: *»Od očevidca* doznasmo u subotu u jutro:

Jur pred više dana pročulo se Zaprešićem i okolnim selima, da će se ovih dana izvjesiti na postaji u Zaprešiću magjarska zastava. Narod stao se uznemirivati, pak od srijede dolaze skupine seljaka k postaji, da se osvjedoče o istinitosti govorkanja. Zastave medjutim nije bilo.

Danas u jutro osvane ipak na postaji velika madjarska zastava u sredini zgrade, a u jednom kutu mala hrvatska. Na glas o tom stalo se u selima komešati, a sred križanja u Zaprešiću stali nekoji poduzetniji seljaci trubiti u nekakovu staru trublju i na taj način skupilo se za čas nekoliko stotina seljaka. Bilo je pol sedam u jutro.

Skokom pohrli sve na postaju, uz gromke poklike: »Dolje s madjarskom zastavom«, »dolje Madjari«, »živila Hrvatska«, »abcug Hedervari« i t. d.!

Sve činovništvo sa kolodvora uteklo u magazin, gdje se dobro zabravilo, tek poglavar postajni, nije mogao ostaviti postaje, jer je već aviziran bio vlak iz Zidanog mosta.

Položaj je postao kritičan. Uzrujanost postala je od časa na čas veća, te se prijetnje pretvorile u čin. Seljaci ozlojedjeni, da madjarsku zastavu ne skidaju, provale na kolodvor.

Jedan poduzetni momak uspne se na kesten uz zgradu postajnu, s kestena popne se na krov i uz oduševljeno klicanje mnoštva skine magjarsku zastavu zajedno sa drškom.

Stotine ruku posegne za tim emblemom državnog magjarskog jedinstva, ali momak, koji ju je skinuo, ne dadne je iz ruku, već spretnim skokom skokne na zemlju. Ne zna se kako, ali se našla boca petroulja, kojim bude zastava polivena.

Još tren i silan plamen ju proguta.

Gromko i burno klicanje popratilo je taj čin. Poklici protiv Magjara i sistema ponoviše se, a masa naroda provali u postaju. Za tren oka skinuti su bili svi magjarski napisi, a gdje su bili takovi, da ih nije bilo moguće skinuti, latiše se seljaci drugog sredstva, te skinuše naprosto predmete, na kojima su napisi stavljeni bili.

Jedan želj. činovnik izrazio je pred više dana njekolicini seljaka: »da on.... na Hrvate«. U tom momentu sjetiše se demonstranti te izjave, pa ga stadoše tražiti.

Kad je ovu kritičnu situaciju uvidio glavar postaje, kad je naime vidio, da demonstranti napadaju i osobe, raskuraži se i otvoriv prozor od magazina progovori narodu: »Ja ne Madjar, ja Slovak, ja muž, ti muž, svi muž!«

U taj čas uleti vlak iz Zidanog mosta na postaju.

Putnici izidjoše iz vlaka (većinom Slovenci), te se priključiše povicima sakupljenim seljacima.

Mi udjosmo u vlak. Kad je taj stao kretati, pozdravi nas mnoštvo burnim: »Živila Hrvatska« – »kre..li Magjari«!

Šta se poslije zbilo, ne znam.

Toliko naš prvi dopisnik.

Drugi nam je *očevidac* javio: Po nalogu nadglednika željezničke pruge izvješena je jutros kao na dan proslave magjarskih zakona god. 1848. *magjarska zastava* na

[7] DAZ. Prilog broju 1898 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

stanici u Zaprešiću. Na glas o tom skupilo se oko 300 seljaka pred kolodvorom, te zahtijevahu, da se ta protuzakonita zastava na hrvatskom tlu skine, a kad se na taj po zakonu opravdani zahtjev porugom odgovorilo, paće se čuli uvredljivi izrazi protiv Hrvata, seljaci sami skinuše magjarsku zastavu, te ju zapališe. Na to je došla oružnička asistencija od 20 momaka, te se pucalo u narod. Na smrt je ranjen seljak Ivan Pasarić, 3 seljaka ranjena su bodežem, a jedan u zatvor odveden. Ozbiljni ljudi vele, da oružnik nije imao pravoga uzroka pucanju, jer da je narod bio doduše uzbuđen, ali se vladao mirno i nije prijetio. Oružnici pak vele, da su se nalazili u opasnosti života. Poslije čina dohrlili su svećenici na lice mjesta i narod mirili, pa se je uzrujanost skoro slegla. Ovim postupkom oružnika, kao i izvješenjem nove zastave narod se oko podne opet uzbudio.«[8]

22. IV. vel. župan javlja vladi: »Ustanovljeno je da se je Josip Bašić popeo na kesten, skinuo i bacio ugarski barjak, dočim ga je petroleumom polio Nikola Skledan srednji, a sumnja se da ga je zapalio postolar Vid Mužar«.[9]

Ban Khuen poslao je 12. IV. ovaj brzojav o pobuni u Zaprešiću dvorskom kabinetu Franje Josipa u Beč: »Jučer je došlo do izgreda na željezničkoj stanici Zaprešić nedaleko Zagreba, koja stanica leži osamljena. Jedna mađarska zastava je spaljena. Pošto je jedna nova izvješena, žandarmerija je pristupila hapšenju izgrednika, kojom prilikom je jedan seljak smrtno ranjen. Otada je nastupio potpun mir«.[10]

Ostali arhivski dokumenti ne donose znatnijih novih podataka o pobuni u Zaprešiću.[11]

Poginuli seljak Ivan Pasarić pokopan je na groblju u Brdovcu. Danima nakon sprovoda njegov grob je čuvala čitava satnija vojnika, iz straha od novih demonstracija i pobuna.[12]

Istražitelj pobune u Zaprešiću županijski tajnik Malvić javlja 14. IV. 1903 među ostalim: »... danas vozeć se ovamo (u Zagreb iz Zaprešića, napom. V. B.) kao i od oružnika doznao sam, da su u noći od subote na nedjelju na pruzi od Zaprešića do Štajerske međe na Sutli potrgani svi madjarski napisi ...«.[13]

15. IV. 1903 podban brzojavlja na njemačkom banu Khuenu u Peštu: »Večeras se dogodile demonstracije na Sveučilišnome trgu i u Ilici, iste su raspršene po policiji i žandarmeriji. Na zahtjev gradonačelnika s obzirom na pomenute demonstracije i na zidarski štrajk zatražio sam pripravnost vojske, ista dosad nije stupila u akciju. Sad vlada mir«.[14]

Zagrebački gradonačelnik 16. IV. traži od vlade, da se u Zagrebu stavi vojska u pripravnost: »Pošto se demonstracije danas u mnogo većem opsegu nastavljaju, nego što je to bilo jučer, i pošto gr. red. organi javljaju, da ne će moći red i poredak u gradu uz pridijeljene oružnike uzdržavati moći bez vojničke pripomoći, to mi je čast visoko predsjed-

[8] *Obzor*, broj 84 od 14. IV. 1903.
[9] DAZ. Broj 2003 – PrZV – 1903.
[10] DAZ. 1771 – PrZV – 1903.
[11] Vidi DAZ. Prilozi broju 1898 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[12] DAZ. Broj 2003 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[13] DAZ. Prilog broju 1898 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[14] DAZ. Broj 1817 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

ništvo zamoliti, da blagoizvoli shodna odrediti, da se odmah jedan bataljun ovdašnje posade u Rudolfovoj vojarni u pripremi drži, koji će na zahtjev potpisanoga biti gr. redarstvu na pomoć«.[15]

16. IV. bile su uličnе demonstracije u Varaždinu, kojom prilikom su, prema izvještaju policije, vikali *Kurva Hedervari, tražimo odstup gradskog načelnika Breitenfelda.*[16]

16. IV. 1903 podban Krajčović brzojavlja banu Khuenu u Peštu: »Večeras oko osam sati obnovljene demonstracije, razbijeni prozori na državnim željeznicama, na *Narodnim Novinama,* Južnim željeznicama i na nekim trgovinama. Vojska izvedena na ulice. Ovoga časa mir ponovo uspostavljen«.[17]

Varaždinski gradski načelnik 21. IV. izvješćuje vladu: »Prekjučer su se počeli radnici, šegrti i nekoji seljaci sakupljati na banskom trgu, imajući uza se kamenje, debele batine itd. – Saznav redarstvo za to, ono je rastjeralo izgrednike i jednoga od njih uapsilo, što su ostali silom htjeli zapriječiti, tako, da je gradska redarstvena straža prisiljena bila upotrebiti bočno oružje, jer su izgrednici kamenjem na vijećnicu i stražara navaljivali. Međutim su se počeli sakupljati u Gajevoj i Dravskoj ulici, gdje su se organizirali te njih preko 200 krenuli južnim grabištem na kolodvor opet demonstrirajući, te su usput htjeli svakako razbiti moje prozore, ali su razbili u kući, gdje ja stanujem prozore kr. županijskog nadšumara Schmidingera i gradskog otpravnika Moravca ... Dne 20. travnja 1903. u noći opetovale su se demonstracije te je iz okolišnih sela došlo oko 100 seljaka, oboružanih toljagama i kamenjem u grad pred stan gradskog načelnika, odakle su po rekviriranom vojništvu raspršeni, te je u 1 sat po ponoći uspostavljen u gradu mir i red«.[18]

U Senju su 22. IV. bile demonstracije u kazalištu: »Dana 22. travnja t. g. predstavljalo je Ćirićevo kazališno društvo u Senju u svratištu Nehaj *Zimsko sunce* ... Za 2. ili 3. čina započela publika u kazalištu pjevati *Lijepa naša domovina, Živila Hrvatska, Udri, udri in der Stadt,* a jurista Babić, sin gradskog baždara, izuščivao je, to jest vikao kažnjive poklike. Sve je to trajalo četvrt sata i bila je, kako konstatovah, velika vika«. Demonstracije su se poslije svršene predstave nastavile do kasno poslije ponoći senjskim ulicama.[19]

26. IV. vel. župan iz Gospića izvješćuje vladu: »Predstojništvo kr. kotarske oblasti u Senju podnijelo mi je pod 24. travnja 1903. broj 58/Pr. slijedeću prijavu: »Kako mi je od pouzdane osobe priopćeno, bilo je 22. travnja t. g. na večer u »Hotelu Nehaju« ovećih demonstracija. Upitnog dana, davan je po kazališnoj družbi Ćirić kazališni komad »Zimsko sunce«. Ova predstava bila je jako dobro posjećena, ter je u

[15] DAZ. Broj 1816 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[16] DAZ. Prilog broju 2199 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[17] DAZ. Broj 1859 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[18] DAZ. Broj 1965 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[19] Vidi izvještaj gospićkog podžupana banu od 26. V. 1903. DAZ. Broj 2983. PrZV – 1903.

polovini II. čina, kad se na pozornici pjeva pjesma »Lijepa naša domovina« otpočela demonstracija. – Najprije je pjevana u dvorani pjesma »Lijepa naša domovina« zatim su pjevane pjesme »Udri udri in der Stadt, svim Madjarom štrik za vrat«, »Živila Hrvatska i njezina prava« tom zgodom pale su riječi »Krepao ban« i ine pogrdne riječi na osobu preuzvišenoga gospodina bana. Osim toga bilo je poklika krepali Madjari itd. – Ovu demonstraciju prirediše juriste i navodno nekoji gimnazijalci iz sedmog i osmog razreda i ine osobe kao trgovci, obrtnici itd. Glavnim larmašem i koji je najviše pogrdne riječi izuščivao na osobu preuzvišenoga bana, bio je jurista Vladimir Babić, sin gradskog baždara senjskog Mate Babića.«[20]

Gradski načelnik javlja vladi iz Križevaca 25. IV: »Jučer oko 9 sati na večer nastojaše neki agitatori izazvati u gradu strku, koja je odmah u zametku ugušena, te 9 osoba pritvoreno ...«[21]

U Križevcima bile su demonstracije 24. IV. uveče. Demonstrante je razbila policija i žandari. Uhapšena 21 osoba.[22]

27. IV. redarstvo u Karlovcu brzojavlja vladi: »Jučer oko 9 1/2 sati u noći rulja nepoznatih zlikovaca porazbijala prozore kolodvorskoj zgradi; ukupna šteta cijeni se na 1000 for.; redari i dva oružnika bili su nemoćni da spriječe izgred koji je krišom i prepredenošću počinjen. Građanstvo osuđuje negodovanjem demonstraciju. Zdravljem i životom nije nitko nastradao. Zlikovci nisu otkriveni. Sumnja se da je parola za izgred stigla iz Zagreba. Skrbljeno je, da se javni poredak dalje ne naruši«.[23] Nakon provedene istrage upravnik redarstva Dragutin Vukovac 1. V. podnosi ovaj izvještaj banu o karlovačkim nemirima od 26. IV.: »Izgrednici sakupili su se u nedjelju na dne 26. p. mj. na Baniji kraj ciglane Mülerove i krčme Kreflove. Počeli su se sakupljati oko 8 sati, a u grupi došli su na kolodvor i počinili krupne izgrede oko 9 i pol sati noći, a da tri gradska redara koji su bili određeni na noćnu stražu u staroj općinskoj kući na Baniji nisu navodno vidili grupu, koja je u neposrednoj blizini noćne straže prošla glavnom cestom prema kolodvoru ... Kad se je demonštracija dogodila, ja sam bio u svom stanu u Rakovcu, 2 kilometra daleko od kolodvora, a na prvu vijest koja mi je stigla o izvedenoj demonštraciji u 11 sati 15 časova noći, ja sam pohitao na kolodvor i do 1 sat po ponoći preslušavao ondje prisutno željezničko osoblje, a da nisam išto temeljito i pouzdano doznati mogao, na osnovu čega bi bio u stanju u noći odrediti potragu za izgrednicima ...« Demonstranti su »provalili u nutarnje prostorije kolodvora i tu razbili svjetiljke, rastrgali dvije klupe i razlupali u restauraciji III. razreda čaše, flaše i pehare. Oružnici i redari sa redarstvenim tajnikom Grškovićem na čelu stigli su na kolodvor, kada je demonštracija već svršena bila i izgrednici se razišli na sve strane po gradu. Izgrednici i demonštracija na

[20] DAZ. Broj 2122 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[21] DAZ. Broj 2035 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[22] DAZ. 2080 – PrZV – 1903. 6-14/1063 (Priključeno broju 2083).
[23] DAZ. Broj 2067 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

kolodvoru potrajali su punih 12 časova, kako mi pripovjediše glavar postaje i željeznički činovnici. Danas se nalazi u sudbenom zatvoru 18 teško osumnjičenih naučnika i pomoćnika, a istraga je određena proti sedmorici trgovačkih pomoćnika i naučnika, glede kojih je krivnja potpuno uglavljena«.[24] Državni odvjetnik izvješćuje I. V.: »Po redarstvu pritvoreno bje u svemu 60–70 osoba, najpače šegrta, kalfa i trgovačkih pomoćnika ...«[25]

Kotarski upravitelj iz Ivanićgrada brzojavlja 28. IV. 1903 da su seljaci dogovorili da toga ili narednog dana napadnu na kolodvor.[26]

28. IV. bile su antimađarske demonstracije u Koprivnici.[27]

29. IV. 1903 podžupan iz Bjelovara upućuje ovu predstavku Mjesnom vojnom zapovjedništvu: »Glasom brzojavnog izvješća kr. kotarske oblasti u Križevcima od danas, narušen je javni red i mir u mjestu Glogovnici u povećanom stepenu, jer oko 1000 sakupljenih ljudi drži kr. kotarskog predstojnika Trnskoga zatvorena u župnom dvoru u Glogovnici, te ga ne će da ispuste dok se nekoje u zatvoru nalazeće osobe na slobodu ne puste. Pošto se je oružništvo nalazeće se u Križevcima, za uspostavu narušenog javnog reda i mira za oslobođenje kotarskog predstojnika nedostatnim ukazalo ... molim slavni naslov ... da izvoli u Križevac i Glogovnicu izaslati brahium od dvije satnije još danas posebnim vlakom ...«.[28]

Sam ban Khuen smatrao je pobunu u Glogovnici toliko važnom, da je 4. V. 1903 posebnim brzojavom izvijestio o njoj dvorski kabinet u Beču,[29] – i predsjednika mađarske vlade Széll a Budimpešti.[30]

30. IV. dogodile su se velike demonstracije u Zagrebu na Markovu trgu, o kojima istoga dana predstavnik policije izvješćuje vladu: »današnje demonstracije ... ja u pomanjkanju dovoljne oružane sile nisam mogao onako zapriječiti, kako sam to namjeravao«.[31]

1. V. 1903 izvješćuje bjelovarsko-križevački vel. župan bana: »primio sam već danas izvještaj, da su se sinoć pobunili seljaci u Vojakovcu, da su došli u velikoj rulji pred kuću općinskog poglavarstva i ovdje demonstrirali te općinskog nadstražara svezali i pritvorili. Uslijed toga krenuo je podžupan danas u podne sa dvije satnije i sucem istražiteljem u Vojakovac, dočim su daljnje dvije satnije koje su sinoć odavle u Križevac prispjele, u gradu ostale, da ga čuvaju od eventualnih napadaja od strane okolišnog seljaštva«.[32]

Sudbeni vijećnik Klaić nakon obavljene istrage podnosi 5. V. ovaj izvještaj o pobuni u Vojakovcu: »Nakon dana 29. travnja o. g. kod žup-

[24] DAZ. Broj 2245 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[25] DAZ. Broj 2299 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[26] DAZ. Prilog broju 2197 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[27] DAZ Broj 2161 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[28] DAZ. Broj 2176 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[29] DAZ. Broj 2231 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[30] DAZ. Broj 2232 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[31] DAZ. Broj 2134 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2360).
[32] DAZ. Broj 2189 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

noga dvora u Glogovnici, mjestu područja upravne općine vojakovačke, dogodivšega se zgrnuća mnogobrojne svjetine i počinjenih zločinstva javnoga nasilja ... nastala je dana 30. travnja o. g. uzbuna svjetine u samom sijelu općine Vojakovac radi umišljenoga izvješenja ugarsko-državnih zastava na zgradi općinskoga ureda, koja se je po danu sastojala samo u tajinstvenom međusobnom prišapćivanju, nu večeri oko 9 sati u sveopćem uzazivanju, bubnjanju i talambasu tako, da se je pred zgradom općinskog ureda sjatilo do 300 sa toljagami, sjekirami, baltami i motikami oboružanih ljudi ... Sabrana rulja stala je pred zgradom silno bučiti, ušljed čega su navedeni redari, ne usudivši se protiv mnogobrojnoj i razdraženoj svjetini redarstveno postupati, velika dvorišna i sva vrata na zgradi zatvorili, da rulji onemoguće prodrijeće u zgradu, nu rulja je uz silno urlikanje, da navedeni redari imadu nakanu na zgradi navedene zastave izvjesiti, provalila dvorišna vrata, a zatijem ona vrata, koja iz zgrade izlaze u dvorište ter usrnula u zgradu ter sve prostorije razizemlja radi pronašašća redarah pretražila. Redari, čuvši to provaljivanje rulje, pobjegoše od straha na tavan i ondje se u predjelu, gdje se pohranjivahu stari spisi, sakrili, nu rulja ih je nakon duljega potraživanja u njihovom skrovištu našla, ter ih uz svakovrsne pogibeljne prijetnje »ubijstvom« i uz zamahivanje sjekira odvukla sa tavana, pa ih tom prigodom udarcima toljaga i sjekira zlostavljala, a konačno svu trojicu u općinski zatvor stavila, u njem ih radi pretraživanja, da li možda ne imaju oko tijela obavijenih navedenih zastava, do gola svući dala, nakon toga im se na velike molbe obući dala, ter ih u zatvoru do 7 sati sutradan ujutro zatvorene držala, a tada ih općinski blagajnik Gajo Grba, kada su se svjetini svečano zavjerili, da polažu svoje redarske službe, iz zatvora izveo. Iza toga su navedeni redari bili odvedeni u općinski ured, gdje je s njima općinski blagajnik Grba po zahtjevu rulje sačinio zapisnik, glasom kojega navedeni redari svoju službu polažu i općini svoja uredovna odijela vraćaju, a podjednako uvrstiti dala i zahtjev, da se službe skidaju općinski bilježnik Dane Ilić, očevidničar Matija Zorčić, starešina Andrija Sužnjević i pisar Arnold Löwy ... Zapisnik taj sačinjen je samo ušljed pritiska bijesne rulje. Bijesna rulja tražila je te noći svagdje po Vojakovcu i općinskog bilježnika Ilića, da ga zlostavi, nu ovaj je, doušivši to, oko 11 sati noći u Križevac pobjegao ... Predleži da je vojakovačkoj rulji nesretna i po bezdušnim agitatorima rastrubliena, sada na dnevnom redu u području Križevačkoga kotara nalazeća se zastavna afaira bila samo izlikom, da može svoju mržnju iskaliti proti općinsko-oblasnim organima tijem više, što se je upitne noći rulja izjavila, da ne treba općine, niti ikakovih oblasnih organa. U djelovanju u toj rulji sudjelujućih nazirem učin zločinstva ustanka, označenoga u § 68 kz, a po § 71 kz kažnjiva; zatijem zločinstva javnih nasilja ... Nije mi pako dosele žalibože za rukom poći moglo iznaći tko je bio »intelektualnim začetnikom« ovoga nesretnoga vojakovačkoga događaja«.[33]

[33] DAZ. Broj 2471 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

U Vojakovcu su se nastavili nemiri 4. V. Kotarski pristav Mahin izvješćuje o tome sa terena vel. županu 5. V.: »Dne 4. svibnja t. g. oko 3 sata popodne skupila se je rulja svjetine, od po prilici 300 osoba iz sela: Kloštar, Carevdar, Sesvete, Rašćani, Sv. Petar Čvrstec, Trema, Gjurgjic, Lemeš i Majurac pod mjestom Vojakovcem nedaleko crkve. Nakon dobivene obavijesti o primicanju rulje prema Vojakovcu izdane su shodne odredbe. U prvom redu izaslano je prema rulji oružništvo, a iza njega slijedilo je vojništvo u jakosti od jedne satnije, dočim je druga satnija određena za čuvanje opć. ureda ... Kao razlog dolasku rulje imalo je biti oslobođenje uapšenika. Kad je međutim rulja pravodobno izašlu oružanu silu opazila, postala je zabezeknuta ... U 9 sati u veče 4. svibnja t. g. proglašena je uz prethodno bubnjanje po selu, pred opć. uredom visoka naredba Vaše Presvjetlosti od 4. svibnja 1903. broj 320 v. ž., kojom se proglašuje prijeki sud«.[34]

Žandarmerijski major Quinz 4. V. izvješćuje o pobuni u Vojakovcu: »Oružnička momčad 1. o. mj. u 3 h po podne po oblasti pozvana krenula je sa g. podžupanom Sekulićem i dvije satnije vojnika u Vojakovac, gdje su oružnici odmah po prispjeću preduzimali uhićenja onih općinara, koji su prošle noći općinske stražare i činovnike napadali i pozatvorili, načelnik Mainkas bio pobjegao ... dosele su kako uvodno spomenuto 35 stranke pritvorene kod općine u Vojakovcu«.[35]

Od 19. do 28. IV. izbili su u nekoliko navrata nemiri u Vođincima (kotar Vinkovci), najprije zbog sukoba starosjedilaca s njemačkim doseljenicima, a zatim zbog nastojanja seljaka da oslobode svoje pohapšene drugove.[36]

8. V. kotarski predstojnik izvješćuje o nastavku glogovničke bune 1. V.: »... Dne 1. svibnja ... dođoše izaslanici buntovnika u Križevac po hrvatski barjak i to Đuro Vitanović i drugovi te prisiliše u uredu kotarskog predstojnika Trnskia na izrudžbu barjaka kojeg odnesoše u Glogovnicu gdje je župnik Novak uz svirku orgulja posvećivao barjak kao trofej ... Od onog časa trajala je pobuna u župi Glogovnica te u cijeloj općini Vojakovac i u daljnjoj okolici proti oblastima, njenim organima, te je dapače poput oluje segnula i u druge općine. Župnik Novak toga radi je uhićen po preslušanju (zapisnik pod F.) zajedno sa nekoliko žitelja i predan u uze sudbenog stola u Bjelovaru, dočim se Đuro Vitanović, Milan Šajatović, Jovo Vitanović, Mato Bradić (vidi preslušanje pod 2) sutra otpremaju kr. sudbenom stolu«.[37]

9. V. upravitelj državnog odvjetništva javlja: »Jučer na večer sa vlakom iz Križevaca ... dopraćeno jeste pod sigurnom pratnjom oko 100 osumnjičenika, koje je otpremio u ovdašnje uze sudac istražitelj dr. Ljudevit pl. Köröskény ...«. Upravitelj nadalje javlja, da je kotarski predstojnik Trnski uhapšen i da je protiv njega poveden postupak.[38]

[34] DAZ. Prilog broju 2314 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priloženo broju 2318).
[35] DAZ. Broj 2383 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[36] DAZ. Broj 2244 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[37] DAZ. Prilog broju 2654 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[38] DAZ. Prilog broju 2654 – PrZV – 1903.

Noću od 1. na 2. V. izbili su seljački antimađarski nemiri u Velikom Trgovištu i u Klanjcu.[39]

Prvih dana svibnja izbili su nemiri u području općine Sv. Petar Orehovac; pobunjenici su navalili na vlastelinstvo u Bogačevu i opustošili ga. »Osim toga je svjetina i na stan općinskog načelnika Andre Radičeka navalila, kamenjem sve prozore porazbijala ... samu kuću zapalila, te je u istoj nalazeći se dućan trgovca Lončarevića također izgorio. Kotarska oblast dotično županijska oblast u Bjelovaru posredovala je, te je danas u 1h popodne prizvana jedna satnija Brachiuma na kolima iz Križevca u Sv. Petar otpravljena, kojemu su se nadošla 8 oružnika pridružila ... Sada u 6h po podne proglašen je prijeki sud za čitavi politički kotar i grad Križevac«.[40] Ban Khuen brzojavlja 4. V. podžupanu u Križevce: »Jednu satniju šaljite odmah u Sv. Petar Orehovac sa kancelistom Buretić«.[41] Istoga dana ban i po drugi put brzojavlja podžupanu: »Brachium u Sv. Petar Orehovac ima se kolima odaslati odmah«.[42] 5. V. kotarski akcesist Buretić podnosi ovaj izvještaj o buni u Sv. Petru Orehovcu: »Po izjavi Josipa Radiček kb. 68 iz Kalnika skupila se je na 3. o. mj. jedna rulja buntovnika kod načelnika Radičeka u Šopronu, koji se je sklonio pred istom u župnom dvoru Kalniku. Ne našav Radička doma, otputi se ova rulja u Kalnik do župnog dvora te su ušli u župni dvor i ulovili župnika Turčića i načelnika Radička ... Doprativ tako obojicu u Sv. Petar zahtijevali su da obojica dadu od sebe očitovanje da su Hrvati i da na tu izjavu polože prisegu, što su ovi i učiniti morali, jer bi svako oklijevanje životom platili ... Dana 4. tekućeg mjeseca oko pol 7 sati u jutro došla je prva rulja u Sv. Petar te je tražila neke pristaše narodne stranke (Khuenove mađaronske stranke, napom. V. B.), koji su to pravodobno doznali, pa da ne budu natezani i bijeni, dolazili su i sami da prisegu polože poput župnika kalničkog i načelnika Radička ... Pogovara se da su znatne štete počinite kod Miška Jambreka u Kamešnici, Valeka Goluba u Kalniku, Andri Radičku u Šopronu, Valeku Višaku u Hižanovcu, a poslije podne istoga dana opljačkaše trgovinu Johana Sodića i Neti Klaus iz Miholjca, a na povratku iz Miholjca u Sv. Petar nahrupiše na birtiju i trgovinu Dragutina Fröhlicha ... Oružnici danas love buntovnike u Šopronu, Kalniku, Mikovcu i Potoku, a noćas oko 10 sati uhvatila je desetoricu u Miholjcu vojnička patrola ... Prijeki sud proglašen je po cijeloj općini danas do 8 sati u jutro ... Do sada ih imade u opć. zatvoru 72 zatvorena pa bi se moralo sa uhićivanjem ostalih buntovnika dok ne dođe ovamo sudac istražitelj pričekati, jer u uzama ne ima više za uhićenike mjesta. Svi oštećeni pristaše su narodne stranke«.[43] Isti Buretić brzojavlja banu 6. V. »U cijeloj općini sv. Petar Orehovac vlada sada mir, sudac vodi istragu, 104 ima uhiće-

[39] DAZ. Broj 2298 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[40] DAZ. Broj 2383 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[41] DAZ. Broj 2227 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[42] DAZ. Broj 2228 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[43] DAZ. Prilog broju 2314 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2318).

nih, patrole izaslane po još do sada neuhićene, u noge ubodena dva ranjenika moraju u bolnicu, jer liječnik konstatira rane teže naravi«.[44]

5 juna 1903 pripreman je u Zagrebu napadaj na bana Khuena. Jedan od glavnih organizatora toga napadaja Juraj Bukšeg napisao je 1954. najiscrpniji izvještaj o tome, koji donosimo u cijelosti. (Izvještaj se čuva u Povijesnom muzeju Jugoslavenske akademije):

Izvještaj

o protivkuenovskom pokretu 5 juna 1903 godine

Pošto su sredinom Maja 1903 godine glavne vođe političkog i sindikalnog socijalističkog radničkog pokreta Korać Vitomir i Bukšeg Vilim bili uapšeni, to je vodjstvo uglavnom palo na Demetrović Eugena i mene.

Demetrović E. bio je u stalnoj vezi naročito sa naprednom omladinom sa sveučilišta, naprednim političarima i ostalim grupama, dok sam ja bio u stalnoj vezi sa pretstavnicima, za onda nelegalnih, radničkih sindikalnih organizacija, u koje sam imao puno poverenje kao i oni u mene.

U utorak 2. juna 1903, kad sam sa rada došao kući, dočekao me Demetrović E. i pozvao me na dogovor sa pretstavnicima ostalih grupa, koje su sudelovale u protivkuenovskom pokretu. Dogovor se održao u gostioni udove Siršek na Vinogradskoj cesti, u kojoj su se u one godine često održavali javni i tajni dogovori radnika.

Na dogovoru bili su prisutni samo nas četvorica Demetrović Eugen, Vincenc Dragutin, Gagliardi star. (ne Marko, čini mi se, da mu je ime bilo Guglielmo kao njegovom ocu) i ja.

Nakon rasprave o postojećem pokretu zaključili smo napad na banske dvore na Markovom trgu. Napad se imao izvršiti u petak 5 juna 1903 u 9 sati na večer, odnosno kad zazvone zvona na vatru, sa četiri strane, od Tuškanca kroz Prirodoslovni muzej. Mesničke ulice, Ribnjaka preko 100 stuba i Zvezde preko Mlinarske ceste na Markov trg Svaki od nas četvorice dobio je zadatak da u svom krugu organizuje. Napredna omladina preuzela je dužnost da pobuni seljake okolnih sela. Lozinka je bila izdata »Crni petak« – »Sv. Marko«.

U to vreme radio sam kao stolarski radnik u tvornici pokućstva »Bothe i Ehrmann«. Pored mene radio je šegrt (imena mu se ne mogu setiti) s kojim sam razgovarao o sudelovanju šegrta u demonstracijama i došli na ideju, da se naprave letvice i na jednom kraju ukuca ekser tako, da se njima moglo gasiti ulična svetla, povukavši samo zapirač na kandelaberu, koji su bili dosta niski, a goreo je onda plin. Svetla se gasila, da se moglo tući sa policijom i da se ne mogu prepoznati lica.

Kako je bilo dogovoreno, da se zapali velika vatra, da se pozornost skrene na drugu stranu i ujedno bude znak, kad zazvone zvona, za juriš na Markov trg, to su se trebale zapaliti vojne barake na Ciglani, medjutim se to pokazalo nemogućim usled jake vojne straže, pa se odlučilo nabaviti bure tera i zapaliti ga iza Glavnog kolodvora kod Trnja. Gagliardi mi je rekao gde mogu dobiti kudelje, za lagljе potpaljivanje vatre, da ju podignem i pošaljem na ugovoreno mesto. Pozvao sam šegrta i uputio ga da podigne kudelju i odnese na određeno mesto.

Stolare i metalce pozvao sam, da se u petak 5 juna 1903 u pola 9 na večer sakupe na Nadbiskupskom trgu (posle Langov trg) i da jave drugima da se što više njih sakupi. Samo najpoverljivijim rekao sam o čemu se radi.

Toga dana oko 6 sati na večer dočekao me je Demetrović E. i saopštio mi, da je taj čas doznao od poverljivog lica iz policije, da je šefu policije Vinkleru od policije telefonom javljeno, da se spremaju demonstracije, međutim, on u to nije poverovao već odgovorio, da je takvih vesti bilo a ništa se nije dogodilo. Kad sam oko 8 sati

[44] DAZ. Broj 2280 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

krenuo od kuće kroz ulice u kojima se obično demonstriralo, te Ilicom i Jelačićevim trgom prema Ribnjaku, video sam kako se masa sakuplja i sve vri, policija i okonjena policija već je po ulicama a detektivi se vrzmaju među narodom. Vojsku nisam primetio.

Stigavši na Ribnjak našao sam sakupljen već priličan broj radnika, kojima su se postepeno pridružili i drugi. Nakon kratkog vremena jave mi drugovi, da je kod gradskog veterinara Mileka, koji je tu u blizini stanovao i imao telefon, ušao detektiv Graber. Na ovo pozvao sam radnike, da se odmah povučemo preko Nove vesi, pored kaptolske škole, na Potok, što je i uspelo. Dva stolara Pukšec Gjuro i Janson povukli se prema Šalati, gdje su u noći bili uapšeni. Da li su šta odali nije mi poznato. Prelazeći preko Nove vesi opazili smo, da sa Kaptola već jure konjanici, a kasnije mi je javljeno da su i sa Draškovićeve ulice na Ribnjak stigli konjanici. Po svoj se prilici htelo da nas sa dve strane uhvate u kliješta i pohapse, uapšen ali nije niko.

Prolazeći Potokom najednom nahrupe Kožarskom ulicom dragoneri sa izvučenim sabljama, radnici se razbežali i posakrivali, iako su kuće slobodnih devojaka bile pozatvarane i nikoga puštalo unutra. Stradao nije niko.

Sa dvojicom drugova otišao sam preko starog Parnog kupatila na Mlinarsku cestu, da vidim, hoće li sa Zvezde doći radnici i seljaci iz Šestina i Gračana. Nigde ali ni žive duše nije bilo, jedino je Jurjevskom ulicom došao jedan seljak, kojeg sam upitao kako izgleda oko Markovog trga, našto je odgovorio »Markov plac i okolo je puno soldatov tak, da ni krajcer nebi pal na pod kad bi ga hitili«. Na ovu izjavu i razvojem prilika uvideo sam, da je cela akcija propala, a pogotovo bi bila ludost goloruku masu voditi u sigurnu smrt.

Vratio sam se u Novu ves, gde sam kod kapelice (na levoj strani) našao sakupljen priličan broj demonstranata. Čim sam tamo stigao zazvoni veliko zvono na prvostolnoj crkvi na vatru, ali je zvono samo nekoliko puta udarilo i prestalo. Dva me druga podigoše i držaše na jednom stubu kod kapelice i masi objasnio svrhu demonstracija i saopštio, da je nemoguće otići na Markov trg usled nagomilane vojske.

Posle toga otišao sam u pravcu vatre, da vidim gde i šta gori, pošto nije bio zapaljen ter. Gorele su na sa mištu barake (sa Gospodarske izložbe iz 1890 god.) od prilike na mestu gde su podignute školske i druge javne zgrade, pa i privatne na bloku zgrada između Draškovićeve, Martićeve i Račkoga ulice. Kad sam stigao na zgarište video sam kako iz vatrogasnih cevi pršti voda na sve strane, jer su cevi bile isečene i dalje sekle, tako da se vatra uopšte nije mogla dobro gasiti.

U nedelju 7 juna posle podne bile su opet burne demonstracije. U ponedeljak 8 juna oko pola 12 sati došla je policija u radionu i uapsila šegrta, koga sam već napred spomenuo. Da li je šta odao nije mi poznato. Meni ni u tom času nije palo na pamet da bežim, jer sam to smatrao za kukavičluk. Medjutim, o podne sakupili se stolari u mojoj radioni i od mene tražili da odmah bežim, jer da će šegrt sigurno nešto odati, pa će i mene uapsiti. Kazali su mi »ako tebe uapse stradati ćemo i mi ostali, a kad tebe nema, mi ništa ne znamo osim da *si nas pozvao na Ribnjak*. Uapsiti će nas pojedine, biti ćemo pod istragom 14 do mesec dana i pušteni.« Pristao sam da odmah odem i tražio da mi donesu potvrdu da sam član stolarske organizacije, pošto mi je trebala na putu. Novac sam za put pozajmio od mog brata Ivana.

Potvrdu donela su mi dva druga i saopštili, da me je policija već tražila u radioni u 4 sata posle podne i da ne sednem na voz u Zagrebu već u Podsusedu. Ispratili me do Vrapča a ja odoh do Podsuseda gde prenoćih kod jednog katoličkog sveštenika. Drugi dan odoh prvim vozom a kartu mi izvadio sveštenik. U Beč stigoh 11. VI. a drugovi mi nadjoše posao u dobroj radioni.

Dana 14. VIII. 1903 na večer primih od brata Vilima pismo, kojim mi javlja, da mu je Dr. Hinko Hinković saopštio da je za mnom izdana teralica.

Pitao sam se kako izaći iz stana bez otkaza, jer su stanodavke u Beču, koje su iznajmljivale samcima krevete, obično bile doušnice policije. Setih se, pa joj kažem da sam dobio poziv od vojske na vojnu vežbu od 35 dana i da moram odmah otputovati u Zagreb. Pristala je da odem a ja prenoćih kod jednog druga. Drugi dan javi mi moj spavaći drug, da me je rano ujutro tražila policija a stanodavka od besa plakala što sam izmakao.

Otputovao sam preko Pasave, Münchena, Lindave i Bodenskog jezera u Zürich, jer preko Bregenca nisam smeo, pošto je tamo mogla stići telegrafska teralica.

U Zürichu radio sam 3 godine. Povodom jednog štrajka bio sam uapšen, 3 nedelje pod istragom i pušten. Medjutim, kad sam uapšen kod Žandarmerije rekao mi je poručnik »die Uslender verfen wir über die Grenze«. Pošto sam bio tolerisan i 2 Švicarca morala za mene jemčiti, pa da im ne pravim neprilike a policija meni, jer je i onako svake godine po 2 puta pitala kod stanodavca i poslodavca, kako se uopšte vladam a politički pogotovo, to sam odlučio da odem u Pariz. U Parizu bio sam 3 godine i vratio se u zemlju 1909 povodom amnestije, prigodom 60 godišnjice vladanja F. J. I.

Irig, 16. I. 1954. Juraj Bukšeg«

5. V. javlja vel. župan iz Križevaca banu, da je i »u selu Tkalec, općine Raven, došlo do lokalnih izgreda, te je proti krivcima također jur izdana uhidbena zapovijed«.[45]

Brachialni povjerenik 6. V. javlja da je od 4. na 5. V. došlo do nemira i u općini Raven (kotar Križevci).[46]

7. V. križevački vel. župan javlja da su 5. V. izbili veći nemiri u Sv. Petru Čvrstcu.[47]

8. V. varaždinski državni odvjetnik izvješćuje o pobuni u Gornjoj Rijeci: »U nedjelju dne 3. svibnja t. g. dočuo je općinski pisar Imbro Cerjan na šetnji u Sv. Petar-Orehovec, da se sprema ona rulja ljudi, koja harači po selima u općini Sv. Petar-Orehovec, sutra 4. svibnja t. g. doći u Gornju Rijeku da nastavi taj svoj posao. Od strane upravnih oblasti poprimljene su sve nužne mjere, te zatraženo vojništvo, koje je stiglo u Gornju Rijeku dne 5. svibnja t. g oko 1/2 sata po podne, i to dva voda ulana, koji su se nalazili na asistenciji u Trgovištu, – nu prekasno, jer se je kratko vrijeme prije dolaska vojništva zbio ovaj događaj: Kr. kotarski upravitelj Ivan Makovec sa 5 oružnika, općinskim stražarom, financijalnim stražarom i nekimi općinskimi činovnici, nastojao je sustaviti dva puta gomilu ljudi naoružanu kolcima, sjekirama, pred Gornjom Rijekom, koja je rulja vikala: »Hura, udrimo na njih, to su Mađari« ... Uzalud jih je opominjao kotarski upravitelj, da se raziđu, već je kamenje padalo, od kojih je jedan kamen pogodio kotarskog upravitelja Ivana Makovca u lijevu nogu, no bez ozleđenja, dočim je oružničkoga stražmeštra Nikolu Milojevića jedan kamen lahko ozlijedio u lijevo koljeno. U ovom kritičnom momentu ispalio je jedan oružnik hitac iz puške, a iza toga palo je još nekoliko hitaca, – u svemu 6 hitaca ispaljeno, ter je samo glavni kolovođa Gjuro Sokač-Majdak iz sela Vojnovec, općina Sv. Petar-Orehovec, kotar Križevac, teško ozlijeđen u desni lakat, a Vid Fištrović je bodom lako ozlijeđen na desnoj ruci. Inih ozleđenika ne ima. Uz put, a prije dolaska u Gornju Rijeku je ta rulja iz zlobe porušila krov kuće i šupe Mate Pompera iz Drobkovca, baciviši sa kuće plehnatu tablu sa grbom sadržavajućim oznaku, da je tuj prodaja duhana, polupavši u sobi sve stvari, razderavši sliku

[45] DAZ. Broj 2314 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2318).
[46] DAZ. Broj 2318 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[47] DAZ. Broj 2376 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Njegovog Veličanstva i slike Isukrsta, Majke Božje i raznih svetaca. I kod Štefa Srbljinovića u Drobkovcu su nešto štete napravili na kući, no mnogo manje ...«[48]

6. V. 1903. ban Khuen je ovim proglasom uveo prijeki sud za Križevce: »Obnašao sam temeljem § 370 i 371 kazn. postup. dogovorno s predsjednikom kr. stola sedmorice odrediti prijeki sud na zločinstvo bune, umorstva, razbojstva, paleža i javnoga nasilja zlobnom oštetom tuđeg vlasništva (§ 85 k. z.) u području upravnog kotara križevačkog i kr. slob. grada Križevci. Uslijed toga poziva se gradsko poglavarstvo i predstojništvo kr. kotarske oblasti, da prema ustanovam § 372 i 373 kazn. post. bezodvlačno u cijelom svom području razglasi, ukoliko bude moguće uz bubanj i trublju, da je nastao prijeki sud, a osim toga, da se u svim dijelovima grada Križevca i u svih selih upravnog kotara križevačkog na javnih mjestih pribije ovaj oglas i da bude uvršten u javne listove. Podjedno imade se u proglasu zapovjediti, da se svatko ima kloniti buntovnog zgrtanja i svakoga poticanja na nj, te svakog dioništva u tom i da se svatko ima pokoriti poglavarstvenim odredbama, buduć će se svaki, koji po proglasu ove naredbe sakrivi koje od gore spomenutih zločinstva radi kojih je prijeki sud proglašen, po strogosti prijekoga suda biti kažnjen smrću«.[49]

6. V. križevački vel. župan upućuje ovu okružnicu općinskim poglavarstvima o kidanju proglasa prijekoga suda: »Dolaze mi vijesti, da se u nekojim selima trgaju moje naredbe, kojima sam proglasio prijeki sud, sa pojedinih kuća i javnih mjesta. Nalažem svim općinskim poglavarstvima, da u takovim slučajevima na ista mjesta nove primjerke naredbe priljepe, krivce uhite i odmah kaznenom sudu predadu. Osim toga imadu općinska poglavarstva posvuda razglasiti, da će ona sela, u kojima se trgaju proglasi o prijekom sudu ili ine naredbe, bez obzira na okolnost da će se proti krivcima strogo kazneno postupati, imati i trošak vojničkog brachiuma, ako i takav u području općine ne bi bio izaslan, nositi«.[50]

U Vukovaru su »do sada neeruirane osobe u noći od 8. na 9. t. mj. (svibnja) crnilom zamazale pet poštanskih listovnih škrinjica, a i u noći od 13. na 14. t. mj. pokušano je zamazati te škrinjice, nu počinitelji – *obrtnički pomoćnici* – su na činu uhvaćeni i ovomjesnom kr. kotarskom sudu predani«.[51]

9. V. državni odvjetnik javlja iz Petrinje: »Noćas oko 1h prolazilo je Petrinjom do kojih 150 demonstranata šegrti i kalfe, te nekoji mladi seljaci iz susjednog Češkog sela, pjevajuć i vičuć Živila Hrvatska! krepali Madjaroni!, te je ta rulja na željezničkoj pruzi skinula upozorujuće napise u mađarskom jeziku, zatim uljenom bijelom bojom zamrljala

[48] DAZ. Prilog broju 2450 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[49] DAZ. Broj 2255 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[50] DAZ. Broj 2315 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2318).
[51] Vidi izvještaj podžupana banu, upućen iz Vukovara 15. V. DAZ. Broj 2661 – PrZV – 1903.

grbove na zgradama sudbenog stola, kotarske oblasti, poreznog ureda i javnog bilježnika Dr. Pelleša, kojem je potonjem uz to razlupala 41 okno (šajbe). Kada ie redarstvo demonstrante stalo razganjati, opaljena su prema istom dva hica. Redarstvo uhitilo je 7 demonstranata, među ovima i onog glede kojeg predleži sumnja, da je pucao. Osim toga poznata su imena dvadesetorice demonstranata. Uapšeni sveudilj bivaju saslušavani kod redarstva, te sam informiran, da su tim proglasima ponukani bili na demonstracije i da su jedino uslijed ovih demonstrirali, a da kolovođa nema«.[52]

Predstojnik kotarske oblasti u Sisku 9. V. izvješćuje vladu: »Pokorno potpisani izvješćuje u smjernosti visokom predsjedništvu, da su se zbile u noći od 9. na 10. ovog mjeseca demonstracije u gradu Sisku u takovoj mjeri, da je pokorno potpisani prije nego li je došla brzojavna dozvola od Njegove Preuzvišenosti svijetlog bana broj 2380 zamolio od zapovjedništva pukovnije broj 27 za vojničku asistenciju. Rulja svakojakih derana sakupljala se je u drugoj ulici, te se je činilo, da se te hrpe pripravljaju navaliti na kolodvor. Stoga je vojništvo bilo postavljeno na kolodvoru i pred magistratom, a to s razloga, što se je pročulo da demonstranti hoće uapšenog tiskara Janka Dujaka iz uza osloboditi. Da ne bi seljaštvo iz obližnjih sela došlo, postavljen je bio jedan vod na Savskom mostu prema Galdovu i jedan vod vojništva na Odranskom mostu kraj Odre... Pošto je tako domobranstvo sve ulaze u grad zatvorilo, nije bilo moguće da seljaštvo dođe u grad da demonstrira sa građanstvom, a pošto je vojništvo stajalo pred kolodvorom i gradskim poglavarstvom, to se je svjetina povukla u prvu ulicu uz Kupu, te tamo porazbijala prozore na kući u kojoj stanuje veletržac Nikola pl. Šipuš, na kući u kojoj je njegova kancelarija, te na kući u kojoj stanuje njegov sin javni bilježnik i gdje je vjeresijska banka. Ta rulja bila je predvođena od dječurlije od 12–15 godina, a iza njih išli su 18–30 godišnji ljudi, pa je takovu kišu kamenja spustila na svratište Veliki kaptol, da je u čas na otom porazbijala stakla te provalila u restauraciju i kavanu gdje je uništila potpunoma cijelo pokućstvo i otrgala električne svetiljke«.[53]

9. V. izbila je pobuna u selu Topolovac (u bjelovarsko-križevačkoj županiji).[54]

10. V. kotarski predstojnik iz Delnica izvješćuje bana: »... jučer u večer oko 10 sati i to na željezničkoj stanici u Lokvama ... dođe oko 100 osoba na kolodvor, gdje ih je obustavio općinski izaslanik sa redarstvom i strogo opomenuo, da se okane svakog napadaja i navale, jer da će za svaki narušaj morati strogo odgovarati. Masa međutim ne slušajuć opomene navali kao bijesna na željezničku zgradu, porazbijaše u prizemlju

[52] DAZ. Prilog broju 2452 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[53] DAZ. Broj 2445 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[54] DAZ. Broj 2443 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

sve prozore i napise, a zatim se vrati u mjesto Lokve«.[55] Istog dana izbili su nemiri i na Sušaku.[56]

10. V. ban Khuen traži od vojnog zapovjedništva vojsku za Samobor: »Pošto je glasom prispjelih ubavijesti u Samoboru, županije zagrebačke, ugrožen mir i red te redarstveni organi ne dotječu za osiguranje zakonitog poretka, čast mi je umoliti da izvoli odmah u Samobor otposlati jednu satniju pješaka kao vojnu asistenciju«.[57]

11. V. kotarski predstojnik iz Đurđevca javlja: »u noći od 10. na 11. svibnja 1903. u mjestu Virju bila demonstracija tim, što je oko 80–100 demonstranata porazbilo do 20 stakla na prozorima pristaša narodne stranke. Tom prigodom se pjevale narodne pjesme, a čuli se povici dolje sa mađaroni ... U Đurđevcu se pripovijeda, da se ljudi groze, da će bilježnika u nedjelju iz ureda van baciti i rastrgati ga«.[58]

Noću od 9. na 10. V. dogodili su se protumađarski »izgredi« u Zemunu.[59]

U noći od 8. na 9. i od 9. na 10. V. uništeni su u Ludini (kotar Kutina) mađarski natpisi na javnim zgradama, a na mjesto njih ispisane parole: *»Hrvatska Hrvatima«*.[60]

Poštanski ured u Brodu 11. V. izvješćuje ravnateljstvo pošta u Zagrebu: »Noćas od 10. na 11. svibnja, između 1 i 2 sata, dogodila se je što je bilo za predviđati, navala na ovomjesni kolodvor. Navalu poduzeše seljaci iz obližnjih mjestah Vašoš, Podvinje i Sibinj, vođeni nekim gradskim agitatorima. Ta razjarena svjetina polupala je i uništila na kolodvoru sve, do šta je doći mogla, sasjekla vrata, prozore, a napokon iz pušaka pucala na zgradu i stanove činovnika. Činovništvo i službujuće osoblje se je razbjeglo, i posakrivalo, šteta je znatna, *ali odneseno nije ništa.* Povodom tim pokorno izvješćujem, da je bila poštanska expositura u velikoj opasnosti, srećom su podvornici službu vršeći još pravodobno pošte primili i predali, pa su se u sobu, koja imade željezna vrata, iznutra zatvorili, i tako pošteđeni ostali. Poštanski vagoni kaniški, i onaj od brzovlaka, oštećeni su znatno, na kaniškom vagonu porazbijaše i sjekirami istrgaše prozore, tako da vagon prije no se popravi, nije za putovanje sposoban. Pošto se od strane ovomjesnog poglavarstva, prem se je znalo, da će se navala dogoditi, nije ni na posebnu zamolbu glavara postaje za uzdržavanje mira, reda i sigurnosti apsolutno ništa učinilo, a jer se je bojati, da će se izgred ponoviti, kako je sve uzrujano, osobito vanjski okoliš, te pošto se i ovomjesnoj pošti napadajem groze, to molim veleslavno ravnateljstvo, putem nadležne županijske oblasti, energično uplivati na ovomjesnu sigurnosnu oblast, da ugroženim zajedničkim uredima pruži po mogućnosti sigurnosnu zaštitu«.[61]

[55] DAZ. Broj 2444 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[56] DAZ. Broj 2402 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[57] DAZ. Broj 2389 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[58] DAZ. Broj 2490 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[59] DAZ. Broj 2574 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[60] DAZ. Broj 2496 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[61] DAZ. Prilog broju 2643 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Županijska oblast iz Bjelovara 11. V. traži vojničku asistenciju za Rovišće: »Postaja kr. ug. državne željeznice u Bjelovaru javlja, da su glasom brzojavne vijesti iz Rovišća sakupili se žitelji iz okolice Rovišća cružani sa sikirami, te opsjedaju obje crkve i ugrožavaju osobnu sigurnost katoličkog i pravoslavnog svećenika, te da prijeti također pogibelj željezničkoj postaji u Rovišću. Obzirom na te okolnosti molim, da slavno to zapovjedništvo jednu satniju pješaka na lice mjesta odmah izaslati izvoli, za da ista tamo uspostavi javni mir i red. Kao brachialni povjerenik pratiti će vojništvo gradski kapetan Franjo Tičak«.[62]

Varaždinski podžupan 12. V. javlja banu među ostalim: »Dana 11. o. mj. u jutro 1/28 sati donesena je kr. kot. predstojniku vijest, da je u noći rulja od 30 do 40 ljudi iza ponoći navalila na želj. stanicu Zlatar-Bistrica ter polupala prozore i svjetiljke, skinula poštanski grb bez napisa i hrvatski napis poštarske štedionice, nadalje uništila svjetiljke dvaju mjenjala te konačno skinula i oštetila napise na pruzi pravcem prama postaji Sut. Toplice ... Za krivce ove štete dakako nitko od kolodvorskog osoblja ništa ne zna kazati, jer niti glavar postaje, a niti noćobdija željeznički nisu se usudili napadačima pokazati«.[63]

12. V. zemaljska vlada traži hitnu pomoć vojske za kotare Garešnicu i Grubišno Polje: »Veliki župan županije bjelovarsko-križevačke zamolio je s obzirom na ugroženo stanje mira i poretka u kotaru Garešnica i Grubišno Polje za izaslanje vojne asistencije u ta mjesta. Čast mi je uslijed toga zamoliti za shodnu odredbu, da se po mogućnosti odmah iz Zagreba uporabom željezničke pruge Dugo Selo – Novska otpošalje jedna satnija pješaka u Grubišno Polje i ondje na raspoložbu stavi kot. upravitelju Ivanu Benčeviću, a jedna satnija u Garešnicu i ondje na raspoložbu stavi kot. upravitelju Kosti Zastavnikoviću«.[64]

Protumađarske akcije poduzimane su čak i na vicinalnoj željeznici Zagreb–Samobor. 12. V. 1903. ugarski ministar trgovine upućuje banu predstavku, koja među ostalim sadrži: »Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Zagreb–Samobor pritužilo se je amo, da je željeznica istoga radi propisano uporabljenih magjarskih napisa stalno izvržena napadajima i oštećivanju. Naročito spominje rečeno društvo, da se je opetovano dogodilo, da su demonstranti u kolima izvješeni magjarski izvadak iz propisnika otrgnuli a ostavili samo hrvatski tekst, da su bojom premazali magjarske napise na zgradama i upozornim tablama, napokon da su polupali prozore kola«.[65]

18. V. vel. župan modruško-riječke županije Nikolić izvješćuje bana Khuena o demonstracijama i nemirima u Hrvatskome Primorju u vremenu od 8 do 17 V: »I u području županije modruško-riječke raspačan je dobran broj proglasa štampanih navodno u Baselu, nosećih naslove »Narode« i »Cijenjeni suborioče«, te proglas kojim se proglašuje »pri-

[62] DAZ. Broj 2495 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[63] DAZ. Broj 2494 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[64] DAZ. Broj 2457 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[65] DAZ. Broj 2539 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

jeki sud« po zboru »narodne obrane«, kojega inhibiranje je visoko predsjedništvo kralj. zemaljske vlade odredilo ... Prvi rezultat tih proglasa na »pobunu« bilo je da je noćju u subotu od 9. na 10. svibnja tg. oko 10 sati noću hrpa kojih 25 osoba uz poklike »Hurrah« ravno iz šumice Golubinjak počela pram kolodvoru Lokve navaljivati. Ondje smještena dva općinska redara sa općinskim bilježnikom iz Lokva, htjedoše spriječiti rulji pristup, nu uplašeni željeznički namještenici povukoše općinskog bilježnika i redara sa sobom natrag te se zatvoriše u jedan teretni vagon, odkale slušahu kako se, i to samo u prizemlju, lupa po staklu i kako se kidaju magjarski napisi ... Istoga dana t. j. na 9. o. mj. u predvečerje počelo se na Jelačić trgu na Sušaku pred hotelom Continental sakupljati koje đaka koje ine mlađarije koju su predvodili obrtnici braća Jelušići. Gungula je počela pjevanjem narodnih pjesama uz povike »Abzug Héderváry« i »Živila Hrvatska!« ... Oko deset sati počela je rulja od Krimeje uz razne poklike trnuti svjetiljke, koja je po oružništvu i redarstvu rastjerana a demonstracije oko 1/212 noćju dokraičene. Tom je prigodom ove večeri uhićeno više osoba, a na Delti raskidani i polupani svi mađarski napisi. U nedjelju 10. o. mj. ponoviše se čim se smrklo demonstracije. Došlo je više osoba iz okolice, naročito iz Drage sa Trsata, Podvezice i drugih strana pred opć. uze, da prošle noći uhićene i presuđene oslobode. Dodoše pod hrvatskim barjakom ... U ponedjeljak 11. o. mj. ponoviše se demonstracije čim se smrklo, počelo se utrnjivati pojedine svjetiljke, fučkalo i vikalo »dole Héderváry« čulo se da pogrešno dole »abzug Fejervary«, od raznovrsne mularije klicalo i bučilo »Živila Hrvatska« itd. Neprestano se hrpe sa okolice sakupljahu, koje se rastjeravalo sve do 1 sat po ponoći ... Utorak 12. svibnja 1903. bilo je na Sušaku velikih demonstracijah koje zauzeše ozbiljniji karakter. Demonstranti brojahu na hiljade, koje se teškom mukom kroz žandarmeriju i policiju rastjeravalo. Vikalo se gore spomenute poklike ... Jedna četica demonstranata napala je sa bulevarda sa nekoliko kamena večernji osobni vlak. Pošto su sa pokrajnih ulica opetovano dolazili demonstranti, te palo nekoliko kamena proti oružništvu i redarstvu, telefonirano je po vojsku, koja je bila konsignirana u riječkoj kasarni. Došla je brzim korakom 1 satnija, koja se na Jelačić-trgu razdijelila u dvije čete, tad se zakrčilo sve ulaze ulica i bilo je nemoguće, da se demonstranti više na okupu nađu. Oko 1 sat o ponoći vratila se vojska na Rijeku. Ovog dana (12. V.) oko pol deset u noći napalo se na bakarsku stanicu, gdje su skoro svi prozori polupani, napisi skinuti, a u čekaonici također na vratima i pokućstvu znatna šteta počinjena ... U srijedu 13. o. mj. vratih se ponovo brzovlakom u 8 sati na večer iz Ogulina na Sušak ... Pučanstva bilo je silno mnoštvo oko pol devet u večer po sušačkim ulicama ... Do 1/210 bijaše manjih gungula uz koji poklik »Živila Hrvatska« i uz razne pogrde ... Oko 10 sati nastalo je vanredno živo, kad se silna vreva raznim pogrdama »dole i abzug« nabacivala, urlikala, fućkala, da je upravo zaglušna vika bila ... Kad su nastale ove oveće demonstracije izašla je satnija iz hotela Sušak, koja razdijeljena u čete zakrčila sve prolaze i ulice tako, da se nije moglo sakupljati ... polak uap-

šenih, ustanovljeno je, da je bila sva sila t. z. riječke mularije ... Ustanovilo se, da se od ovog večernjeg napadaja proti na kraju bakarskog kolodvora ležećoj rampi, gdje se nalaze semaphori, ista devastirala izvana i iznutra zgrada oštetila, unutra nalazeće drveno pokućstvo porazbijalo, telefonski spoj kroz sve to bio prekinut, što je upriličila rulja od blizu 300 osoba ... Toga dana, t. j. 15. o. mj. bilo je na Sušaku sve mirno ... Jedino je u djevojačkoj školi na Sušaku iskaljana banova slika koja je na zidu visila. Učenici bijahu kažnjeni ... U Plasima skupilo se (17. V.) oko 6 i pol sati do 200 demonstranata da skinu napise na stanici; isti pomoću vojništva raspršeni; jedan od kolovođa uapšen; za ostalima je popisanima određeno po oružništvu uhićenje na Hreljinu, koje će se sutra obaviti. Na stanici Bakar sinoć (17. V.) prije 11 sati preko 200 demonstranta iz Škrljeva i Drage bacalo kamenje na prvu stražarnicu pred kolodvorom ... Jedan oružnik u nogu kamenom ranjen. Između postaje Plase i Meja bio na kratko obustavljen vlak, jer je bilo na pruzi nakrcano kamenja, koje se naskoro odstranilo i pruga pročistila ... S razloga što su Dražani na 14. o. mj. pošli korporativno pod barjakom u Bakar, da pomognu međutim iz uzah puštene uhićenike osloboditi, te si otvorili za uvjerit se o tom uze kotarskog suda, i jer su i na Sušaku bili među demonstrantima, ter što je u njihovom području mjestimice pokidana telefonska žica, a mjestimice i brzojavi, otišla je danas prije podne onamo sa perovodnim vježbenikom Domazetovićem polusatnija vojništva, koja je u trima glavnim kućama ukonačena ... i u Martinšćici gdje se nalazi lučki lazaret sinoć su demonstrirali protiv lučkog napisa i grbova ...«[66]

Sumaran prikaz zbivanja u Hrvatskome Primorju od 17. V. do 26. V. daje izvještaj velikog župana Vladimira Nikolića, upućen iz Sušaka 2. VI. 1903. banu Khuenu: »Na 17. o. mj. demonstriralo je noćju oko pol 11 satih par deranah pred grbom lučkog ureda u Kraljevici, pa su slijedeći dan trojica po oružnicima otpremljena kr. kotarskoj oblasti na Sušak ... U Kostreni Sv. Barbari oštećen bijaše jedan brzojavni stup te za kratko vrijeme bio prekinut saobraćaj žicom. Isto tako su nepoznati individui oko 1/29 u večer u Kostreni Sv. Barbari dne 23. svibnja t. g. ušli u školsku sobu te iznijeli sliku bana; tomu slično junaštvo izvedeno je i u Dragama kod Sušaka, samo što su tuj na više mjesta pokidane pojedine brzojavne žice, a telefonski saobraćaj potpuno na par sati prekinut bio. A jer su Dražani pod barjakom došli već na 10. o. mj. pred kotarske uze na Sušak da »oslobađaju« izgrednike, što ponoviše i 14. o. mj. u Bakru, to im toga radi i naročito zato što su opetovno pokidane u tom kraju žice, nametnuh brachij od polusatnije ... U Selcima su iste noći t. j. od 17. na 18. o. mj. nepoznati zlikovci zablatili grbove smještene na carinskom i lučkom ter poštanskom uredu kao i na financijalnoi straži ... U Bribiru je više mladih ljudi obojega spola u noći od 17. na 18. svibnja t. g. izmed 10 sati noćju demonstriralo ... *U mjestu Cirkvenici* oštećeni su pojasi za spasavanje time što je talijanski napis

[66] DAZ. Broj 2994 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

»R. uffizio di porto« crnilom prebrisan i uslijed toga pohranjen u skladištu, a grb lučkog ureda zamrljan ... Vozeć se 19. o. mj. u jutro prugom na *Meju* dojavljeno mi bje, da je prošle večeri navalila rulja na kolodvor nakanom, da porazbija prozore i napise kao na kolodvoru bakarskom prije par dana. Kolodvor čuvahu dva oružnika, a žicom je pozvan i došo blagovremeno jedan odjel na kolodvoru Plase smještene satnije, koj je rulju rastero ... *Na stanici Plase* mi javljeno, da se i tamo pokušalo 17. o. mj. proti kolodvoru demonstrativno navaljivati, što nije uspjelo rad ondje smještene satnije. Kolovođe te povorke sa barjaktarima i preko 30 žena uhićeno je jur. Taje taj čin, priznavajuć samo da su navalili dne 19. svibnja t. g. u općinski ured u *Hreljinu*, da maknu općinskog upravitelja Milića, jer nije htio s njima u povorci ići poput kapelana Brožičevića, pod barjakom noseć trobojnu vrpcu. Sudbena istraga izviditi će uostalom taj slučaj kao i okolnost nije li ista rulja pod večer od 17. na 18. svibnja t. g. zakrčila izmed Plasa i Meje kod stražarnice br. 107 kamenjem drugu, teretnom u 6 sati prolazećem vlaku put, u slijedstvu čega je i to ovaj jedini put bio za 20 časova spriječen promet na toj pruzi, dok se maknulo vidljivo naslagano kamenje s tračnica. U toj »krivošiji« vrlo lako je provesti sprečavanje kretanja vlakova rad sitnih zavoja i prorova. *U večer od 19. na 20. o. mj.* došlo je u *Bribiru* do ponovnih izgreda, gdje je rulja naroda provalila u opć. ured, skinula i razderala banovu sliku, razderala i polupala uredsku tablu i prozore na opć. kući, pa je tim povodom u Bribir dne 21. o. mj. stigao brachium od jedne satnije ... Povodom svih tih izgreda nisu mogli zaostati ni Novljani, te su u *Novom na 21. o. mj.* dok novljanski oružnici u Bribiru bijahu, u pomanjkanju drugih predmeta pokidani *hrvatskim napisima* proviđeni grbovi na poštansko-brzojavnom uredu, na kraljevskoj financijalnoj straži i na oružničkoj postaji, te su ovi i beznapisni grb lučkog ureda pobacani u more, a onamo rad demonstracija mjestom prizvana je satnija kao brachium ... *Dne 22. o. mj.* desivši se u pol dva sata po podne na kolodvoru u Ogulinu putujuć ponovno u Primorje, javljeno mi je, da je povodom zadušnica za usmrćenoga u Zaprešiću seljana Pasarića došlo *na kolodvoru Fužine* do okršaja, o čem je Vašoj Preuzvišenosti kr. kotarska oblast u Delnicama dne 24. svibnja t. g. pod broj 76 Pr. podnijela potanko izvješće ... Kako se je pronio glas da su oružnici tog dana (22. V., u Liču) uporabom oružja ranili dvojicu iz Liča to se je pomnim istraživanjem ustanovilo, da dvojica Ličana, Josipa Miloševića i Josipa Vlahovića, koji su sudjelovali kod izgreda, već od onda kod kuće ne ima. Pošto im ni suprugâ nije kod kuće u Liču, a nitko u selu ne zna gdje su ili ako možda tko znade, ne će da odaje, to držim vjerojatnom glasinu, da su doista ranjeni i mislim da ih njihove žene u kojem šumskom stanu ili na drugom kojem zabitnom mjestu njeguju ... *Dne 24. o. mj.* uputih se u kotar Cirkvenicu naročito u Bribir ... Rekbi da sam u dobar čas stigo u Bribir. Pred dosta impozantnom opć. zgradom bila je porazmještena sveukupna satnija, da čuva mir, jer se je pred zgradom skupio sav Bribir, uzrujan što je politički izaslanik županijski perovođa Šenoa nakon obavljene istrage

odredio, da se 16 Bribiraca rad zadnjih izgreda u trojim kolima pod eskortom otprate kraljevskom kotarskom sudu u Cirkvenici ... U večer (25. V.) vratih se na Sušak gdje mi je dojavljeno slijedeće, što se zbilo na Grobniku: ... Na 23. o. mj. poslije podne između 2 i 3 sata sakupilo se je kojih 20–25 žena pred župnim stanom da tobože čuvaju župnika Babića od uhićenja po oružnicima, jer se je selom pronio glas, da će župnik toga dana uhićen biti, a oružnici da su već jutrom krenuli iz Sušaka i da su sakriti u općinskom uredu ... Na večer iza svršena blagoslova zaostalo je bilo nekoliko ljudi nedaleko kuće Lovre Hlača »pod orehom« na mjestu, gdje obično mladež pleše po blagdanima, nu broj tih ljudi počeo se umnožavati i za kratko vrijeme začula se je na jednom zaglušna vika, po više puta obnovljeno »Živio« »Živila Hrvatska« i par puta čuo se glas »Živio Babić«. Slučajno u to doba nadošao je kolima do stana kod Jure Kamenara opć. upravitelj g. Ivan Stiglić, za koga je sakupljeno pučanstvo držalo, da je doveo ovamo oružništvo i da će župnik Babić iste noći uhićen biti, na što je cijela povorka za njim. On bojeći se da ne bude od sakupljene svjetine napadnut došao je dosta uzrujan u opć. ured i stvar telefonički saopćio kr. kot. akcesisti g. Grkoviću, i odluči se kod redara prenoćiti, nu netom potvrđeni opć. bilježnik Dunaj pozvao ga na noćište k sebi, što je nekako svjetina saznala. Između 10–12 sati noći dolazila je ta rulja više puta na hodnik opć. ureda uz zaglušnu viku »Živila Hrvatska« te je pobacala sa zida ploču mjesnog suda sa grbom i krunom, vrata od dvorišta, vrata od zatvora, vanjske prozore sa uredovnice opć. upravitelja, rastrgali i porazbacali starije uredske spise, zapisnike i razne očevidnike smještene u jednoj maloj sobici ispod skalina opć. ureda, kao naslon od skalina pred stanom opć. bilježnika i t. d. Oko 1 sat noći počeše trzati i drmati s vratima na stanu opć. bilježnika i zahtijevaše, da im se otvori, što je opć. bilježnik Dunaj, videći da nastaje sve veće ogorčenje i lupanje, i učinio. Kadno su im prva vrata ulazom u stan otvorena, kazaše, da oni traže Stiglića i počeli ga odmah potraživati po ormarima, peći i t. d. nu kad ga ne nađoše u prvim dvjema sobama navališe na treću sobu gdje je faktično onaj momenat bio zaklonjen, na što izađe sam iz sobe, pozvaše ga njih nekolicina, da ide s njima u prvu sobu i da će tamo raspravljati, on se tomu odazvao i vodio s njima prepirku odbijajući razne psovke njemu dometnute, te se ta rulja uz naročitu obvezu upravitelja općine Stiglića, da će sutradan otići iz općine, oko 3/4 na 2 sata u noći iz stana opć. bilježnika razišla pozivajući Stiglića, da im otvori ured i dade sliku Preuzvišenog gosp. bana a na dani im odgovor, da on to učiniti ne može, jer da ključeve od ureda imade opć. redar, koga počeše onda potraživati u stanu mu, nu ne našavši ga uzeše mu iz okvira sliku Preuzvišenoga gosp. bana i odaljiše se. Sutradan najme na 24. svibnja u jutro opaženo bje, da provališe i u ondašnju pučku školu i odnesoše sliku Preuzvišenoga gosp. bana, da su iščupali u samom mjestu Grobniku 7 (sedam) telefonskih stupova i potrgali žice telefonske. ... U noći od 23. na 24. o. mj. skinut je grb sa poštanskog ureda u Križišću u općini Bakarac, cimer je oštećen, a crnilom namazana kariolna kola, koja se nalazila u dvorištu

kuće poštarove ... U Sušačkoj općini vlada od 18. o. mj. mir. Redarstvenim izvidima došlo se 20. o. mj. do sumnje, da je Valentin Majetić prvašnjih dana jedan telefonski stup u Martinšćici srušio, pa je stoga uapšen 20. o. mj. na večer, te akoprem mu se nije moglo dokazati, da je on srušio telefonski stup, morao se je na kazan predati radi neposluha i uvredljiva ponašanja prema redarstvu te je presuđen na 14 dana zatvora. Četvrtak 21. o. mj. bijaše svetak. I ovaj je dan mirno prošao, jedino u Dragi sakupljaše se na večer hrpa ljudi kod stražarnica br. 118 i 119, al' bude po ondje nastanjenom vojništvu rastjerana. Petak 22. o. mj. bijaše u večer i preko noći posve mirno, jedino poslije podne između 6–7 sati došla je iznenada iz Rijeke jedna rulja od po prilici 200 osoba u Sušak pjevajuć uz razne povike ... To bijahu ljudi iz okolice Grobnika, Krasice, Drage i Trsata, koji se na Rijeci skupiše na doček deputacije u Beč putujućih Dalmatinaca ... U noći između 23. i 24. o. mj. prijavljeno je, da je u Kostreni Sv. Barbari iz škole nestalo slike Njegove Preuzvišenosti svijetloga bana, zametnuta istraživania ostadoše dosele bezuspješna ... Ponedjeljak 25. i utorak 26. o. mj. mrtva tišina i bez ikakvih događaja, jedino se opaža, da su proglasi prijekog suda na mnogim mjestima rasparani, ali se zato po redarstvu ovi nadomješćuju priljepljivanjem novih. Da se tomu kidanju proglasa predusretne, pošto je nemoguće nadzirati sve točke izvješenih proglasa i pošto svaki koji to pravi se ogleda, da bude neopažen, dalo je sušačko poglavarstvo 2 najnovija i zato najmanje poznata redarnika presvući u civilno odijelo te ih postavilo u sakrivene točke da paze i po mogućnosti uhite svakog, koji bi proglase kidao, te je tako već pošlo za rukom na kidanju zateći djevojčicu Ivku Škrobonja, o čemu je prijava podnesena.«[67]

Nakon provedene istrage izvještaj ogulinskog državnog odvjetništva od 2. VI. 1903. iznosi o nemirima u Primorju i Gorskome Kotaru između ostalog i ovo: »12. svibnja o. g. oko 9 sati u večer pojavila se je nenadano u Škrljevu pred bakarskim kolodvorom množina ljudi, navodno 150–300 osoba, koja je ovdje iz vana te u čekaonicama II. i III. razreda ponajviše kamenjem porazbijala i uništila malo ne sve stvari magjarskim natpisima providene. Slijedeći dan t. j. 13. svibnja oko 10 sati u večer, došla je navodno još veća množina ljudi do željezničke stražarnice u Škrljevu, od kolodvora oko 600 koračaja udaljene, do tzv. Blockhausa, koju je također u par minuta gotovo demolirala, u samu stražarnicu provalila i ovdje telefonske i brzojavne mreže pokidala, te obližnje stupove s opomenkama uništila. 14. svibnja uhitiše oružnici njih 10, za koje se sumnja da su kod gornjih čina sudjelovali, pa kad su ovi pod večer u uze kr. kotarskog suda u Bakru predani bili, navalila je onamo veća množina ljudi, navodno od preko hiljadu osoba, koja je svojim nasilnim postupkom isposlovala, da su uhićenici na slobodu stavljeni. Akoprem je bio odmah po upravnoj oblasti izdan shodan nalog, da budu isti ponovno uhićeni i dopraćeni pred suca istražitelja, koji je

[67] DAZ. Broj 3097 – PrZV – 1903.

15. svibnja izjutra uz intervenciju ovoga državnoga odvjetništva počeo uredovati, – uhićena su samo dva dječaka i to Viktor Kopajtić i Ivan Mičetić-Karlov ... Naknadno su još četvorica od onih, koji su iz uza kotarskog suda u Bakru na slobodu pušteni, uhićeni. U tečaju nalaze se izvidi radi netom pomenutoga čina proti gornjoj dvojici i njihovim drugovima, a i radi zločinstva ustanka proti onim, još nepoznatim, koji su ih u Bakru došli oslobađati. 17. svibnja oko 6 sati poslije podne došla je opet množina ljudi do željezničke stanice na Plasima pred izaslanika kr. kotarske oblasti sušačke Simeona Grkovića, zahtijevajući da imade ondje na stanici sve magjarske natpise skinuti, jer da će u protivnom slučaju oni to sami učiniti. Kod toga čina uhićen je samo Nikola Kovačević, te je proti istomu, kao i proti naknadno pronađenom Petru Paškvanu povedena istraga radi zločinstva ustanka uz određenje istražnoga zatvora ... 19. svibnja oko 4 sata poslije podne dolazila je množina ljudi putem iz Krasice prema Škrljevu, vjerojatno da oslobodi pritvorenoga Nikolu Kovačevića, odnosno kako oni izjaviše kr. županijskom tajniku Ivanu pl. Vuchetichu, da su došli moliti, da bude Nikola Kovačević na slobodu pušten. Iz ove skupine dao je pomenuti kr. županijski tajnik uhititi Jozefu Bujan i Gašpara Marušića, jer se nisu njegovom pozivu na razlaz odazvali, već su se još i oprli uhićenju, koje su kraljevski oružnici izvršiti imali ... Slijedeći dan t. j. 21. svibnja dopraćeni su pred isto sudbeno povjerenstvo supruzi Vinko i Marija Malvić s prijavom izaslanika kr. kotarske oblasti sušačke perovodnog vježbenika Blažićevića iz Krasice, da potiču ondje narod, neka navale na tamošnji općinski ured i protjeraju opć. urednike (činovnike). Proti ovima povedena je istraga radi pokušanog zavođenja na zločinstvo ustanka (§ 9 i 68 k. z.) ... Prije ovih u području Bakarskog kotarskog suda počinjenih zločinstva, došla je bila već 9. svibnja oko 10 i 1/4 sata po noći neopredijeljena množina ljudi na željezničku postaju u Lokvama (kotar Delnički), koja je u par minuta kamenjem, kolcima, sikirama i batinama porazbijala oko 117 okana i mnoge druge stvari, ondje na stanici ponajviše takove, koje su proviđene bile magjarskim natpisima, uništila. Od te množine ljudi uhićena su devetorica i to Antun Štimac, Vinko Čenčić, Leopold Čop, Vid Pleše, Stipan Grgurić, Nikola Brozović, Pavao Burcar, Venceslav Rukl i Ivan Kalić, te je i proti ovima uz određenje istražnoga zatvora povedena istraga radi zločinstva javnoga nasilja V. slučaja označena u §-u 85 lit. c/K. z. – 13. svibnja o. g. oko 1/211 sati na večer, kada je oružništvo sa vojništvom potiskivalo mnoštvo demonstranata te čuvalo, da s riječke strane svjetina ne prelazi preko mosta na Sušak, desio se je veliki župan Dr. Vladimir pl. Nikolić Podrinski na donjemu sokaku na Sušaku, kadno on, i drugi svjedoci začuše da netko iz kuće br. 100 u gornjem sokaku na Sušaku kod otvorenih prozora drži govor u kom je rečeno: »Narod ovaj ne demonstrira, ne diže se od obijesti, već od nevolje, i to neka čuje danas na Sušaku deseći se veliki župan. Narod se buni, jer mu je dogorilo, jer se ga ubija materijalno, jer mu se krnje njegova prava. Tomu svemu je kriv ban«, na kojega je bacio cijelu pregršt psovaka. Veliki župan odredio je uhićenje toga čovje-

ka, a to bje Anton Pavičić bivši krčmar i posjednik na Sušaku, nu istomu je pošlo za rukom uskočiti, te se negdje u Istri krije ... Međutim poslije podne (22. V.) došlo je opet do pobune (u Fužinama), jer je velika hrpa svijeta (možda preko 500) došlo, da oslobodi Antuna i Danicu Budiselić, koje je međutim Joca Banjanin prvim vlakom dao otpremiti u Delnice, a još istoga dana i u Ogulin. Kako je izaslanik kotarske oblasti imao malo vojništva, te jer se je očekivalo, da će u 6 sati na večer stići iz Bakra jedna satnija vojništva, to je on, a poslije i načelnik Agnesi s narodom pregovarao. Kod te pobune istakao se je osobito Ivan Padavić, koj je govorio, da je djecu opskrbio te da nema što izgubiti, te uz to haranguirao ostale demonstrante, da idu »njihovu« Danicu osloboditi, a kad mu je Banjanin rekao da su jur otpremljeni Budiselići u Delnice, išao je on ... pretražiti cio kolodvor, a onda govorio, da će poći u Delnice ili Ogulin spasiti iste Budiseliće. Poslije toga prisilila je rulja načelnika Agnesia, da je otišao na brzojavni ured, brzojaviti visokoj kraljevskoj zemaljskoj vladi, da se Danica i Antun Budiselić na slobodu puste. Cijela pobuna trajala je do 6 sati, dok nije satnija vojnika došla, a onda se je svijet razišao, na što je pristav Banjanin još iste večeri s oružništvom i vojništvom uhitio 36 što muških što ženskih, a poslije uhićeno je još više demonstranata, koji su svi otpravljeni u uzište sudbenoga stola u Ogulin, gdje ih ima sada preko 70 u istražnom zatvoru. Radi događaja u Fužinama povedena je istraga u pravcu zločinstva ustanka i zločinstva javnoga nasilja V. slučaja, označeno u § 85 lit. c/k. z. ... Iste noći t. j. od 23. na 24. svibnja o. g. bili su nemiri i u susjednoj župi Jelenju ...«[68]

24. V. šalje se pojačanje vojske iz Zagreba na Rijeku.[69]

24. V. ugarski ministar trgovine Lang upućuje iz Pešte banu Khuenu ovaj dopis u vezi s nemirima u Crikvenici i u Novom: »Polag izvješća riječke pomorske oblasti traju neprekidno hrvatski nemiri u svim našim lukama i kako se čini zadobivaju sve više općenitiji karakter. U pojedinim lukama oštećuju se sprave za spasavanje i ugarski grbovi, te se nabacuju kamenjem. U Novom pako odstranjeni su isti pa su tim povodom razlupana vrata i prozori lučke ekspoziture. Nemiri obuhvaćaju najveću mjeru u Cirkvenici i okolici, jamačno s razloga što je ondješnje kupališno općinstvo većim dijelom magjarske narodnosti. Obzirom na to određena je iz Rijeke u Cirkvenicu jedna kompanija vojnika ... Umoljavam vašu preuzvišenost da i sa svoje strane blagoizvoli učiniti najzgodnije odredbe glede obrane stanovništva i emblema. Pomorska je oblast iz opreznosti sprave za spasavanje uzduž cijele morske obale odstraniti dala, ipak bilo bi od prešne potrebe, da se obnovno natrag smještenje tih sprava osigura.«[70]

U Senju je došlo do težih izgreda 17. V. O tome javlja gospićki podžupan 26. V. banu između ostalog i ovo: »U tom koncertu na trgu izme-

[68] DAZ. Prilog broju 3177 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[69] DAZ. Broj 2813 – PrZV – 1903.
[70] DAZ. Broj 2811 – PrZV – 1903. 6-14/1922.

đu ostalih komada u jednom potpuriju sviralo se i »Lijepa naša domovina«. Na to je počela cijela publika na trgu pjevati tu pjesmu za glazbom, a kada je glazba prestala svirati, pjevala je publika uz ovu još i druge pjesme kao »Udri, udri in der Stadt« i t. d. a i čulo se raznih nepristojnih i nedozvoljenih poklika. Sada tek je grad. vijećnik Dr. I. Dobrila naložio da imade glazba otići sa trga, akoprem koncert svršila nije. Sada je sva publika, koja se je sastojala iz dječurlije, djevojaka – radnica tvornice duhana, fakinaže, nekoliko sveučil. slušatelja Senjana, koji kod kuće borave, kćerih građana – navodno bilo je do 1500 osoba u rulji, – sva ta povorka krenula je pjevajuć razne pjesme i kličuć neumjesne i kažnjive poklike na ulici uz more i to ulicom kraj tiskare Hreljanovićeve, zaustaviv se pred kućom nar. zastupnika Ladisl. Krajacza gdje zapjevaše opet »Lijepa naša domovina« i klicaše »izdajicam i huljam van«. Na to počeli kamenjem i bočicami tinte nabacivati se u prozore na stanu g. Krajacza. Odavle krenula ta povorka opet na Zvonimirov trg i kličući, a odavle uz potok prema morskoj obali te došav pred kuću knjižara Ive pl. Hreljanovića nabacivala se kamenjem na prozore njegova stana. Odavle krenula povorka morskom obalom do agencije parobrodarskog društva Ungaro-Croate koju kamenjem i tintom nabacaše, a isto učiniše i na lučkom uredu, kom tintom zidove s vana na kući pomrljaše. Sada je povorka opet krenula potokom na Zvonimirov trg. Tek sada dosjeti se redarstvene straže povjerenik Nikola Tomljenović, da pošto ne može sa svojih sedam gradskih stražara mir i red uspostaviti, pak pođe u stan grad. načelnika Zimpermanna zamoliti dozvolu, da smije oružništvo iz kasarne za uspostavu reda pozvati. U vrijeme dok je redar. straže povjerenik bio kod načelnika u stanu, te dok je od ovog pošao u oružničku vojarnu, rulja izgrednika polupala je prozore na poštanskom i brzojavnom uredu te stan poštanskog i brzojavnog predstojnika, koj se u I. spratu te iste zgrade gdje je i ured nalazi. Ova zgrada je naproti »Ožegovićijanuma« uz gradska vrata. A odavle krenula je rulja kroz gradska vrata do vile g. Ladisl. Krajacza i tamo načinila dosta znatne štete«. Sutradan zbilo se ovo: »Drugi dan 18. izdalo je gradsko poglavarstvo oglas na građanstvo, kojim ga poziva da se kani daljnjih demonstracija, jer će se u protivnom slučaju za polučenje mira posve izvanredne mjere poprimiti, koje će gradu, koji će i onako dosta materijalne štete imati uslijed demonstracija od 17. o. mj., teret novi biti ... Taj oglas bio je u večer 18. o. mj. tiskan i po uglovima grada prilijepljivan po 70 godišnjem starcu, gradskom nažigaču i živoderu Beseku, a da mu se za obavu tog posla nije opredijelio nijedan gradski stražar. *Nije stoga čudo, da je tog starca pratila rulja izgrednika*, koja je odmah za njim prilijepljene oglase sa zidova skidala ... Gradski stražar došao je zbilja po svršenom činu, kad je Besek posljednji oglas lijepio. I opet akoprem je toliko oglasa lijepljeno po zidovima i svi su po izgrednicima skidani, nije niti jedan stražar nikoga opazio tko je te oglase skidao. A i starac Besek nije nikoga navesti mogao kog bi upoznao, da mu je prilijepljene oglase skinuo, ta nije ni čudo, ako se u obzir uzme njegova starost, sumrak i strah pred izgrednicima«. –

»U uze kotarskoga suda predalo je redarstvo sa prijavama i dvadeset izgrednika.«[71]

O senjskim demonstracijama nakon provedene istrage gospićko državno odvjetništvo u svom izvještaju od 26. V. iznosi još i ove podatke: »Dne 17. svibnja t. g. svirala je gradska muzika na trgu »Cilnici« pred svratištem grad Zagrebu, pa kad je odsviran zadnji komad: Lijepa naša domovina, počela se svjetina njih oko 5–600 natiskivati ulicom »Potok« prama moru, pjevajući narodnu himnu, te vičuć »smrt izdajicama, krepao ban«, »dolje sa Mađarima, udri udri in der Stadt, mađaronom štrik za vrat« ... Gradski stražar Luka Tićak veli, da je čuo vikati Slavu Jurčića ... »Krepao ban, dolje sa izdajicom, mađaronom, juriš na vilu« (radi se o vili saborskoga zastupnika vladine mađaronske stranke Ladislava Krajacza, napomena V. B.), a pred stanom načelnika vikao je Josip Berjak: »Krepao ban, izdajice mađaronske« ... Iskazom stražara Josipa Benića ustanovljeno je, da je nalazeć se u službi sa stražari Paetom, Bobačekom i povjerenikom Tomljenovićem na trgu »Cilnici« čuo kako svjetina pjeva razne pjesme uz poklike: »Pereat Krajacz, dolje s njim izdajicom, dolje s banom« ... Konačno iskazuje, da je dobro vidio, kako je Jure Žagar štapom udario stražara Jakova Paetu po glavi te ga lako ozlijedio«.[72]

Kotarski pristav 26. V. 1903. javlja o nemirima u Novom: »Dne 21. svibnja t. g. između 9 i 10 sati na večer sakupilo se je na glavnom trgu kojih 200 osoba, ponajviše mladih ljudih obojega spola sa nakanom, da skida grbove sa javnih ureda. Sakupljena svjetina stala je pjevati i vikati među inim »Živila Hrvatska, dolje sa mađarskim grbovima, dolje sa Khuenom banom«, u to penjali se više njih na ulazna vrata k poštanskom uredu, na kojima bje smješten odnosni grb. Kako nije zlikovcima odmah pošlo za rukom da taj grb skinu, nabacivala se je svjetina kamenjem na isti, pa je u tom razbita i ugasnuta svjetiljka smještena na istim vratima. Sada tek pošlo je zlikovcima za rukom da su rečeni grb uz veliko klicanje skinuli, našto je svjetina u povorci krenula ulicama noseć sobom skinuti grb ... Odavle krenula je povorka daljnjim ulicama pa je uz put skinula grb sa kuće u kojoj je smješten odjel kr. financijalne straže. Od ovud došavši do lučkog ureda skinula je i tamošnji grb pa je na to sa sva tri grba, došavši do mora iste u nj bacila ... Iste noći potrgana je po nepoznatom štetočincu brzojavna žica kraj mjesta u Novom vodeća prema Cirkvenici ... osmorica bili su kod općinskog poglavarstva u pritvoru do nedjelje dne 24. t. mj. o podne. Nakon provedenja redarstvenih izvida pušteni su u nedjelju o podne na slobodu ... otpušteni su s razloga što su uze u općinskom poglavarstvu tako loše ... a nisu se mogli otpraviti u uze kotarskog suda u Cirkvenici jer u njima obzirom na bribirske delinkvente nije mjesta bilo ter konačno s razloga što se je bilo bojati da bi fanatizirana svjetina, koja se je u neobično

[71] DAZ. Broj 2983 – PrZV – 1903.

[72] DAZ. Prilog broju 2968 – PrZV – 1903.

velikom broju na novljanskom trgu sakupljala, mogla bila navaliti na općinski ured da tobože uhapšenike spasi a tom zgodom bilo bi jamačno došlo do uporabe oružja.«[73]

Ban Khuen je 22. V. proglasio prijeki sud na području kotareva Delnice i Sušak i grada Bakra za »zločinstvo bune, umorstva, razbojstva, paleža i javnoga nasilja zlobnom oštetom tuđeg vlasništva«. U proglasima, kojima se obznanjuje uvođenje prijekog suda, prijeti se kaznom smrti.[74]

Nakon obavljene istrage državni odvjetnik 16. V. izvješćuje o nemirima u Brodu: »U noći od 10. na 11. o. mj. oko 1 sat i 10 časaka navalila je rulja ljudi, njih 50 do 60 na broju, na kolodvorsku zgradu u Brodu. Ljudi ti bijahu, kako se je ispostavilo, oboružani sjekirama, samokresima, puškama i drugim oružjem. Čim je rulja pred zgradu stigla, te trojicu grad. redara, koji su imali nalog, da predvidenu demonstraciju osujete, potisla i rastjerala, stala je iz pušaka i samokresa na zgradu pucati, sjekirama vrata i okvire od prozora sjeći, porazbijala okna, svjetiljke, aviso-zvona i t. d. Sav taj vandalski čin bio je za nekih 7–10 časa svršen, na što je rulja pošla cestom prema brodskim vinogradima, te usputice navalila na stražarnicu broj 1, na pruzi Brod–Bos. Brod, razbila kućna vrata i 4 prozora, te ispalila 3 oštra hica u stražarevu kuhinju, povukla se onda prema stražarnici broj 64 na pruzi Brod–Zagreb, gdje je ispresjecala 2 opomen-table i jednu rampu. Osim jednog grad. redara, na kog se je jedan iz rulje kamenom nabacio, nije nitko ozlijeđen, ali je pogibelj za život željezničkih činovnika i obitelji istih bila uvelike ugrožena jer se je na zgradu pucalo iz oštrih pušaka odnosno samokresa. Tako je primjerice prozujilo jedno tane kraj jednog činovnika, koji je, prenuv se iz sna, prišao k prozoru svoga stana te isti otvorio; jednom činovniku, koji je upravo htio da se sklone u svoj stan u gornjem spratu zgrade proletjelo je zrno kraj glave. Konstatovano, palo je ovom prigodom 37 oštrih hitaca samo iz samokresa. Na licu mjesta našao se je jedan slomljeni kundak od puške, jedna sjekira potrta držala, dva drška od motika ili sjekira i jedna mjedena kruglja, koja je valjda na drvo nasađena bila, te služila kao buzdovan. Po svemu se vidi, da je rulja išla da demonstrira ... Istog dana (12. V.) točno u 4 sata i 15 časaka po podne primio sam brzojavku glavara željezničke postaje u Brodu, kojom moli žurnu zaštitu, jer da se je bojati daljnjih demonstracija, a tamošnje gradsko poglavarstvo da mu uskraćuje svaku zaštitu, pa da će morati promet obustaviti ... Na moj brzojavni poziv, da se sumnjive osobe uhite, nije gradsko poglavarstvo baš nikakove odredbe izdalo i tako sam ja na 12. o. mj. uz sudjelovanje grad. senatora Radinića policajna izviđanja započeo ... U svemu sam do jučer popodne – kad se u Požegu vratih – uhititi dao trideset i jednu osobu ...«[75]

[73] DAZ. Prilog broju 2937 – PrZV – 1903.

[74] DAZ. Broj 2760 – PrZV – 1903.

[75] DAZ. Prilog broju 2633 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Ban Khuen 13. V. brzojavlja petrovaradinskom gradskom načelniku: »Ovdje se je pronio glas, da su sinoć na teritoriju Petrovaradina na željeznici tračnice dignute i od počinitelja 4 uhićena. Odgovoriti odmah«.[76]

Kotarski upravitelj iz Našica Vrkljan 14. V. javlja vel. županu Chavraku: »U noći od 12. na 13. svibnja t. g. zamrljana je plavom tekućinom zgrada kr. kotarskog suda skupa sa na istom se nalazećim zemaljskim grbom, nadalje zgrada kr. poreznog ureda, stan smjerno potpisanog, dva stupca na ulazu u grofovski dvor, te dvije željezničke ploče«.[77] 16. V. državni odvjetnik izvješćuje, da su optuženi *izgrednici* »... nakon poprednjeg dogovora iz zlobe navlaš i hotice na prelazu željez. pruge iz Pinterhofa na vlastelinsku livadu za opomenu prolazećih osoba postavljene table kao naprava spadajućih kr. ug. drž. željeznici, – zatim zgradu kr. poreznog ureda, kr. kot. oblasti, kr. kot. suda i privatni stan kr. kot. predstojnika i stupove pred vlastelinskim dvorom grofa Teodora Pejacsevicha namazali plavom tekućinom ...«[78]

»U noći od 13. na 14. svibnja 1903. nepoznati do sada počinitelji na kolodvoru u Vinkovcima tri svjetiljke polupali ter žice vodeće elektricitet ispresijecali«.[79]

14. V. kotarski predstojnik iz Vinkovaca izvješćuje: »Danas u jutro između dva i četvrt na tri sata oštećena su dva željeznička stupa t. zv. »Signal-Distanz-Scheibe«, odaljena od vinkovačkoga kolodvora prema Neudorfu dva kilometra tako, da je željezni okov stupova potrgan i na stupovima nalazeće se svetiljke polupane. Osim toga zbačen je jedan stup sa pločom, na kojoj je ubilježena bila zabrana hodanja po tračnicama, napasivanje marve i t. d.«.[80]

»U Vinkovcima je u noći od 13. na 14. svibnja t. g. na signalnim pločama bio otkinut uzlaz te odnesene tri lampe i prorezane žice ...«[81]

Šef policije iz Broda August Radinić izvješćuje 22. V. bana Khuena: »Temeljem naredbe vaše preuzvišenosti od 20. listopada 1902. broj 5292 čast je osobita pokorno potpisanom vašoj Preuzvišenosti u pokornosti izvijestiti: da su gradskom senatoru i redarstvenom izvjestitelju: g. Augustu Radiniću nepoznate osobe u noći od 14. do 15. svibnja zlobno oštetili 29 čokoća u njegovom vinogradu, ležećem u brodskom vinogorju; a u noći na dne 18. na 19. svibnja t. g. ponovno 200 komada čokoća. Šteta je oko 100 kruna. Povod evidentan, jer je oštećeni u kritično doba, a i sada je redarstvenim izvjestiteljem, ter je odlučni pristaša narodne stranke ili kako rado Brođani vele: »Mađarona«. Zlobna je šteta daklen nedvojbeno počinjena po pristašama hrvatske opozicije potpisanom ra-

[76] DAZ. Broj 2480 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[77] DAZ. Prilog broju 2713 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[78] DAZ. Veza sa brojem 2821 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[79] DAZ. Drž. odvjetništvo iz Osijeka 16. V. – Prilog broju 2821 – PrZV – 1903 6-14/1063.

[80] DAZ. Prilog broju 2661 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[81] DAZ. Broj 2736 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

di njegovog energičnog uredovanja, za i poslije demonstracije, dogodivše se dne 11. svibnja t. g. i stoga što je isti Mađaron«.[82]

15. V. kotarska oblast iz Sv. Ivana Zeline javlja zemaljskoj vladi: »Kralj. poštarski i brzojavni ured u Sv. Ivanu Zelini javlja, da je brzojavna sveza na sve strane prekinuta, te da se nikamo brzojaviti ne može. Da li su brzojavne žice odstranjene ili prerezane u području ovoga kotara, nije do sada ustanovljeno«.[83] Naknadno je »nadošavši vještak iz Zagreba« ustanovio, da je bila »pogreška u stroju«.[84]

18. V. 1903. kotarski upravitelj iz Jaske Mundorfer izvješćuje bana o događajima u Plešivici i Desincu: »U noći od 16. na 17. svibnja skinuo je dosele nepoznati napisnu ploču iz školske zgrade u Plešivici. Ploča ta jest obični napis, ter uz to na njoj grb zajednički ... Na školskoj zgradi napisano jest: »Ne mećite nam mađarske krune na hrvatske škole, jer ćete izgubiti glave« ... Čim je u smjernosti potpisani saznao za taj čin, odmah je otišao na lice mjesta i tom prilikom saznao, da je neki Janko Lacković dobio svu silu brošura razvratnog sadržaja. U smjernosti potpisati izdao je opć. bilježniku Zupčiću i dvojici ondje desećih se oružnika nalog, da kod Lackovića premetačinu preuzmu. Kako je bilo mnogo svijeta, to je određeno, da se premetačina preduzme nenapadno i to pod večer. Tako je i obavljeno. Kod Lackovića pronađena je brošura »Cijenjeni suborioče«, ter knjiga »Kako nas Ugarska uzdržava«. Sam Lacković priznao je ophodnji, da je dobio do 40 komada primjeraka, i takove pučanstvu razdijelio. Kad je ophodnja htjela uhititi Lackovića i predvesti kraljevskoj kotarskoj ovoj oblasti, stala je vika od 100 glasa »hura na žandare«, »ne dajmo ga tjerat«, »pucaj na žandare« i čuo se glas zvona koje je udaralo u stran. Oružnici napadnuti sklonuli su se u Plešivičku školu. I akoprem je Lacković bio ispušten, udarali su napadači kamenjem i kolcem u vrata škole, ter vikali »Živila Hrvatska, krepali mađaroni, propala Mađarska« ... U noći od 17. na 18. svibnja skinulo je ploču napisnu kod općinskog ureda u Desincu, općina Plešivica«.[85]

17. V. dogodili su se izgredi u selima Đelakovac, Drnje, Peteranec, kotar Koprivnica: »izgrednici su na jednog željezničkog stražara četiri hica ispalili, kada je ovaj na štropot izašao van iz kuće da vidi, što se događa«.[86]

17. V. »... oko 1/210 sati sastaše se (u Samoboru) razni demonstranti te su bez ikakove vike razlupali prozore najprije kod trgovca Eduarda Presečky-a te načinili štetu oko 280 kruna, a zatim su došli do stana kotarskog predstojnika te uz povike hura i napred polupali tri šajbe i oštetili šalaporke«.[87]

[82] DAZ. Broj 2816 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[83] DAZ. Broj 2605 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2629).
[84] DAZ. Broj 2629 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[85] DAZ. Broj 2721 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2808).
[86] DAZ. Izvještaj koprivničkog predstojnika od 18. V. Prilog broju 2758 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[87] DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

22. V. kotarski predstojnik iz Samobora Junković javlja vel. županu zagrebačkom o nemirima u Samoborskom kotaru: »Poslije 9 satih u večer počeli su ljudi iz obližnjih bregova bučiti i pjevati. Oružničke ophodnje izaslane su u razne ulice. Oko 10 sati primirilo se je, te sam se poslije odlaska vlaka otputio na kolodvor sa ophodnjom od 5 oružnika, a kot. pristav opet sa jednom ophodnjom prema Gizniku, gdje se je čulo huškanje ... Međutim dok sam bio sa oružnici kod kolodvora a kot. pristav kod Giznika i na Sv. Nedjeljskoj cesti, od kuda je se također čulo huškanje, polupali su izgrednici prozore kod Hamilkara pl. Praunspergera, poduzetnika Eisenhutha, Maxe Novaka i umirovljenog natporučnika Goranovića te na tvornici sadre Hamilkara pl. Praunspergera, a osim toga razbiše 2 općinske lampe. Danas u jutro utekao je iz uza kotarskog suda uapšenik Slavko Mikek iz Male Gorice; pak je kotarski sud izdao poziv oružničkoj postaji da ga uhiti. Upravo dobivam vijest, da su se žitelji sela Mala Gorica pobunili i osujetili uhićenje Mikeka. Satnija vojnika stigla je ovamo u 1/2 4 sata po podne«.[88]

Županijski tajnik Malvić 23. V. javlja sa terena, iz Samobora: »U noći od 20. na 21. svibnja između 11 i 1 sat po polnoći potrgani su nekoji stupovi i magjarski napisi na istima na željezničkoj prugi u Strmcu i Orešju, nu tko je sve to počinio nije se dosele moglo ustanoviti, već se pogovara da to počiniše rudari iz Rudah a sumnja se, da su počinili domaći dosele nepoznati žitelji«.[89]

U noći od 20. na 21. V. bili su izgredi u Iloku, kojom prilikom jedanaest mađaronskih kuća »nekom crnom bojom namazano«, a dvojezični i trojezični natpisi uništeni. »Nadalje su na dunavskom prevozu na kabini blagajnice skinuli ploču sa njemačkim i hrvatskim natpisom »Zabranjen ulaz« koja je nad vratima prikovana bila, te ju uništili ili u Dunav bacili, a ploču su nad blagajnom, koja je označivala gdje treba kartu za prevoz vaditi, sa natpisom »Cassa«, otkovali a na drugoj strani iste napisali »J .... Vam mater mađarsku«, a zatim ju bacili na obalu Dunava. Tu su ploču sutradan našli matrozi kraj vode.«[90]

21. V. kotarski upravitelj iz Jaske javlja banu, da su poslije nemira u općini Plešivici (koja se nalazi u Desincu), noću od 17 na 18 svibnja, poskidane ploče s općinske zgrade i potrgana poštarska kutija. U noći između 18. i 19. V. u mjestu Rijeka Donja i Gornja poskidane »tri do četiri ploče, koje pokazuju trafiku«. »Žitelji iz općine Sv. Jana skinuli su (i uništili) novo postavljene kućne brojeve, jer da su isti mađarski«. »Kolovođe strke u Plešivici, ter djelitelji brošura uhićeni su i predani danas kr. kotarskom sudu«.[91]

I na samoborskoj željeznici je u noći 21. V. strgnuto petnaest ploča sa raznih putnih prijelaza.[92]

[88] DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[89] DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[90] DAZ. Broj 2809 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[91] DAZ. Broj 2808 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[92] DAZ. Vidi bilješke istražitelja Malvića. – Prilog broju 3005. PrZV 1903.

22. V. izbila je pobuna u Kalinovici, kotar Samobor; o tome podban Krajčović 23. V. brzojavlja banu Khuenu u Beč: »Predstojnik kotarske oblasti iz Samobora izvješćuje, da su sinoć prilikom napadaja na općinski ured u Kalinovici žandari morali upotrebiti oružje. Jedan napadač mrtav, trinaest uhapšenih«.[93] Ubijen je seljak Gabro Varžić iz Male Gorice.[94] Naknadnom istragom utvrđeno, da su još dva seljaka ranjena vatrenim oružjem.

U svom naknadnom izvještaju od 24. V. županijski tajnik Malvić iznosi još ove podatke o pobuni u Kalinovici: »... u pogledu zbivših se izgreda i pobune u kotaru samoborskom, čast mi je naknadno izvijestiti slijedeće: Rulja, koja je dana 22. svibnja u Kalinovici navalila na oružnike i općinskoga upravitelja, bila je narasla na kojih 150 ljudi, te je na licu mjesta nađeno mnogo kolja i kamenja, s kojim je navalila bila na stan upravitelja općine, gdje se skloniše oružnici sa upraviteljem. Oružnički poštevoda ranjen je od staklovja razbijenog uslijed pucnjave i nabacivanja kamenja na bradi, a oružnik Stojsavljević na desnoj ruci«.[95]

Gradski načelnik Varaždina javlja 26. V. 1903. Predsjedništvu zemaljske vlade: »U noći od 23. na 24. svibnja 1903. poslije ponoći zamrljali su dosad nepoznati izgrednici na trim mjestima pročelni zid ovdašnje kolodvorske postaje i vrata te polupali četiri prozora i tri prozorčića ... glavar postaje primio kartu dopisnicu, u kojoj mu se prijeti, da će se postaja dignuti u zrak, ako madarske napise ne će odstraniti«.[96]

25. V. 1903. bio je veliki »eksces« u Gospiću. »Oko 11 ure noći – javlja vel. župan 26. V. – prijavi mi se državni lugar, kojega ovdješnji kraljevski državni nadšumar Paszty poslao do mene, da mi javi, da je rulja služavkâ i tome sličnih individua bučila skoro cijeli sat u njegovoj ulici (Budačkoj) pjevajuć pjesme, kličuć pereat i abzug, dok su mu (Pasztyu) sedam okana na njegovu stanu kamenjem razbili i onda se razišli«.[97]

»Predstojnik željezničke postaje u Cerju-Tužnom vicinalne željeznice Varaždin–Golubovec prijavio je dne 28. t. m. (maja) u jutro brzojavno kr. kot. predstojniku u Varaždinu, da su nepoznati zlikovci po noći od 27. na 28. svibnja t. g. na željezničkoj stanici polupali 9 stakla na prozorima i odnijeli poštanski grb. Tim povodom uputio se je kr. kot. predstojnik Stjepan pl. Peičić odmah sam u Cerje-Tužno, da izvidi i ustanovi štetu i pronađe odnosne počinitelje ... Poštanski grb sa željezničke zgrade odnesen je, a daljnjim izvidima pronađeno je, da su među profili 102/3 i 112/13 četiri stupca na kojima su pribijene upozorbene table

[93] DAZ. Broj 2770 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[94] DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[95] DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[96] DAZ. Broj 2894 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[97] DAZ. Broj 2977 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

sa napisom »Vigyázz ha jön a vonat« iz zemlje izvađena i na zemlju bačena, jedan truli prevaljen i dvije upozorbene table uništene«.[98]

Kotarski predstojnik javlja iz Stubice 1. VI. 1903: »U noći od 30. na 31. svibnja t. g. zamazana je kuća narodnoga zastupnika ovoga kotara Josipa Hegedića u Jablanovcu sa tintom i polupano jedno staklo na prozoru«.[99]

1. VI. 1903. vel. župan javlja iz Bjelovara banu: »Danas poslije podne primih vijest da je na željezničkoj pruzi Bjelovar–Virovitica iza Pitomače dvjesta metara brzojavne žice potrgano, jedan brzojavni stup porušen i dvije table pokvarene«.[100]

Općinski načelnik iz Pitomače brzojavlja, da su u noći od 31. svibnja na 1. lipnja 1903. »na slavonskoj međi jedan brzojavni stup odrezan i nešto žice otrgano ...«[101]

Na osnovi izviđaja na licu mjesta bjelovarski podžupan javlja 2. VI. 1903. vel. županu: »Došav u Pitomaču saznao sam od glavara željezničke postaje u Pitomači Grünwalda, da je u noći od 31. svibnja na 1. lipnja t. g. na željezničkoj pruzi Bjelovar–Virovitica po dosad nepoznatim zlikovcima između profila 727–730 brzojavna žica raskinuta i jedan brzojavni stup sa pilom blizu zemlje odrezan i popreko na tračnice položen i utvrđen. Nadalje prijavljeno mi je, da su kod prelaza (rampe) između profila 736/7 i profila 739–740 naslovne table (Pazi kada dolazi vlak) otkinute, pa da je na istima mađarski natpis sa sikirom isječen i kolomazom zamazan ... Kako nadziratelj brzojava Koch izjavljuje, potrgano je i odneseno brzojavne žice 1080 mt. ...[102]

U svom izvještaju iz Zagreba od 2. VI. 1903. Žandarmerijsko zapovjedništvo u vezi s napadajem na zgradu prometne uprave u Zagrebu javlja između ostalog: »Dne 1. o. mj. oko četvrt 1 popodne ... začuo je stražareći oružnik, koji se je upravo do jugoistočnog ćoška došetao bio, na zapadnoj strani neku viku i razbijanje stakla. Oružnik je Stošić na to trkom pohitio po ostala tri momka u zgradi i kad je s ovima na glavna (južna) vrata izletio, opaziše pred južnom frontom oko 15 derana, koji su upravo prozore lupali. Kad su derani oružnike opazili, podadoše se u bijeg pravcem prema željezničkoj prugi. Oružnik Peitl podao se u potjeru za ovim, dočim ostala tri oružnika poletiše na zapadnu stranu, da rastjeraju tamo nalazeću se rulju, koja je do 100 osoba brojila i prozore s one strane već porazbijala bila ... nitko nije uhvaćen«[103]

Vel. župan iz Gospića javlja 3. VI. 1903. banu: »Pri završetku ovog mog smjernog izvješća dobio sam obavijest iz Otočca, da su tamo u noći od 1. na 2. lipnja razbita po dva vanjska i nutarnja prozora na uredov-

[98] DAZ. Vidi izvještaj varaždinskog podžupana banu od 30. V. 1903. Broj 3008 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[99] DAZ. Broj 3083 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[100] DAZ. Broj 3033 – PrZV – 1903.
[101] DAZ. Prilog broju 3075 – PrZV – 1903.
[102] DAZ. Broj 3114 – PrZV – 1903.
[103] DAZ. Broj 3202 – PrZV – 1903.

nici kraljevskog poreznog ureda ... prozori su razlupani baš na onoj prostoriji, u kojoj se nalazi blagajna sa čistim mađarskim grbom ...«[104]

4. VI. 1903. kotarski predstojnik iz Zlatara »nakon točno obavljenih izvida o izgredu dogodivšem se u Maču u noći od 1. na 2. lipnja t. g.« izvješćuje vel. župana: »Nekoliko časaka iza jedan sat poslije pol noći došla je rulja od kakovih 30 do 40 ljudi pred zgradu u kojoj se nalazi kr. poštarski ured, općinsko poglavarstvo u Maču i u kojoj stanuje opć. upravitelj, te stade uz povike »naprijed braćo« »hura« »živila Hrvatska« bombardirati kamenjem zgradu u prvom katu, a u prizemlju batinami i inim oruđem razbijati prozore ... Pred općinskim uredom stražarila je noćna patrola od 4 ljudi ... Noćni stražari sjedeći pred općinskim uredom pa čuvši približavajući se tihi topot ljudskih koraka, podigoše se ter krenuše na cestu i nasuprot dolazećoj gomili te došav na pet koraka u blizinu, preplašili se, navodno okrenuli rulji leđa ter pobjegli u sjenokoše, da se sakriju u travu ...« Noćni stražar, koji se nalazio u zgradi, »isturio je (kroz razbiti prozorčić) svoju pušku i opalio onako u ludo jedan hitac pravcem iznad glava demonstranata. Sada nasta još žešća navala i to usredotočena na kućna vrata. Sada počeše padati osim kamenja i udarci od sjekire, a i od drugih predmeta, koji su demonstranti imali pri ruci. – ... Listovnu uložnicu su otkinuli i rastrgali.

Demonstranti bili su obučeni stranom u građansko stranom pak u seljačko odijelo. Prvo što su razbili bila je goreća svjetiljka pred općinskim uredom. Došli su iz zlatarske strane i onuda se opet vratili, došli su u svoj tišini a pjevajući se udaljili. – Odilazeći kad su prestali pjevati, vikali su »gdje je još koji hrvatski mađaron, idemo k Pasariću« – tako se naime zove mjesni sudac općine Mače.

Noćna straža izjavila je, da su demonstranti prije napadaja ispalili jedan hitac iz revolvera nakon česa onda slijedila je zapovijed »napred braćo« a za vrijeme same demonstracije koja je trajala do 20 časova, da su pucali više puta.

Znakovi su bili davani fućkanjem, nu ne zviždalicom, nego na praznu ljusku patrone.

Iz svih izjava onih, koji su preslušani uvjerio sam se, da su ovu demonstraciju izveli oni isti izgrednici, koji su demonstrirali u noći od 10. na 11. svibnja 1903. na kolodvoru Zlatar–Bistrica, pošto su onu demonstraciju posve ovako opisali slušaoci, kako je i ova izvedena bila ...

Demonstrantima teško je ući u trag, jer svi koji su iste vidjeli iz neposredne blizine – naročito noćni patrolci – ili ih pjevati i vikati čuli, pa ih po glasu prepoznati mogli, uploške tvrde, da nisu nikoga upoznali.«[105]

Prvih dana juna 1903. »namazane su dvije listovnice u Krapini sa nekom crnom bojom, koja se oprati ne da ... noćju su izvan kolodvora

[104] DAZ. Broj 3186 – PrZV – 1903.
[105] DAZ. Broj 1044 – V. Ž. – 1903.

krapinskoga dolje uzeti (mađarski) napisi »pazi kad dođe vlak«, i to tri komada«.[106]

Kotarski upravitelj Ferdo Juzbašić javlja 5. VI. 1903. iz Klanjca vel. županu između ostaloga i ovo: »Noćas je mladić Vjekoslav Šimanović iz Klanjca pred stanom smjerno potpisanog iz puške dva hica ispalio navodno u pijanstvu. Isti je po oružnicima uhićen i pridržan u zatvoru«.[107]

Kotarski predstojnik iz Koprivnice javlja 7. VI. 1903. vel. županu: »Upravo sada prijavila je pokorno potpisatomu oružnička ophodnja, da je jučer bila pozvana u pomoć u Kunovec i Kuzminec, gdje se bilo sabralo mnogo naroda da zapriječi izvješenje mađarske zastave.«[108]

Vel. župan varaždinski javlja banu 8. VI. 1903. sa terena, iz Vinice: »Uslijed većih noćnih izgreda u Vinici i obližnjem selu Vratnu, kod kojih su iz bregovitih predjela oko 400 seljaka oboružanih toljagama sudjelovali, te izbornika Wunderlicha u Vratnom tvorno napali oduzev mu prisegu, da je dobar Hrvat ... pošto su ponajpače žitelji iz sela Voća Gornja kod tih izgreda sudjelovali, a što s druge strane Voća u bregovima za konjaništvo neprikladna leži, to molim silno tamo uputiti dati jednu satniju pješaštva. Noćas uapšeno 10 izgrednika«.[109] U naknadnom izvještaju vel. župan saopćava, kako je došlo do sukoba između pobunjenih seljaka i vojske. Odmah po dolasku konjičke satnije vinički »izgrednici su se povukli u neposredno iza mjesta Vinice ležeće niskom šumom obrasle brežuljke, kamo ih uhlani radi veoma isprekidana i bregovita terraina ne mogu slijediti ... Čim su u selo Vratno nadošli uhlani, razbjegoše se izgrednici u kuće i obližnje bregove, te počeše iz pojedinih kuća kao i drveća bacati prema brakiumu oveće kamenje.«[110]

8. VI. 1903. kotarski predstojnik iz Gospića izvješćuje: »Od poglavarstva upravne općine grada Karlobaga stiže danas brzojavna prijava, da su ondje u noći između jučer i danas zamazani paklinom zajednički grbovi na poštanskom, lučkom i carinarskom uredu.«[111]

Kotarski predstojnik iz Zlatara javlja 9. VI. 1903. varaždinskom vel. županu: »Glede nemira vladajućih u kotaru slobodan sam izvijestiti, da se situacija pogoršava. Prema primljenom danas izvještaju poglavarstva upravne općine Zajezda od 8. lipnja 1903. broj 1270 su nepoznati ljudi u noći od 7. na 8. lipnja t. g. u Pažurovcu porušili drveni mlin Antuna Hercega iz Grtovca, koj je prigodom minulih izbora glasovao za kandidata narodne stranke Halpera ... U okolici Zlatara poprimila je uzbuđenost nešto veće dimenzije, jer bivaju izvađani napadaji već

[106] Izvještaj krapinskog kotarskog predstojnika banu. – DAZ. Broj 3366 – PrZV – 1903.

[107] DAZ. Broj 1062 – V. Ž. – 1903.

[108] DAZ. Prilog broju 3332 – PrZV – 1903.

[109] DAZ. Broj 3200 – PrZV – 1903.

[110] DAZ. Broj 3276 – PrZV – 1903.

[111] DAZ. Broj 3299 – PrZV – 1903.

i na grbove trojednih kraljevina, koje je osjeguravajuće društvo »Croatia« namjestilo na kuće, koje su kod njega osjegurane.«[112]

Gradski načelnik Varaždina izvješćuje vel. župana 9. VI. 1903. o nemirima: »Jučer u 11 sati prije podne održavane su svečane zadušnice, za pale tobož nevine žrtve nemira, zbivših se zadnje doba u zemlji ... Dotičnu osmrtnicu izdalo je neovisno građanstvo ... Requiumu su prisustvovali nešto preko 600 ljudi. Građani opozicionalci, obrtnici, radnici ponajviše srednji slojevi, srednji obrtnički staliž nešto i iz nižih slojeva, koji posljednji su ponajviše oko crkve za vrijeme zadušnica stajali. Poslije requiuma vikali su prisutnici kad su se na ulici poredali bili, tri puta »Slava im« otpjevali su pjesmu »Lijepa naša domovina« poredili su povorku te su pjevajući narodne pjesme pod vodstvom Valenta Krefla knjigovođe opće predujmovne zadruge, Milutina Klašnje trgovačkog pomoćnika ... trgovačkog agenta Stanka Palaša povorkom od Franjevačkog trga pošli preko Trga Franje Josipa kroz Dravsku ulicu do svratišta k Janjetu. Kod potonjeg mjesta naime svratišta Janjeta ostavili su vođe čitavu povorku, te je rulja sastojeća iz ponajviše nižih slojeva građanstva naročito kalfe, šegrti, sluge, sluškinje, pošli pjevajući, urlikajući prema kolodvoru neprestano vičući abzug napram oblasnim organima. U tom času rekvirirao je gradski kapetan vojnu asistenciju, koju sam već prije jedan dan od vojnog mjesnog zapovjedništva zatražio bio, te je svjetina dolazeća od kolodvora stranom preko šetališta i istočnog grabišta u 12 i pol sati po podne sretno rastjerana. Međutim dok vojska nije pridošla, pokušali su dva puta organi redarstva excedente aretirati, što im nije pošlo za rukom, jer je dosta razjarena svjetina i fukara aretiranje osujetila ... Kod ove zgode naime kad je rulja pošla od kolodvora do kazališne zgrade bačeno je iz te rulje kamenje na policiju i vojništvo te su tom zgodom teško ozlijeđeni gradskom redarstvu dodijeljeni grad. perovođa Milan Gašparić, jedan kopljanički vojnik ovdašnje kopljaničke pukovnije, dočim su lake ozljede i manje povrede zadobili gradski kapetan Artur Femen, zapovjednik redarstvene straže Ivan Balija, te dva stražara ... Na večer između 8 i 1/4 na 9 sati pošla je opet pjevajuća rulja najnižih slojeva građanstva i stanovništva Varaždina ponajviše kalfe, šegrti, sluškinje, sluge i mnogo prostih žena kroz grad, polazeći od trga počamši kroz gradske ulice i to larmom, bukom i povicima abzug na oblasne organe, kroz grad ... Kod večerašnjih demonštracija odnosno ophoda kroz grad bilo je više puta ataka vojništva i policije proti izgrednicima, jer se je od strane rulje dosta puta kamenjem nabacivalo te su pogođeni kamenima dva časnika i jedan stražar. Kod izgreda zbivših se na večer u 3/4 na 8 do 12 polupano je dosta prozora i to na kazalištu, kod stana željezničkog činovnika Endre Hološya (13 šajba) u kući gdje stanuje načelnik, nadalje polupani su prozori na kući gradskog i saborskog zastupnika Dr. Oskara pl. Kissa, te također polupani su prozori i financijalnog tajnika Prileskoga. Vanjska periferija grada bila je također posjećena od te rulje,

[112] DAZ. Broj 1125 – V. Ž. 1903.

nu ondje policija nije mogla uredovati jer je bila koncentrirana i to kod županijske zgrade, kod zgrade pošte i brzojava, kod kuće financijalnog ravnateljstva, kod expositure redarstva, te na kolodvoru«.[113]

Kotarski predstojnik iz Koprivnice izvješćuje 9. VI. 1903. vel. župana o uznemirenosti duhova u Velikom Pogancu: »Uzbuđenost pučanstva u Vel. Pogancu i Botinovcu započela je čim su se nemiri pojavili u susjednoj općini vojakovačkoj. Ta uzbuđenost narasla je još više, time da je vojništvo u srijedu pred Spasovom sa brachialnim povjerenikom prolazilo mjesto Vel. Poganac i tamo neko vrijeme bivoukiralo baš pred crkvom. Narod se je na to sakupio, jer je držao, da je vojništvo došlo da se uz njegovu asistenciju mađarska zastava izvjesi i nije prije se razišao dok vojništvo nije prošlo. Zatim se pronio glas, da vojništvo nije moglo ništa učiniti, jer se je narod pravodobno sakupio, nu da je mađarsku zastavu ostavilo učitelju Svetozaru Radančeviću, koji istu sakrio u podrum, te je dobio nalog da ju po noći na crkvi izvjesi. Od onoga dana stražili su parohijani svoju crkvu u Vel. Pogancu i svoga učitelja i to ispočetka otvoreno, a sada, pošto im je to zabranjeno straže oni potajice. Kako je pokorno potpisati već više puta izvijestio, ne će se pučanstvo u parohiji V. Poganac sve dotle umiriti, dok ne budu prestala uhićenja u susjednoj općini vojakovačkoj, koja uzbuđuju pučanstvo«.[114]

Vel. župan iz Gospića izvješćuje bana 12. VI. 1903.: »Od posljednjeg mog presmjernog izvještaja, koji sam imao čast podastrijeti Preuzvišenosti Vašoj 8. lipnja 1903. prijavljeni su mi iz područja županije ovi demonstrativni čini:

1. U Karlobagu zamazan je talijanski napis na jednom pojasu za spasavanje.
2. U Jablancu počela su djeca nositi u školu trobojnice, što jim je učiteljica zabranila, jer su oni, koji imađahu trobojnice, dovikivali drugoj djeci, koja su bez trobojnice došla, da su Magjari.
   U stvar se upleo i tamošnji trgovac Turina sa svojim sestrama, predbacujući učiteljici njen postupak. Proti njemu i njegovim sestrama uredovala je kotarska oblast ...
3. U Senju zaprsko je netko noću od 9. na 10. neznatno tintom tvornicu duhana, poštanski i lučki ured, veleprodaju duhana i kr. kot. sud!«[115]

»U noći od 10. na 11. lipnja 1903. bili su nepoznati zlikovci u općini Stupnik polupali prozore na kući opć. odbornika Jure Horvata u Obrežu te na kući odbornika Stjepana Zapjeca u Stupniku ... U noći od 12. na 13. lipnja 1903. porazbijani su opet prozori na kući i štali odbornika i vlastelina Franje Bendeka u Leskovcu, te ukrađena jedna signalna plo-

[113] DAZ. Broj 1106. – V. Ž. – 1903. (Priloženo broju 1411 – V. Ž. – 1903.).
[114] DAZ. Prilog broju 3356 – PrZV – 1903.
[115] DAZ. Broj 3395 – PrZV – 1903.

ča (Signalscheibe) na kolodvoru u Leskovcu, te je u daljini od circa 40 korakah od postaje razbijena i ostavljena«.[116]

12. VI. 1903. vel. župan brzojavlja iz Varaždina banu Khuenu o napadaju na imanje mađaronskoga vođe Josipovića: »U Jalkovcu kod Josipovića gori veliki kup slame. Vatra jamačno podmetnuta oko pol noći. Ja sam na gariŝtu sa podžupanom i predstojnikom te vojnicima. Josipovich boravi u B. Pešti. Preuzvišena supruga ovdje.«[117]

14. VI. 1903. brahijalni povjerenik javlja iz Dubrave varaždinskome vel. županu: »Od izgrednika ranjeni su Lovro Talan šumski lugar zemljišne zajednice Križovljan-Cestica, Stjepan Pavlović iz Cestice, Mato Veljačić iz Cestice te po svoj prilici i Stjepan Golubić iz Virja te se prva trojica radi dosta znatnih ozljeda uhititi nisu mogli, dok kod posljednjega radi udaljenosti ne bijasmo ... Glavna svrha izgrednicima bila je ta, da oslobode uapšenike, koji su se kod Kosa (seoskog pandura) nalazili te smo to njihovo nastojanje svim silama zapriječili te svu našu djelatnost na to ograničiti morali ... Pošto ovdje opet najozbiljnije opomene koristile nisu te pošto su se izgrednici stali na nas kamenjem nabacivati te dapače rukama puške zadržavati, to su vojnici na zapovjed »Sturm« na izgrednike bodovima navalili te nam je iste istom sada natrag pritisnuti uspjelo ... Na kući selskog pandura Antuna Kosa te posjednika Jamnika u Kolarovcu polupani su prozori i vrata te je dosta znatno i ograda oštećena.«[118]

Anton Ozimec krčmar iz Bartolovca općine Jalžabet dao je 14. VI. 1903. u zapisnik ovu prijavu: »Jučer dne 13. lipnja oko 3 sata po podne došlo je pred moju kuću u Bartolovcu oko 150 ljudi većinom Trnovčana pa su mene iz moje kuće na cestu zvali i pozvali mene da ja grb moje trafike smjesta ili najkasnije za tri dana odstraniti imadem a isto tako i krčmarske flaše na kojima se ugarska kruna nalazi, da u gore spomenutom roku odstraniti moram, jer će ako ja gore spomenuto u roku od 3 dana odstranio ne budem moju kuću što dole što gore obrnuti ... Tim povodom tu slavnu kr. kot. oblast molim za shodnu odredbu, da se mene od zagroženih napadaja zaštiti.«[119]

13. VI. 1903. bile su demonstracije u selu Novoj Vesi i polupani prozori posjedniku Florijanu Košiću.[120]

Varaždinski vel. župan 13. VI. 1903. izvješćuje bana: »U pokornosti čast mi je Preuzvišenom Gospodstvu Vašem podnijeti Visokog znanja radi ovjerovljeni prepis izvješća općinskog poglavarstva u Šemovcu od 13. lipnja 1903. br. 33 Pr. o provali seljaka u ured rečenog općinskog poglavarstva.

Pošto sam ja međutim jur uslijed privatnog lista baruna Milana Kussevicha vlastelina jalžabetskoga, izaslao prema Šemovcu s jedne strane

[116] Izvještaj kotarskog predstojnika iz Samobora od 20. VI. 1903. DAZ. Broj 3696 – PrZV – 1903.
[117] DAZ. Broj 3335 – PrZV – 1903.
[118] DAZ. Broj 1187 – V. Ž. 1903. (Priloženo broju 1243 – V. Ž. – 1903).
[119] DAZ Prilog D broju 1232 – V. Ž. 1903.
[120] DAZ. Prilog C broju 1232 – V. Ž. – 1903.

jedan vod, a prema gradu Jalžabeti drugi vod kopljanika (uhlana) to će ovi predbježno red uspostaviti, a sutra u jutro izaći će sa brahijalnim povjerenikom kotarskim predstojnikom Pirkerom jedna satnija pješaka, koja će se u ondješnjoj okolici kao brahium ukonačiti.«[121] Istoga dana općinski načelnik iz Šemovca javlja kotarskome predstojniku: »Sada po podne oko 4 sata došlo je u općinski ured oko 100 Trnovčana pomiješani sa žiteljima sela Zbelava i Kučan ... skinuv sliku Njegove Preuzvišenosti Bana i Presvijetlog gospodina kr. velikog župana, poderav iste sa sramotnim izjavama. Iza toga udalji se iz mjesta opć. ureda prijeteć se izjavama, da će sve mađarone poubijati. Dapače izrazilo se nekoliko, da će se na večer vratiti. Umoljava se poglavitost Vaša za shodnu odredbu, da se općinski ured i imovina mirnih općinara uščuva.«[122]

Brahijalni povjerenik Pažameta javlja 14. VI. 1903. iz Vinice: »Po podne oko 6 sati prijavio mi je ovdješnji ljekarnik Viktor Parapatić da je po podne oko dva sata nekoliko ljudi silom zavuklo nekog Antuna Kuntića vraćajućeg se iz Vinice u Dubravu u birtiju Valenta Težaka u Babincu, gdje je morao položiti prisegu da ne bude glasovao nikada više za vladinog kandidata ... rulja od 100 ljudi porazbijala je sve prozore i vrata na kući Stjepana Sekulića u Čestici ... Odavle je krenula pravcem prema Babincu i ovdje razlupala prozore seoskom lugaru Antunu Kosu, a odavle krenula je k Josipu Jamnigu u Kolarovcu, kojem je također polupala prozore i vrata. Sve to zbilo se je između 11 i 12 sati u noći, naime u vrijeme, kada se je patrola vratila u Vinicu i kada je najžešće kiša padala.«[123]

Brahijalni povjerenik Pirker javlja varaždinskom vel. županu 15. VI. 1903. sa terena, iz Jalžabeta: »Imam čast izvijestiti Presvijetlosti Vašoj da su sinoć u selu Imbriovcu Ivanu Radačiću kuć. br. 36 i Miji Pavličeku k. br. 67 prozori na kućama polupani po nekim zlikovcima ... Oštećenici glasovali su u vrijeme zadnjih izbora za kandidata narodne stranke te je gornji izgred učinjen iz političkih motiva opornjačke stranke.«[124]

Vel. župan Nikolić šalje iz Ogulina 16. VI. 1903. ovaj izvještaj banu o nemirima i događajima u županiji od 1. do 15. VI.: »Na 8. o. mj. zatečen je 15 godišnji gimnazijalac Šušić, gdje je kidao proglas o prijekom sudu, te presuđen na 14 dana zatvora u kom jur sjedi ... Na 10. o. mj. ponovno je crnilom premazan u Kraljevici pojas za spasavanje rad talijanskog napisa, isti je očišćen, dok se krivcu u trag nije ušlo. Na 13. o. mj. u Dragah opazila je vojna ophodnja da su uz željezničku prugu između stražarnica 118–120 kamenjem razbijena do 23 izolatora od porculana, a da se za krivce ne zna. Tomu je uostalom teško na put stati, jer kod pojedinih brzojavnih stupova ne mogu biti ponamještene

[121] DAZ. Broj 3397 – PrZV – 1903.
[122] DAZ. Prilog broju 3397 – PrZV – 1903.
[123] DAZ. Broj 1175 – V. Ž. – 1903. (Priloženo broju 1232 – V. Ž. – 1903.).
[124] DAZ. Broj 1197 – V. Ž. – 1903.

straže, da proti obijesti i zlobi čuvaju brzojavne žice ... Isto tako je prometnoj sekciji kr, ug. državne željeznice na Rijeci javljeno da je prošlih dana, čini mi se u petak dne 12. o. mj. na vlakovođu osobnog iz Rijeke polazećeg vlaka bacano kamenje kod Dragah, što se nije dalo ustanoviti ... Dne 1. lipnja tg. skinuli su nepoznati štetočinci grbove sa dviju trafika u Triblju ... Dne 4. lipnja 1903. služene su zadušnice Pasarićeve u Grižanima ... Istu noć prije mise objesio je netko na telegrafičke stupove crne zastave koje su odredbom općinskog poglavarstva opet skinute ... Dne 10. lipanja t. g. bačen je u Cirkvenici pojas za spasavanje u more. To dogodilo se je neopaženo rano u jutro ter se počinitelj nije pronašao ... Istog dana prije podne prekinuta je između Drivenika i Križišća telefonska žica ...«[125]

Kotarski predstojnik iz Ludbrega izvješćuje 17. VI. 1903. vel. župana varaždinskog o demonstracijama i nemirima u Vrbanovcu: »Te noći (15. VI.) razlupani su prozori i šaluzine po do sada nepoznatim demonstrantima oko 11 sati noći na kućama Josipa Krušca, Ivana Gerića i Josipa Sameka – ljudima koji su poznati pristaše narodne stranke.« Tim povodom vojnička patrola noću oko 1/22 pohapsila je neke seljake iz Vrbanovca. »Jučer u jutro oko 7 sati sakupila se je rulja ljudi pred opć. ured i zahtijevala, da se pritvoreni iz zatvora ispuste. Općinski upravitelj *Ružička* – vidiv veliku rulju ljudi (koji kako sam ustanovio) nisu bili oružani, te koji su zahtijevali ispuštenje pritvorenih – *udovoljio je želji* demonstranata – jer je vojnička asistencija od 10 momaka preslaba bila, da suzbije mirnim načinom mnoštvo ljudi ... kad su pritvoreni iz zatvora ispušteni, otišli su ljudi mirno kući.«[126]

Vel. župan Nikolić javlja 21. VI. 1903. iz Ogulina banu: »noćju od 15. na 16. lipnja t. g. po nepoznatih uličnjacih iskvarena na spomenploči imena Vaše Preuzvišenosti i moje malenkosti. Upitna spomenploča bijaše uzidana u pećinu one vrlo skupocjene ceste izmed Plešaca (Mandli) i Čabra ...«.[127]

17. VI. 1903. »pokazali su se nemiri u Slanju, kotar Ludbreg«.[128]

Oko 20. VI. 1903. seljaci su polupali signalne lampe na pruzi između Ludine i Vojnog Križa.[129]

20. VI. 1903. ponovo su zamazani mađarski natpisi u Osijeku.[130]

Kotarski predstojnik iz Krapine javlja 21. VI. 1903.: »dne 19. ovog mjeseca, kad je išao večernji vlak iz Krapine u Zabok vidjeli iz vlaka, gdje dvojica čupaju stup za tablu za upozorbu. Odmah je učinjena prijava oružništvu, te su jučer isti stvar izvidili i uhitili dva mladića ... Ujedno se izvješćuje, da će župnik Hercelj čitati requiem u Sv. Križu dne 22. ovog mjeseca za Pasarića i drugove, koji su ustrijeljeni prigo-

[125] DAZ. Broj 3461 – PrZV – 1903. (Priloženo broju 3492 – PrZV – 1903.).
[126] DAZ. Broj 1229 – V. Ž. – 1903.
[127] DAZ. Broj 3587 – PrZV – 1903.
[128] DAZ. Prilog broju 3682 – PrZV – 1903.
[129] DAZ. Prilog broju 3618 – PrZV – 1903.
[130] DAZ. Broj 3621 – PrZV – 1903.

dom nemira. Sazivač je mladi Pažameta trgovčić u Sv. Križu. Istoga je potpisani k sebi prizvao te ga uputio, da odustane od čitanja requiema, nu isti toga učiniti nije hotio ...«.[131]

22. VI. 1903. varaždinski vel. župan telegrafira Zemaljskoj vladi: »Upravo brzojavlja predstojnik iz Ludbrega da je stotinu seljaka navalilo u Ludbreg te tamo polupalo na 100 kuća prozore i žaluzije. Šiljam u Ludbreg jednu eskadronu bezodvlačno.«[132]

Varaždinski vel. župan brzojavlja 22. VI. 1903. zemaljskoj vladi: »Poslije podne iz Ludbrega u Slanje i Hratovsko izaslati jedan vod pješaka sa 4 momka i opć. bilježnikom u 8 sati opkoljen od preko 200 seljaka. U pomoć izašli satnik De Pont sa 2 voda uhlana, opkolio buntovnike, ter preko 60 uhvatio i sa u susret izašlim vodom infanterije u 9 sati u Ludbreg dopratio koji svi pritvoreni su u uze vlastelinskog grada ludbreškog. Jedan buntovnik teško bodom, a četvorica lako ranjena sabljama. Sada sve mirno.«[133]

Poštansko i brzojavno ravnateljstvo javlja 22. VI. 1903. Zemaljskoj vladi: »Čast mi je visokoistoj priopćiti, da mi kr. poštanski i brzojavni ured Ludbreg danas brzojavno javlja, da su noćas na ondašnjem poštanskom uredu svi prozori i šalupe razlupane, a uredovni grb i listovna uložnica otkinuti i odneseni.«[134]

Županijski tajnik Kenfelj javlja varaždinskom vel. županu iz Ludbrega 22. VI. 1903. o pobuni u Ludbregu noću od 21. na 22. VI.: »Oko pol 10 sati na večer dovezla se je gospođa ovomjesnog ljekarnika Kona iz Varaždinskih Toplica te je pohrlila do kotar. predstojnika Makkaya i priopćila mu, da je pod lipama izvan Ludbrega sakupljena rulia ljudi do 200 oboružanih sa teškim kolcevima i da se spremaju udariti na Ludbreg ... Kada je kotarski predstojnik došao do trga sa oružnicima, već je rulja bila u Ludbregu i začela svoje odurno djelo. Oružnici intervenirali su odmah, ali videći se pred kojih 500 bijesnih ljudi nemoćnima, odustali su od naumljene uporabe oružja, pa je tako rulja bez ikakove zapreke nastavila svoje djelo, započeto nešto poslije deset sati, a svršiv takovo oko jedan sat noću. Rulja je ne samo jedan put već tri puta prolazila mjestom da dalje devastira ono, što joj je po prvi i po drugi puta izostalo ... Na kotarskome sudu takom su groznom žestinom razlupani prozori i kapke, da su doprozornjaci rastrgani popadali po cijeloj sudnici, a kamenja velikoga ima u njoj mnogo. Kakovom je silom ovo bacano, dokazom je činjenica, što je jedan iskaz na tvrdu kartonu na blagajni kamenom probušen ... Na kneževskom gradu razizemno gdje stanuje vlastelinski nadšumar Miroslav Müller polupani su svi prozori i kapke. Na ljekarni Josipa Kona polupano je samo dvoje kapka. Kod Marije Drven totalno su razbijeni svi prozori i kapke. Kod kožara Martina Samčića razbijeni su svi prozori i kapke. Kod trgovca Ivana Rip-

[131] DAZ. Broj 1275 – V. Ž. – 1903.
[132] DAZ. Broj 3578 – PrZV – 1903.
[133] DAZ. Broj 3610 – PrZV – 1903.
[134] DAZ. Broj 3623 – PrZV – 1903.

sama vrata i prozori. Kod pekara Franje Fizira, vrata, svi prozori i kapke. Na stanu kr. kotarskog predstojnika užasnim su upravo načinom razbijene kapke i nutarnji prozori te je zlikovac bacio u sobu i grozan upravo kolac tako rekuć takozvanu »žrt« za povez voza sijena ili slame. Na stanu sudbenog kanceliste Kneževića totalno su razbijeni svi prozori; kod posjednika Hilda svi prozori i kapke; na kotarskoj oblasti svi prozori, a u uredu se nalazi kamenje i jedan ogroman kolac; na velikoj gostioni Dragutina Klausera vrata i prozori; Samuelu Weinreber trgovcu jedan samo prozor, na dućanu Samuela Scheyera teška su željezna vrata, kao i na dva izloga, ali su tolikom silom svinuta i utisnuta, da su nutarnja velika stakla sva popucala; Albertu Schlesingeru razbijena su sva vrata, svi prozori i sve kapke; Antunu Potočkiju birtašu, ne samo da su totalno razbiti prozori i vrata, nego mu je rulja *provalila i u podrum te što popila a što iz bureta ispustila 4 hektolitra vina;* Hinku Hirschsohnu trgovcu razbita su vrata, prozori i kapke, *u dućanu mu je roba ne samo porazbacana nego i pokradena.* Nikoli Županiću civilnom mjerniku ne samo da su svi prozori razbijeni velikim kamenjem od 2–3 kile, nego su mu *u sobu bačene i željezne vile;* Franji Klausu štedioničkom poslovođi razlupani su svi prozori i kapke; Srećku Kečkešu su svi totalno prozori razbijeni ... Đuri Glubiću posjedniku polupan je jedan prozor, dok je Alberta Scheyera *dućan devastiran i orobljen, a kuća užasno nakažena.* Ignacu Grossu blagajniku štedione na skroz su polupani prozori i kapke isto tako trgovcu Samuelu Scheyeru. Financijalnoj straži polupani su svi prozori i napis odnesen. Ljudevitu Vrančiću umirovljenom bilježniku totalno su razbijeni svi prozori. Užasno je upravo doći u štedionu. Unutra je sve devastirano, *knjige i pokućstvo opaljeno,* jer su zlikovci htjeli *sve knjige ispaliti – podmetnuvši vatru nakon* devastacije koja je ali za vremena po momčadi trgovca Vilima Scheyera opažena i uz pomoć dvojice vatrogasaca utrnuta. Zlikovci su vidljivo htjeli *provaliti i u blagajnu,* jer su i jednu ručku otrgnuli, ali jim to ipak za rukom pošlo nije. Groza gledaoca hvata, kada motri, kako su devastirani prozori i doprozornjaci trgovca Vilima Scheyera, komu su i *zavjese potrgane i otete.* Kamenje teško leži po sobama i krevetima. Ovomu su provalili *čak i u podrum, ispustili vino, ulje, petrolej i rakiju te uništili i mast.* Na općinskom su uredu totalno svi prozori razlupani, kao i na kući trgovca Samuela Rosenberga. Na kući Dr. Damaške čvrsti su roleti, ali je takovom žestinom po njih udarano, da su mjestimice probijeni i svi unutarnji prozori popucani, dok je zaštitni lim ispod prozora razderan. Kod krčmara Vendela Papa ne samo da su svi prozori i vrata silno razbijena, nego je *i pokućstvo devastirano i na ulicu pobacano.* Sudbenom pristavu Stjepanu Brataniću posve su prozori polupani. Na poštanskom su uredu kapke *vandalski razlupane* kao i prozori ... Sve su svetiljke razbijene. Iz kotarske oblasti, kr. kot. suda te kr. oružničke postaje otrgnuti su grbovi te pobacani. Grbu kr. kotarske oblasti traga nema, dok se je grb kotar. suda i kr. oružničke postaje našao na ulici ... Iz svega ovoga izvoljeti će Presvijetlo Gospodstvo Vaše uviditi, da u Ludbregu nije te noći izvedena demonstracija, nego ...

teški zločini javnoga nasilja ... bune, paleža ... pak stoga držim, da sam opravdano postupao, kada sam Presvijetlom Gospodstvu Vašem u pokornosti predložio, da zatraži nad gornjim zločinstvima za kotar Ludbreg prijeki sud ...«[135]

Kotarski predstojnik javlja iz Kostajnice 22. VI. 1903.: »Jučer nedjeljom 21. lipnja 1903. poslije podne došlo je u gradu Kostajnici do demonstracije ... Povorka prilična 150 osoba (obrtnici, šegrti, težaci, slušk inje itd.) krenula pjevajuć kraj škole, ljekarne u Gornji grad do kuće gradskoga poglavarstva. Tu se čuli poviki: »Živila Hrvatska, živio Dr. Harambašić i Tuškan, pereat Mašeg i Vukmanović itd.« (Harambašić i Tuškan su opozicionalci pravaši, a Mašeg i Vukmanović mađaroni, napom. V. B.) ... Povod toj demonstraciji je slijedeći. Tako zvani narodnjaci htjeli prirediti svečano zadušnice (requiem) za nesretne žrtve posljednjih demonstracija, a pošto dozvolu dobiti nisu mogli i župnik od svoje strane izjavio, da taj requiem održavati ne može, odlučili su demonstrirati.«[136]

Varaždinski vel. župan 23. VI. 1903. traži brzojavno od zemaljske vlade, da se hitno uputi još vojske u Varaždin: »U sporazumku sa pukovnikom Clausnitzom molim uslijed toga što se je sada nanovo jedna eskadrona i jedna satnija pospješno u Ludbreg odaslati morala pošto je naoružana velika rulja u borbi sa tamošnjim vojništvom te jer će većih posada ovdje i u Ludbregu trebati molim *odmah* ovamo do večera poslati još dvije satnije infanterije«.[137]

Istog dana brzojavlja isti vel. župan još jedamput: »U Ludbregu po sada stigavšoj brzojavci kapitana De Ponta, kojemu se odmah po želji još jedna eskadrona i pol satnije infanterije na kolima odašilja, učinjeno jur dosele stopedeset uapšenika. Dvije navale oboružanih seljačkih gromada suzbite nu položaj opasan. U Varaždinu sada premalena posada; obzirom na uslijed seljačkih buna eventualno potrebna izašiljanja vanjskih pojačanja, a prekosutra ovdje veliki sajam. Stoga molim bezuvjetno odmah s najvećim pospješenjem ovamo izaslati još najmanje dvije do četiri satnije pješaštva tako da sutra na večer najkasnije jur ovdje budu«.[138]

23. VI. 1903. proglašen je prijeki sud nad kotarom Ludbreg.[139]

Županijski tajnik javlja iz Ludbrega 25. VI. 1903. varaždinskom vel. županu o teškome sukobu seljaka sa vojskom kod Ludbrega 22. VI.: »Izaslanstvo stiglo je u Kućan oko 4 sata popodne. Pretraživanjem po kućama pronašlo je tek samo Ignaca i Dragutina Vučkovića, za koje se znade, da su kod napadaja sudjelovali, dok drugih kod kuća zateklo nije, te je ovu dvojicu uhitilo i s njima pošlo usput u Hrastovsko, da i ondje izvide provede. Ovamo je došlo oko $5^1/_2$ po podne. Ni u ovom selu nije kod kuće muškaraca pronašlo, tek je ipak zateklo osumnjiče-

[135] DAZ. Prilog broju 3648 – PrZV – 1903.
[136] DAZ. Broj 3697 – PrZV – 1903.
[137] DAZ. Broj 3592 – PrZV – 1903.
[138] DAZ. Broj 3611 – PrZV – 1903.
[139] DAZ. Prilog broju 1312 – V. Ž. – 1903.

nika Luku Petrošanca i Ignaca Grgeca pak je i ove uapsilo. Kako dalje uslijed odsutnosti muškaraca nije moglo uredovati vratilo se je izaslanstvo sa ova 4 uapšenika u Ludbreg. Došav poslije šest sati pred večer s ovima općinskim putem $2^1/_2$ kilometra pred Ludbreg, zakrčilo im je put oko 150 ljudi iz Hrastovskog oboružani vilama, kolcevima, sikirama zahtijevajuć da uapšene pusti na slobodu. Općinski bilježnik mirio je sakupljene i upozorivao ih na posljedice, ako li se ne razidu i ako jim ne pođu s puta, jer da izaslanstvo ne će uapšenike pustiti. U tom ga je podupirao i poručnik zapovjednik voda. Nu kako se nasilnici razići nisu htjeli, a kako izaslanstvo nije bilo odaljeno od Ludbrega više od $2^1/_2$ kilometra, nije htio vojnički zapovjednik akciju preduzeti, da ne bude nepotrebnog prolijevanja krvi, već je dva Uhlana glasonoše odaslao u Ludbreg po pomoć, videć situaciju, da će se opornici moći pohvatati. I doista u pomoć je došao konjanički satnik De Pont sa $^1/_2$ eskadrona uhlana za leđa nasilnicima. Videć se ovi sada u škripcu, navalili su na vojništvo da prodru kroz redove vojništva, te je uslijed toga došlo do oštra sukoba, pri kojem je vojništvo upotrebilo oružje te jih je dosta ranilo. Od ranjenih je jedan i to Bolto Petrošanec teže po oružničkom postajevođi, na kojeg je vilama navalio. Pri toj operaciji pohvatane su 73 osobe među kojima su bila tri lakše i onaj teže ranjeni pa i ona četvorica prije uhićenih, koji su također htjeli umaći. Drugim kako ranjenim tako i ostalim pošlo je za rukom umaći, jer je već bio mrak zahvatio, kad se je sukob dogodio. Svi uhićenici dotjerani su u Ludbreg te su stavljeni u zatvor u vlastelinskom gradu. Kada su uapšenici otpremljeni u zatvor, na jednom je došlo pred kotarsku oblast mnogo seljaka iz Kućana, Hrastovskog i Slanja oboružanih sa kolcevima i sjekirama, te su opkolili kotarsku oblast. Vrativ se uhlanski satnik De Pont od pritvorenih u zatvoru sa općinskim bilježnikom i blagajnikom, kotarskim predstojnikom, sa vachtmajstorom i 2 infanterista natrag u gostionu, nabasao je na ovu rulju, te odmah stupio pred nju i naperio na nju sa wachtmajstorom revolver, zapitao ju što hoće i što tuj traži? Na to je dobio vikom iz rulje odgovor »mi smo došli, da oslobodimo našu braću«. Začuv to, pozvao ih je da polože oružje, jer da će pucati. Nu oni to nisu htjeli. Uslijed toga potrčao je općinski bilježnik i blagajnik po infanteriju u vlastelinski grad, dok je kavalerija obliže smještena alarmirana bila. Pritekav vojništvo, opkolilo je rulju sa svih strana, pak je pohvatalo 81 osobu i pobralo mnogo odbačenog oružja, među kojima je bilo teških kolaca, sjekira, dapače jedna sjekirica vatrogasna, jedna vatrogasna trublja pa i jedna jednocjevka nabijena puška, te uhvaćenike otpremilo također u zatvor k onima već prije uhićenima.«[140]

28. VI. 1903. general Csanády, zapovjednik vojničkog brahija u Modruško-riječkoj županiji, izvješćuje Zemaljsku vladu, da je 24. VI. riječki brzi vlak u blizini Bakra zasut kamenjem; istoga dana napadnut je kamenicama i putnički vlak u blizini Fužina.[141]

[140] DAZ. Prilog broju 3726 – PrZV – 1903.

[141] DAZ. Broj 3787 – PrZV – 1903.

Brahijalni povjerenik Mihalović brzojavlja iz Rasinje 26. VI. 1903. varaždinskome vel. županu: »Buna u Kunovcu, 4 mrtva, 4 teško ranjena, 7 uhapšenika; svijet se razbjegao, mogućnost nije isključena ponovnom napadaju, molim kompaniju i jedan zug cavalerije«.[142] Naknadnim izvještajem je utvrđeno osim 4 mrtva pobunjenika, 6 teško i 19 lako ranjenih.[143] Naknadno su što kod svojih kuća a što u bolnici podlegla ranama još osmorica teško ranjenih seljaka, tako da se broj mrtvih popeo na dvanaest.

Županijski tajnik Stjepan Kenfelj poslao je vel. županu sa terena, iz Ludbrega 27. VI. 1903. ovaj naknadni opsežni izvještaj, u kome se među ostalim iznosi: »Međutim oružnici iz oružničke postaje u Koprivnici odazvali su se zamolbi brahijalnog povjerenika Mihalovića pak je oružnički satnik Mizler sa oružničkim stražmeštrom Drakulićem te tri oružnika došao, ali ne u Pustakovec nego u Kunovec, poveo sa sobom iz Koprivnice pol satnije pješaka. Došav ovi u Kunovec najednom začuše u tamomjesnoj kapelici zvoniti na pobunu i netom vidješe kako žiteljstvo trči pred njih, u početku goloruko a kašnje, da dolazi oboružano sa vilama, kolcevima i sjekiricama, a bilo je vidjeti i kosa. Kako je sveudilj udaralo na tornju crkvice na pobunu, u tilom času prikupilo se je više od 250 do 300 ljudi. Uslijed toga zauzelo je vojništvo i oružništvo poziciju protiv njima ... Kako je još sveudilj na pobunu udaralo, potekao je oružnički satnik Mizler sa 2 oružnika, da to dalje spriječi, ali je naišao na otpor seljaka prikupljenih kod kapelice dok se je zvonar u crkvicu zatvorio, pa se je stoga vratio (satnik) do vojništva, koje je ostalo na prije označenom mjestu ne obaviv posla. Čim se je vratio odmah je pozvao žiteljstvo, da se izjavi zašto se to zvoni na bunu i zašto su se u tolikom broju oboružani sakupili, pa kada je čuo urlikanje »da se oni ne dadu prodati Mađarima, što bi svakako bilo, kada bi se oglasi priljepljivali i da će se zato boriti do krvi« ... oružnički satnik Mizler odredio je da oružnici preduzmu uhićenja. Kad je uzrujana i upravo bijesna masa tu odredbu začula, potrčalo je mnogo njih u susjedni dvor, da dođu okolo, kako bi zahvatili desno krilo vojništva i tako ove opkolili. Videći poručnik od polusatnije, koja je došla iz Koprivnice, ovaj namišljaj, preskočio je sa jedno 7 momaka preko plota s drugoga kraja, te je tako zakrčio buntovnicima napadaj. Dok se je to zbilo, preduzeo je vani Drakulić uapšenje. Pograbiv jednoga od buntovnika za prsa bacio ga je natrag među vojnike, koji ga prihvatiše. Kad je pograbio drugoga, udario je glavni kolovođa Antun Balaško jednoga oružnika vilama u dimije, ne ozlijedivši ga ipak, a Drakulić bacio ovog natrag među vojnike, htio je pograbiti Antuna Balaška, ali ovaj udario je Drakulića vilama pod vrat, i da ga nije srećom zahvatio u ovratnik, bio bi ga usmrtio. Videć se u takvoj situaciji stražmeštar Drakulić u smrtnoj pogibelji u istom momentu čim je ćutio vile na vratu, upalio je pušku u Balaška, dok su ostala 3 oružnika odapela 16 hitaca u buntovnike, a

[142] DAZ. Prilog broju 3727 – PrZV – 1903.

[143] Izvještaj županijskog tajnika Kenfelja od 26. VI. 1903. Prilog br. 3727.

istodobno na dvorištu u poziciji postavljen poručnik dao je opaliti među tamo pred njim bučeću i grozeću se svetinu 4 hica ... Na mjestu su ostala 3 mrtva među kojima je Jakob Gregurina također glavni buntovnik, dok su dvojica nakon nekoliko časaka na mjestu, gdje su se srušili, preminula, dok je teško ranjenih 7 a među njima i glavni kolovođa bune Antun Balaško ... Nakon podane liječničke pomoći bude svih sedam teško ranjenih otpremljeno u bolnicu u Koprivnicu, pa kako čujem od ovih je glavni kolovođa Antun Balaško sa još jednim jur preminuo, a kako liječnici uvjeravaju teško će i ostali preboljeti ... U ostalom kako po pravnoj znanosti prijeki sud ima svrhu zastrašenja da se dotično zločinstvo ponovno ne zbije nemjerodavnoga sam mnijenja, da ne bi za ovaj slučaj ni trebalo prijeki sud u život privađati, jer držim da je svrha zastrašenja polučena legalnim putem poubijanjem 5 odnosno 12 osoba. Mir vlada sada tako u Kunovcu, kao i u cijeloj ovoj okolici, a držim da će ovaj nesretni slučaj obzirom na uspostavu toli žuđenoga mira i poretka blagotvorno djelovati u cijelom području kotara ludbreškoga.«[144]

30. VI. kotarski predstojnik iz Koprivnice javlja vel. županu: »Danas je jedan od ranjenih u Kunovcu umro. Sutra će biti sprovod. Sve mjere opreznosti poprimljene su«.[145]

Varaždinski vel. župan javlja 27. VI. 1903.: »... u noći od 14. na 15. lipnja nepoznati zlikovac podmetnuo je vatru na skladištu sijena tvrtke Broch i Pollak, kojom prigodom izgorjelo je do 800 metričkih centi staroga sijena«.[146]

Kotarski predstojnik iz Zlatara izvješćuje varaždinskog vel. župana 29. VI. 1903.: »Mazanje kuća u noći ostavlja me hladnim, te samo mimogredce napominjem, da je u noći od 27. na 28. lipnja t. g. kuća nadcestara Huzjaka svojski oličena. Iste ali noći uništen je vinograd Imbre Hitreca iz Martinci čovjeka siromaka, koj je tu pogrešku počinio, što je onda kad su izgredi u Zlataru započeli, preuzeo službu mjesnog noćobdije. Vršio ju je doduše tek nekoliko noći, jer ju je napustio iz straha, pošto su mu u noći od 16. na 17. svibnja t. g. polupali prozore na kući ... U noći od 28. na 29. lipnja, dakle u noći od jučer na danas žalibože potpaljena je staja umirovljenog pukovnika Vilima Uhera u Lipju, koj je prigodom minulog izbora glasovao za kandidata narodne stranke, pa sa stajom izgorila su mu 4 vola i 2 konja, te on sam i udova Egersdorfer prigodom vatre zadobavili se tako znatnih opeklina, da sam oko ponoći, kad sam sa zapovjednikom voiničkog brahija Kapetanom Debićem u Lipje prispio, pukovnika našao u nesvjesnom stanju, a pomenutu gospođu svu teško obgorenu ... Dok sam još u Lipju bio, izveden je napadaj na kuću Josipa Pasarića, mjesnog suca i županijskog skupštinara općine Maće. Rulja ljudi navalila je na njegovu kuću, pa razbiv kamenjem prozore, provalila je u kuću i uništila mu pokućstvo. Pasarić nije

[144] DAZ. Prilog broju 3804 – PrZV – 1903.
[145] DAZ Broj 3828 – PrZV – 1903.
[146] DAZ. Broj 3771 – PrZV – 1903.

bio kod kuće, žena mu se je sakrila, a dvoje u sobi spavajuće djece, zlikovci dirali nisu. Na dvorištu rascijepali su mu jedna velika teretna kola. Istovremeno izveden je na javnoj cesti napadaj na sudbenog pristava Gjura Cara, koj se je iz Krapine dovezao u posjete svojoj materi udovi Car, posjednici dobra Zlatar. Upravo kad je htio kolima zakrenuti iz ceste prema dvoru, zaustavila ga je rulja od 20 do 30 zakrabuljanih ljudi, pa ne izustiv niti riječi, stala ga je štapovima lemati, a prepoznav ga, da nije domaći činovnik, pustila ga je pobjeći u Zlatar ... Sve ovo zgađa se, bez da se može ma i koji krivac pronaći«.[147]

Vel. župan riječko-modruške županije 30. VI. 1903. javlja iz Ogulina Zemaljskoj vladi: »*Na 12. o. mj.* našla je vojnička ophodnja na brzojavu vodećem uz željezničku prugu *u Dragah* kotara i općine Sušak oštećeno 30 komada porculanskih čašica izolatora; počinitelj nepoznat, drži se da ih je morao razbiti kakov luđak. *Noćju od 20. na 21. o. mj.* nađena su u području općine *Cernik*, koja je cijelo vrijeme mirna, porušena tri telefonska stupa po nepoznatim štetočincima pa se pravom drži, da je to počinjeno po izgrednicima iz susjednih općina Grobnik ili Jelenje, koji su kivni na Cerničane, što nisu činili izgreda poput okolice ... *Dne 14. o. mj.* pomazan je u *Novom* pojas za spasavanje i to po bijelom danu po nepoznatom počinitelju, te je u sledstvu toga uvedena osim noćne i dnevna općinska straža ... *Dne 19. lipnja t. g.* ... Prigodom procesije izvjesili su Novljani hrvatske trobojnice sa crnim velom tobože u znak žalosti«.[148]

Oružnička ispostava 6. VII. 1903. iz Varaždinskih Toplica javlja vojničkim vlastima u Zagreb: »dne 28. prošlog mjeseca u mjestu Kaštelancu istomjesni žitelji na lipu u mjestu narodnu zastavu izvjesili ... Isto tako su žitelji sela Jakopovac 29. prošlog mjeseca činili, što sve na bunu i ustanak smjera«.[149]

I u toku mjeseca jula 1903. rušeni su željeznički stupovi, trgane ploče i razbijani naslovi s mađarskim natpisima.[150]

Kotarska oblast iz Stubice 6. VII. 1903. javlja Zemaljskoj vladi: »Glasom izvješća općine Marija Bistrica navalila je noćas oko pola noći rulja nepoznatih stranih ljudi na kuću Janka Jakopca odbornika i izbornika u Tugonici, kojom prigodom su razbiti prozori i crijep na kući, provališe u podrum, razbiše dvoja okovana vrata, ispustiše 10 hlt. vina četiri hektl. rakije, polupaše lagve, posuđe, stolove, klupe, odnesoše gotovine 20 kruna, rakije 15 litara, kod navale raznog oštrog oružja, pušaka, samokresa te pucaše! Pronađen jedan kroz prozor bačeni u kuhinju upaljeni ali ne dogoreni dinamit a drugi pred kućom, štete do 1600 kruna. Životom nastradao nije nitko. Upravitelj odilazi na lice mjesta. Daljnja izvješća slijediti će«.[151]

[147] DAZ. Prilog broju 3805 – PrZV – 1903.
[148] DAZ. Broj 3879 – PrZV – 1903.
[149] DAZ. Broj 1637 V. Ž. – 1903.
[150] DAZ. Broj 1443 – V. Ž. – 1903.
[151] DAZ. Broj 3961 – PrZV – 1903.

Prema brzojavu kapetana-zapovjednika vojničkog brahija u Kamenici se 6. VII. 1903. sakupilo prije podne u pola deset 500 seljaka, koji su sakupljali potpise i zaklinjali izbornike, da više ne će biti mađaroni.[152]

Kotarski predstojnik iz Zagreba javlja Zemaljskoj vladi 7. VII. 1903: »Oružnička postaja u Zaprešiću izvijestila je ovamo, da je izvidila, da su dne 2. o. mj. Josip Huzjan, Jure ml. Šbanišak i Marko Filković iz Zaprešića na željezničkoj pruzi Zaprešić–Varaždin u mjestu Zaprešiću 6 opomeni tabla vr. 31 K 80 fil. polupali«.[153]

5. VII. 1903. varaždinski vel. župan tražeći pojačanje u oružnicima izvješćuje Zemaljsku vladu kako »seoske noćne skitalice – koji u velike ugrožavaju javnu sigurnost osoba i imetka te su na raznim mjestima područja upravnih općina Zlatarske, Mačanske i Mihovljanske izveli neka javna nasilja, a ponajpače duž zagorske željeznice neprestano izvađaju pomanja oštećenja ondje namještenih napisa i upozorbenih znakova ...«.[154]

8. VII. 1903. kotarski predstojnik iz Ivanca javlja varaždinskome vel. županu: »U Bednji doznadoh od mojih pouzdanika, da je među seljaštvom sela Podgorje i Prebukovje općina Bednja zavladala uzrujanost, i da se čuju glasovi, da ni oni ne smiju »zadnji« biti. Izbornik Košut u Bednji poslao mi list od svoga rođaka u selu Prebukovju živućeg, da se seljani spremaju udariti na nj, a i ostali izbornici očitovaše mi svoj strah, moleć za odaslanje brachiuma u Bednju. Slično je pokorno potpisanomu izvijestilo i općinsko poglavarstvo ... Iz razloga opreznosti držao sam nužnim, da već danas po podne izmaršira ovdje se nalazeća polusatniia pješaka u Bednju radi preprečenja kakovog neugodnog iznenađenja«.[155]

11. VII. 1903. varaždinski vel. župan traži od vojnog zapovjedništva u Varaždinu vojnički brahij za Kelemen: »Povodom tim, što je sinoć došlo neočekivano do izgreda u mjestu Kelemenu kotara varaždinskog, a osim tog što je rasprostranjen glas, da će se u istom mjestu sutra u nedjelju svečano posvetiti narodne zastave, istaknute već sada na crkvenom tornju, kod koje prilike bi veoma lako moglo doći do većih izgreda, – slobodan sam slavno to c. i kr. mjesno vojno zapovjedništvo službeno i učtivo zamoliti, da u svrhu očuvanja reda i mira u pomenuto mjesto izašalje vojnički brachij od pol satnije pješaštva i pol eskadrona uhlana ...[156]

12. VII. 1903. podban Krajčović brzojavlja iz Zagreba na njemačkome ministru predsjedniku Khuenu u Peštu: »Od jučer u kotaru Ivanec u mjestu Bednja i Kelemen okrug varaždinski izbile su bune. U Bednji je žandarmerija upotrebila oružje, pri čemu su četiri teško a devet lako ranjeni. Jedan od teško ranjenih već je umro. U Kelemenu

[152] DAZ Broj 3977 – PrZV – 1903.
[153] DAZ. Broj 4045 – PrZV – 1903.
[154] DAZ. Broj 1490 – V. Ž. – 1903.
[155] DAZ. Broj 1550 – V. Ž. – 1903.
[156] DAZ. Broj 1587 – V. Ž. – 1903.

došlo je danas do sukoba između vojske i sakupljene mase seljaka, pri čemu je 10 ljudi lakše ranjeno, a jedan teže ...« (Slijedi šifrirani tekst).[157]

Brahijalni povjerenik Baboselac javlja 12. VII. 1903. o krvavim sukobima u Bednji slijedeće: »Dne 10. srpnja 1903. oko pol tri sata po podne došla je iz porezne općine Šaša rulja muža na Bednju sastojeća po prilici oko 200 osobah dovedavši sobom pučkoga učitelja iz Vrbna i nekoje općinske odbornike u svrhu da isti svoje potpise, da više za kandidata vladine stranke glasovati ne će, – dadu. Na ulazu u mjesto Bednja dočekao je pokorno potpisani sa četiri oružnika i jednim dijelom vojničkoga brahija nadošlu rulju u svrhu da im se ulaz na Bednju zapriječi. Na naš upit što oni imati žele, odgovoriše nadošli, da oni jedino poznate potpise koji se od dotičnika na župnom dvoru dati imadu imati žele, te da će se zatim svi mirno svojim kućama povratiti. Po prilici polovica od pridošle rulje uputi se zatim na župni dvor gdje im ondješnji župnik zahtijevano očitovanje sastavi, te koje učitelj iz Vrbna i dotični općinski odbornici potpisaše. Nu pridošla se rulja sa dobivenim potpisima zadovoljiti ne htjede, već zatraži da se isti još i zaprisegnu, i to uz raspelo i dvije svijeće. Unatoč pouke i upute od svih strana da je zaprisizanje veliki grijeh i da se to dozvoliti ne smije, ne htjede se rulja razići već poče sve većma vikati i bučiti i najkašnje se na oružnike kamenjem nabacivati, na što oružnici svoje oružje upotrebiše i šest hitaca ispališe ... Od palih hitaca su ranjeni i to: Ivan Besak iz Šaše u lijevu ruku teško, August Hrany (kolovođa) iz Rinkovca u obje noge teško, Juro Capek iz Gorenca u lijevo rame teško i Stjepan Sedlanić iz Gorenca u trbuh smrtonosno, dočim će ih laglje ranjenih biti najmanje do deset koji su svojim kućama pobjegli. Smjerno pripominjem, da se je sve moguće upotrebljavalo, samo da se uporabi oružja izbjegne, nu ali se izbjeći moglo nije. Smrtonosno ranjeni Stjepan Sedlanić svojoj je ozljedi još sinoć podlegao«.[158]

12. VII. 1903. kotarski predstojnik izvješćuje sa terena vel. župana o događajima u Kelemenu: »Poslije mise zapovjedio je g. kapetan Kantz svojoj polusatniji neka se postavi kod crkve, kamo sam i ja pošao sa bilježnikom Mihalićem. Kada je žiteljstvo iz crkve izašlo, skupio sam ga oko sebe protumačiv im njihovo protupropisno izvješenje zastave i molio ih da zastavu skinu, nu oni mi rekoše da zastave nikom ne smetaju, da su zastave njihove i oni ih ne će skinuti, a niti će ih skinuti dati. Na to sam odredio, da općinski stražar ide na toranj sa zvonarom i odbornikom, pa da skinu zastave, međutim sam molio ljude, da se raziđu, nu ne htjedoše ni smjesta. Unatoč mog višekratnog nagovaranja, dapače i molbe da se raziđu – ne htjedoše se razići, na to je g. kapetan Kantz po tri puta naložio da se raziđu uz dodatak da će upotrebiti oružje, nu ipak se ne htjedoše razići, na oto je kapetan dao trubiti na navalu i pošto se razići hotjeli nisu, navalio je sa bodovima na sakupljene, kojih je bilo

[157] DAZ. Broj 4062 – PrZV – 1903.
[158] DAZ. Prilog broju 4093 – PrZV – 1903.

270–300 ljudi, tom zgodom su 13 (navodno) ranjena sa bodovi, tom zgodom je pao jedan kamen kao dva jajeta velik na hornista. Kapetan je zapovjedio na pucanje ... Tekar sada je mogao stražar ići po zastave ... Ljudi su jako uzrujani, meni u lice viču, neka se samo pripravim, zašto sam dao njihove ljude sjeći. Groze se užasno. Gospodin kapetan Kantz zamolio je bezodvlačnu pomoć od pol eskadrone, nu po mojem mnijenju da dođe još pol škadrone ne bi škodilo, jer se ljudi iz svih okolišnih mjesta spremaju, da danas na nas navale. Molim za izdašnu pomoć. U sela Kaštelanec i Jakopovec ne mogu ići, jer smo preslabi ... Sada doznah, da je teško ranjen Blaž Kovačić, koji je dobio ubod u nogu, i sada je po domarih odvežen u Varaždin. Za druge ranjenike ne znamo, jer ne će nitko da im ime kaže, no čujem da su iz Jalžabeta i Leštakovca, a najviše iz Kelemena«.[159]

Kotarsko predstojništvo iz Zlatara 13. VII. 1903. traži brzojavno pojačanje vojske: »Situacija uslijed mnogih hapšenja biva sve kritičnija«.[160]

13. VII. 1903. brahijalni povjerenik Baboselac javlja iz Kamenice varaždinskom vel. županu: »Dne 9. srpnja 1903. u 7 sati na večer i u 1/212 sati noću kao i jučer u nedjelju obavljeno je pobiranje poznatih potpisa i zapisivanje u *Cvetlinu*«.[161]

14. VII. 1903. kotarski predstojnik iz Zlatara izvješćuje, kako je u Belcu »u noći od 11 na 12 srpnja t. g. oko 11 sati navalila rulja od 30 do 40 ljudi na kuću u kojoj imade pomenuti Gleisinger svoju trgovinu i kuću«.[162]

17. VII. 1903. kotarski upravitelj javlja iz Ivanca varaždinskome vel. županu: »Rano u jutro poslije pet sati pođe rulja seljaka iz sela Čreta kroz sela Ves i Borje u Lepoglavu u svrhu. da od seljaka izbornika, a i ostalih izbornika neseljaka dobije nekakove potpise. Rulja, koja je sve jača i jača bivala te koja je u Lepoglavi dosegla do stotinu ljudi, prisili u Čretu općinskog lugara Gjuru Šoštareka i općinskog odbornika Martina Čretnia, a u selu Borju izbornika Franju Kodijteka pristašu narodne stranke, da s njome u Lepoglavu pođu. U Lepoglavi uzeše još sa sobom ondješnjeg učitelja Jermana te izbornike Vatroslava Hafnera i Vatroslava Grubera te svi zajedno pođoše u župni dvor. Ovdje upita ih župnik, što žele, na što mu neki od seljaka odgovoriše da žele, da ljudi, koje su sa sobom doveli, potpišu, da će odsele biti za narod te da ne će s Magjarima držati. Neki su dapače željeli da se potpišu, da ne će više za vladinu stranku glasovati«.[163]

23. VII. 1903. varaždinski vel. župan izvješćuje vladu da je od 16. na 17. VII. 1903. u Zlataru: »U noći oko 1/21 došlo je nekoliko mladića, koji su na kući Josipa Bauera, koju u najmu drži neki Schwabenitz, polupali potonjem jedno 30 prozornih stakala i prema kući ispalili 2 hica,

[159] DAZ. Prilog broju 4094 – PrZV – –1903.
[160] DAZ. Broj 4090 – PrZV – 1903.
[161] DAZ. Broj 1617 – V. Ž. – 1903.
[162] DAZ. Prilog broju 4297 – PrZV – 1903.
[163] DAZ. Broj 1670 – V. Ž. – 1903.

a zatim se udaljili ... 22. VII. 1903. u kotaru Zlatar. U noći oko jedan sat demoliran dućan trgovca Mayera u Budinšćini. Napadaj je mogao izveden biti samo tako, jer tamo smješteni oružnici nisu vršili svoje dužnosti«.[164]

24. VII. 1903. javlja kotarski predstojnik iz Varaždina: »... nepoznati zlikovci na noć od 22. na 23. srpnja t. g. pokosili kukuruz Stjepana Kralja općinskog načelnika, i Habijana Srage iz Vinice, a uništili krumpir Mate Humeka iz Vratna ...«.[165]

28. VII. 1903. brzojavlja kotarski predstojnik iz Stubice: »Noću 25. na 26. navalili nepoznati ljudi na kuću Andre Sinkovića u Gusakovcu, ispalili do 20 hitaca ... Iste noći razoriše Ivanu (Šimunu) Ivaku iz M. Bistrice klijet«.[166] Šimun Ivak bio je devetnaest godina mađaronski općinski načelnik i glasao za vladinu stranku.[167] »Andro Sinković jest opć. odbornikom i prisežnikom te je kod zadnjih saborskih izbora glasovao za kandidata narodne stranke. Od toga vremena govorili su mu ljudi uvijek »mađaron«, a kako izjavljuje, čuo je u zadnje doba češće, da će i na njega navaliti«.[168]

»Izgrednici« u Sv. Križu su potkraj srpnja 1903. »prilikom zadušnica za poginulog Pasarića i drugove prisilili općinsko poglavarstvo na izvješenje narodne trobojnice na općinski ured ...«[169]

3. VIII. 1903. kotarski predstojnik iz Stubice javlja vladi: »U noći od 1. na 2. kolovoza t. g. navalili su nepoznati zločinci na kuću Gjure Šešerka kbr. 3 iz Modrovca ... Gjuro Šešerko jest opć. odbornikom i ujedno prisežnikom (starešinom) već dulje vremena u selu Modrovcu ... pred više od 10 godina, kada je imao pravo glasovanja, glasovao je za kandidata narodne stranke Junkovića ... Navala zbila se kao i u svim do sada dogodivšim se slučajevima najprije pucnjavom, a iza toga razaranjem. Uzrok napadaju leži svakako u tomu, što je Gjuro Šešerko, kano općinski prisežnik, naložene mu poslove revno obavljao, a to tim više, što je veoma često upotrebljivan kod ovrha i transferacija prigodom ućerivanja poreza«.[170]

8. VIII. 1903. kotarski predstojnik brzojavlja iz Zaboka Predsjedništvu vlade: »Pošto poslije rekviema za Pasarića dolazi do sve većeg sakupljavanja naroda tražeći da se izvjese narodne zastave na općinskom uredu, što dozvoliti ne mogu, molim da se vlakom u pol tri pošalju šest oružnika ovamo«.[171]

8. VIII. 1903. brzojavlja kotarski predstojnik iz Zaboka vel. županu: »Poslije requiema (za poginulog seljaka Pasarića) sakupilo se oko 10

[164] DAZ. Prilog broju 4396 – PrZV – 1903.
[165] DAZ. Broj 1729 – V. Ž. – 1903.
[166] DAZ. Broj 4458 – PrZV – 1903.
[167] DAZ. Prilog broju 4523 – PrZV – 1903.
[168] DAZ. Broj 4540 – PrZV – 1903.
[169] Vidi dopis varaždinskog vel. župana kotarskom predstojniku u Krapini od 28. VII. da podnese prijavu o gornjem »izgredu«. DAZ. Broj 1752 – V. Ž. – 1903.
[170] DAZ. Broj 4700 – PrZV – 1903.
[171] DAZ. Broj 47307 – PrZV – 1903.

sati jedno 200 muških i ženskih pred općinski ured, moleći, da se na uredu izvjesi hrvatska trobojnica. Ne htijući to dozvoliti, navališe prema uredu te opkoliše vojništvo i oružnike; jedan prislonio ljestve i na krovu barjak pričvrstio ...«[172] Žandari i vojnici su kasnije uspjeli da potisnu narod i da skinu zastavu.

9. VIII. 1903. brzojavlja kotarski predstojnik iz Zaboka: »Prijavljam, da je pretprošle noći bačen kamen vlakovođi u glavu, a poslije su kod slijedećega vlaka razbijena dva prozora«.[173]

12. VIII. 1903. kotarski predstojnik iz Novog Marofa javlja: »U noći od 9. na 10. kolovoza 1903. posječeni su vinogradi Marka Steinera trgovca i Josipa Lončarića seljaka iz Ljubeščice ... Po svem proizlazi nedvojbeno, da se radi u nazočnom slučaju o političkoj osveti ...«[174]

Noću od 14. na 15. VIII. prilikom nemira u Konjščini došlo je do teškog oružanog sukoba između pobunjenih seljaka i vojske, koja je čuvala kuću tamošnjeg trgovca Tansiga: »Na mjestu ostao je teško ranjen ležati Ivan Kršek iz Brlekova sela općine Zlatar i Imbro Kovačić iz Bartolovca ... *Teško ranjen Kršek je dne 16 o. mj. po podne rani podlegao* ...« Pobunjeni seljaci su ostale »svoje ranjene drugove sobom što odveli, što odnijeli«.[175]

18. VIII. 1903. šesnaest uglednih Brdovčana uputilo je banu Pejačeviću ovaj brzojav: »Preuzvišeni gospodine bane! Danas u šest sati u jutro obješen je na zaprešićkom kolodvoru mađarski barjak. Držeći da je to učinjeno pomutnjom košto prvi puta, to Vašu preuzvišenost zaklinjemo svim što Vam je sveto Bogom narodom srećom Vaše obitelji da odredite neka se odmah skine mađarski barjak s toga mjesta gdje po zakonu ne može i ne smije biti, te neka se strogo kazne krivci koji opet tu protuzakonitost učiniše. Ovim ujedno otklanjamo od sebe svaku odgovornost za krvoproliće koje bi moglo uslijed toga čina nastati«.[176]

18. VIII. 1903. brzojavlja kotarski predstojnik Domjanić iz Zaprešića vladi: »Uslijed dobljenih vijesti bojati se je noćas radi pridolaska iz susjednih sela svjetine. Molim otposlati još dvije a svakako jednu satniju vojske i barem šest oružnika«.[177]

20. VIII. 1903. zagrebački vel. župan javlja banu o ponovnom krvoproliću u Zaprešiću između ostaloga: »Čim sam primio visoki otpis od 15. t. mj. broj 80/res. izdao sam predstojništvima kr. kotarskih oblasti u Zagrebu, Vel. Gorici i Sisku shodne odredbe u svrhu zaštite zastava na željezničkim stanicama u Zaprešiću, Vel. Gorici, Lekeniku i Sisku dana 18. t. mj. ... Akcesista Vučković prispjeo je spomenutog dana već za rana u Zaprešić sa šest oružnika, koji su se pridružili momčadi ondješnje oružničke postaje, pa je prema tom izaslanik kotarske oblasti imao

[172] DAZ. Prilog broju 4810 PrZV – 1903.
[173] DAZ. Prilog broju 4810 PrZV – 1903.
[174] DAZ. Prilog broju 4910 PrZV – 1903.
[175] DAZ. Prilog broju 5047 – PrZV – 1903.
[176] DAZ. Broj 4942 – PrZV – 1903.
[177] DAZ Broj 4965 – PrZV – 1903.

na raspolaganje oružničku asistenciju od devet momaka. Žalibože nije ta oružana sila bila dosta jaka, da spriječi navalu nahuškanog razjarenog seljaštva na kolodvor, odnosno na mađarsku zastavu, kod koje navale je došlo do uporabe oružja, a sa poznatim već žalosnim posljetkom. Akcesista Vučković, razabravši opasno raspoloženje naroda otpravio je iza 9-te ure prije podne pod 1. priloženu brzojavku kotarskoj oblasti u Zagrebu, moleći za uputu, što da radi u očigled zahtjeva razjarene svjetine, da se sa kolodvorske zgrade skine mađarska zastava.

U 10 satih i 50 časova otposlao je na moju osobu upravljenu brzojavku pod 2., kojom javlja, da je jedan čovjek usmrćen, a jedan teško ranjen, te moli, da mu se u pomoć pošalje jedna satnija vojske. Čim sam, – vrativši se iz prvostolne crkve od službe božje, primio ovu brzojavku, odredio sam, što je trebalo, da se kr. županijski tajnik Franjo Malvić i kotarski predstojnik Lacko pl. Domjanić smjesta posebnim željezničkim vlakom sa jednom satnijom vojske otpute u Zaprešić, te da uz pripomoć akcesiste Vučkovića i ondješnjih općinskih organa uspostave red i mir, te preduzmu shodno izviđenje, kako bi se našli krivci pobune seljaštva. Istodobno je s nadležne strane određeno i izaslanje sudbenih organa u Zaprešić da i oni od svoje strane preduzmu propisano uredovanje. Kad je sve to jur određeno bilo, stigla mi je pod 3. prileżeća brzojavka kotarskog akcesiste Vučkovića, kojom mi javlja, da se narod listom diže, te moli za brzu pomoć. ... Brzojavkom pod 5. javio mi je županijski tajnik Malvić nezgodu, što no je zadesila kotarskog akcesistu Vučkovića, kad no je isti oko 3 sata poslije podne pošao u mjesto Zaprešić, da si nabavi hrane i da ujedno općinskomu načelniku isporuči nekoje naloge županijskoga tajnika. (Tom prilikom seljaci su napali Vučkovića i premlatili ga tako, da je jedva izvukao živu glavu) ... dana 18. t. j. u šest sati poslije podne sa kolodvorske zgrade skinute su obadvije zastave«.[178]

11. IX. 1903. zagrebački vel. župan izvješćuje bana: »Iza ubijenog Vida Noršića iz Zdenaca 59 godina starog ostala je udova sa šestero svoje malodobne neopskrbljene djece, od kojih je najstarijemu 12 godina, a najmlađemu 2 godine te su sva ta djeca kod kuće; a od prve supruge ubijenog Noršića ostalo je četvoro punoljetne djece koja se nalaze u raznim službama. Nekretnine pokojnikove sastoje od 3 jutra oranica i 1/2 jutra šume. Pokretnog imetka ne imade ova obitelj, već samo drži kod sebe u hrani tuđu jednu kravu i jednog junca. Prvoj hrvatskoj štedionici u Zagrebu duguje nešto, nu koliko nije kotarski predstojnik za sada mogao ustanoviti.

Ubijeni Josip Beluhan iz Brdovca 20 godina star, sin je Pavla Beluhana crkvenog šikutora i zvonara crkve u Brdovcu. Pavlu Beluhanu su preostala još dva neopskrbljena malodobna sina i izvan kuće udata kći. Pavao Beluhan je član potajno podijeljene zadruge te posjeduje oko 2 jutra zemljišta, kravu i troje telića vrijednih oko 200 K. Duguje vjeresijskoj Udrugi u Zaprešiću 70 kruna, a štedionici u Samoboru 100

[178] DAZ. Broj 5046 – PrZV – 1903.

kruna. Jedini i tako rekuć glavni dohodak mu je od šekuterije i zvonarije.

Ranjeni Ivan Pokupec 32 godine star oženjen, bez djece, posjeduje jednu ral zemljišta, pokretnog imetka ne imade, a živi o nadnici. – Ranjeni Nikola Drempetić Zajec jest iz kotara stubičkog, općine Bistra, mjesta Jablanovec«.[179]

U vezi s istragom o pobuni u Zaprešiću od 18. VIII. 1903. zagrebački vel. župan izvješćuje bana 11. IX.: »Svestranim nastojanjem, izviđivanjima, ispitivanjem i istraživanjem nije kotarskom predstojniku dosele za rukom pošlo pronaći intelektualne začetnike, ni naručitelje ni vođe žalosnog na dne 18. kolovoza t. g. u Zaprešiću ponovno se zbivšega pokreta«.[180]

19. I. 1904. kotarski predstojnik Winkler izvješćuje vel. župana o naknadnoj istrazi u vezi s pobunom u Zaprešiću: »Nadalje priznaje Vučković da su ti ljudi (seljaci) čim su njega opazili viknuli: »to je onaj koji je dao na kolodvoru mađarsku zastavu izvjesiti, on ju mora i skinuti ...« masa je Vučkovića na mrtvo izmlatila ...«.[181]

Kotarski predstojnik Winkler izvješćuje vladu 10. XI. 1903. o svečanosti prilikom podizanja spomenika poginulim seljacima iz Zaprešića: »Iz novinah saznadoh, da će se na dan 1. studena t. g. u Zaprešiću palim i na brdovačkom groblju zakopanim izgrednicima podići spomenik i vijenci položiti svečanim načinom ... Ta je svečanost međutim bila odgođena, jer spomenik ne bijaše gotov, nu ipak je dana 1. studena nekolicina jurista, do 20 na broju došlo na brdovačko groblje gdje je bilo sakupljeno do 300 župljana, pa su na grobovima usmrćenih otpjevali pjesme, položili vijence i mirno se vratili u Zagreb. Da će se svečanost ta dana 8. o. mj. u 3 sata popodne održavati, saznadoh preko općinskoga poglavarstva u Zaprešiću tek istoga dana u 10 sati prije podne ... Na groblju samom našlo se je do 2000 ljudi najviše iz upravne općine zaprešićke. Mnogo ih je bilo iz Zagreba i iz susjedne Štajerske ... Inteligencija nije bila osobito zastupana, nu za oto je bilo dosta radnika, koji da su na povratku kroz Zaprešić kao pomamni vikali: »Živio Starčević« – »abzug Obzoraši« –, »obzorašem štrik za vrat«, »ne ima dosta štrikova za obzoraše« itd., a bilo je povikah i proti oružništvu, naročito proti zapovjedniku zaprešićke postaje stražmeštru Šeketi, kojega ljudi grozno mrze, jer drže, da je on jedini skrivio nesreću. Na zaprešićkom kolodvoru bili su doduše oružnici, ali se onaj momenat, kad je množina došla da upotrebi vlak za putovati u Zagreb, nije pokazalo, jer je tada već bilo dosta pijanih, pa bi bilo moglo doći do sukoba«.[182]

22. VIII. 1903. kotarski predstojnik iz Zlatara brzojavlja vladi: »Noćas žitelji sela Batina Doljnja u kojem jučer popodne Kumičić držao izborni sastanak napali običnu oružničku ophodnju kamenjem i pucnjavom iz pušaka. Oružnici upotrebili oružje. Jedan izgrednik mrtav. Da

[179] DAZ. Broj 5524 – PrZV – 1903.
[180] DAZ. Broj 5524 – PrZV – 1903.
[181] DAZ. Broj 350 – PrZV – 1904.
[182] DAZ. Broj 6503 – PrZV – 1903.

li je jošte tko ranjen do sad nije ustanovljeno. Seljaci okrivljuju oružnike«.[183]

O krvavom sukobu između seljaka i žandara u Batini varaždinski vel. župan podnio je banu 24. VIII. 1903. naknadni izvještaj, u kome se između ostalog iznosi: »Oružničkoj ophodnji od dva oružnika naloženo je na večer 21. o. mj. da obiđu okolicu sela Batine, pa da pripaze, koji od izgrednika svake večeri upaljuje dinamitnu patronu. Događalo se naime cijelog prijašnjeg tjedna, da je točno u 1/410 sati upaljena patrona, a da se ne mogaše ući u trag osobi, a niti izviditi, u koju svrhu je dinamitna patrona ispaljena. Došavši oružnička ophodnja do mjesta Batine, sustave trojicu seljaka, koje pozva, da se radi ustanovljenja identiteta uputi do obližnje krčme. Pomenuta trojica izjaviše, da za zakon ne mare, te pobjegoše. U isti čas nastade sa svih strana vika i povici »hurra na žandare«, a za malo oružnici opaziše veliku rulju ljudi, gdje silaze niz brijeg, nastojeći da oružnike opkole. Oružnici se spustiše u jarak, ne bi li izmakli ispred vidika izgrednika, nu isti ih ipak opaziše i stadoše na oružnike nabacivati teško kamenje i ispališe nekoliko hitaca, našto oružnici ispališe 10 hitaca, te se jedan izgrednik smrtonosno ranjen sruši i naskoro izdahne ... Paranje trupla tom zgodom ustrijeljenog Tome Habana, obavljeno je jučer ... Konačno mi je napomenuti, da mi je kr. sudbeni pristav Dr. Hönigsberg kao zamjenik državnog odvjetnika pričao, kako je na lice mjesta u Batini, gdje je Dr. Hönigsberg obavljao izvide, došao i odvjetnik Dr. Vuk pl. Kiss tobože kao zastupnik roditelja ustrijeljenog Tome Habana, ali se morao na poziv Hönigsbergov odstraniti. Dr. Hönigsberg je mišljenja, da Dr. Vuk pl. Kiss zlo utječe na neuko seljaštvo, te da će kao opozicionalac možda u javnim glasilima objelodaniti, kako su tobože oružnici Tomu Habana najprije svezali, a zatim tako svezanog ustrijelili«.[184]

24. VIII. 1903. kotarski predstojnik iz Zlatara javlja vel. županu: »U noći od 23. na 24. kolovoza t. g. izvedena su u Zlataru dva atentata dinamitskim bombama. Prvi izveden je u 10 sati 10 časaka na večer pred općinskim uredom. Željezni dijelovi rasprsnute bombe razbili su nekoliko prozora na kući te oštetili neznatno u prvom katu strop sobe bilježnikovog stana. Drugi izveden je u 1 sat 50 časaka u noći pred kućom trgovca Josipa Metzgera. Željezni dijelovi bombe razbili su nekoliko prozora te prodrli u sobu, a osim toga skršili i otkinuli nekoliko grana od okolnih divljih kestena. Sve nužne mjere opreza i sigurnosti preduzete su«.[185]

31. VIII. 1903. varaždinski vel. župan brzojavlja Predsjedništvu zemaljske vlade o nemirima u Lepoglavskoj kaznioni: »Došav na mom službenom putovanju ovamo u Lepoglavu saopćuje mi upravitelj kaznione da uslijed zavladavših nemira među kaznenima silno treba najmanje 20 oružnika pošto ovdje samo 4 oružnika pružiti mogu to molim

[183] DAZ. Broj 5045 – PrZV – 1903.
[184] DAZ. Broj 5132 – PrZV – 1903.
[185] DAZ. Prilog broju 5133 – PrZV – 1903.

bezodvlačno najkraćim putem odaslanje još 16 oružnika ili jedne satnije vojnika jer opstoji pogibelj života više ugroženih činovnika«.[186]

2. IX. 1903. zagrebački vel. župan javlja vladi: »Dana 18. kolovoza t. g. bila je na kolodvoru južne željeznice u Sisku izvješena magjarska zastava, te je gradsko poglavarstvo ondješnje preduzelo sve mjere opreznosti, da se uščuva javni mir i red. Taj dan prošao je mirno. Sutradan t. j. dana 19. kolovoza t. g. osvanuli su na uglovima ulica pod ./. priležeći modrom i crvenom olovkom pisani plakati, kojima se poziva općinstvo, da na dan 20. kolovoza t. j. na dan sv. Stjepana udari na sisačku željezničku stanicu, dotično i na privržene narodne stranke ... Po glasu izvještaja gradskog načelnika od 25. kolovoza t. g. broj 71 g. n. nije pošlo za rukom u trag ući sastaviteljima i piscima tih plakata«.[187]

U augustu i u septembru traju »noćne demonstracije u Požegi, predvođene pretežno studentima i srednjoškolcima«.[188]

25. IX. 1903. kotarski upravitelj iz Stubice izvješćuje: »U noći od 20. na 21. o. mj. porušili su nepoznati do sada zlikovci ponovno klijet Šimuna Ivaka bivšeg načelnika u Mariji Bistrici, na koju su klijet jur jednom napali u noći od 25. na 26. srpnja t. g. ...«.[189]

Obzor u broju 252 od 4. XI. 1903. javlja: »*Jučerašnje demonstracije.* U predvečerje dana, posvećena sv. Dragutinu, bio je Zagreb pozorištem demonstracija protiv uspomene bana Dragutina Khuena i protiv magjarona. Jučer oko podne pukao je gradom glas, da je Khuen došao u Zagreb, valjda da proslavi svoj imendan i da je odsjeo u jednom od zagrebačkih svratišta. Pred svratištem »K caru austrijskom« sabrale se ubrzo male grupe mladeži, u želji, da vide Khuena. Uzalud čekanje ... Već je polak 3 sata poslije podne, no Khuena nema? Najedamput izađe iz svratišta poznata pojava predsjednika t. zv. »narodne stranke« grofa Stjepana Erdödya. Mladež poprati grofa sa povicima: »Fuj«, »Abcug«, »Eljen«!

Međutim se je policija dala na lov, te je uapsila bez svake potrebe svršenog pravnika Otona Gavrančića ... Kad su kasno poslije podne Ilicom planule žarulje, opazio se neobično živ promet.

Udari šesti sat, a odjedared zaori ispred magjaronskog kazina (palača I. hrv. štedionice, nad budjejovičkom restauracijom) oštro zviždanje i burni povici protiv Khuena, vlade, magjarona i t. d. Svijet se za čas zgrne. Povici se ore, zviždanje postaje sve jače, već počinje padati kamenje, stakla se lome, a spušteni drveni zastori muklo ječe pod udarcima kamenja. Mnoštvo se pomakne uz pjevanje davorija pred hotel k caru austrijanskom. Kiša poklika na Khuena i khuenovštinu poleti put prozora velikog hotela. Policija na svoju poštenu i službenu riječ uvjerava, da Khuena nema i malo pomalo prestaju povici protiv Khue-

[186] DAZ. Broj 5220 – PrZV – 1903.
[187] DAZ. Broj 5298 – PrZV – 1903.
[188] Vidi izvještaj podžupana Slavka Cuvaja, upućen banu iz Požege 7. IX. 1903. – DAZ. Broj 5454 – PrZV – 1903.
[189] DAZ. Broj 5753 – PrZV – 1903.

na, a jačaju se povici protiv sistema i magjarona ... Međutim su dojašili gradski stražari na konjima uz jak broj pješadije. Policija bila je mirna. Slučajno je došao i gosp. dr. Josip Frank, te je đaštvo uvjeravao, da on pozitivno zna, da Khuena nema u Zagrebu.«

25. XI. vel. župan iz Ogulina javlja vladi: »U noći od 17. na 18. t. mj. pobacane su u Crikvenici u more kasuni (škatulje) u kojima su smješteni pojasi za spasavanje«. (Napisi na škatuljama bili su talijanski).[190]

1. XII. 1903. kotarski predstojnik iz Dugog Sela upućuje vladi izvještaj o pučkoj skupštini, koju je opozicionalni dugoselski župnik sazvao i održao pod vedrim nebom, i kojoj je prisustvovalo »mnogo više nepozvanih osoba nego pozvanih. Pošto se je uslijed te okolnosti sabralo do 300 ljudi raznih oporbenih stranaka, koji su se među sobom prepirali i svađali, došlo je do velike gungule i tolikog meteža, da je svjetina čak i na jednog općinskog stražara navalila i razoružala ga, te koja je gungula prijetila da će velike dimenzije poprimiti, pa se je samo tako doneklem bura slegla, da se je Zorić, na koga su se nekoji čak i blatom nabacivali, sa ostalim svećenicima povukao u župni dvor, dočim je ostala inteligencija krišom pobjegla«.[191]

20. XII. 1903. javlja kotarski predstojnik iz Crikvenice: »Ovaj čas primila je ova oblast izvještaj od carinske ispostave u Selcima, da su u noći od 17. na 18. o. mj. nepoznati počinitelji oblatili zajednički grb i zgradu u kojoj je smještena carinarska ispostava«.[192]

21. XII. isti predstojnik javlja: »Minule noći od 20. na 21. o. mj. opet su nepoznati počinitelji pomazali grb i kuću u kojoj je smještena kr. pošta u Selcima«.[193]

»... dan prije upitne skupštine (koju je opozicija držala u Bjelovaru 29. XII. 1903) došla jedna rulja svijeta u općinski ured u Farkaševac tražeći od općinskih organa pozive na skupštinu ... Nije dosta tomu dodoše zatim poslije opet u ured i tražiše barjak da jim se posudi, da mogu ići na skupštinu u Bjelovar. U prvi mah ne htjede jim se barjak izdati, nu kad su preko 100 osoba ponovno pristupili, izdalo jim je poglavarstvo barjak videći da bi u protivnom slučaju općinski činovnici eventualno i životom nastradati mogli ... Kako u Farkaševcu tako je isto zavedena rulja došla na dan prije skupštine i k općinskom poglavarstvu u Severin tražeći također barjak ...«.[194]

3. I. 1904. kotarski upravitelj iz Vinkovaca izvješćuje vel. župana: »Glasom privitoga pod ./. dopisa Ignaca Szabadka, glavara željezničke postaje u Ivankovu, počiniše neki žitelji iz Ivankova, Vinkovaca i Retkovaca, na povratku od skupštine, (28. XII. 1903), izgred na kolodvoru u Ivankovu, prisiliv glavara postaje, da je morao kod dolaska zagrebačkoga vlaka vikati: »živili Hrvati«, osim toga počastiše pomenutoga glavara postaje raznimi pogrdami ... Budući da je glavar postaje, bo-

[190] DAZ. Broj 6723 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 7130).
[191] DAZ. Broj 6842 – PrZV – 1903.
[192] DAZ. Prilog broju 7125 – PrZV – 1903. (Prijepis).
[193] DAZ. Prilog broju 7125 – PrZV – 1903.
[194] DAZ. Prilog broju 220 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 338).

jeći se daljnjih izgreda i napadaja na njegovu osobu i ostalo željezničko činovništvo zamolio, da se izgrednici za ovaj put ne kazne, to ova oblast do sada nije povela daljnje izvide. Nadalje predlaže se pod ./. 2 prijava ovomjesnoga kr. ug. mjerničkog odsjeka državnih željeznica od 31. prosinca 1903. broj 2044, glede u noći 28. prosinca 1903. počinjenoga napadaja na zgradu mjerničkoga odsjeka u Vinkovcima ... Deseći se smjerno potpisani dana 2. siječnja t. g. u Vođincima doznao je, da su žitelji iz St. Mikanovaca, koji su prisustvovali skupštini u Ivankovu na dan 28. prosinca 1903. i na povratku napali na kuću Josipa Fischera u Vođincima, bili oboružani svi velikim noževima, koje su imali sakrite u čizmama i nad opancima, a svakako ne bez svrhe. Iz navedenoga jasno je, kakova se je nesreća mogla dogoditi u Ivankovu, kad bi se pučka skupština morala bila raspustiti, ter uopće sve navedeno pruža dovoljno dokaza, da kod takovih skupština ne ima sigurnosti život i imetak mirnoga i lojalnoga žiteljstva«.[195]

9. I. 1904. došlo je na željezničkoj stanici u Bjelovaru do sukoba između seljaka iz Cirkvene na jednoj i željezničkih službenika na drugoj strani. Do sličnog sukoba došlo je istoga dana i u Cirkveni. Uzrok sukobu bilo je bahato i osorno ponašanje tuđinskih željezničkih namještenika prema seljacima, koji to više nisu bili voljni podnositi.[196] O tom sukobu podnio je glavar željezničke postaje Szomjas ovaj, uglavnom pristran izvještaj: »... službu vršujući Josip Varga gradski stražar hotio sa pomoćom dnevničarskog bremzera Geza Gubiana i postajnog podvornika Jakoba 3 osoba uhapsiti. Ovo vidješe u vlaku sjedajuće 30–60 ratara iz Cirkvene i skočiše kroz prozorah vlaka, te sa batinama i lopatama oboružani, počeše goniti spomenute 3 službene osobe. Gradski stražar utekoše pred navalom i beše gonjen od puka kroz Kukuljevićevu ulicu, ostale 2 postajne osobe su također pobjegli. Posle navale uzrujani puk pretiše batinama postajno i vlakno osoblje i psovajući Madjare, kroz gore i dolje skakanje na i sa vlaka sprečiše još 2 puta odlazak istoga. Vlak je konačno sa 8 časaka zakašnjenja polazio kada su spomenute ratare unišli u vozove I i II razreda. Putem je spomenuta grupa pretila conductera, da će ga ubiti, ako unidje u voz, te stoga Stjepan Kovač conducter nije ni smio unići da im vozne karte pregledava i svoju dužnost vrši. Više puta spomenute ratare su nakon toga polupali i uništili prozore, svetiljke, forhange i objave I i II razrednog osobnog voza broj 1115. Na isti način postupaše sa prozorima osobnih vozova broj 677, 6250, 4543. Kada je vlak prispio u Cirkvenu, putnici izađoše, ali su dalje odlazak vlaka spriječili s otim, da su među šinje stali, i kako Jakob Deutsch vlakovođa javi, prigodom toga polupali 2 prozora voza broj 6250«.[197]

Podžupan bjelovarski brzojavlja vladi 18. I. 1904: »Pošto je u općinama Gudovac, Kapela, Farkaševac javni red i mir u velikoj mjeri na-

[195] DAZ. Prilog broju 175 – PrZV – 1904.
[196] DAZ. Broj 156 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 200).
[197] DAZ. Prilog broju 200 – PrZV – 1904.

rušen po nahuškanom seljaštvu te pošto su izgredi u općini kapelskoj prešli u javna nasilja, molim za uspostavu narušenoga mira dvadeset oružnika još sutra ovamo odaslati. Ujedno javljam da sam u pomanjkanju raspoloživog oružništva prešnosti radi zamolio brachium od jedne satnije za Kapelu, podjedno molim oblast da za slučaj nužde i bez prethodne dozvole mogu zatražiti daljnji vojnički brachium«.[198]

19. I. 1904. vel. župan iz Požege javlja vladi, da su izbili nemiri u Oriovcu.[199]

20. I. 1904. predsjedništvo županijske oblasti iz Bjelovara izvješćuje vladu: »... U općini kapelskoj došlo je ... do silovitog napadaja na općinsko poglavarstvo i do zlostavljanja općinskih organa ... i u općini trojstvanskoj su govori na narodnoj skupštini u Bjelovaru od 29. XII. 1903. također urodili žalosnom posljedicom koja stavlja javni mir i red u pogibelj i prijeti osobnoj sigurnosti ne samo općinskog činovništva, nego i svih onih izbornika, koji su do sada pristajali uz (vladinu) narodnu stranku ... Žalim što moram i ovom prilikom istaknuti, da je osim činovništva osobito ugrožena osoba i imetak pristaša narodne stranke od strane razuzdane i mahnite svjetine ... Pri svršetku ovog izvješća stiglo je privito izvješće kotarske oblasti u Bjelovaru od danas broj 4 res. sa izvješćem općinskog poglavarstva u Rači od 20. siječnja t. g. broj 2 res., iz kojega se također razabire, da se i ondje sprema navala na općinsko poglavarstvo, i da je od hitne nužde zaštititi isto, kao i one osobe, proti kojima se prijetnje izražuju«.[200]

20. I. 1904. općinski načelnik iz Rače javlja bjelovarskoj kotarskoj oblasti: »Uzrujanost ovog dijela općinara, koji su kod održavanih narodnih skupština prisustvovali, iz dana u dan u sve većoj mjeri raste, jer žiteljstvo u skupštinama pred općinsko poglavarstvo dolazi, te se arogantno i izazivno u uredu ponaša, tako da se je svaki čas neugodnim posljedicama nadati, stoga nije općinskom poglavarstvu moguće biti i nadalje uredovati tim manje, jer se takovi skupštinari u tajne noćne skupštine (sastanke) u selima sastaju da u Raču dođu, sve opć. činovništvo iz općine istjeraju, uredovne knjige i spise poderu i popale i tako svako daljnje uredovanje dokinu, kao što to priležeća prijava dokazuje. Općinski stražar Mato Sabolović prijavljuje, da je njemu jučer kada je u selu Dol. Kovačica bio, žitelj Andrija Kirin rekao »kaži tvome načelniku, da ćemo sve njegove magjarone povezati i k njemu u Raču gole dovesti«. Adam Stanković iz Male Pisanice istomu stražaru rekao, »tvoj načelnik i naš viječnik Lazo Prapejan, prodali su nas magjaronima za 1 krunu, ali ćemo mi njima za nekoliko dana već pokazati«. Žitelji sela Sasovac rekli su tom opć. bilježniku na 17. o. mj. da će zaista doći u Raču i sav ured van baciti. Uslijed ovakvog stanja, nalaze se svi oni žitelji i njihove familije, koji su prije kod više oblasti stajale, u najvećima neugodnostima. Stoga ... moli se ta slavna kr. kotarska

[198] DAZ. Broj 258 – PrZV – 1904.
[199] DAZ. Broj 289 – PrZV – 1904.
[200] DAZ. Broj 299 – PrZV – 1904.

oblast da bi dovoljnu oružničku asistenciju odmah u Raču otposlati blagoizvoljela«.[201]

21. I. 1904. podžupan iz Bjelovara izvješćuje vladu: »Glasom izvještaja brachijalnog povjerenika u Kapeli, sakupilo se je jučer dne 20. siječnja t. g. oko 700 žitelja iz svih sela općine Kapelske u sjedištu općine Kapeli, zahtijevajuć, da općinski načelnik i bilježnik odmah iz ureda odstranjeni budu. Pošto ih nije brachijalni povjerenik kotarski pristav Stjepan Tomašević opomenama primiriti mogao, morala je oružana sila izaći da zapriječi eventualnu navalu na općinski ured«.[202]

21. I. 1904. odigrale su se velike masovne demonstracije u Bjelovaru, kada je »seljački narod sa svih strana« nagrnuo u grad »tražiti svoje pravice«.[203]

22. I. 1904. izvršen je napadaj na željezničku stanicu Mišulinovac, gdje je »svjetina nasilje počinila, naime skinula ... poštarski grb i sve pločne napise ... te su ih polupali«. Istoga dana seljaci su navalili i na kuće ondašnjih seoskih kapitalista (trgovca Lanscha i trgovca Hernheisera) i na neke druge režimlije i madjarone.[204]

7. II. 1904. izbili su ponovno nemiri u općini Sv. Križ (kotar Krapina): masa pobunjenog seljaštva navalila je na općinu u cilju da sruši sve postojeće mađaronske mjesne vlasti, i postavi nove, narodne.[205]

9. II. 1904. upućena je iz Zagreba satnija pješaka, da uguši nemire.[206]

8. II. 1904. u Hercegovcu (kotar Garešnica) »svjetina je na općinu navalila napadajuć činovnike«.[207]

10. II. 1904. varaždinski podžupan izvješćuje vladu, da je »u noći od 6. na 7. veljače t. g. oko 1/4 na 11 sati bacio dosele nepoznati individuum na promenadi u Zlataru pred stanom trgovca Josipa Metzgera jednu dinamitsku bombu, koja je eksplodiravši oštetila tri prozora istog trgovca, ozledila više kestena na samoj promenadi, a ujedno razbila po jedno okno na stanu Dr. Tonkovića i na kući štedioničkog knjigovođe Arbića«.[208]

17. II. 1904. kotarska oblast iz Đurđevca brzojavlja vladi: »Jučer po mnoštvu naroda predvođenog po Valentu Saboliću, prijatelju Martina Starčevića, prisiljen bilježnik u Virju Aušperger na predaju ključa od pisarne, kroz noć bio u Virju, uredovati se nije dalo, jer su ljudi bili pijani, zamoljeno je od županije 40 oružnika«.[209]

U vezi s time predsjedništvo zemaljske vlade zatražilo je od vojnog zapovjedništva u Zagrebu pomoć vojske: »Umoljava se S. Z., da izvoli odmah odrediti, da se u Virje, kotara Đurđevac, županije bjelovarsko-

[201] DAZ. Prilog broju 299 – PrZV – 1904. (Prijepis).
[202] DAZ. Broj 345 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 346).
[203] DAZ. Broj 348 – PrZV – 1904.
[204] DAZ. Broj 379 – PrZV – 1904.
[205] DAZ. Prilog broju 633 – PrZV – 1904. (Prijepis).
[206] DAZ. Broj 633 – PrZV – 1904.
[207] Izvještaj bjelovarskog podžupana vladi od 9 II. 1904. – DAZ. Broj 639 – PrZV – 1904.
[208] DAZ. Broj 702 – PrZV – 1904.
[209] DAZ. Broj 743 – PrZV – 1904.

križevačke otpošalje vojna asistencija od dvije satnije pješaka u svrhu uščuvanja ugroženog mira i reda ...«.[210]

Kotarski predstojnik iz Đurđevca podnio je 17. II. i pismeni izvještaj o seljačkim nemirima u Virju: »... u utorak dne 16. veljače 1904. po podne iznenada tiho, dakle dogovorno, digla se pobuna žitelja u Virju ... oko 1/2 3 sata po podne ... opkolila je masa od kojih 600 do 700 ljudi općinski ured, a u bilježnikovu uredovnicu došli su Valent Sabolić, Jakob Ljubić te Valent Dečković i mnogo još drugih ljudi, zahtijevajući najprije od bilježnika da im tumači zakon o uređenju zemljišnih zajednica te pravilnik. Kada im je on počeo prema njihovoj želji tumačiti zakon o zemljišnim zajednicama, nastala je vani buka i zahtjevi da i oni vani hoće čuti o čemu se radi, našto je bilježnik sa svima izašao van noseći još staru osnovu pravilnika ... istodobno je netko iz mase bilježniku iz ruku istrgnuo osnovu pravilnika, koji je massa naroda razdrapala i posvema poderala. Iza toga je Valent Sabolić počeo navaljivati na samoga bilježnika Aušpergera raznim pogrdama i potvorama, te konačno najodlučnije tri puta pozvao da se neka na časti bilježnika odmah pred njima zahvali, a ključe od ureda Saboliću uruči, što je masa naroda također bučno zahtijevala ... pošto je bilježnik uvidio da se po njega zlo sprema, to je Valenta Sabolića uputio da pozovu barem načelnika ili blagajnika pa da će kojemu od ovih ključeve ureda predati, što su ovi i poslušali te pozvali blagajnika Martina Šoša, kojemu je bilježnik predao ključe uredske i iza toga se morao iz ureda udaljiti, a da tvorno nije bio napadnut, već samo popraćen raznim rugalicama. Odmah iza toga je bilježnik o tom nasilju brzojavio na kr. ovu kotarsku oblast, našto je potpisani predstojnik uputio se odmah na lice mjesta, stanje stvari izvidio i ustanovio da općinski ured u Virju opsjeda masa od kojih 600 do 700 ljudi, nu pošto je noć već nastupila, to je izdao samo najnužnije odredbe do drugoga dana. Danas dne 17. veljače 1904. uputio se je uz oružničku asistenciju potpisani predstojnik opet u Virje, nu i opet našao općinski ured opsjednut od velikog mnoštva naroda, kojemu je na čelu kao kolovođa stajao Valent Sabolić. Na poziv potpisanoga predstojnika, da se neka mnoštvo mirno raziđe, pa da pojedince dolazi u ured na preslušanje o njihovim tegobama proti bilježniku te o njihovim željama, nu svaki takav pokušaj ostao je bez uspjeha, jer uvijek je masa zaorila, da se neka ili svi na jedanputa preslušaju ili pak nitko, jer da svi za jednoga a jedan za sve odgovara, a da se inače pokoriti ne će. Pošto je oružnička asistencija bila premalena, a mnoštvo naroda preveliko, to potpisani predstojnik sile upotrebljavao nije, već je tako cijeli dan na licu mjesta čekao do 5 sati pod večer, ne će li mu brzojavno zamoljeni brachijum u pomoć doći, pa pošto do poslije pet sati pod večer nije ni pomoći dočekao a ni kakovoga odgovora na brzojavnu prijavu dobio, to je ostavio općinski ured opsjedan po mnoštvu naroda, koji mu se je pri odlasku porugljivo ismjehavao«.[211]

[210] DAZ. Broj 754 – PrZV – 1904.

[211] DAZ. Broj 932 – PrZV – 1904. (Priključeno bro`u 939).

Podžupan Sekulić podnosi naknadno (21. II.) ovaj izvještaj o događajima u Virju: »Dne 18. veljače 1904. rano u jutro stigao je vojnički brachijum od dvije satnije te oružništvo iz Zagreba i Belovara sa brachijalnim povjerenikom kotarskim pristavom Dragutinom Pavlinićem u mjesto Virje, gdie je isti sa kr. kotarskim predstojnikom preduzeo svoje uredovanje, pa kada je općinski bilježnik Matija Aušperger predao ostavku na bilježničkoj službi, narod se primirio. Dne 19. veljače 1904. međutim se žiteljstvo ponovno sakupilo i to radi uređenja mjesne općine Virje kao zemljišne zajednice ... oni zahtiievaju odlučno da se svako uredovanje oko uređenja mjesne općine Virje obustavi, zatim da se u gruntovnim knjigama izraz »zemljišna zajednica« briše ... pošto je jednoglasni zahtjev sakupljenih glasio da se svako uredovanje oko uređenja obustavi, ter da se time pruži prilika da se uzrujani dusi primire, izjavio je potpisani sakupljenim da se svako uredovanje oko uređenja mjesne općine Virje kao zemljišne zajednice predbježno obustavlja ...«[212]

18. II. 1904. kotarski predstojnik iz Đurđevca Šnajdar brzojavlja: »Danas po podne 1000 žitelja sela Kalinovac, Ferdinandovac, Katalena, Sv. Ana, Đurđevac u kotarsku oblast provalilo, činovništvo rastjeralo, spise pobacalo djelomice uništilo zatim u sud provalilo, činovništvo rastjeralo, gruntovničke knjige djelomice odnijelo, činovništvo na brisanje uknjižbe prava vlasništva zemljišne zajednice prisililo, gruntovničke činovnike do dolaska oružnika zatvorene u uredu držalo ... Iz Virja nadošla satnija sa oružnicima buntovnike rastjerala ...«.[213]

21. II. 1904. podžupan Sekulić šalje naknadno još ovaj izvještaj o nemirima u Đurđevcu: »U savezu sa mojim izvješćem od 18. veljače 1904. broj 26 res. o događajima u Đurđevcu, čast mi je Vašoj Preuzvišenosti izvijestiti, da je upitnoga dana navodno oko 1000 ljudi iz Ferđinandovca i Kalinovca ponajprije navalilo na kotarsku oblast, da uniš̌te spise odnoseće se na uređenje dotičnih zemljišnih zajednica, te da pozovu na odgovornost kotarskog pristava Dogana, jer da je on kriv što se zemljišne zajednice uređuju. Spomenuti službenik, koji je – akoprem bolestan – u uredu radio, skočio je pod dojmom sile i straha iz prvoga kata kroz prozor na sokak, dočim su se ostali činovnici razbježali. Zatim je svjetina spise u uredovnici kotarskog pristava Dogana razderala, a one u uredovnici kotarskog predstojnika porazbacala, a zatim krenula pred kotarski sud, gdje je u velikoj uzrujanosti nahrupila na gruntovni ured, rastjerala koli sudbeno toli gruntovno osoblje, koje ih je htjelo priječiti u samovoljnom brisanju gruntovnih unosa glede ovlašteništva zemljišnih zajednica, te su zatim oštetili i po miloj volji križali spomenute gruntovne unose. Tek kada je uslijed moje odredbe oko 2 sata poslije podne u Đurđevac stigla jedna satnija pješaka iz Virja, uspostavljen je mir ...«.[214]

[212] DAZ. Broj 884 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 939).
[213] DAZ. Prilog broju 808 – PrZV – 1904 (Prijepis).
[214] DAZ. Broj 884 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 939).

21. II. 1904. kotarski pristav Pavlinić upućuje vladi ovaj brzojav na njemačkome: »Danas u 10 sati prije podne masa naroda od circa 2.000 ljudi napala na općinski ured u Kloštru, stan općinskog načelnika razbijen sjekirama, njega nasilu odveli u ured i primorali ga da im izruči operate *zemljišnih zajednica*, koje su oni sa sobom uzeli, a zatim općinskoga načelnika silom uklonili iz ureda, ured zaključali, a ključeve sobom ponijeli. Pošto postoji opasnost, da bi se ista nasilja mogla izvršiti u drugim općinskim uredima, molim da se odmah uputi u Đurđevac još 20 žandara«.[215]

19. II. 1904. seljaci su u Ferdinandovcu pokušali navalu na općinski ured, ali su u tome bili spriječeni žandarima, koji su na poziv općinskog upravitelja bili stigli iz Đurđevca.[216]

24. II. 1904. brahijalni povjerenik Dragutin Pavlinić javlja sa terena o krvavom sukobu između pobunjenih seljaka i žandara u Pitomači: »Jutros 10 sati tri hiljade ljudi općinu i sedam oružnika sikirama, kolcima i ciglama napali. Trojica bodom, dvojica hicem teško, jedan hicem smrtno ranjeni, dvojica ustreljena. Oružnici se povukli u ured ...«[217]

Tri dana kasnije (27. II.) kotarski pristav Pavlinić kao brahijalni povjerenik podnosi ovaj pismeni izvještaj o krvoproliću u Pitomači: »Daljnjim sam izvidima ustanovio slijedeće: Poslije 9 sati počela se pred općinski ured skupljati svjetina, od koje je tek gdjekoji imao štap u ruci. Broj je svjetine sve više rastao, te je se za kratak čas sabralo pred općinom pet do šest stotina, a oko crkve i u pokrajnjim ulicama bijaše je mnogo preko 2000. Ta je svjetina zahtijevala, da joj se izdadu spisi zemljišnih zajednica, da se narodu vrate njegova stara prava i da se općinski činovnici iz ureda odstrane. Oružnički je stražmeštar Petar Biondić, stojeći pred ulazom u općinski ured s četiri oružnika, narod lijepim riječima upućivao o nezakonitosti njegova postupka i nastojao ga sklonuti, da odabere nekolicinu, koji će u ime sviju njihove molbe i tegobe izraziti. Ali uzalud. Vika je bivala sve veća, a navala svjetine sve žešća. Netko iz naroda kliknu, da oružnici pred općinskim uredom ne imaju posla, da je to zgrada naroda i da ju narod može i srušiti. U taj čas provali svjetina ulaz u općinsko dvorište, koji se postrance nalazi, te jedan dio svjetine nagrnu u dvorište. Videći se oružnici, jer se svjetina stala oružati s daskama, ciglama, ogradom, kojom su ograđeni kesteni oko crkve, a znajući, da se u općinskom dvorištu nalaze hvatovi, u pogibelji povukoše se u hodnik opć. ureda te trojica stadoše na ulazu s ulice a dvojica kod vrata s dvorišta, koja su bila zatvorena. Razjarena masa u dvorištu razlupala je ciglama sve prozore na uredovnici opć. bilježnika, u kojoj se još nađoše oveći komadi drveća i ciglovlja. Isto učiniše i s prozorom, koji stoji na hodniku do dvorišta, kuda se ide u zahod. Sila masse bijaše tolika, da su i vrata s dvorišta, koja bijahu zaključana, silom oborili. Dok se to zbivalo u dvorištu, bivaše i bijes

[215] DAZ. Broj 852 – PrZV – 1904.
[216] DAZ. Broj 884 – PrZV – 1904. (Prikljućeno broju 939).
[217] DAZ. Broj 938 – PrZV – 1904.

naroda, koji je stojao pred drugim ulazom u općinski ured, sve žešći. Lijepe i umirujuće riječi oružničkog stražmeštra Petra Biondića, koji je prvi na ulazu stajao, ne nađoše odziva. Oboružana i razjarena svjetina navaljivaše sve žešće ... U taj upravo čas stadoše popuštati vrata od dvorišta, šta je napadače s prednje strane još više osokolilo i ponovno pograbiše stražmeštra Biondića za pušku, da će ga napolje izvući. Videći se sad sam u smrtnoj pogibelji, upotrebi svu snagu, istrgne pušku iz ruku napadača i rani prvu trojicu bodom. U isti čas protura se do njega kroz massu jedan čovjek, zamahnu na nj debelim jelovim kolcem, na što opali prvi hitac. U taj čas stade padati sila cigla i kolaca, te ispali on još jedan hitac, i svaki oružnik, što je do njega stajao, po jedan hitac. Sav se taj čin zbio u par časaka. Sad se svjetina čuvši hice i jauk ranjenih, stala brzo iz dvorišta i ispred ureda odstranjivati, te se povukla kakovih 100–150 koračaja od ureda dalje, gdje se ustavila i stala se prijetiti oružnicima šakama, da će se osvetiti. Jedan je ostao ležeći mrtav pred općinskim uredom. Čim se čuo prvi jauk ranjenih, provali više svjetine u crkvu, koja je bila otvorena, jer su se orgulje namještale, te stadoše zvoniti u sva zvona na ustanak. Mjesnoga kapelana, koji je doletio u crkvu da ih od zvonova otjera, grubo dočekaše, opsovaše mu Boga i rekoše mu: neka se odstrani, ako mu je život drag, jer je to njihova crkva i jer su to njihova zvona. Drugi pako poletiše do gostioničara Steiskala, koji je lovac i za koga su znali, da imade više pušaka, te ga htjedoše prisiliti, da im puške izdade. No on ih je sretno još u pravi čas sakrio u svom podrumu. Treći pako podoše k ostaloj inteligenciji u tu istu svrhu, nu ta je pozatvarala svoje dućane i privatne stanove ... Zvonovi zvonjahu sveudilj na ustanak sve dotle dok nismo s pomoći u Pitomaču stigli. Zvonjavu pitomačkih zvona preuzeše i vanjska sela, zovući ljude na ustanak. I doista je po pripovijedanju očevidaca masa naroda, koja se bila nakon uporabe oružja malo prorijedila, svakim časom sve više rasla. Ovi što su pridolazili bijahu oboružani sjekirama i kolcevima, a neki pače i revolverima. Tako je, kad smo raspršivali svjetinu, pao sa suprotne strane od apoteke na nas jedan hitac bilo iz kubure bilo iz revolvera, no srećom nije nikoga pogodio, jer bi inače bilo i stotine mrtvih kako je masa stisnuta bila, a mi smo se nalazili u istoj razini s njome. Mjesna inteligencija pripovijeda i uvjerava, da smo s pojačanjem stigli samo par časaka kasnije, da bi se bilo dogodilo veliko zlo, jer je već narod, bolje oboružan, htio ponovno na općinski ured navaliti. Istoga dana na večer preduzeo sam s desetoricom oružnika pod vodstvom natporučnika Cara i pojačanjem od jednoga voda vojništva uhićenja, te smo šestoricu glavnih kolovođa uhitili i u zatvor stavili. Pošto je sutradan u jutro rano stigao sudac istražitelj i povjerenstvo za pregled mrtvih i ranjenih, nismo mogli daljnjih uhićenja činiti. Povjerenstvenom sam pregledanju mrtvih i ranjenih osobno pribivao, te mi je čast izvijestiti da je Gjuro Jakupec iz Pitomače pao od hica, koji mu je probio desnu doljnju stranu srca i izišao desno kod osmog rebra van; Andrija Madjar poginuo je od hica, koji ga je zahvatio u trbuh povrh pupka i izašao lijevo napolje; Gregur Paša smrt-

no je ranjen kuglom koja ga je zahvatila upravo ponad srca i straga izišla napolje; Mato Smrček teško je ranjen kuglom u lijevu podlakticu; Mato Fereža, Stjepan Friščić-Smrček i Ivan Juriša ranjeni su teško bodom u gnjatove. Sva su ova sedmorica iz Pitomače. Ne ima sumnje, da će osim ovih biti i više ranjenih, koji se ne će javiti ... Što se tiče razloga s kojih je taj ustanak nastao, isti su, koji bijahu u Virju, Đurđevcu, Ferdinandovcu i Kloštru ...«.[218]

10. IV. 1904. kotarski predstojnik iz Samobora Julije Junković brzojavlja Predsjedništvu zemaljske vlade o napadu na zgrade kotarske oblasti i općine Podvrh: »Prigodom pučke skupštine došlo do ozbiljnih izgredah, upališe općinu Podvrh i kotarsku oblast, upotrebio oružništvo i vojnički brachij za uspostavljenje mira. Istraga u tečaju. Uapšeno 5 kolovođa«.[219]

13. IV. 1904. županijski tajnik Malvić, koji je vodio istragu o pobuni u Samoboru i Podvrhu, izvješćuje vel. župana: »U Samoboru našao sam držav. odvjetnika Đuričića i vijećnika Biskontinia, koji su zametnuli povodom zbivših se dana 10. travnja izgreda izvide te dana 11. travnja preduzeli očevid na svim oštećenim objektima, pregledanje ozleđenog blagajnika trga Samobor Stjepana Vukovića te preduzeli preslušavanja nekih svjedoka i po oružnicima uhićenih osumnjičenika. Isto tako našao sam jednu satniju 16 pješačke pukovnije pod zapovjedništvom kapetana Krakovitze i koncentriranih 8 oružnika. Prije moga dolaska uhićeni su po oružnicima još dana 10. travnja, kao osumnjičeni radi provale u zgradu kr. kot. oblasti i opć. ureda u Podvrhu, provale blagajne kot. oblasti i pokušane provale blagajne u Podvrhu, te naleža zgrada i spisa kod navedene kotarske oblasti i poglavarstva općine Podvrh i oštećenja zgrade trga Samobor: Mijo Dumić iz Lipovca Malog, Gjuro Sančić iz Rakovice Velike, Tomo Vitko iz Farkaševca, Mijo Kos iz Gradnje, Joso Mataušić iz Cerja, Martin Ruklić iz Dubrave općine Podvrh, Franjo Lacković iz Brega općine Sv. Nedjelja, Mijo Novak iz Samobora i Mihajlo Bizjak iz Cernika Velikog, općine Jasenica, kotara Krško, te svi predani drž. odvjetništvu na daljnji postupak, dočim su dana 12. travnja uhićeni i kr. kot. sudu predani Grga Kleščić, Petar Kralj iz Kladja i Franjo Kolman-Kobotina iz Hrastine kao prepoznati po blagajniku Stjepanu Vukoviću, zlostavljači istoga, a isto tako je uhićen sa ovima Josip Koletić iz Slave gore, koji je nosio jedan kaput i stolac, te komad držala od barjaka te konačno Franjo Sokolović iz Klokočeca. Ti svi navedeni preslušani su po sucu-istražitelju dana 11. odnosno 12. travnja t. g. i zanjekuju svaku krivnju ... Kr. kotarska oblast se predbježno smjestila u susjednoj kući Franciscijevoj u I. katu, gdje se nalazi gostiona Roščak, nu za sada bez pokućstva, jer je nešto manje oštećenog pokućstva dano u popravak, a veći dio uništen ... U općini Podvrh odredio sam, da se dade općinska kuća odmah popraviti, a tako i pokućstvo, odnosno da se potrebito mjesto uništenog nabavi ...

[218] DAZ. Prilog broju 1055 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 1100).

[219] DAZ Broj 1678 PrZV – 1904.

Stanje blagajne kod poglavarstva općine Podvrh ne će biti moguće ustanoviti, jer su uništeni mal ne svi blagajnički dnevnici i dnevni popisi, kao i glavne porezne knjige ... Radi velikog oštećenja i popaljenja dnevnika i spisa nije još moguće danas ustanoviti sve nestatke, nu ukoliko se dalo to učiniti, to mi je navesti, da je kod kot. oblasti uništeno: ključ za šifriranje depeše, cijela vojnička evidencija, sprema, osim dva svežnja stojeće vojske, djelomična sprema, stavne listine za g. 1903. ... veći dio službenih knjiga ... Kod poglavarstva općine Podvrh: sve porezne knjige zadnjih dviju godina, izuzev djelomično dvije do tri porezne općine, preko 2000 katastr. posjedovnih listova, urudžbeni zapisnik, registar, svi blagajnički dnevnici i veći dio spisa, kontrolni dnevnici izuzev godine 1898, te uz malu iznimku svi propisnici i t. d. ...«[220]

Zbog samoborske pobune od 10. IV. 1904. bilo je svega uhapšeno 137 osumnjičenih osoba, od kojih su 42 osobe otpremljene u zatvor kraljevskog sudbenog stola u Zagrebu.

Izvješćujući 21. V. 1904. vladu o rezultatima istrage u vezi sa samoborskom pobunom od 10. IV., zagrebački vel. župan piše: »Da li je bilo dogovoreno navaliti na općinski ured trga Samobor, kotarsku oblast i poslije poglavarstvo upravne općine Podvrh, nije se dalo ništa ustanoviti; nu čini se, da u tom pravcu nije bilo dogovora, već da to bijaše posljedica navale na Kiepacha (narodnoga zastupnika za kotar Samobor), koji se je u prvom času zaklonio bio u zgradu trga Samobor, a od ovdje pobjegao u Bachovčevu kuću i dalje, pa je tako razjarena svjetina osokoljena kojekakvim podražujućim govorima, ne mogavši dobiti Kiepacha u svoje ruke, lupala i rušila sve, što joj pod ruke došlo iz puke srdžbe što se Kiepacha nije dočepati mogla da na njemu svoj jad iskali«.[221]

25. X. 1904. došlo je u Batinovoj Kosi (kotar Vrginmost) do teškog sukoba između golorukih seljaka i žandara kojom prilikom su poginula dvojica srpskih seljaka Djuro i Stanko Borota.[222]

[220] DAZ. Prilog broju 1829 – PrZV – 1904. (Prijepis).

[221] DAZ. Broj 2367 – PrZV – 1904.

[222] DAZ. Prilog broju 4286 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 4424). Prijepis.

Dio drugi

ULOGA I DRŽANJE POJEDINIH DRUŠTVENIH KLASA

Poglavlje prvo

USTANIČKI POKRET PUKA

I

GLAVNE SNAGE I NOSIOCI POKRETA

U Hrvatskom narodnom pokretu još jednom se potvrdila ona istina, koja je karakteristična za sve velike oslobodilačke pokrete kod južnoslavenskih naroda: da su borbi za slobodu, buni i ustanku najviše privrženi najsiromašniji, najvećma potlačeni slojevi društva. Ono što je Vuk Karadžić utvrdio za Prvi srpski ustanak,[1] a Ante Starčević za pobornike društvenog prevrata uopće,[2] u punoj mjeri se odnosi i na godinu 1903. u Hrvatskoj; i tu su glavni nosioci, najodlučniji i najpožrtvovniji borci bili siromašni seljaci i radnici. Uz njih najborbeniju ulogu u pokretu odigrale su seljačke i radničke žene, te radnička i intelektualna omladina.

Varaždinski gradski načelnik u svom izvještaju od 21. IV. ističe, da su se u demonstracijama u Varaždinu naročito isticali *niži slojevi društva.*[3]

Istraga je u vezi s nemirima u Novome od 21. V. 1903 »teško osumnjičila kao kolovođe sedamnaest *izgrednika*«, od kojih su tri radnika

[1] »... jer smo u početku bune na dahije (1804 g.) videli, da su buni najradiji bili oni, koji ništa nisu imali, a koji su iole što imali, oni su se (i u samom onom prevelikom zulumu) iz petnih žila trudili, da bi bunu smeli i utišali; i po svoj prilici tako biva svuda, jer koji nema šta izgubiti, onaj se u svakoj promeni i buni zacelo nada što dobiti, a koji što ima, bez velike nevolje nije rad iman'e svoje na kocku metnuti«. (*Vuk Karadžić o unutrašnjoj politici kneza Miloša.* Njegovo pismo knezu od 12 apr. 1832 g. S uvodom i pogovorom od Ljub. Stojanovića. Beograd 1923, str. 41.).

[2] »Siromasi su najnezadovoljniji ter na promene najberžji... Siromah misli da sam on nije kriv svojemu siromaštvu, ter ne imajuć ništa, on je pripravan sve žertvovati, a time ne bojeć se ništa izgubiti, on ne može nego želiti i nadati se da bude svakom promenom štogod dobiti.« (A. Starčević, *Pisma Magjarolacah.* Sušak 1879. Del I, str. 183.).

[3] DAZ. Broj 1965 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

(opančarski i pekarski kalfe), 11 ratara (seljaka), dva intelektualca (jedan »ispitani bilježnik bez mjesta« i jedan providnik ljekarne) i jedan trgovac.[4]

U senjskim demonstracijama sudjeluju *»radnice tvornice duhana, fakinaža,* nekoliko sveučilišnih slušatelja Senjana, koji kod kuće borave, kćeri građana – navodno bilo je do 1500 osoba u rulji ...«[5]

Izvješćujući vel. župana o nemirima u Varaždinu od 8. VI. 1903 gradski načelnik ističe, kako su među demonstrantima najaktivniji bili pripadnici »najnižih slojeva građanstva i stanovništva Varaždina, *ponajviše kalfe, šegrti, sluškinje, sluge i mnogo prostih žena«.*[6]

Iznoseći da su »tamnice prepune, da ima do 3.000 zatvorenika, zastupnik Bresztyenszky je na saborskoj sjednici od 18. VI. 1903 konstatirao: »Nisu ti zatvorenici ljudi iz kancelarija, nego su pretežni dio njih poljodjelci i radnici«.[7]

1.

SELJACI

Seljaštvo (žiteljstvo, koje živi od zemljoradnje i ostalih grana poljoprivrede) u nagodbenjačkoj Hrvatskoj sačinjava blizu 90% od ukupnog stanovništva. (Prema popisu iz godine 1890 poljoprivrednika ima 84,6 %). Golema većina seljačkoga stanovništva došla je prelaskom na kapitalistički način privrede u veoma nepovoljno stanje. Već i samo Bachovo antiseljačko likvidiranje feudalnog sistema (na osnovi čega je najveći dio zemlje ostao u posjedu feudalaca, a isplata goleme odštete plemićima svaljena uglavnom na radno seljaštvo) dovelo je seljake u veoma težak položaj, koji se je novom kapitalističkom eksploatacijom znatno pogoršao. Zajedno s rasitnjavanjem zemljišnog posjeda i raslojavanjem povećavalo se osiromašenje hrvatskoga sela. Porezi, zaduživanje, bankovni sistem prouzrokovali su neprestano propadanje sitnoga seljaštva. »Danas na svoje oči vidimo, kako cijelo selo nema ni kruha, a još pred 15 do 20 godina nije u tom selu bilo siromaha! Nije dakle osiromašio lijeni Petar, ili pijani Pavao, nego svi redom, kao da je došla kuga ili kolera! Tako je redom u deset sela i više. I sve to, što je ovih deset sela izgubilo, to je drugih pet ili šest ljudi dobilo! Pet ili šest ljudi potegnulo je k sebi imetak i muku čitavih sela!«[8] »Ovo novčano gospodarstvo recimo odmah otvoreno, upropašćuje našega seljaka: od kada banke i štedionice jedna za drugom niču kao gljive, od onda pada hrvatski seljak sve na niže grane ...«[9] »... U ovih zemljah teško je dobiti

[4] DAZ. Prilog broju 2937 – PrZV – 1903.
[5] Izvještaj podžupana banu od 26 V 1903. DAZ. Broj 2983. – PrZV – 1903.
[6] DAZ. Broj 1106 – V. Ž. – 1903. (Priloženo broju 1411 – V. Ž – 1903.).
[7] *Stenografički zapisnici sabora za 1903.* I, str. 32.
[8] *Sabrana djela Antuna Radića,* knj. IV., str. 258.
[9] Isto, X, str. 62.

novca ispod 8%, uzmimo 5%, a gospodarstvo nosi po preko 4%. Dakle posjednici, gospodarili kako im drago, od danas do sutra moraju propasti.«[10]

Uz to golem broj seljaka, koji su ostali bez zemlje ili s tako malo zemlje, od koje se nije dalo živjeti, nije mogao sebi da nađe zarade izvan poljoprivrede s obzirom na nerazvijenu industriju.

»... nestašica radnje podržaje nemire. U Zagorju dobiva poljski radnik 30 novčića nadnice. U većini krajeva ne može se uopće dobiti zarade«.[11]

»Od 1901. do 1905. iseljavalo se iz Hrvatske i Slavonije, samo preko oceana, prosječno 11.000 ljudi na godinu. A samo jedne godine, 1905., broj iseljenika u Sjevernu Ameriku iznosi 22.000«.[12] Između 1897. i 1904. iselilo se preko 150.000 stanovnika.

Odjel za unutrašnje poslove Zemaljske vlade daje 3. VII. 1903. ove podatke o iseljavanju u prekomorske zemlje: »Prema predloženim iskazima otpremile su na Rijeci postojeće poslovnice za otpremu putnika iz ovdašnjeg područja u prekomorske zemlje u mjesecu travnju t. g. i to Misler iz modruško-riječke županije 22, ličko-krbavske 8, poslovnica Honig iz modruško-riječke županije 54, ličko-krbavske 24, požeške 1 osobu; poslovnica Kružić iz modruško-riječke 168, ličko-krbavske 41, zagrebačke 3 osobe; poslovnica Tenčić iz modruško-riječke 264, ličko-krbavske 7, varaždinske 1, zagrebačke 16, bjelovarsko-križevačke 5 osoba. Tečajem mjeseca svibnja t. g. poslovnica Misler iz modruško-riječke 55, ličko-krbavske 31, poslovnica Honig iz modruško-riječke 8, ličko-krbavske 12 osoba, poslovnica Kružić iz modruško-riječke 303, ličko-krbavske 47, bjelovarsko-križevačke 8 osoba, poslovnica Tenčić iz modruško-riječke 221, ličko-krbavske 45, bjelovarsko-križevačke 3, požeške 2, zagrebačke 2, virovitičke 1 osobu.«[13]

Hrvatska štampa je dovodila ovako golem broj iseljenika u vezu s nagodbenjačkim stanjem. Tako *Obzor* u broju 50 od 3. III. 1903. donosi »Seljenje Ličana u Ameriku. *Hrvat javlja:* Svijet hrpimice grne u Ameriku svakoga tjedna, bude li ovako išlo, opustjet će naša Lika... Šta misle naše upravne oblasti, što misli vlada?! Misle li nas i nadalje uvjeravati o blagodatima nagodbe i ovoga sustava?! Djela govore!«.

Pritisak feudalni nije se skinuo, a kapitalističko tlačenje je pridošlo, svalilo se na radni narod i, naročito, na siromašno seljaštvo. Uz to su puk, radništvo i golema većina seljaka bili i dalje politički potišteni i obespravljeni.

Sve do godine 1910. u Hrvatskoj je na snazi Izborni zakon, po kome pravo glasa ima samo 2% cjelokupnog stanovništva Hrvatske. Na taj način je za sve to vrijeme 98% naroda u Hrvatskoj bilo politički obespravljeno. Još i na izborima godine 1908. pravo glasa imalo je u Hr-

[10] A. Starčević, *Djela III*, str. 291.
[11] Izjava T. Smičiklasa *Neue Freie Pressi* potkraj svibnja 1903. (Navedeno kod Iblera, Hrvatska politika 1903, str. 64).
[12] Mirković, nav. djelo, str. 242.
[13] DAZ. Broj 1540 – V. Ž. – 1903.

vatskoj samo 48.562 izbornika, dok je ukupan broj stanovništva iznosio oko 2,500.000. Ovakvo stanje proizlazilo je na osnovi izbornoga cenzusa, koji je izborničko pravo priznavao samo onim pojedincima seljačkoga stanovništva, koji su plaćali najmanje 60 kruna izravnog poreza; za izbornike, koji su stanovali po gradovima cenzus je bio 30 kruna.[14] Izuzeti su bili od cenzusa, pa prema tome uživali neposredno izborničko pravo bez obzira da li su i koliko su plaćali izravnog poreza: »Svećenici predstojnici samostana svih u Hrvatskoj i Slavoniji priznatih vjeroispovijesti, službujući, raspoloživi i umirovljeni kraljevski, zemaljski, gradski i općinski činovnici, umirovljeni vojnički časnici, odvjetnici, kr. javni bilježnici, doktori budi kojega fakulteta, svi oni, koji su stekli diplomu na učevnim zavodima ravnim sveučilištu, pravi članovi Jugoslavenske akademije, magistri ranarstva, ljekari, diplomirani mjernici, pomorski kapetani, profesori autonomnih, vjeroispovjednih srednjih i učiteljskih škola, u koliko su javne, ter učitelji građanskih i javnih pučkih učiona«.[15] Takvim izbornim sistemom bilo je politički sasvim obespravljeno sve radništvo i najveći, najbrojniii dio seljaštva u Hrvatskoj.

Postupanje vladajuće klase, državnih, županijskih i ostalih vlasti i činovničke inteligencije bilo je po pravilu neprijateljsko, nasilničko i ugnjetačko prema seljačkome stanovništvu. »Muž (seljak) je lopov, dok je bor zelen«.

Živeći u takvim, Nagodbom stvorenim ekonomskim i socijalnim uvjetima, većina seoskoga stanovništva je kapitalistički sistem i buržoasku državu osjećala kao svog glavnog neprijatelja, jer je i tada »množina naroda ... trpjela silu i krivicu od nasilne manjine ...«[16] »... utvrđeno (je) osvedočenje, koje se u narodu ukorenilo, osvedočenje da su oblasti (vlasti) nameštene da ih narod plodom svojih žuljevah uzderžaje, a da one, kako im se kad svidi, progone ljude nekrive, nedužne, poštene, ili da brane i štite zločince.«[17] Otuda je hrvatsko seljaštvo kao cjelina (s izuzetkom malobrojnih bogatih posjednika, seoskih krčmara i trgovaca) bilo za sve nagodbenjačko vrijeme u opoziciji prema svima vladama u Hrvatskoj i, u vezi s time, neprijateljski raspoloženo i protiv Austrije i protiv Mađarske, koje su podržavale te protuseljačke i protunarodne vlade.

»Svi su hrvatski seljaci u »opoziciji« ... Rekli smo da je »opozicija« – da je to nezadovoljna stranka, a to zna svako dijete, da su hrvatski se-

[14] Ovaj cenzus odnosio se na one, koji su imali neposredno pravo glasa i koji su se zvali izbornici; osim njih postojala je još jedna vrsta glasača, koji su se zvali *birači*, a glasali su *posredno;* svakih pedeset birača biralo je po jednog izbornika, koji su s ostalim neposrednim izbornicima birali narodne zastupnike za sabor. Cenzus za birače bio je manji: za takvo posredno pravo glasa zahtijevalo se 10 kruna izravnog poreza godišnje.

Poseban cenzus vrijedio je za stanovnike Ličko-krbavske i Modruško-riječke županije, gdje su neposredni izbornici plaćali 30 kruna, a posredni birači 6 kruna izravnog poreza godišnje. (Isporedi: *Zakoni ob izbornom redu.* Hrvatski zakoni XVIII).

[15] *Zakoni ob izbornom redu.* Hrvatski zakoni XVIII. Str. 18.

[16] A. Radić, *Sabrana djela,* X, str. 39.

[17] A. Starčević u saboru 8 listopada 1885. *Djela,* I, str. 290.

ljaci nezadovoljni. Dajte mi nađite petoricu u svom selu, koji su zadovoljni i kojim je pravo sve ono, što se kod nas radi i pati. Dajte mi nađite, pa onda slobodno recite, da nisu svi hrvatski seljaci u opoziciji ...«.[18]

Seljački narod je u Hrvatskoj, usprkos svim teškoćama, nasiljima i obespravljenosti, vodio požrtvovnu, oslobodilačku, odlučnu borbu i otpočinjao sve pozitivne velike narodne pokrete. Godine 1860/61 sav se založio za oslobođenje od Austrije i birao takve predstavnike u sabor, koji su se prikazivali zatočnicima otpora protiv Austrije. Od 1868 do 1873 taj puk nosi glavni teret borbe za rušenje Nagodbe. 1883 on pruža najodlučniji otpor protiv mađarizacije; iz njegovih redova se regrutiraju i najborbeniji nosioci Narodnoga pokreta u Hrvatskoj godine 1903.

The Daily Messenger 29. VI. 1903. konstatira: »Seljaci se u Hrvatskoj bune protiv Mađarskoj«.[19]

Resto del Carlino 28. VII. konstatira: »Seljaci ... najviše doprinašaju hrvatskom pokretu ...«[20]

Od osobite važnosti je činjenica da se seljaci nisu podigli samo u svojim selima, nego da su oni bili, uz radnike i omladinu, glavni, najborbeniji i najpožrtvovniji nosioci i gradskih demonstracija i pokreta.

Ono što vel. župan Rubido-Zichy javlja vladi 20. VI. 1903. za Varaždin, odnosi se na učešće seljaka u akcijama gotovo svih gradova Hrvatske:[21] »Ovoga je dana (8. VI.) pred podne održavan za Pasarića rekvijem u Varaždinu kod fratara, te je ovom prisustvovalo neobično mnogo seljaka iz okolišnih mjesta, koji su svi bili okićeni sa narodnim vrpcama i kokardama. Na večer toga dana upriličen je napadaj na kolodvor varaždinski, u kom su i seljaci ovi, u dobrom broju zastupani – sudjelovali ...«[22]

O takvom držanju seljaka po gradovima pisala je i strana štampa. Tako *Le Progrés* od 10. VI. 1903. pišući o duhovskim demonstracijama u Zagrebu ističe: »Okolišni seljaci tiskajuć se po gradu ponajviše u svojim narodnim nošnjama, pokazaše se osobito otpornim«.[23]

Naročito treba istaći, da arhivski dokumenti svjedoče između ostaloga i o tome, kako seljaci nisu bili masa, koju vanjski, gradski agitatori pokreću na akciju, nego su za sve vrijeme pokreta igrali ulogu glavnih inicijatora, propagatora i organizatora narodne borbe za slobodu. U tom pogledu karakterističan je izvještaj varaždinskog kotarskog predstojnika od 5. VI. 1903, u kome on javlja svom vel. županu, kako su žandari »ustanovili dne 2. o. mj. u Lovrečan-selu, da je ondješnji seljak

[18] A. Radić, *Sabrana djela*, IV, str. 69–70.

[19] *Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj godine 1903.* Na Rijeci, 1903. Tisak riječke dioničke tiskare. Str. 178.

[20] *Glasovi* ..., str. 202.

[21] O sudjelovanju seljaka u borbama vođenim u gradovima vidi Prvi dio ove radnje.

[22] DAZ. Prilog broju 3628 – PrZV – 1903.

[23] *Glasovi* .... str. 166.

Josip Sambolec 1 brošuru naperenu proti Njegovoj Preuzvišenosti Gospodinu Banu po selima čitao, te opće proti visokoj vladi, općinskim organom i izbornicima, koji su posljednjeg izbora za vladina kandidata glasovali, na izgrede i demonštracije navađao. Brošura je oduzeta i kralj. državnom odvjetništvu sa prijavom otpravljena«.[24]

Seljaci samostalno nastupaju i na javnim pučkim skupštinama, drže govore i na raznim svečanostima u vezi s pokretom. Na opozicionoj pučkoj skupštini u Donjem Miholjcu govorila su dvojica seljaka.[25] Prilikom podizanja spomenika poginulim seljacima iz Zaprešića govorio je i »jedan seljak iz šestinske i jedan iz zaprešićke općine«.[26]

Ogromne su bile i seljačke žrtve u pokretu. Arhivski dokumenti govore o tridesetak poginulih seljaka, a u tim sukobima sa žandarima i vojskom bilo ih je na desetke teže i na stotine lakše ranjenih, te na tisuće uhapšenih. (Od tri tisuće registriranih zatvorenika golemu većinu sačinjavali su seljaci i radnici). U službenim izvještajima sačuvala su se imena ovih hrvatskih i srpskih seljačkih martira, koji su žrtvovali svoje živote u borbi za slobodu Hrvatske. Poginuli su: u Zaprešiću, prilikom prve pobune, Ivan Pasarić, – prilikom druge pobune Vid Noršić i Josip Beluhan; u Kalinovici Gabro Varžić; u Kunovcu Jakob Gregurina i Antun Balaško; u Kelemenu Stjepan Sedlanović; u Konjščini Ivan Kršek; u Batini Donjoj Tomo Haban; u Pitomači Đuro Jakupec, Andrija Mađar i Gregur Paša; u Batinovoj Kosi Đuro Borota i Stanko Borota ...

Zbog borbenog, odlučnog i požrtvovnog nastupanja seljaka u svima krajevima Hrvatske, policijske vlasti su najvećma strahovale od seljačkih učesnika pokreta. Gradski načelnik Varaždina 7. IV. 1903. traži vojničku pomoć u strahu da će seljaštvo ipak održati 13. IV. zabranjenu pučku skupštinu.[27]

1. V. 1903. vinkovački kotarski predstojnik javlja banu, da je u Vinkovcima zabranjena pučka skupština, zakazana za 26. IV., a tu zabranu obrazlaže ovako: »Budući bi držanje takove skupštine među inače većinom miroljubivom i lojalnom građanstvu vinkovačkom moglo izazvati senzaciju, a možda i manje vrsti nemira, – *jer bi skupštini i neuko seljaštvo prisustvovalo bilo* ...« – prema istom izvještaju, u *Nijemcima* je skupština zatražena za 3. V. zabranjena s obrazloženjem: »jer bi među neukim seljačkim stališem takva skupština mogla pogubno po mir i poredak djelovati«.[28]

Upravitelj gradskog poglavarstva iz Broda između ostaloga ovako obrazlaže svoj zahtjev velikome županu, da se pojača žandarmerija: »... pošto su najbliža sela gradu Brodu fanatizirana ovdale, pa se je temeljito bojati, da bi isti dogovorno jedne noći mogli doći u grad Brod, i počiniti nedoglednih izgreda i nepodobština«. Povećanje broja oružni-

[24] DAZ Broj 1045 – V. Ž. – 1903.
[25] DAZ. Broj 6564 – PrZV – 1903.
[26] DAZ. Broj 6503 – PrZV – 1903.
[27] DAZ. Broj 1722 – PrZV – 1903.
[28] DAZ. Broj 2244 – PrZV – 1903.

ka potrebno je još i s obzirom na »razjarene i bijesne brodske vincilire ...«[29]

Vel. župan Kukuljević 30. IV. 1903. izvješćuje Bjelovarsko vojno zapovjedništvo: »Glasom brzojavnog izvješća kraljevskog podžupana od danas, sprema se sa svih okolišnih sela narod na napadaj na grad Križevac, koji bi, kako je za bojati, večeras ili sutra (Prvog maja) uslijediti mogao. Pošto već izaslane dvije satnije brachiuma služe za uščuvanje javnog mira i reda u okolici spomenutog grada, dočim sam grad bez vojništva i oružništva stoji, koje bi eventualne napadaje odbiti moglo, to slavno to vojno mjesno zapovjedništvo molim, da još danas izvoli u Križevac izaslati dvije satnije i to posebnim vlakom, koji je u 7 sati u večer za polazak spreman«.[30]

Upravitelj gradskog poglavarstva u Brodu javlja 25. V. županijskoj oblasti u Požegi: »Pripominje se, da se noću čuje pucanje iz pušakah u okolici grada, a dojavljeno je danas potpisanom, da su seljani okolice šume *Migalovci* držali skupštinu tamo dne 21. svibnja t. g. i razišli se pucanjem i klicanjem »Živila Hrvatska«.«[31]

I podban Oto Krajčović u svome službenom izvještaju banu od 12. VI. 1903. o daljoj zabrani skupština, upozorava »na razliku između gradskog i seoskog pučanstva«.[32]

U svom izvještaju o opozicionoj skupštini u Donjem Miholjcu, održanoj 12. XI. 1903., na kojoj su govorili i neki građanski opozicioni političari iz Osijeka (Lorković i Vilder) – kotarski upravitelj Vuković predlažući da se više ne dopuštaju skupštine jer na njih u velikom broju dolaze seljaci, ističe: *»jerbo su miholjački seljaci oni, koji su pogibeljni, a ne gospoda iz Osijeka«.*[33]

S obzirom na ulogu seljaštva u pokretu treba naročito istaći razliku između držanja siromašnih i imućnih seljaka.

Seljačka sirotinja držala se za sve nagodbenjačko vrijeme politički najpoštenije, najpožrtvovnije i najslobodoumnije. Politički moral, privrženost idealima slobode i pravde bili su najrazvijeniji i najčvršći kod tog najsiromašnijeg dijela hrvatskoga naroda. »Tako teško, kao naš hrvatski narod u njekim krajevima, živi još malo koji narod na svijetu; pa ipak gdje najteže živi, tu je najpošteniji, najmanje se boji života.«[34] – »Gledajte najsiromašnije hrvatske krajeve: tamo je svijet najpošteniji, tamo se najviše bore, odanle još nijesu poslali u sabor madžaronskoga zastupnika.«[35]

I u pokretu 1903-e dominirali su buntovni siromašni seljaci, jer su oni s jedne strane sačinjavali golemu većinu seljaštva u tadašnjoj Hr-

[29] DAZ. Prilog broju 2980 – PrZV – 1903.
[30] DAZ. Broj 2246 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[31] DAZ. Prilog broju 2980 – PrZV – 1903.
[32] DAZ. Broj 4061 – PrZV – 1903.
[33] DAZ. Broj 6564 – PrZV – 1903.
[34] A. Radić, *Sabrana djela,* IV, str. 325.
[35] Isto, III, str. 98–99.

vatskoj, a s druge strane, seljačka sirotinja bila je i tada najborbenija i najpožrtvovnija.

Da je u pokretu najpožrtvovniji i najopasniji elemenat seljačka sirotinja, to je uviđao i veliki župan bjelovarski Milutin Kukuljević. On u svom izvještaju banu Khuenu od 29. V. 1903. piše između ostaloga: »po mojem nazoru je predjel koji leži od željezničke pruge između Vrbovca, Križevca i Koprivnice pak koji se zatim proteže do Drave i zatim kroz čitavo Bilogorje kotara ludbreškog, nadalje Kalničko gorje do Novog Marofa i ceste Varaždin Zagreb do Sv. Ivana Zelina, najviše ugrožen. U ovim gorskim predjelima živi najsiromašnije pučanstvo. Ovaj predjel ima toliko zakutaka u kojima se lopovske družbe najbolje sakrivati mogu i u kojem se seljani, pošto su siromašni i prilično zapušteni, najlaglje putem kukavnih agitacija na narušaj mira i reda sklonuti dadu«.[36]

8. VI. 1903. varaždinski veliki župan javlja banu, kako su »na razne izgrede i navale najviše vazda spremni seljaci iz susjedne porezne općine Voća Gornja upravne općine i kotara Ivanec, koji su veoma siromašni te u svakome pogledu prilično zapušteni u onom veoma bregovitom slaborodnom predjelu, to sam držao za neophodno potrebno, da se onamo izašalje brakij od jedne Kumpanije pješaka, kao što sam se uslobodio već danas do podne brzojavno iz Vinice moliti«.[37]

I u najrevolucionarnijoj akciji, u zbacivanju postojećih vlasti, glavnu ulogu je igrala seljačka sirotinja. Tako su i svrgavanje općinskih vlasti 18. I. 1904. u Kapeli (bjelovarski kotar) izvršili *»većim dijelom beskućnici* i mladi neiskusni ljudi«.[38 39]

U ranije, mirno doba, držanje imućnih seljaka razlikovalo se od nacionalnog i političkog držanja seoske sirotinje. Tako je Antun Radić konstatirao između ostalog: »Znam jedan izborni kotar, u kojem je jedan jedini seljak dao glas madžaronu. Pa što mislite, je li to siromah? Najbogatiji je, ima više, nego što je njekad grof imao! I glasovao je proti cijelom narodu. – Ne vodi zlato, ne vodi blago i bogatstvo do slobode. Komu je do zlata, taj ni ne zna za slobodu, – ni za svoju, ni za tuđu: on je rob žutom vragu«.[40]

Pasivno ili negativno držali su se i prema pokretu iz godine 1903. samo naročito imućna sela, kakva su u tadašnjoj Hrvatskoj bila veoma rijetka. U tom pogledu značajan je izvještaj kotarskog predstojnika iz Sv. Ivana Zeline, upućen vladi 9. VI. 1903., gdje se između ostalog kaže: »jučer poslije podne bili su tri biciklista u istom selu Šašinovec, koji su ispitivali seljaštvo, da li je zadovoljno sa dosadanjim odnošajima, sa oblastima, da li ne plaća odviše poreza i t. d. Seljaci koji su ovdje svi vrlo imućni primili su ih hladno te su se potonji nakon boravka od 1/4 sata odvezli na byciklu u pravcu napram Dugom selu«.[41]

[36] DAZ. Broj 2947 – PrZV – 1903.
[37] DAZ. Broj 3276 – PrZV – 1903.
[38 39] Izvještaj bjelovarskog vel. župana od 27 I 1904. DAZ. Broj 1194 – PrZV – 1904.
[40] A. Radić, *Sabrana djela*, III, str. 98–99.
[41] DAZ. Broj 3336 – PrZV – 1903.

Dok je pokret bio u porastu ili u punom jeku, borbi seljačke sirotinje za slobodu nitko se nije usudio suprotstaviti, pa ni ono malo pojedinih bogatijih seljaka u pretežno i po pravilu siromašnim selima Hrvatske. S jedne strane pravednost, neustrašivost, plemenitost i požrtvovnost borbe za nacionalnu slobodu neodoljivo je privlačila seljački svijet uopće, – a s druge strane ni oni najimućniji stanovnici sela nisu se smjeli izdvajati od sveopćeg pokreta pa ni biti protiv njega, jer su se strahovito bojali osvete *tada* po selima svemoćnih pobunjenih seljaka.

Tek u vrijeme kada je pokret počeo da jenjava, stali su se iz njega javno izdvajati najimućniji seljaci pa čak i zauzimati prema njemu i otvoreno negativno, neprijateljsko stanovište. U tom pogledu značajan je izvještaj vel. župana Kukuljevića banu od 27. I. 1904. o pobunama seljaka u bjelovarskom kotaru, gdje se između ostalog iznosi: »Nu ovdje se mora istaći, da kod svih tih izgreda, dakle i onoga u Trojstvu pretežna većina imućnih i uglednih seljaka sudjelovala nije ... na pokretu su učestvovali većinom propalice i beskućnici, dočim su trijezni, ozbiljni i imućni elementi među seljaštvom ostali mirni i čitavi pokret upravo osuđivali«.[42]

Nasuprot takvom stanovištu malobrojnih imućnih seljaka, držanje goleme većine seljačkoga stanovništva, koju sačinjava siromašno seljaštvo, do kraja pokreta je ostalo borbeno, buntovno pa i revolucionarno. Kakvo je raspoloženje tih seljaka bilo još i potkraj godine 1903. pa i početkom 1904., o tome nam svjedoče ovi službeni izvještaji policijskih vlasti. U izvještaju kotarskog predstojnika iz Dugog Sela od 1. XII. 1903. iznosi se među ostalim: »... To se kod svake prilike grmi proti Mađarima, mađaronima i Židovima (što znači protiv seoskih kapitalista, koji su po pravilu Židovi: protiv trgovaca, bankara, krčmara), ponajviše pako proti vladi i oblastima (vlastima) ...«[43]

Kotarski predstojnik iz Bjelovara daje zanimljive podatke u svom izvještaju vel. županu od 12. I. 1904.: seljaci »shvaćaju financijalnu samostalnost tako, da se imadu financijalne oblasti (vlasti) izbaciti, pa će onda imati svoje pravice ... Govore ... da su njihove pravice pokradene, da su prodani Mađarima, da jih imovne općine varaju i kradu ... da su prevareni glede pripadajućega im prava besplatnoga pečenja rakije, da im se ne da po volji saditi duhan, da jim se naturavaju po vladi zločesti bikovi iz Božjakovine ... *da treba sve starješine, poljare, lugare, mrtvozore i t. d. svrgnuti kao uopće sve mađarone potući,* te smatraju svakoga za izdajicu, koji skupštini (pučkoj, opozicionoj, antivladinskoj) u Bjelovaru prisustvovao nije ...«. Kotarski predstojnik nadalje izvješćuje o držanju seljaštva »da se zazire od općinskog činovništva i da se povjerenja u njima ne ima držeći ih sve po redu počam od starješine za mađarone ... konačno mi je u pokornosti za izvijestiti da izborne listine nisu

[43] DAZ. Broj 6842 – PrZV – 1903.
[42] DAZ. Broj 1194 – PrZV – 1903.

nikada tako strastveno pregledavane kao ove godine, gdi su kroz osam dana izložene bile«.[44]

Veoma je karakterističan i izvještaj općinskog poglavarstva u Gudovcu (općina od 12.000 duša) od 12. I. 1904., u kome se između ostalog iznosi: »Od vremena držane skupštine po odboru oporbe hrvatske u Belovaru dana 29. prosinca 1903. nastupilo je među ovostranim pučanstvom političko mahnitanje i okrutnost, proti svakoj zakonitoj ustanovi, ili oblasnoj odredbi u tolikoj mjeri, da se svakim časom sigurno očekivati mogu teške posljedice, naročito proti upravnomu činovništvu, financijskim organima i šumskim činovnicima, te lugarskom osoblju, jer su svi gore spomenuti u neposrednom doticaju sa razdraženom svjetinom, primorani svojom zvaničnom dužnošću, da zakonite i oblasne odredbe izvršuju. – A kako sada da vrše ovu svoju preteško dužnost kod i onako neukog i na svako zlo spremnog naroda razdraženog javnim skupštinama, gdje mu se predočuje svako uredovanje u najcrnjem ruhu i pozivaju se da svim mogućim sredstvima odupru se postupcima oblasti? – A seljak čujući iz usta učenih govornika slobodno govorenu riječ, u sredini grada pod vedrim nebom u prisutnosti oblasnih izaslanika, smatraju to odupiranje ne ustavnim putem, – već fizičnom silom, preteći se svakom zvaničniku kolcem, ubojstvom, izbacivanjem iz ureda videći u njima svoje neprijatelje t. zv. mađarone.

Od vremena spomenute skupštine, nestalo je potpuno poslušnosti, – u uredu se ne može održati pristojnost najniže vrsti, svaki dolazi u ured kao u štalu, na urednika se stranke u uredu drzovito brecaju, kape se u uredu ne skidaju, lule se slobodno puše, i svako upozorenje na red i pristojnost proizvađa ismijavanje, a po tom očita pretnja izbacivanja van iz ureda urednika (činovnika) ...«. Među mađarone »se broje u prvome redu općinski činovnici, financi, imovinski, kotarski i županijski činovnici, sa narodnim poslanicima vladine stranke, koju je stvorio ban Khuen. Rezoluciju belovarske skupštine smatraju seljaci sankcionisanim i provedivim zakonom, jer da su baš oni po nekoliko puta pitani, – primaju li svaku točku rezolucije, i to da je znak, da se uredovanje proti rezoluciji ne smije po nikom provađati, i onaj tko bi se usudio jednom riječi, da ih izvede iz zablude, pao bi onaj čas žrtvom njihovog političkog fanatizma.

Cijela stvar još žalosnija i opasnija za javan mir i poredak, te osobnu sigurnost izvršitelja zakona postaje, što oni sami sadržaj rezolucije nadopunjuju po svom ukusu i tim mirnije ljude zavađaju u vrtlog otpočetog zla. – Sad sveopće uvjerenje postoji kao zakon i to: 1. Financijalnu samostalnost razumjevaju, da se slobodno duhan saditi i prodavati može, te besporezno rakiju peći, tako, da financijalni organi ne smiju više u sela na službu zalaziti. 2. Da su svi činovnici njihove plaćene sluge, koji moraju njihove zapovijedi izvršavati, a u protivnom da ih mogu slobodno iz ureda izbaciti. 3. Da ... šumske štete više ne može biti, niti se utjerivati. 4. Porez se mora samo od zemlje plaćati, a drugi porezi

[44] DAZ. Prilog broju 220 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 338).

ili inih kakovih nameta nema, te ako tko takove pokuša ubirati, slobodno ga je kolcem po glavi, i za to suda nema. 5. Privatni dugovi mjenični, hipotekarni i t. d. ne moraju se plaćati ...«.[45]

Sumirajući iskustvo, stečeno na osnovi »dosada održavanih pučkih skupština u ovožupanijskom području: u Vrbovcu, Križevcu, Koprivnici, Bregima, Novigradu, Virju, Molvama, Đurđevcu, Čazmi, Hercegovcu, Kutini, Popovači i Bjelovaru«, – bjelovarski vel. župan Kukuljević u svom izvještaju banu Pejačeviću od 14. I. 1904. ističe, kako je na svim tim skupštinama vršen »napadaj na vladinu stranku i vladajući sistem, a ponajpače na bivšu vladavinu Preuzvišenoga gospodina bana Dragutina grofa Khuena Héderváryа te na oblasti (vlasti) i njezine organe ... Dotični kotarski predstojnici i gradski načelnici upućivani su doduše, da svaki napadaj na javne oblasti i organe na tim skupštinama zabraniti imadu, ali i ta zabrana je illuzorna, ako se uvaži da dotičnomu oblasnomu izaslaniku manjka phisična sila, da tu zabranu ma i raspustom skupštine oživotvori, buduć u cijeloj prostranoj županiji sa territorijem od 5000 kv. kilometarah ne ima na 19 oružničkih postaja sa 3–4 oružnikah, a narod, koji je po oporbi i njezinoj agitaciji uzrujan i uzbuđen ne naginje danas više mirnom razvitku stvari, pa se i ne bi odazvao pozivu oblasnoga izaslanika da se povodom raspusta skupštine mirno raziđe«.[46]

Bjelovarski podžupan 18. I. 1904. izvješćuje vladu: »Drzovitost i razdraženost seljaštva ide već tako daleko, da su rulje od 50 do 100 seljaka proviđene sa sikirama i štapovima dolazile i u Belovar gospodarstvenom uredu imovne općine križevačke i ondje kategorički zahtijevale svoje pravo na šume govoreći, da oni imadu zapovijedati a da su činovnici samo njihove sluge. Lozinka je uopće »smrt mađaronima« a to su općinski činovnici i upravni činovnici od najvišeg do najnižeg, kao nadalje i šumarski činovnici«.[47]

Općinski poglavar u Sv. Križu upućuje kotarskoj oblasti u Krapini 6. II. 1904. ovaj izvještaj o raspoloženju seljaštva: »Sve oblasne organe drži se za najveće izdajice domovine ... Saznati što pobliže i pribaviti si stalna data teško je – kako sam spomenuo – oblasnim organima ne povjerava narod ništa, pošto ih drži sve za izdajice mađarone, Mađare, prodane Jude i t. d. ... Skoro sve odbornike drži se mađaronima i okrivljuje ih se, da su oni mnogo čemu krivi. Govorka se, da ne bude više odbornika, već da će se to sve raspravljati u skupštinama općinarah. Čuje se nezadovoljstvo proti činovnicima i svim službenicima, pogrđuje ih se ... Proti svemu se ogorčenje izrazuje i učitelju i župniku i t. d. Župnika Hercelja drži se opet podmuklim mađaronom ... I potpisanog proglasiše izdajicom i mađaronom, jer da ja držim sa »predstojnikom«.«[48]

[45] DAZ. Prilog broju 267 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 338) – Prijepis.
[46] DAZ. Broj 220 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 338).
[47] DAZ. Broj 268 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 338).
[48] DAZ. Prilog broju 632 – PrZV – 1904.

2.

RADNICI

U vezi s ulogom radništva u narodnome pokretu treba odmah na početku istaći veliku razliku u držanju službenoga vodstva socijaldemokratske stranke na jednoj, i držanja radničkih masa i stranačkoga članstva na drugoj strani. Dok je vodstvo za sve vrijeme pokreta vodilo krivu, uglavnom oportunističku nacionalnu politiku, dotle je radništvo uopće a ono socijalističko napose uz seljake i omladinu bilo najborbeniji i najodlučniji faktor u narodnoj borbi za slobodu.

Arhivski dokumenti daju nam ove dragocjene podatke o ulozi radničke klase u pokretu.

Zbog »izgreda« u Đakovu od 4. na 5. travnja 1903. (uništavanje njemačkih natpisa i firmi) uhapšena su i optužena *»dva kalfe* i nekoliko pisara odvjetničkih«.[49]

Prilikom pobune u Zaprešiću 11. IV. 1903. u povorci se naročito istakao »kao predvikač šuster Mužar, koj je predvikivao *Živila Hrvatska, abzug Madjari*«.[50]

U izvještaju gradskog načelnika od 21. IV. 1903. o demonstracijama u Varaždinu 19. IV. ističe se, da su demonstranti »radnici, šegrti i nekoji seljaci«.[51]

19. IV. 1903. uhapšen je u Zagrebu zbog demonstracija tipograf Franjo Opara.[52]

Učesnike križevačke demonstracije od 24. IV. 1903. kotarski predstojnik opisuje ovako: »Oko 3/4 na 9 sati na večer došlo je iz gornjega grada sve dva a dva oko 80 do 100 *radnika, šegrta, kalfa* praćena ulicom od žena, đaka, djece ...«.[53]

Tko su bili glavni nosioci pokreta u hrvatskim provincijskim gradovima vidi se iz *Iskaza* križevačkog gradskog poglavarstva o pohapšenim i kažnjenim demonstrantima od 24. IV. 1903. (Vidi tabelu na str. 311)

U protumađarskim demonstracijama u Koprivnici od 28. IV. 1903. sudjelovali su *»većim dijelom obrtni namještenici«.*[55]

Zbog demonstracija u Sisku noću 9. V. uhapšene su 32 osobe. *»Uhićenici su većim dijelom radnici, naučnici, kalfe,* a među njima imade i dvije žene«.[56]

[49] DAZ. Broj 3198 – PrZV – 1903.
[50] DAZ. Prilog broju 1898 – PrZV – 1903 6-14/1063.
[51] DAZ. Broj 1965 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[52] DAZ. Prilog broju 2726 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[53] DAZ. Broj 2080 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2083).
[55] DAZ. Broj 2161 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[56] DAZ. Prilog broju 2576 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 2632). 6-14/1063.

ISKAZ[54]

po gradskom poglavarstvu u Križevcih sudjenih radi naumljene demonstracije dana 24 travnja 1903

Tekući broj	Ime i prezime	Zanimanje	Kazna	Izgon i kamo	Ini opažaji
1	Antun PUCL	tvornički radnik	14 dana		
2	Mato POTOČIĆ	kovački kalfa	14 dana	izgon na uvijek Farkaševac	
3	Josip DANIĆ	tvornički radnik	3 dana		
4	Benedikt VITAMVAS	pećarski pomoćnik	14 dana	izgon na uvijek Zdanije Moravska	
5	Stjepan KUŽE	tvornički radnik	14 dana		
6	Franjo VALPOTIĆ	dtto	14 dana		
7	Martin TURK	dtto	14 dana	izgon na uvijek Jalžabet	
8	Franjo PANJAN	limarski pomoćnik	8 dana	izgon na uvijek Brod Moravice	
9	Franjo NEMEC	tvornički radnik	8 dana		
10	Franjo MARGETIĆ	dtto	8 dana	izgon na uvijek Budovština (N. M.)	
11	Antun KNAFEL	dtto	4 dana		
12	Ljudevit ZORIĆ	dtto	4 dana		
13	Stjepan KUZMAN	dtto	8 dana		
14	Ivo HRLEC	postolarski pomoćnik	8 dana	izgon na 1 godinu Kamešnica	
15	Mirko KUĆINAC	brijački naučnik	5 dana		
16	Jakob KUPUSIAK	krojački pomoćnik	8 dana	izgon na uvijek Draganec (Čazma)	
17	Pero PETRANOVIĆ	brijački kalfa	8 dana	izgon na uvijek Pakrac	
18	Rudolf MASNEC	nadničar	3 dana		
19	Ljudevit ŠPANIĆ	trgovački pomoćnik	8 dana		
20	Milan ZOBUNDJIĆ	slušatelj gospod. učilišta	2 dana	na zavodu kaznu pretrpjeti	
21	Antun LJUBOJEVIĆ	odvjetnički pisar	8 dana	izgon na uvijek Lipovljani	

[54] DAZ. Prilog broju 2080 – PrZV – 1903 6-14/1063. (Priključeno broju 2083).

9. i 10. V. 1903. u Crikvenici su »trojica obrtničkih pomoćnika na ovomjesnim pristaništima skinuli i u more pobacali pojase za spasavanje. Izgrednici uhvaćeni su smjesta nakon izvedenog čina ter presuđeni svaki na kazan zatvora od 14 dana. Isti su ujedno kao strani, po javni mir i poredak pogibeljni elementi presuđeni na zapraćenje u zavičaj«.[57]

U Brodu, u vezi s demonstracijama u noći od 10.–11. V. uhapšen je *»Ant. Muranić mlađi, elektrotehničar, za koga imam dovoljno dokaza, da je demonstrante predvodio ...«*[58]

I proglasi su stizali na pripadnike »nižih slojeva« i bili najviše šireni sa njihove strane. Vel. župan Chavrak 15. V. 1903. javlja iz Osijeka banu: »... Napadna jest okolnost, da su dosele dobivali pamflete dra Potočnjaka i proglase isključivo samo izravno oni ljudi nižih slojeva koji su pretplatnici *Glasa Naroda* ... Proglasi *Narode*, kako je više no vjerojatno, jer izvidi posvema dovršeni nisu, potiču mal ne isključivo, koji su podijeljeni iz pilane u Đurđenovcu, gdje je silesija radnika zaposleno gotovo iz svih strana Našičkoga i jednog dijela Đakovačkog kotara«.[59]

18. V. 1903. vel. župan Kukuljević naređuje križevačkom kotarskom predstojniku: »Iz izvještaja kraljevskog podžupana Jovana Sekulića o pobuni seljaka u Vojakovcu razabrao sam da je općinsko poglavarstvo u Vojakovcu dne 27. travnja 1903. uhitilo jednog tipografa imenom Emil Novak, koji je rodom iz Karlovca, a bio je u mjesecu ožujku 1903. slagar kod oporbenog lista *Hrvat* u Gospiću ... Pošto nije isključeno, da je rečeni Novak sudjelovao kao agitator kod zbivše se pobune seljaka, to poglavitost Vašu pozivljem ... da proti njemu bezodvlačno naknadno postupak zametne, ukoliko još nije proti njemu postupano«.[60]

20. V. kotarski predstojnik iz Križevaca javlja vel. županu, da je 27. IV. uhapšen u općini Vojakovac tipografski radnik Emil Novak, »besposlenik«, i da je šupiran u svoju zavičajnu općinu.[61] 22. V. vel. župan bjelovarski traži od bana da se Novak stavi pod policijsku prismotru.[62]

»U noći od 20. na 21. svibnja između 11 i 1 sat po polnoći potrgani su nekoji stupovi i mađarski napisi na istima na željezničkoj pruzi u Strmcu i Orešju, nu tko je sve to počinio, nije se dosele moglo ustanoviti, već se pogovara da to počiniše rudari iz Rudah, a sumnja se da su počinili domaći dosele nepoznati žitelji.«[63]

[57] Izvještaj kotarskog predstojnika iz Crikvenice od 11. V. 1903. DAZ. Broj 2561 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[58] Vidi izvještaj drž. odvj. iz Požege od 16. V. o nemirima u Brodu. DAZ. Prilog broju 2633 – PrZV – 1903.

[59] DAZ. Broj 2713 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[60] DAZ Broj 2702 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 2830).

[61] DAZ. Prilog broju 2830 – PrZV – 1903.

[62] DAZ. Broj 2830 – PrZV – 1903.

[63] Službeni izvještaj vel. županu iz Samobora od 23. V. DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903.

Prema izvještaju gospićkog kotarskog predstojnika banu od 26. V. 1903., svjetinu, koja je noću 25. V. demonstrirala u Gospiću sačinjavali su »ponajviše djevojčure, slugani, šegrti i kalfe«.[64]

Radnici, kalfe, šegrti i služavke, sudjelovali su i u manifestacijama, koje su priređivane povodom sprovođenja uhapšenih demonstranata i izgrednika. Tako kotarsko predstojništvo iz Otočca 29. V. 1903. javlja o dočeku uhapšenika, sprovođenih iz Senja u gospićki zatvor: »Za dolazak (u Otočac, napom. V. B.) spomenutih izgrednikah nije se znalo, ali kako su se pretprege morale mijenjati, jer brloški slab: konji nisu mogli dalje voziti pronio se tihi šapat kroz služavke i šegrte od kuće do kuće u gornjem gradu da su Senjani dopraćeni, pa je već u 6 sati staro i mlado obojega spola na noge skočilo čekajuć i gledajuć što će biti, dakako svaki kod svoje kuće, pa kad su oružnici u trojih kolih dospjeli do kuće Ivice Pavelića (gostiona k Bilu) izletiše iz kuće opančara Ilije Dubravčića svi njegovi šegrti i kalfe a iz kuće ovdješnjeg mesara Josipa Sumajstorčića brat mu Ive, te sa još nekojimi sličnimi individui onako zamazani kako su iz radnje na ulicu izletili viknuše svakim kolima po jedanput živili ...«[65]

Kada je u Jablanovcu, kotar Stubica, u noći od 30 na 31 maja izvršen napadaj na kuću mađaronskog vladinog saborskog zastupnika Josipa Hegedića, kotarski predstojnik iz Stubice je u svom izvještaju od 1. VI. osumnjičio radnike kao počinitelje: »Po čuvenju prošlo je odnosnom cestom iste noći par biciklista iz Zagreba, pa je moguće i koji od njih to načinio, a budući da ljudi ovoga kraja idu mnogo u Zagreb na zaradu, te preko svetaca kući dolaze, to je najveća mogućnost da je koji od tih radnika nagovorom u Zagrebu taj čin počinio«.[66]

16. VI. vel. župan iz Ogulina izvješćuje bana: »Okrivljeno odnosno osumnjičeno radi zlobne oštete tuđega vlasništva (prilikom majskih demonstracija u Novome) ima 22 osobe ... Trojica od ovih stavljena su u istražni zatvor, a to su Mate Krčelić rodom iz Komoreva kotar Petrinja, Milan Tatalović rodom iz Jezerana a zavičajem u Drežnici kotar Ogulin, Ivan Tomljanović rodom iz Senja zavičajem u sv. Jakov Krmpota, *sva trojica jesu kalfe*«.[67]

L'alto Adige iz Trenta 21. VI. 1903. piše u vezi s pokretom u Zagrebu: »Ovih dana je bilo uhapšeno preko sto radnika; među tima su tridesetorica osumnjičena, da su učestvovali u atentatu na banovu palaču«.[68]

I u demonstracijama u Kostajnici od 21. VI. 1903. glavni učesnici su bili »obrtnici, šegrti, težaci, sluškinje i t. d.«.[69]

[64] DAZ. Broj 2991 – PrZV – 1903.
[65] DAZ. Broj 3036 – PrZV – 1903.
[66] DAZ Broj 3083 – PrZV – 1903.
[67] DAZ. Broj 3461 – PrZV – 1903. (Priloženo broju 3492 – PrZV – 1903).
[68] *Glasovi* ..., str. 137.
[69] Izvještaj kotarskog predstojnika iz Kostajnice od 22. VI. 1903. – DAZ. Broj 3697 – PrZV – 1903.

Masa demonstranata u Karlovcu (23. VI. 1903.) sastojala se »najvećim dijelom od đaka, kalfa, radnika i šegrta«.[70]

Koprivnički knjigoveža Milan Neugebauer uhapšen je 29. lipnja 1903. zbog »razglašivanja lažljivih vijesti po gradu i kotaru«.[71] Dan kasnije podignuta je protiv njega nova optužba zbog toga, što se je »javno prijetio satniku Mizleru«.[72] (To je onaj žandarmerijski oficir, koji je u Kunovcu poubijao 5 seljaka).

Vel. župan riječko-modruške županije javlja Zemaljskoj vladi iz Ogulina 30. VI. 1903.: »Promotriv ove prilike u Cirkvenici, te vidiv da su ovim demonstracijama krivi najviše strani elementi *i to kalfe* otpremila je kotarska oblast dvojicu obveznom putnicom u njihovu zavičajnu općinu a ostale strogo opomenula, da se vladaju mirno, ne će li da se proti njima upotrebe iste redarstvene mjere«.[73]

Policijske vlasti su osobitu pozornost posvećivale aktivnosti rudara između ostaloga i zato, jer su oni raspolagali dinamitom. Kotarski predstojnik iz Ivanca 15. VI. 1903. izvješćuje varaždinskog vel. župana: »U smislu dopisa gospodina brachialnog povjerenika u Vinici od jučer izvješćuje se Presvijetlosti Vašoj u svoj pokornosti da je ovooblasna naredba glede baratanja sa dynamitom kod ovdješnjeg bečkog ugljenarskog društva pooštrena odredbom, da se radnikom dynamit samo prema nužnoj potrebi i to u *rovu* daje i da se radnici kod izlaska iz rova (schachta) tjelesno pregledavati imadu, ne nosi li koj nepotrošeni dynamit možda sobom«.[74]

Varaždinski vel. župan 23. VI. 1903. upućuje ovaj nalog kotarskim oblastima u Ivancu, Zlataru i Novom Marofu: »Sadašnji seljački nemiri zauzeli su take razmjere, da se buntovni elementi u svojoj uzbuđenosti ne žacaju nikakvih ni najgorih sredstava. Po glasovima, koji se pronose, šta više bojati se, da će pobunjeni i razjareni seljaci upotrebiti i dinamit. To mi daje povoda, da to predstojništvo, u čijem području ima rudokopa, gdje se upotrebljava dinamit, strogo pripazi, kolike se zalihe dinamita u tamošnjem rudokopu nalaze, kako se upotrebljavaju, te da se ne bi prevelike zalihe nepotrebno tamo u pohrani držale i rudarima u većoj mjeri davale, jer bi ih mogli oni lakoumno i nerazmišljeno potajno prodavati seljacima iz svoje okolice«.[75]

25. VII. 1903. kotarski predstojnik iz Krapine brzojavlja Predsjedništvu zemaljske vlade: »Danas oko dva sata poslije ponoći prolazili su Krapinom rudari krapinskog ugljenika urlikajući i vičući. Zaustavljeni po stražarih navališe na njih, tek kad su oružnici došli, raspršiše se grozeći se da će ove noći sa Radobojčani na Krapinu navaliti. Jutros nađeno je nekoliko poziva priljepljenih na kuće istoga sadržaja. Pošto bez

[70] Izvještaj kotarskog predstojnika iz Karlovca od 25. VI. 1903. – DAZ. Broj 3710 – PrZV – 1903.

[71] DAZ. Broj 3827 – PrZV – 1903.
[72] DAZ. Broj 3828 – PrZV – 1903.
[73] DAZ. Broj 3879 – PrZV – 1903.
[74] DAZ. Broj 1208 – V. Ž. – 1903.
[75] DAZ. Broj 1300 – V. Ž. – 1903.

dvojbe rudari imadu dinamita i pošto se bojati ove noći jakoga napadaja to molim zagorskim vlakom koji polazi u pol pet sati iz Zagreba ovamo poslati jednu kompaniju pješaka«.[76]

Varaždinski vel. župan 26. VII. 1903. brzojavlja banu Pejačeviću: »... u Cigleniku Strapinju zaplijenjen dinamit. Dva radnika uhapšena koja su naboje u pripremi imali«.[77]

27. VII. 1903. javlja kotarski predstojnik iz Krapine: »Pošto se bojati bilo ponovnih izgreda od rudara, koji noćju poslije 1 sat iz rudnika izlaze i pošto su ove noći isti rudari bili u rudniku, koji su izgred počinili, to prepokorno potpisani uputio se noćju u 12 sati sa dva voda vojnika četiri oružnika i dva stražara do samoga rudnika. Tu je dao rudnik opkoliti i nitko nije mogao neviđeno iz jame izaći. U 1 i 1/2 sati poslije ponoći počeli su rudari izlaziti iz rudnika te su pojedince pretraženi ... Kod pretraživanja pronađeno je kod Ludvika Borovečkoga iz Radoboja kbr. 5 dinamita i to šest pol patrona i dva cl cijela, zatim kod Košutić Stanka iz Radobojski bregi kbr. 7 jedna i pol patrone, te su obojica uhićena i danas jutrom poslana u Varaždin kr. sudbenom stolu ... Pošto se pokazalo, da uprava rudnika ne vodi točan nadzor nad dinamitom, to je ovim zaplijenjena Sanenbergovom ugljeniku cijela zaliha dinamita, te će se pod nadzorom oblasti izdavati i račun voditi o potrošku dinamita. Pošto je prepokorno potpisani dočuo, da rudari imadu i kod kuće dinamita i pošto imade rudara iz kotara zlatarskoga i ivanečkoga, to su ujedno zamoljene odnosne kr. kotarske oblasti, da se u četvrtak dne 30. ovog mjeseca ranom zorom u svih pograničnih mjestih preduzme premetačina svih kuća radi konfiskacije dinamita ... Prepokorno potpisani drži, da je veoma potrebno što jače posjesti kotar krapinski, jer je cijelo zagorsko žiteljstvo uzrujano tako, da ako bi došlo do nemira u Krapini, da bi cijelo gornje Zagorje naime i kotari Pregrada i Klanjec najednom planuli u bunu«.[78]

Varaždinski vel. župan 28. VII. 1903. javlja oružničkom zapovjedništvu: »Iz izvješća predstojništva kr. kotarske oblasti u Krapini od 27. VII. 1903. br. 40. Pr. razabrao sam, da se 25. o. mj. prilikom nastalih izgreda, što su ih prouzročili rudarski radnici, oružnička ophodnja sasvim mlitavo ponijela, te da nije nijednog izgrednika uhitila, nego je šta više svojim pasivnim držanjem prouzročila, da je masa svog kolovođu, kog su stražari uhitili, oslobodila iz ruku stražara«.[79]

U vezi s protumađarskim demonstracijama u Selcima u mjesecu decembru 1903. kotarski predstojnik 28. XII. izvješćuje iz Crikvenice vel. župana: »... čini se da su sve novije demonstracije potekle od radnika koji su se sada o Božiću kući vratili i koji u svojoj zanesenosti misle da moraju slijediti primjer prijašnjih demonstracija, jer kod istih, radi svoje odsutnosti, već prije sudjelovati mogli nisu«.[80]

[76] DAZ. Broj 4405 – PrZV – 1903.
[77] DAZ. Broj 4427 – PrZV – 1903.
[78] DAZ. Broj 4538 – PrZV – 1903.
[79] DAZ. Broj 1751 – V. Ž. – 1903.
[80] DAZ. Prilog broju 131 – PrZV – 1904.

Godine 1904. u aprilskim demonstracijama i nemirima u Samoboru i Podvrhu sudjelovali su i radnici iz Zagreba.[81]

Za sve vrijeme pokreta vlasti su naročito strahovale od radništva. O tome govore brojni službeni spisi. 9. III. 1903. vlada je zatražila od trinaestog zbornog zapovjedništva vojnu asistenciju za zagrebačku skupštinu od 11. III: »Glasom izvješća gradskog poglavarstva u Zagrebu od 9. ožujka 1903. broj 12128 obdržavati će se u srijedu dne 11. tek. mj. u 8½ satih na večer u Zagrebu u prostorijama društva Sokola opća javna skupština. S obzirom na okolnost, što će toj skupštini prisustvovati velika masa ljudi a ponajviše radnika, koji bi manifestacije eventualno mogli prenijeti i na ulicu, te mir i red poremetiti u tolikoj mjeri, da na raspolaganje stojeće gradsko redarstvo i oružništvo ne bi dotjecalo za održavanje reda i poretka, umoljava se da izvoli odredbu učiniti, da gore spomenutoga dana od 7 satih na večer do daljnje odredbe bude u pripravu stavljen jedan bataljun vojništva (pješaka), te da se isto u slučaju potrebe na zahtjev kr. kot. predstojnika i upravitelja redarstvenog odsjeka gradskoga poglavarstva Aleksandra Winklera istomu stavi na raspoložbu«.[82]

Naročiti strah zadavao je vlastima štrajk zidarskih radnika u Zagrebu. 15. IV. 1903. gradski načelnik Mošinsky traži u vezi s time vojnu asistenciju: »Pošto je zidarski strike nastao i zauzeo takove dimenzije, da se je bojati, da bi mogao mir i poredak u gradu Zagrebu biti ozbiljno ugrožen, i da gradski redarstveni organi ne će moći svladati ga, čast mi je visoko predsjedništvo zamoliti, da blagoizvoli svojim putem shodno odrediti, da bude odmah za svaki slučaj u pripravi u Rudolfovoj vojarni jedan bataillon pješadije, koji bi u slučaju potrebe na moj poziv u smislu postojećih propisah bio redarstvu u pomoći kod uzdržanja mira i reda do opoziva ...«.[83]

18. IV. 1903. ban Khuen traži od glavnog vojnog zapovjedništva u Zagrebu da se dva bataljona pješadije stave u stanje pripreme za 19. IV. i da se pozove jedan eskadron konjanika iz Varaždina, jer se toga dana očekuju demonstracije u Zagrebu i, naročito, jer je *»danas već tisućudevetstotina radnika stupilo u štrajk«*.[84]

U vezi s demonstracijama u Zagrebu turinska *La Stampa* javlja 9. VI. 1903.: »Vojska je zaposjela Maksimir i Savsku cestu, gdje se boje nereda, budući je to radnički predio«.[85]

Vlasti su se i u unutrašnjosti pribojavale radnika.

Vel. župan iz Gospića javlja 22. VI. 1903. banu: »u svoj županiji se budno bdije nad putnicima i strancima ter kirijašima iz Dalmacije i radnicima, koji se kućama svojim vraćaju«.[86]

[81] DAZ. Prilog broju 1829 – PrZV – 1904. (Prijepis).
[82] DAZ. Broj 1132 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[83] DAZ. Broj 1816 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[84] DAZ. Broj 1893 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[85] *Glasovi strane štampe* ..., str. 101.
[86] DAZ. Broj 3656 – PrZV – 1903.

Tražeći 8. VIII. 1903. da se ne povlači i ne smanjuje vojska, izaslana zbog nemira u Zlatarskome kotaru, varaždinski vel. župan obrazlaže to između ostalog i potrebom »nadziranja mnogo stotina radnika u tvornici keramita i ciglje u Bedekovčini i u rudniku ugljena u Golubovcu«.[87]

Varaždinski vel. župan 10. VIII. 1903. izvješćuje vladin Odjel unutrašnjih poslova, da njegovu odluku, kojom se odbija molba za osnivanje *Zanatlijsko-pomoćničkog društva za potporu nemoćnih, udova i siročadi* – još nije uručio pomenutom društvu, i to iz ovih razloga: »To nisam do sada učinio i namjeravam još za neko vrijeme ne učiniti, jer sam uvjerenja, da bi to moglo na obrtnički i radnički stalež u Varaždinu nepovoljno djelovati, te na oko donekle već umirene duhove opet mnogo žešće uzrujati na štetu javnog mira i poretka. Molim za odobrenje ovog mog postupka, jer pomenuto društvo bez odobrenih pravila i onako ne može djelovati«.[88]

Radnička omladina

Jedno od glavnih specifičnih obilježja Hrvatskog narodnog pokreta iz godine 1903. jest činjenica, da se je u prvim redovima borbe za nacionalnu slobodu nalazila za sve vrijeme radnička omladina: šegrti i mladi, nepunoljetni kalfe. Borbenost, smionost i požrtvovnost radničke omladine bila je bezgranična, a uloga, koju je ona odigrala u pokretu bila je daleko važnija od sudjelovanja intelektualne, studentske i srednjoškolske omladine; s jedne strane zato, jer je radnička omladina bila mnogobrojnija i jer je nje bilo u svima krajevima Hrvatske, i u najmanjim gradovima i trgovištima, pa i u većim selima, i ondje dakle gdje studenata i gimnazijalaca nema; s druge strane zato, jer ona nije bila podložna oportunističkom utjecaju građanskih opozicionih političara.

U Varaždinu u aprilskim demonstracijama glavni učesnici bili su »šegrti, kalfe i seljaci iz Molice«, a najteže je bio optužen »bravarski naučnik Antun Tekoni«.[89]

Oglas varaždinskog gradskog poglavarstva od 20. IV. 1903. o mjerama za očuvanje mira sadrži i ovu odredbu: »Djeca i šegrti ne smiju se poslije 7 sati bez nadzora na ulicu pustiti. Za ovu odredbu glede djece i šegrta čine se odgovorni roditelji, skrbnici, stanodavci, odnosno poslodavci«.[90]

Svoj izvještaj vladi od 21. IV. 1903. o demonstracijama u Varaždinu gradski načelnik završuje ovako: »Konačno izvješćujem u pokornosti da sam uslijed svega toga i obuku u gradskim šegrtskim školama do daljnje odredbe obustavio«.[91]

[87] DAZ. Prilog broju 4767 – PrZV – 1903.
[88] DAZ. Broj 827 – V. Ž. – 1903.
[89] DAZ. Prilog broju 2162 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[90] DAZ. Prilog broju 1965 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[91] DAZ. Broj 1965 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Gotovo svagdje, gdje je bilo demonstracija i nemira, prva mjera koja se uvodi, jest: »zabrana izlaza šegrtima poslije 7-me ure«.[92]

Oglas gradskog poglavarstva u Križevcima od 25. IV. 1903. sadrži i ovu karakterističnu odredbu u vezi s demonstracijama: »Đaci, šegrti, kalfe i radnici ne smiju poslije 1/28 satih na ulici biti, za to se odgovornim čine roditelji, mestri i poslodavci«.[93]

U vezi s demonstracijama u Karlovcu od 26. IV. 1903. šef policije izvješćuje bana: »Ustanovljeno je, da su kod izgreda sudjelovali isključivo trgovački pomoćnici, naučnici trgovački i obrtni, te nekoliko radnika«. Pohapšeni demonstranti isto su tako isključivo radnici, kalfe i šegrti.[94] Naknadnim istraživanjem državnoga odvjetnika ustanovljeno je, da je glavni »kolovođa« karlovačkih demonstracija bila radnička omladina.[95]

4. V. 1903. kotarski predstojnik iz Koprivnice javlja vel. županu u vezi s demonstracijama od 28. IV. u Koprivnici: »U pritvoru nalaze se 27 osoba većim dijelom čizmarskih, bravarskih i krojačkih kalfah«.[96]

Izvješćujući o zadušnicama za Pasarića, održanim 5. V. 1903. u Karlovcu, šef policije ističe: »U grupi (manifestanata) bila je isključivo mladež obojega spola iz nižih slojeva, te nekoliko pravnika«.[97]

Glavni učesnici i vođe demonstracije u Petrinji od 9. V. 1903. bili su, prema izvještaju državnog odvjetnika *»šegrti i kalfe«*.[98]

17. V. 1903. županijski tajnik Malvić izvješćuje o stanju u Velikoj Gorici: »Isto tako je istog dana (14. V.) pritvoren poslije podne šegrt Ivan Belec kod kovača Vuglera i šegrt Valent Suša kod pekara Šobana i to prvi jer je ustanovljeno, da je proglase na narod sa svojim majstorom raspačavao, a izviše bunio šegrte, da idu razarati brzojavne i telefonske žice, da se ne može pozvati vojska, pa da tada navale na kolodvor, – a potonji – Suša –, što je animirao opetovano šegrte, koji polaze opetovnicu, da izbace iz škole sliku Preuzvišenog g. Bana ...«.[99]

Veoma je značajno, da se radnička omladina nikakvim sredstvima nije dala odvratiti od privrženosti narodnoj stvari i nacionalnoj slobodi: školske vlasti u Velikoj Gorici, ravnatelj šegrtske škole i učitelj, zabranili su »nositi trobojnice u školu na prsima, što šegrti poslušati ne htjedoše«.[100]

Županijski tajnik Malvić 17. V. 1903. izvješćuje vel. župana o mjerama, koje su protiv radničke omladine poduzete u Vel. Gorici u vezi s ondašnjim nemirima: »Određeno je da se zgrtanje i sakupljanje strogo zabranjuje, da se šegrti i nepunoljetni kalfe, kojih imade u Vel. Gorici

[92] Izvještaj iz Samobora vel. županu od 23. V. DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903.
[93] DAZ. Prilog broju 2035 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[94] DAZ Broj 2245 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[95] DAZ. Broj 2299 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[96] DAZ. Prilog broju 2544 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 3110).
[97] DAZ. Broj 2336 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[98] DAZ. Prilog broju 2452 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[99] DAZ. Prilog broju 3188 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 3275). 6-14/1063.
[100] Na istome mjestu.

priličan broj, poslije 8 satih na večer na ulicu puštati ne smiju, te su i za dne 14. svibnja bili pozvani svi majstori, te upozoreni na potonju odredbu, kao i na to, da su za svoje šegrte i kalfe i sami odgovorni«.[101]

Upravitelj gradske policije u Karlovcu javlja 27. V. 1903. Zemaljskoj vladi: »Radi demonstracije na kolodvoru, na dne 26. prošlog mjeseca, uhićeno je naknadno i u Zagreb otpremljeno daljnjih sedam izgrednika, pak se sada nalazi u Zagrebu u istražnom zatvoru radi počinjenog izgreda svega 23 osobe, *sve sami trgovački i obrtnički pomoćnici, te nekoliko naučnika*«.[102]

I u Vukovaru svibanjske protumađarske »izgrede« vrše »obrtnički pomoćnici«.[103]

Kotarski upravitelj iz Novog Marofa 4. VII. 1903. moli vel. župana, da vojnički brahij i dalje ostane u Varaždinskim Toplicama, obrazlažući tu svoju molbu među ostalim i ovom okolnošću: »Samo mjesto jeste veće, *imade šegrta i kalfa* ...«.[104]

Od osobitog interesa je u vezi s radnom omladinom i držanje »pastirčića«, mladih čobana. U dokumentima su se o njima sačuvali ovi podaci:

U svom izvještaju od 22. V. kotarski predstojnik iz Broda javlja vel. županu, da se je »obijestan pastir pijeskom i kamenjem na vlak, koji je po danu onuda (kraj Garčina) prolazio, nabacio. To se uostalom događa žalibože i drugdje ...«.[105]

Bjelovarski podžupan 2. VI. 1903. javlja nakon izvršenog izviđaja o raskinutim telefonskim žicama kraj Pitomače između ostalog i ovo: »Nadziratelj brzojavne pruge Koch koji je opravljao potrganu žicu, da uspostavi opet svezu, pripovjedao mi je, da je dne 1. lipnja t. g. poslije podne, jedan dečko po svoj prilici pastir njemu rekao »samo opravljaj ali vidit ćeš, šta će tek noćas biti«. A kad ga je nadziratelj brzojava uloviti htio, pobjegao je taj dečko prema Gradecu. Ovaj dečko može biti oko 12 godina star.

Iz iskaza željezničkog stražara Rupića i ovog nadziratelja brzojava dade se bez sumnje zaključiti da su počinitelji iz sela Gradeca.

Pošto je stražar Rupić po kazivanju vrlo strog i više puta grub bio sa pastirima, te je iste radi paše na željezničkom nasipu prijavljivao, dapače sam marvu plijenio i čobane tuko, postoji opravdana sumnja da su taj izgred na željezničkom brzojavu i tablama počinili pastiri iz osvete proti stražaru Ivanu Rupiću«.[106]

10. VI. 1903. prekinute su telefonske žice između Drivenika i Križišća. Vlasti su ustanovile, da su počinitelji pastirčići »tri dječarca od 11, 12 i 13 godina. Onaj najstariji ... pobjegao je u goru ...«.[107]

[101] **DAZ. Prilog broju 3188 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 3275). 6-14/1063.**
[102] DAZ. Broj 2966 – PrZV – 1903.
[103] DAZ. Broj 2661 – PrZV – 1903.
[104] DAZ. Broj 1497 – V. Ž. – 1903.
[105] DAZ Prilog broju 2836 – PrZV – 1903.
[106] DAZ. Broj 3114 – PrZV – 1903.
[107] Izvještaj vel. župana iz Ogulina od 16. VI. 1903. DAZ. Broj 3461 – PrZV – 1903. (Priloženo broju 3492 – PrZV – 1903).

Držanje vodstva Socijaldemokratske stranke

U nacionalno potlačenoj Hrvatskoj centralni, gorući problem narodne politike bila je borba za oslobođenje od Mađarske i od Austrije. Prema tom najbitnijem, neprekidno najaktuelnijem *nacionalnom pitanju* vodstvo hrvatske socijaldemokratske stranke zauzimalo je od početka potpuno krivo stanovište. Upravo zapanjuje ona ustrajnost, s kojom socijalna demokracija iz godine u godinu prelazi preko te životne potrebe hrvatskoga naroda, kao preko nečega, što uopće i ne postoji. Uistinu je neshvatljivo ono trajno političko sljepilo, koje sprečava stranačke prvake da uoče to glavno žarište svega zbivanja u Hrvatskoj i onemogućava im da shvate njegovu golemu, presudnu važnost. U stranačkim listovima, na konferencijama i kongresima, na proslavama Prvoga maja borba za nacionalno oslobođenje Hrvatske od Austro-Ugarske po pravilu se prešućuje. A kad bi u stranačkim programima, rezolucijama i proglasima progovorili o nacionalnom pitanju, ili kada bi zauzimali stanovište prema stvarnim pokretima za oslobođenje od tuđinskog tlačenja, onda je shvaćanje i držanje socijaldemokratskih vođa bilo sasvim krivo.

U osnovi programa socijaldemokratske stranke iz godine 1895. nacionalno pitanje tretira se ovako: »Vjeroispovjedanje neka je potpuno stvar osobnog osvjedočenja (privatna) pojedinaca ... Sprema narodnosti, zauzimlje stranka isto načelo, kao i glede vjeroispovjedanja«.[108]

Uzroci takve nacionalne politike socijaldemokrata nalazili su se prije svega u naopakom shvaćanju internacionalizma: proleteri su internacionalisti, baktanje oko nacionalnog pitanja je stvar buržoazije, koja se socijalista ne tiče.

»U svijesti tadanjih socijalista, naime, bila je vrlo jaka još kosmopolitska žica, koja je pitanje nacionalnosti, državnih granica, autonomija i t. d. sasvim ostavljala po strani«.[109]

Hainfeldski program austrijske socijalne demokracije (koji je 1894. Hrvatska uzela za svoj) sadrži ovo nekonkretno, nebulozno »međunarodno« shvaćanje nacionalnoga pitanja: »Socijalno demokratska stranka jest međunarodna, ona odsuđuje prevlast naroda nad narodom, a tako isto roda, posjeda i pokolenja, pa izjavljuje borbu protiv izrabljivanju međunarodnom pošto je i samo izrabljivanje međunarodno«.[110]

Takvo nadnacionalno stanovište izraženo je među ostalim i u izbornom Proglasu vodstva socijalno-demokratske stranke od 7. II. 1908.: »Socijalno demokratska stranka, kao stranka politički bespravnoga i gospodarski ugnjetavanoga dijela naroda ne pravi razlike između narodnosti i narodnosti, između vjere i vjere, nego se bori za oslobođenje sviju naroda, da, čitavoga čovječanstva iz gospodarskog ugnjetavanja, političkog ropstva, te duševne tame«. (*Arhiv IU*, str. 115)

[108] *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*. Tom IV. Beograd 1950. Str. 36.
[109] V. Korać, *Povijest Radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*. Knjiga prva. Zagreb 1929. Str. 109.
[110] *Arhiv IU*, str. 17.

Ne sudjelovati u narodnoj borbi za nacionalno oslobođenje pod izlikom privrženosti internacionalizmu i tobože socijalističkim a u stvari naopakim austromarksističkim principima – značilo je kretati se po liniji manjega otpora i oportunistički izbjegavati sukobe i beskompromisnu borbu s režimom. Birokratski vođe socijalne demokracije svijesno su zauzimali pasivno držanje prema nacionalnoj borbi protiv austromađarskih tlačitelja i njihovih vlada u Hrvatskoj isto onako, kao što su sistematski nastupali i protiv radikalizma socijalističkoga pokreta na selu i protiv klasno-borbenih, revolucionarnih akcija gradskoga radništva, suprotstavljajući se »principijelno« svakoj vrsti generalnih i političkih štrajkova.

Stavljati u prvi plan stranačke djelatnosti borbu za opće pravo glasa, proglašujući tu borbu konstantno za glavni i gotovo jedini zadatak socijalne demokracije, uz paralelno naglašavanje, da je sudjelovanje u narodnom pokretu za nacionalno oslobođenje besmisleno, jer da je ostvarenje toga oslobođenja nemoguće bez prethodnog zadobivanja općeg prava glasa i većine u saboru – značilo je ne samo voditi politiku parlamentarnog kretenizma (Marks), nego i usmjeravati hrvatsku socijalnu demokraciju krivim, krajnje oportunističkim, štetnim pravcem.

Važnu ulogu je pritom igrala i nespremnost, politička neobrazovanost socijaldemokratskih vođa, njihovo upravo nevjerojatno neznanje, nepoznavanje hrvatske nacionalne i stranačko-političke prošlosti, njihovo nesnalaženje, neshvaćanje one stvarnosti, u kojoj su radili. Čitajući njihove govore i članke, dobiva se utisak, kao da oni ne žive u jednoj nacionalno potlačenoj zemlji, gdje je najbitniji problem nacionalno oslobođenje.

Među oportunističkim vođama hrvatske socijalne demokracije nije bilo jakih, politički talentiranih, samostalnih individualnosti; oni nisu nikada mislili do kraja svojom glavom o svojoj vlastitoj, hrvatskoj stvarnosti, nego su bili uglavnom prepisivači i kopiranti tuđih, krivih austro-mađarskih uzora i shema.

Ali više nego sve nabrojene komponente, na krivu nacionalnu politiku socijaldemokratskog vodstva utjecao je njihov oportunizam. Tuđinski ugnjetači koji vladaju Hrvatskom bili su najosjetljiviji prema borbi hrvatskoga naroda za nacionalno oslobođenje od Mađarske i od Austrije. Tu borbu oni su smatrali najopasnijom i najvećma neprijateljskom, zato je sav državni aparat bio prije svega upotrebljavan za bjesomučne progone nosilaca te borbe, za njeno sprečavanje i gušivanje. Sva druga stranačko-politička aktivnost: borba za poboljšanje ekonomskog položaja radništva, za opće pravo glasa i za građanska prava i slobode – naročito ako je vođena zakonitim, po režimu bezopasnim sredstvima – bila je sa strane hrvatskih vlastodržaca blaže tretirana, pa često i tolerirana, a u situacijama zaoštrenosti nacionalnog sukoba čak i poželjna, jer je pažnju nezadovoljnoga puka skretala s glavnoga na sporedno, i tako slabila opći nacionalni pokret za slobodu.

Nalazeći se pod štetnim malograđanskim i austromarksističkim utjecajem, nespremno, nedoraslo, oportunističko vodstvo socijaldemokrat-

ske stranke vodilo je i godine 1903. jednu sasvim krivu nacionalnu politiku; držanje toga vodstva prema narodnom pokretu bilo je kroz čitavo vrijeme trajanja revolucionarne borbe hrvatskoga naroda za nacionalnu slobodu negativno i u osnovi pogrešno.

Oportunističko stanovište i kriva nacionalna politika socijaldemokratskog vodstva 1903-e jasno su se manifestirali već u Koraćevu govoru na zagrebačkoj skupštini od 11. III. »Nu mjesto da si predbacujemo, uočimo dobro naš položaj, koji nam nalaže prvo voditi borbu za građanska prava. Na stranu sva gesla o Velikoj Hrvatskoj, pred nama je samo jedno geslo: Neprestano nolagano poboljšanje našeg današnjeg kukavnog položaja... Tek odgojem naroda, naroda koji ima da bude svijestan svojih prava i dužnosti, može se izvojštiti njegovo pravo. Naša je, dakle, zadaća odgajati narod ...«.[111]

Kada su 1903. izvješeni samo mađarski natpisi na zgradi željezničke direkcije u Zagrebu, izbili su masovni ulični nemiri. Glavni odbor socijaldemokrata izdao je prvomajski proglas u kome se osuđuju protumađarske demonstracije kao šovinističke: »... Mi prosvjedujemo u ime radnoga naroda Zagreba, da se pokretu za oslobođenjem iz apsolutizma naturava drugo, neznatno i glupo obilježje. *Radnom narodu Hrvatske nije do neznatnih i glupih šovinističkih igrarija*, on treba rada, kruha i slobode ...«[112]

Dvije godine kasnije podnoseći izvještaj Glavnog odbora na III. kongresu (1905), Bukšeg osuđuje nacionalno-oslobodilački sadržaj narodnog pokreta iz godine 1903., »kad se išlo za tim, da se onom značajnom pokretu dade pravac protiv Mađara, zaboravljajući, da ako hoćemo postati slobodan narod, moramo prije stvoriti mogućnost za to. Zar je razumna ustavna borba jurišanje na mrtve natpise? (mađarske, napom. V. B.) Zar ćemo mi kod naših prilika u tom naći sredstvo uspješne borbe za slobodu i prava naroda?... nama je u Hrvatskoj potrebno, da vodimo u prvom redu borbu za izborno pravo«.[113]

Sasvim oportunistički držao se Korać i prema takozvanim bazelskim proglasima. On sam o tome daje ovo svjedočanstvo: »U to poče iz Austrije dolaziti *nacionalistička podzemna literatura*. Bili su to većinom proglasi koji su skoro otvoreno narod pozivali na ustanak. I odaziv je bio veliki. Na nekim mjestima riječke pruge bile su potrgane željezničke tračnice, razbijani kolodvori i t. d. Osobito jedan proglas (tzv. bazelski) pošao je u tom pogledu najdalje ... Jedan poštanski paket tih tzv. bazelskih proglasa došao je i na uredništvo »Slobodne Riječi«. Otvorio sam ga, i kada sam vidio njegovu sadržinu, upakovao sam ga natrag i sklonio. Nisam se slagao s njegovom sadržinom, i vidio sam da je po svoj prilici djelo Hinka Sirovatke ili Milana Marjanovića, ili obojice zajedno, koji su već bili u emigraciji, pa se iz zavjetrine razbacivali svojim radikalizmom. Zato ga nisam ni dao da se rastura. Vidio sam i slutio odmah i to, da će ovo neodgovorno, neiskusno i nevješto

[111] Korać, *Historija radničkog pokreta*... I, str. 166.
[112] Proglas je objavljen kod Koraća, nav. djelo, str. 167.
[113] *Arhiv IU*, 82.

organizovano raspačavanje odmah policija otkriti i konstatirati dolazak jednog paketa i na naše uredništvo, to sam odmah sve pomno zapakovao i sklonio na sigurno mjesto. I nisam se prevario. Istog večera (15. maja) u 8 sati eto policije. Traži paket, koji nam je toga dana bio dostavljen. Iznesao sam paket, dao ga pred policijom vagnuti i konstatirati da ništa ne fali«.[114]

Na socijaldemokratskoj stranačkoj konferenciji, održanoj u Zagrebu 3. i 4. travnja 1904., Vitomir Korać je kao izvjestitelj o *Političkom položaju Hrvatske* rekao između ostalog: »Govoriti *o političkom* položaju u Hrvatskoj je veoma teško. Naši su odnošaji veoma neizraziti, nerazvijeni, pak je teško postaviti jedinstvene principe prema kojima bi se mogli prosuđivati.

Najglavniji je uzrok našoj političkoj zaostalosti ekonomska zaostalost i nerazvijeni klasni instinkti, a uz to i ekonomsko ropstvo, koje nam je nametnuto time, što su najglavniji naši državni poslovi, od kojih u prvom redu odvisi razvoj ekonomskih odnošaja, preneseni u Peštu, te na koje naš narod takoreći nema nikakovoga upliva. Ne može se naime reći da narod ima upliva na te poslove, ako u zajedničkom saboru sjedi 40 mameluka, koje su izabrali oni, koje nije narod birao!... Naše seljaštvo, kao najveći naš društveni razred također još nije razredno osviješteno ... Zatim govornik prelazi na opširno kritiziranje rada pojedinih političkih stranaka. Ponajprije se zabavlja sa »narodnom« strankom, koju veli, niti ne može nazvati strankom, nego samo skupinom, klikom, koja izrabljuje naše odnošaje pak nas tlači, jer narod još nije dosta zrio da je se riješi ... Pravaši su najveći krivci, što se kod nas nije mogao razviti zdravi gospodarstveni život i da naš narod mora sad bježati u Ameriku, jer su oni svojom megalomanijom priječili svaki zdravi, promišljeni rad ... Govornik označuje tražbinu financijalne samostalnosti sada, dok smo financijalno desorganizirani, frazerskom. Mi moramo najprije nastojati, da narod znade, što je njegovo pravo, i da se znade braniti proti nezakonitim nasiljima oblasnih organa ...«[115]

Ni u rezoluciji, donesenoj na toj konferenciji, nema ni riječi o borbi za nacionalno oslobođenje, koja se još uvijek vodi po cijeloj Hrvatskoj; zadnji pasus te rezolucije glasi: »... stranačka konferenca izjavljuje, da se socijalno-demokratska stranka smatra osamljenom u borbi za gospodarsko, kulturno i političko oslobođenje radnoga naroda Hrvatske i Slavonije ...«.[116]

U arhivskim dokumentima kao i u brojnim štampanim izvorima sačuvali su nam se ovi podaci o oportunističkom i negativnom držanju prema nacionalnome pitanju i vodstva socijaldemokratske stranke i onih socijalističkih organizacija ili akcija, koje su stajale pod direktnim utjecajem toga vodstva.

Članovi vodstva socijaldemokratske stranke ili direktni predstavnici i izaslanici toga vodstva su kao govornici na pučkim skupštinama po

[114] Korać, nav. djelo, I, str. 168.
[115] Istorijski arhiv KPJ. Tom IV. Str. 62–63.
[116] Isto, str. 64.

pravilu zastupali naopako stanovište, prema kome su socijaldemokrati internacionalisti pa ne samo da nemaju ničeg zajedničkog s nacionalnim sukobom nego i osuđuju borbu za nacionalno oslobođenje.[117]

4. V. 1903. gradsko poglavarstvo iz Osijeka javlja banu: »Dne 1. o. m. prošla je skupština socijaldemokrata posvema mirno, a veći dio radnika je svetkovao 1. svibanj ...«.[118]

5. V. to isto poglavarstvo upućuje poseban izvještaj o prvomajskoj skupštini u Osijeku. »Govornici isticahu u svojim hrvatskim i njemačkim govorima značaj 1. svibnja uopće i zahtijevahu 8 satni dnevni rad, sveopće pravo izbora, slobodu štampe, govora i udruživanja. Spomena vrijedan je jedini govor Josipa Sterna, sedlara i bravara, koji se je prije kratkog vremena vratio iz Amerike ...« A ni Stern nije progovorio ni slova o aktuelnim događajima i problemima u Hrvatskoj.[119]

U Zagrebu je skupština u vezi s proslavom Prvog maja 1903. bila zabranjena, ali je sve prošlo mirno.[120]

Zagrebački kotarski predstojnik Lacko Domjanić izvještava 4. V. 1903. Predsjedništvo Zemaljske vlade, kako je 1. V. imao prilike da prisluškuje razgovoru socijalista »na križopuću cesta što vode u Gračane i Šestine«; jedan od socijalista je tom prilikom rekao »da im se čini nepravda zabranom skupštine u Zagrebu, budući da »mi ne demonstriramo proti vladi, već nam je stalo da raspravimo naše radničke odnošaje, kako bi se naš položaj poboljšao, da ne gladujemo«. – Taj socijalista je, prema svjedočenju kotarskoga predstojnika, i dalje osuđivao demonstracije. Predstojnik smatra, da je to »odnošaj socijaldemokratske stranke napram aktuelnim demonštracijama«.[121] Takvo stanovište prema narodnome pokretu mogli su, naravno, zastupati samo oni pojedini socijaldemokrati, koji su stajali pod apsolutnim utjecajem oportunističkoga vodstva.

U dopisu osječkog gradskog poglavarstva banu od 23. V. javlja se između ostalog: »Za dan 24. o. mj. u 1/24 sati popodne dozvolilo je gradsko poglavarstvo ovdašnjim pristašama socijal-demokratske stranke javnu pučku skupštinu sa dnevnim redom: 1. Izborno pravo glasa. 2. Potreba obrtnog zbora u Osijeku. 3. Potreba i korist organiziranja radništva ... Ne predleži bojazan, da bi se javni mir poremetiti mogao, a eventualno narušenje će se u zametku ugušiti«.[122]

Baš zato, jer su službena vodstva socijaldemokratskih organizacija izbjegavala da se direktno miješaju u nacionalni pokret, vlasti su im od vremena do vremena dopuštale održavanje skupština. Ali te skupštine nisu imale nikakvog nacionalno-političkog značenja, na njima se govo-

[117] Za držanje govornika u Splitu vidi *Crvenu Slobodu* broj 3 za godinu 1903. – Za Sušak isporedi *Novi List* broj 259 od 16. IX. 1903. – Za Karlovac vidi DAZ. Broj 3893 – PrZV – 1903.

[118] DAZ. Broj 2270 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[119] DAZ. Broj 2333 – PrZV – 1903. 6-14/1996.

[120] Vidi izvještaj zagrebačkog kotarskog predstojnika od 4. V. 1903. DAZ. Broj 2297 – PrZV – 1903.

[121] DAZ. Broj 2297 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[122] DAZ. Broj 2839 – PrZV – 1903.

rilo o stvarima koje nemaju veze s narodnom borbom za slobodu i samostalnost, bile su slabo posjećene i prolazile u miru. Gradonačelnik iz Osijeka 30. V. 1903. javlja banu o takvoj jednoj skupštini ovo: »Javna pučka skupština pristaša socijaldemokratske stranke u Osijeku, koja je dne 24. svibnja o. g. (1903) obdržavana sa jur izvješćenim dnevnim rédom, bijaše slabo posjećena. Bijaše oko 90 osoba, a među njima oko 15 seljaka iz okolice grada Osijeka i to: iz Čepina, Kravice i Tenja. Skupština bijaše posve mirna ...«.[123]

Kakva literatura je slana iz peštanske partijske centrale našim socijaldemokratskim organizacijama na raspačavanje vidi se i iz izvještaja osječkog gradonačelnika banu od 30. V. 1903: »Gradskom poglavarstvu je dne 25. svibnja o. g. prijavljeno da je na Ivana Kolarića stigla iz Budimpešte pošiljka od uprave povremenoga tiskopisa »Népszava«. sadržavajući tiskopise. Izvidima 26. svibnja 1903. je ustanovljeno, da su poslani slijedeći tiskopisi: 1. Vojnički predlozi, oporba, klerikalizam – dva govora, držali Weltner i Bokanji, načelni prijatelji dne 22. ožujka 1903. u Budimpešti na trgu »slobode«. – Izdala knjižara »Népszava« (glas puka) u Budimpešti. 2. Prosjačka blagajna (pod ovim se razumijeva okružna blagajna za potporu bolesnih poljskih radnika) – Napisao Gjuro Kelecsenyi. – Izdala knjižara (kao pod I.) 3. Besjeda ženama. Napisao Gjuro Kelecsenyi. – Izdala knjižara (kao pod I.). 4. Civilna lista, vojništvo, iseljavanje. Tri govora, držali Makso Grossmann, Desider Bokanyi i J. Weltner na pučkoj skupštini držanoj dne 30. studenog 1902. u Budimpešti u Tatter-dvorani. – Izdala knjižara (kao pod I.). 5. Pokvaritelji male djece i jednakost pred zakonom. – Govor J. Weltnera, držan na pučkoj skupštini dne 27. srpnja 1902. (Po stenografskim bilješkama). Izdala knjižara (kao pod I.). 6. Dođu (dolaze) socijalisti. – Štampano u Budimpešti. – Kramer i Erhardt, Csömöri ut. br. 28. 7. Što su socijalni demokrati. – Izdaje uprava »Novej Doby« (Nova doba) u Budimpešti IV. Ranolder utcza br. 13. vrata broj 1. d. Dne 29. svibnja 1903. stigla iz Budimpešte na Ivana Kolarića vođu ovdašnjih socijaldemokrata pošiljka sadržavajuć tiskopise pod naslovom: »Izvještaj zagrebačkih stolarskih radnika upućen VI. kongresu austrij. drvodjelskih radnika 1903«. – Smjer i sadržaj istoga tiskopisa tvori učin prestupka § 300. k. z. te je zaustavljen«.[124]

Povodom raspuštanja nedopuštenog društva *Opća radnička organizacija u Osijeku* »preduzeta je premetačina i pronađen imenik članova, koji broji 156 čl., te nešto tiskanica nikakove važnosti, a ništa što bi dokazivalo da su u savezu sa pokretačima nemira u Zagrebu.«[125]

Kotarski predstojnik iz Kravine 12. VI. 1903. javlja vel. županu varaždinskome: »Prepokorno potpisani prošao je pješice mjesta, gdje su socijalisti kao što su Preseka, Slatina i Svedruža do međe Kotara, te je

[123] DAZ. Broj 3012 – PrZV – 1903.

[124] DAZ. Broj 3012 – PrZV – 1903. – Od navedenih sedam brošura prvih šest štampano je na madarskom, a sedma na slovačkom, – napom. V. B.

[125] Izvještaj osječkog gradonačelnika banu od 6. VI. 1903. – DAZ. Broj 3254 – PrZV – 1903.

morao zatečen burom ondje i prenoćiti, pa je vlastitim opažanjem vidio, da je sve mirno te da nema niti kakove uzbuđenosti među pučanstvom«.[126]

Osječki gradonačelnik 18. VIII. 1903. izvješćuje vel. župana o socijalističkoj skupštini, održanoj u Osijeku 16. VIII: »Dnevni red bijaše: 1. Stanje i odnošaji radnog naroda, 2. što je socijalizam, 3. opće i jednako pravo glasa ... Na skupštini je posve mirno raspravljano i u govorih isticano, da se radnik mora čim bolje izobraziti, da može valjano raditi, i da je u tu svrhu nužno, da se radništvo organizira, dalje je govoreno o sveopćem izbornom pravu, slobodi sastajanja i udruživanja, te o slobodi štampe. *U govorih nije spominjana i napadana niti kr. ugar. vlada, niti naša kr. zemaljska vlada*«.[127]

Kad službeno vodstvo saziva i drži skupštine, ne govori se o onome što je u političkom i nacionalnom pogledu najaktualnije i najbitnije, a nema ni odaziva.

Socijaldemokrati su u Osijeku 18. X. 1903. održali skupštinu s ovim dnevnim redom: 1. radničko pitanje; 2. pretresivanje izrađenih pravila. Osječki gradski načelnik podnio je vel. županu 21. X. ovaj izvještaj: »Skupština, kojoj je od strane gradskoga poglavarstva prisustvovao kao izaslanik tajnik Jovan Belajčić, bila je razmjerno dosta slabo posjećena, jer je u početku bilo prisutno samo oko 50 osoba, koji je broj do konca narasao do najviše 80.

Od prisutnih bilo je najviše zidara, ostalo nadničari i nekoliko seljaka ... Skupštini je predsjedao Stjepan Kirch zidar, a perovođa je bio Stjepan Brinza zidar, dočim je kao referent fungirao spomenuti Ivan Kolarić, koji je govoreći u prvoj točki dnevnog reda nastojao najviše o tom da ono malo prisutnih seljaka oduševi za ideale »obrazovanog radništva« predstavljajući im s jedne strane očajno stanje seljačkog radništva na pragu zime, a s druge strane lijep uspjeh, koji su postigli ovomjesni zidari jedino organizacijom i solidarnošću.

Zidar Stjepan Kovačević tužio se je na poslodavce, da usuprot obećanju ne ispunjavaju utanačene pogodbe onako, kako su se pred gradskim poglavarstvom dogovorili, da ipak daju radnje stranim zidarima u akordu ... Pošto je pročitan § 30. osnove pravila općeg obrazovnog društva popravljen navodno prema otpisu visoke kralj. zemaljske vlade i bez promjena primljen – donesena je jednoglasno rezolucija, koja u prepisu pod ./. prileži«.[128]

Ta Rezolucija Socijaldemokratske javne pučke skupštine, održane 18. X. 1903. u Osijeku, sadrži između ostalog: »... Sakupljeni izjavljuju, da je veoma žalosno i nepravedno, da bivša vlada grofa Khuena Héderváry nije mogla ili bolje rekuć nije htjela uviditi potrebu naobrazbe i dobrobiti cjelokupnoga naroda ... Prigodom nastupa novog bana i novog predstojnika odjela za unutarnje poslove govorilo se mnogo o dobroj upravi.

[126] DAZ. Broj 1152 – V. Ž. – 1903.
[127] DAZ. Broj 5040 – PrZV – 1903. (Prijepis).
[128] DAZ. Prilog broju 6203 – PrZV – 1903.

U dobru upravu spada također točno i savjesno i jednako vršenje zakona spram svih državljana.

Radništvo diže svoj glas za pravom na slobodu udruživanja; i na novoj će vladi biti da na taj poziv odgovori. Ako po sudu nadležnih faktora postojeći zakoni za ispunjenje ove vitalne radničke tražbine ne pružaju dovoljne podloge, onda neka se stvore novi moderni zakoni, to je dužnost svake moderne i razumne vlade.

Da ovo pitanje ne padne u zaborav, postarati će se radništvo samo. Od sada ono ne će mirovati, dok god svoje pravo ne izvojšti.

Geslo radničkog pokreta glasi sada: »U borbu za pravo na slobodu udruživanja«.

Sakupljeni izjavljuju i zahtijevaju ustrojenje općeg radničkog obrazovnog društva, koje ima služiti za promicanje znanja i valjane naobrazbe u svakom pogledu, mi se osjećamo da smo ljudi i sinovi matere zemlje svi jednaki, pak stoga i tražimo jednaka prava za život i naobrazbu, koja nam kao ljudima i sinovom zemlje matere pripadaju i na koja imamo potpuno pravo kao i svi drugi da ga uživamo«.[129]

Takav apolitički, neutralan ton sadržan je i u štampanim pozivima za skupštinu: »Radnici i radnice! Vrijeme je, da se i mi probudimo iz stoljetnog spavanja i da pogledamo u svijetlo sunca; treba da radimo o tom, da si pribavimo čestitu, istinitu i valjanu naobrazbu, koja će nam služiti za postignuće valjanog čovječanskog opstanka«.[130]

23. II. 1904. osječki gradonačelnik šalje vladi ovaj izvještaj o socijaldemokratskoj skupštini u Osijeku od 14. II. i o štrajku radnika u tvornici Adama pl. Reisnera, koji je izbio 5. II.: »Dne 13. veljače o. g. došao je iz Zagreba Vilim Bukšek, te su ga dočekali na kolodvoru, pekar Ivan Kolarić i suradnik »Narodne Obrane« V. Wilder, te je kod potonjeg Vilim Bukšek i stanovao.

Najavljena skupština započela je u 10¼ sati do podne i trajala do ¾12 o podne, a bila posjećena od 500 ljudih i to ponajviše radnika i radnica iz tvornice Adama pl. Reisnera i zidara. Seljaka bijaše oko 25 na broju i to iz obližnjih mjesta ... Prvi je uzeo riječ Ivan Kolarić, te govorio nesuvislo o svemu i svačemu tvrdeć, da je radništvu zlo, a da će se tomu zlu doskočiti, kad se bude radništvo organiziralo i kada bude imalo svoje društvo za naobrazbu. Iza toga je uzeo riječ Vilim Bukšek, te je razlagao poučno i stvarno razvoj proizvodnje od malog obrta do veleindustrije, ali ga prisutni nisu shvatili. Iza toga je govorio o štrajkovima i rekao, da se štrajkovi kako se u najnovije vrijeme u Osijeku izazivlju, moraju osuditi, jer da je štrajk skrajnje sredstvo, kojega se smije radnik tekar tada prihvatiti, kada vidi, da nije moguće inim načinom da svoje pravo poluči, pa da ti štrajkovi dokazuju, da je radnik još na niskom stepenu kulture, da je nužno da se strukovno i politički organizira, da se počne za sve što je u zemlji, gdje živi, interesirati i osjećati kao čovjek. Zadaća strukovne organizacije jest postepeno nastojanje za umanjenje radnog vremena i povećanje plaće, a zadaća po-

[129] DAZ. Prilog broju 6203 – PrZV – 1903.
[130] DAZ. Treći prilog broju 6203 – PrZV – 1903.

litičke organizacije, tražiti sveopće izborno pravo, slobodu udruživanja i štampe, te poboljšanje zakon. ustanova za zaštitu radnika. Tvrdi da je u Austriji zabranjeno raditi u tvornicah sa fosforom. Govorio o potrebi udruživanja i *opominje štrajkajuće radnike, da se mirno i trijezno drže.* Govor... na prisutne nije učinio nikakav utisak, jer ga nisu razumjeli. Iza toga je govorio klesar Pavao Klič mađarskim, a zidar Stjepan Kovačević hrvatskim jezikom.

Sadržaj njihova govora je bio, da radništvo treba da se organizira i da se izobrazi, pa da će tada svoje ciljeve polučiti.

Nakon ovih pregovarao je Stjepan Kocijanović, radnik i kolovođa štrajkajućih radnika tvornice Adama pl. Reisnera – o odnošajima u tvornici, ali je tako bezumno govorio, da mu je predsjednik Pavao Kraker oduzeo riječ... O drugoj točki dnevnog reda: »Sveopće izborno pravo« nije raspravljano, jer je bilo već blizu 12 sati, te su pročitane pod ./. priležeće rezolucije i otpjevana radnička pjesma, a tada su se radnici mirno razišli.

Iza dovršene skupštine predstavio se je Vilim Bukšek poglavarstvenom izaslaniku gradskom kapetanu Eugenu Gayeru i saopćio, da će poći istoga dana među štrajkajuće radnike Adama pl. Reisnera, da se o njihovim željama informira i tada posjetiti tvorničara Adama pl. Reisnera, pa nastojati, da dođe do sporazumka između tvorničara i radnika.

Isti je bio 14. o. mj. među štrajkajućim radnici sa Ivanom Kolarićem, a drugi dan 15. veljače o. g. u tvornici i opeta među radnici, kojima je porazgovorivši se sa tvorničarom i uputivši se u prilike tvornice, savjetovao, da se vrate na posao i da mirnim putem svoje zahtjeve nastoje izvojevati. Radnici taj savjet nisu poslušali.

Dne 16. veljače o. g. je Vilim Bukšek navodno u Zagreb otputovao.

Dne 17. veljače o. g. došao je jedan dio radnika na posao u tvornici, nu preko polovice je ostalo u štrajku, te su hotjeli u društvu zidarskih radnika, danas 19. veljače o. g. napasti tvornicu i radnike »štrajkbrechere«, ali je to zavremeno osujećeno i tom zgodom 5 osoba uhićeni, koje su na tri dana redarstveno sudene.

Dne 19. veljače o. g. po podne došlo je oko 500 radnika pred gradsku kuću u nutarnjem gradu Osijeku i tražili su, da se uhićeni puste na slobodu, a pošto se nisu hotjeli mirno razići jesu rastjerani po kr. oružnicima i redarstvu«.[131]

Rezolucija, donesena na socijaldemokratskoj pučkoj skupštini, održanoj u Osijeku 14. II. 1904, zalaže se samo za uvođenje općeg jednakog i tajnog prava glasa.[132]

19. IV. 1904. zagrebački veliki župan predlaže da se odobri socijaldemokratska skupština, jer će se na njoj raspravljati samo o problemima radničke klase, a ne će biti govora o vladi najneugodnijem nacionalnom pitanju.[133]

[131] DAZ. Broj 945 – PrZV – 1904.
[132] DAZ. Prilog bro.u 945 – PrZV – 1904. (Prijepis).
[133] DAZ. Broj 1774 – PrZV – 1904.

Vlasti su odobrile u Osijeku održavanje socijalističke javne pučke skupštine u cilju proslavljanja 1 maja. U vezi s tom proslavom osječko gradsko poglavarstvo 4. V. 1904. javlja vladi među ostalim: »Dne 30. travnja 1904. došao je amo Vilim Bukšeg slagar i odgovorni urednik povremenog tiskopisa »Slobodna riječ« iz Zagreba, te je bio u društvu članovah ovdašnjeg uredništva povremenog tiskopisa »Narodna Obrana« i sazivača pučke skupštine.

Dne 1. svibnja 1904. sabralo se je u gostioni Josipa Kappla oko 800 –900 ljudih radničkog stališa svih struka i iz svih ovdašnjih tvornica. Bijaše: zidara, stolara, cipelara, krojača, mlinara, ciglara, i iz tvornice žigica i t. d. te oko 15 seljaka iz Tenja i Bijelog Brda ... Prvi je uzeo riječ Vilim Bukšeg te je u govoru istakao, da je nakon mnogo godinah – opeta ove godine dozvoljeno u Hrvatskoj i Slavoniji radnom narodu 1. svibanj slaviti, da je radni narod bespravan, da treba da traži 8 satni rad i da će tada imati 8 sati za naobrazbu i zabavu, a 8 za počinak, dalje da treba tražiti slobodu sastajanja i udruživanja i opće izborno pravo jer da je nepravda, da samo oni koji izravni porez plaćaju imaju pravo glasa a radnik koji neizravnog poreza dosta plaća – toga prava nema.

Dalje je kritizovao sklapati se imajući carinski ugovor, koji da je na veliku štetu radnog naroda i samo u probit kapitalu.

Nadalje dokazivao da je potrebna socijaldemokratska stranka, jer sve postojeće stranke u Hrvatskoj i Slavoniji ne brinu se za potrebe radnog naroda, jer da nema još zakona za zaštitu radnika kao u Njemačkoj i Francuskoj a ukoliko imamo da su samo na papiru, jer obrtni nadzornik ne vrši svoje dužnosti.

Konačno je pozvao prisutne, da svake godine 1. svibanj slave, pao na radni dan ili svetac, odnosno nedjelju, te da uvijek gornje zahtjeve stavljaju i da će s vremenom legalnim putem i radni narod do pobjede doći.

Dok je Vilim Bukšeg govorio bijahu na skupštini Dr. Ivan Lorković i V. Wilder, ali iza njegova govora odoše. Iza toga govorili su u njemačkom jeziku stolarski pomoćnik Julius Schmidt i prije spomenuti Stefan Heilman, koji su općenito govorili o zahtjevih radnika: 8 sati rada, pravu udruživanja, sastajanju, sveonćem izbornom pravu. Stefan Heilman je napadao na kapitalizam ... Nakon ove dvojice stao je govoriti nadničar Dragutin Fock, koji već dulje vremena nastoji da postane vođom osiječkih »nadničara« i nastoji iste sklonuti, da veću nadnicu od 1 krunu 60 fil., 2 krune, 2 krune 20 filira, 2 krune 40 filira – traže.

Isti je ponajprije kritizovao odluku gradskog poglavarstva, da nije dozvoljen ophod kroz Tvrđu i da nije dozvoljeno nositi natpise i zastave i tada je počeo govoriti o štrajku u tvornici Adama pl. Reisnera, ali mu je na zahtjev oblasnog izaslanika o tom predsjedatelj zabranio govoriti te nije o drugom govoriti htio.

Iza toga govorio je ili bolje rekuć čitao je hrvatski brijački obrtnik Ivan Kaisenberger govor, koji je bio sadržajem proglas glavnog odbora

socijalno-demokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji izdan ove godine u Zagrebu pod naslovom »Radni Narode« kao prilog »Slobodne Riječi«. Pasus glede ukidanja stajaće vojske i uvedenju pučke obrane nije istaknuo, te o tom uopće nije nitko govorio, doli što je Vilim Bukšeg mimogred spomenuo, da se za vojništvo polovicu poreza troši.

Zadnji govornik bijaše kipar Pavao Klič, koji je u mađarskom jeziku istakao zahtjeve socijal-demokratske stranke, te govorio za mir i red te slogu između radničkog naroda hrvatske i mađarske narodnosti.

Svi govori su prekidani sa povici: Živio, Eljen i Hoch.

Svi sabrani radnici i radnice bijahu okićeni crvenim klinčacem.

Iza toga je otpjevana radnička pjesma i svi se mirno raziđoše ...

U vojarni u nutarnjem gradu Osijeku bijaše jedna satnija ces. i kr. 78 pješačke pukovnije u spremi od 9 sati u jutro do 1/28 sati u večer.

Dana 1. svibnja 1904. nije nigdje javni mir i red po radnicih, koji pristaju uz načela socijal-demokratske stranke poremećen, te nije nigdje gradsko redarstvo, oružništvo, vojništvo moralo uredovati ...«.[134]

28. IX. 1904. zagrebački vel. župan dostavlja vladi ovaj izvještaj kraljevskog redarstvenog povjereništva iz Karlovca: »Po Stefanu Jakuliću za dan 25. o. mj. najavljena javna radnička skupština održana je isti dan u krčmi Vranešović na Baniji. Skupštinu otvorio je zidar Stefan Jakulić u 2 sata, a na istu pridošlo je oko 90 ljudi, većinom radnici.

Prvi govorio je Ivan Henč, stolar iz Zagreba. Isti spomenuo je, da plemstvo i popovi vode cijeli parlamentarni život, a radnici da su zapostavljeni. Plemstvo i popovi da navaljuju na demokrate, jer da su oni apoštoli napretka.

Nadalje je izjavio, da je vojska suvišna, da pojede sav porez a prosvjeduje proti današnjim školama, jer da uzgajaju samo gospodu.

Konačno opomenuo je da socijal-demokracija mora biti internacionalna, pošto da su svi ljudi braća, da ih ne smije dijeliti narodnost, niti vjera, koja je stvar pojedinca.

Govor završio je time, da radnici imadu nastojati, da postignu osamsatni rad te jeftine stanove i život ... Budući se za riječ nitko više prijavio nije, to je predsjedatelj Jakulić skupštinu zaključio naglasiv, da je u Karlovcu vojništvo za to da pazi na radnike.

Skupština završena je već prije 3 sata po podne, a kroz cijelo vrijeme skupštine vladao je mir i red. Skupštinari rastali su se posve mirno kako su se i sastali«.[135]

Usprkos takvom, oportunističkom držanju socijaldemokratskog vodstva, vrhovne policijske i državne vlasti imale su sasvim krivu predodžbu o socijalnoj demokraciji, pogrešno su ocjenjivali službenu politiku vodstva, bezrazložno strahovali pred akcijama kojima ono upravlja i sprečavali onu štampu i one organizacije koje su dirigirane sa strane toga vodstva.

[134] DAZ. Broj 2023 – PrZV – 1904.
[135] DAZ. Broj 3893 – PrZV – 1904.

Varaždinski načelnik 21. IV. 1903. javlja vladi: »Iz iskaza svjedoka proizlazi, da su se demonstranti iz Novog Varoša, Biskupečke ulice dogovarali, da će u grad, gdje ima više novaca i da su po tom demonstracije isprva lokalnog značaja, sada već postale generalnog karaktera, po čemu slijedi, da je vodstvo istih preuzela sada socijal-demokratska partija«.[136]

Pred prvim majem vlasti su očekivale velike pokrete i tražile vojničku pripravnost u nekim gradovima naročito onih provincija, gdje je došlo do seljačkih pobuna.[137]

Ban je 3. IX. 1903. izdao nalog vel. županima, a ovi 6. IX. kotarskim predstojnicima, da se »imade najbudnije bditi nad radom i gibanjem socijaldemokrata i domaćih i stranih, a naročito ... na kolovođe Vilima Bukšega i Vitomira Koraća«.[138]

30. IV. 1904. Predsjedništvo zemaljske vlade upućuje Trinaestom Zbornom zapovjedništvu u Zagrebu ovaj zahtjev: »Pošto predleži bojazan, da bi sutra dne 1. svibnja t. g. u ovogradskom području moglo doći do izgreda, za ugušenje kojih eventualno ne će dostajati ovogradsko redarstveno osoblje čast mi je doknadno k jur telefonskim putem stavljenoj zamolbi, službouljudno zamoliti S. z., da izvoli shodna odrediti, da se dne 1. svibnja t. g. počam od 7 sati u jutro do 2 sata po podne drže u pripremi (Bereitschaft) dvije satnije pješaka u ovdašnjoj Rudolfovoj vojarni, a istoga dana od 2 sata po podne do opoziva, da se stave u pripremu tri satnije pješaka u Rudolfovoj vojarni, a jedna satnija u dvorištu grad. redarstvene zgrade u Petrinjskoj ulici«.[139]

Osječki gradonačelnik 28. II. 1903. izvješćuje vel. župana: »Zidari, tesari i crijepopokrivači podnijeli su jur kod ovoga gradskog poglavarstva pravila za osnutak društva, nu ista još nisu proučena, *te dok to bude predložiti će se Vašoj Presvijetlosti sa prijedlogom da je visoka kraljevska zemaljska vlada ne potvrdi*«.[140]

23. IV. 1903. podban saopćava varaždinskom vel. županu »da kraljevska zemaljska vlada odjel za unutarnje poslove nije obnašla dozvoliti ustrojenje »zemaljsko-pomoćničkog društva za naobrazbu i podupiranje bolesnika, nemoćnika, njihovih udova i siročadi« u Varaždinu«.[141]

Banovom odlukom od 25. IV. zabranjen je Svibanjski spis za 1903.[142]

Na osnovi policijske prijave, da u Osijeku *Opća radnička organizacija* funkcionira bez odobrenja vlasti, osječko gradsko poglavarstvo donijelo je 3. VI. 1903. ovu odluku o raspuštanju te organizacije: »Obavljenimi kaznenimi redarstveni izvidi ustanovljeno je, da je ova prijava istinita, da u Osijeku postoji društvo »Opća radnička organizacija

[136] DAZ. Broj 1965 – PrZV – 1903. 6-14/1063
[137] DAZ. Broj 2172 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 2176); 6-14/1063.
[138] Izvještaj kotarskog predstojnika iz Pregrade od 2. X. 1903. – DAZ. Broj 5888 – PrZV – 1903.
[139] DAZ. Broj 1912 – PrZV – 1904.
[140] DAZ. Broj 1058 – PrZV – 1903. 6-15/310
[141] DAZ. Broj 827 – V. Ž. – 1903.
[142] DAZ. Broj 812 – V. Ž. – 1903.

u Osijeku«, da isto društvo ne ima po visokoj kr. zemaljskoj vladi, odjelu za unutarnje poslove potvrđenih pravila, pa se stoga *u smislu § 24. carskoga patenta od 26 studenoga 1852.* o društvima određuje rasutak rečenog društva i obustava svih skupštinah i sjednica, koje su ponajviše držane u Gostioni Gustava Fleitza u Gor. gradu Osijeku Duga ulica br. 98 i to pod prijetnjom posljedicah označenih u § 297 k. z. odnosno u §§ 286 i 288 k. z. ...«[143]

Kriva nacionalna politika socijaldemokratskog vodstva nije mogla da skrši i da uništi borbenost radničkih masa i da ih skrene u oportunističke vode. Nasuprot držanju i direktivama svojih vođa, proletarijat Hrvatske je pravilno reagirao i odigrao pozitivnu ulogu u stranačko-političkom životu svoga naroda i njegove borbe za slobodu. *»... ondašnji pokret masa imao je karakter borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja ... i socijalistički radnički pokret je sasma pravilno uzeo najaktivnije učešće u toj borbi«.*[144]

Iz dokumenata, objavljenih u poglavlju *Radnici*, vidi se kako su se radništvo i radnička omladina i u većim gradovima i u provinciji požrtvovno i odlučno borili u prvim redovima narodnoga pokreta za slobodu i zajedno sa seljaštvom sačinjavali najodlučniji, najprodorniji dio pokreta.

Značajna je, međutim, činjenica, koja se može konstatirati na osnovi arhivskih i drugih dokumenata, da su u suprotnosti sa politikom službenoga vodstva i pojedini evidentirani funkcioneri i poznati socijalisti, pa i neke organizacije (naročito na selu) i listovi zauzimali pravilno držanje prema narodnome pokretu i sudjelovali u borbi za nacionalno oslobođenje Hrvatske.

Takvo držanje pojedinih socijalista i socijalističke štampe naročito je došlo do izražaja poslije hapšenja oportunističkih vođa (Koraća 15. V. i Vilima Bukšega 18. V. 1903), čime je bilo onemogućeno njihovo negativno djelovanje u pravcu smirivanja i sprečavanja učešća socijaldemokrata u borbi za nacionalnu slobodu. Nisu bez interesa ovi izvještaji policijskih vlasti o aktivnosti pojedinih socijaldemokrata.

Kotarski predstojnik iz Osijeka 10. III. 1903. javlja vel. županu: »Na rad socijal-demokratske stranke u Dalju, upozoreni su ponovno svi načelnici, naročito susjedni u Erdutu. Almašu, Bijelom Brdu i Tenju«.[145]

Rudnay javlja 26. V. 1903. iz Pešte banu Khuenu u Zagreb, na mađarskome: »Četrdesetgodišnji Kolarić, član socijalističkog partijskog vodstva u Zagrebu, s drugom dvojicom, jednim od 28 a drugim od 30 godina, sinoćnjim vlakom nosi tri kofera buntovnih spisa u Zagreb, danas ujutro će onamo stići, ali postoji mogućnost, da će se iskrcati na prethodnim stanicama«.[146]

Kotarski upravitelj iz Dvora podnio je državnom odvjetništvu 6. VI. 1903. ovu prijavu protiv radnika Josipa Špitznagla zbog socijalističke

[143] DAZ. Prilog broju 3254 – PrZV – 1903.
[144] Tito, *Referat na Petom kongresu*, str. 6.
[145] DAZ. Broj 1277 – PrZV – 1903. 6-15/310.
[146] DAZ. Broj 2955 – PrZV – 1903. 6-15/310.

propagande: »Danas od jedne povjerene osobe saznao sam, da Josip Špitznagl žitelj iz Unčana u svojoj kući češće drži sastanke, čitajuć poznatima socijalističke novine i ine brošure, a u najnovije vrijeme počeo je dozivati k sebi i ljude iz udaljenijih mjesta, tumačeć naravno na svoj način političku situaciju a i razlažuć im socijalističke ideje, snubi nove pristaše ove pogibeljne sljedbe. Čim sam ovo doznao – uz asistenciju od dva oružnika, – otputovao sam u Unčane, te sam obavio premetačinu u njegovoj kući«. Tom prilikom pronađen je priličan broj radničkih i opozicionih listova i brošura, a agitator uhapšen.[147]

27. lipnja 1903. podžupan iz Bjelovara naređuje kotarskom predstojniku Maraviću u Koprivnici da odredi potragu za mladićem, koji je u Druju širio brošuru *Dolaze Socijalisti*, a samu brošuru na poštanskim uredima da zaustavi.[148]

Resto del Carlino 28. VII. 1903. piše: »Policija nastavlja kućne premetačine, dosljedne sekvestre dinamita i uapšenja kompromitovanih ili sumnjivih osoba. Ustanovilo se, da je sav konfisciran dinamit tako zvani dinamit Nobel, a to bi dokazalo, da se tu radi o velikoj i složnoj organizaciji; iz ogromnog mnoštva dinamita, koji je do sada konfisciran, razumijeva se, da se pripravljao atentat u velikoj mjeri ... Apsolutno je neistinito, da je prvi uapšenik, kovač Stiplošek, išta priznao, on je samo izjavio, da mu je dinamit, nađen u njegovoj kući, služio za njegov rad.

Po uapšenju četvorice poglavica socijalista u Požegi, drži se, da je namišljeni atentat dinamita morao biti izveden na temelju sporazuma stranke prava i socijalističke. Policija pak nije još dala nikakvih informacija u tom smislu, već je samo izjavila, da je uapšenje četvorice socijalista u Požegi slijedilo radi raspačavanja revolucionarnih proglasa«.[149]

Vel. župan Imbro Hideghethy izvješćuje iz Vukovara 27. XII. 1903. vladu: »Budnim okom moram da pratim i rad onih socijalista u selima vukovarskog kotara, što bi radi zemlju da dele, koji javne govore političke naravi shvaćaju na svoj način i znadu da nanesu dosta neprilika oblastima oko uzdržanja javnoga poretka kao što no to jasno dokazuje godina 1897., kada je, osim nekoliko sela, ceo vukovarski kotar bio usljed socijalističkog rovarenja pobunjen«.[150]

Izvješćujući 6. II. 1904. kotarsku oblast u Krapini o nezadovoljstvu naroda u Sv. Križu općinski poglavar piše: »Mnogi mniju, da veliku razdraženost prouzročuje trgovac Stjepan Pažameta, jer je on pučki vođa. Taj čovjek imade posebne nazore o životu, nazore, koji su natrušeni uveliko socijalizmom«.[151]

[147] DAZ. Prilog broju 3300 – PrZV – 1903.
[148] Faksimil ovoga naređenja nalazi se u Povijesnom muzeju Jugoslavenske akademije u Zagrebu, u Zbirci Pokret 1903.
[149] *Glasovi strane štampe ...*, str. 203.
[150] DAZ. Broj 7181 – PrZV – 1903.
[151] DAZ. Prilog broju 632 – PrZV – 1904.

Prema izvještaju kotarskoga predstojnika vladi od 11. II. 1904.: »glavni vođa cijeloga pokreta je Stjepan Pažameta, mladi od 25 godina trgovčić ... pa jer ljudi ne će proti njemu iskazivati, ne može mu se ništa dokazati«.[152]

Od posebnog interesa su izvještaji policijskih vlasti o socijalistima – Amerikancima. Tako kotarski upravitelj iz Jaske javlja 14. II. 1904. zagrebačkome vel. županu: »Već od prilike tri mjeseca počeli se vraćati kući hrpimice žitelji ovog kotara koji su se iselili u Ameriku zarade radi. – Ti dolaze kući opojeni socijalističkim i anarhističkim idejama, a krom toga su oboružani amerikanskim samokresima«.[153]

Naročita pažnja vlasti polagana je na rad socijalista među vojnicima. Trinaesto zborno zapovjedništvo u Zagrebu još 14. III. 1903. na osnovi jednog upozorenja ministarstva rata iz Beča o socijalističkoj i radikalno-nacionalnoj propagandi u vojsci, – poziva hrvatsku vladu, da preko svojih organa motri na takvu agitaciju.[154]

U vezi s time je vlada 23. III. 1903. uputila ovu okružnicu svim velikim županima i zagrebačkom gradonačelniku: »Povjerljivo! Glasom dopisa c. kr. 13. zbornog zapovjedništva u Zagrebu od 14. ožujka t. g. br. 434/II pokazalo se je u posljednje vrijeme jače nastojanje socijalističkih elemenata svoje razvratne ideje raširiti među vojskom, naročito među pričuvnici, koji se imadu pozvati na djelatnu službu kao i u vojarne kriomčariti brošure razvratnog sadržaja, kako bi se time zapt i dobar glas vojske potkopao te njezina potpuna pouzdanost uzdrmala. Nadalje je primjetilo rečeno zborno zapovjedništvo, da se prema prispjelih mu obavijestih, agitacija među vojništvom nastoji sada putem posebnih pouzdanika prema stanovitoj osnovi i u velikom opsegu započeti.

Poziva se stoga P. V. savezno sa ovostranimi otpisi od 13. III. 1895. br. 1094 pr. te od 20. IV. 1895. br. 1747 pr., da izvoli shodno i strogo *povjerljivo* uputiti područne si oblasti, kako bi pripazile na taj pokret te kako bi vojničkim zapovjednikom prigodom njihovih izviđenja u tom pravcu, najspremnije na ruku išle.

Eventualne Presvijetlosti (Velemožnosti) Vašoj prijavljene opažaje neka izvoli Vaša Presvijetlost (Velemožnost) bezodvlačno ovamo izvijestiti«.[155]

Zagrebačko poglavarstvo 6. VIII. 1903. izvješćuje vladu: »Povjerljivim putem došlo mi je do znanja, da je Franjo Hedrich, pećar, stanujući na Ciglani, gorljivi pristaša socijaldemokratske stranke, dne 3. o. mj. razgovarao na Ciglani sa nekojimi vojnici ovdješnje posade i to onima od 79. pješačke pukovnije.

Uz Hedriha bilo je prisutno više nepoznatih civilista, a razgovor se vodio oko vojnih osnova, te je Hedrich vojnicima rekao, da će ih vojna

[152] DAZ. Broj 713 – PrZV – 1904.
[153] DAZ. Prilog broju 905 – PrZV – 1904. (Prijepis).
[154] DAZ. Broj 1294 – PrZV – 1903. 6-15/310.
[155] DAZ. Broj 1294 – PrZV – 1903. 6-15/310.

uprava, ako sabor ne dozvoli novaka, zadržati u službi i do nove godine, ako ne dulje.

Na vojnike je ta Hedrichova izjava veoma nepovoljno djelovala, te su svome nezadovoljstvu dali jasna izraza, a osobito se je u tom isticao jedan vodnik i jedan desetnik, koji su naročito izjavili, da će u onom slučaju, budu li dulje od propisana roka morali služiti, svojim pretpostavljenim uskratiti poslušnost.

Nema dvojbe, da će socijalisti na ovaj način kako Hedrich i u buduće buniti vojnike, što bi naročito u ovo doba, gdje se lako može desiti, da budne potreban vojnički brahij bilo od velike pogibelji, pa bi se tome moralo stati na put«.[156]

Zagrebačko gradsko poglavarstvo izvješćuje 6. IX. 1903. vladu o socijal-demokratskoj propagandi među vojnicima: »Povjerljivim putem saznao sam, da se kod pekara Petra Vrkljana, koji ima naprotiv Rudolfove vojarne u Ilici pekarnu i ograničeno točenje rakije sastaju često vojnici sa radnicima, koji su pristaše socijal-demokratske stranke ... Pošto se u posljednje vrijeme pokazala očita i opća tendencija socijaldemokrata, da svoje ideje popularizuju među vojništvom, pa da med njim nađu što više pristaša – držim da ni ovi sastanci kod Vrkljana nisu slučajni, već da se i tu radi o sistematskoj agitaciji«.[157]

U kolikoj mjeri službeno vodstvo stranke nije bilo u stanju da nametne svoju oportunističku politiku socijalističkome pokretu vidi se, između ostalog, i po pisanju stranačkoga organa *Crvene Slobode*. Usprkos nastojanju vodstva u tom listu objavljivani su i članci koji su zastupali borbeno, revolucionarno stanovište prema rješenju nacionalnoga pitanja, a takva agitacija imala je naročitoga uspjeha na selu, jer je list imao poseban prilog za seljake.

Zbog toga je *Crvena Sloboda* bila jedan od najvećma progonjenih listova u godini 1903 i 1904. Predsjedništvo zemaljske vlade još 17. II. 1903. poziva sve županije »... da se shodnim načinom nastoji na put stati širenju lista »Crvena Sloboda«, *a osobito seljaštvu namijenjenoga priloga toga lista*«.[158]

15. V. 1903. zaplijenjeno je u Osijeku 40 primjeraka *Crvene Slobode* broj 2 od 15. V.[159] – »Pošta je pregledana, te su samo listovi *Novi list* i *Crvena sloboda*, koji *sada dolaze frankiranim listovima* (znači u zatvorenim kuvertama, napom. V. B.), zaplijenjeni«.[160]

20. VI. 1903. zaplijenjena su u Popovači dva primjerka *Crvene Slobode* broj 3 od 10. VI,[161] – 19. VI. 1903. konfiscirano je 70 primjeraka

[156] DAZ. Broj 4719 – PrZV – 1903. 6-15/310.
[157] DAZ. Broj 5412 – PrZV – 1903. 6-15/310.
[158] DAZ. Broj 615 – PrZV – 1903. 6-15/310.
[159] Prilog broju 2489.
[160] Izvještaj kotarskog predstojnika iz Koprivnice od 18. V. DAZ. Prilog broju 2758 – PrZV – 1903.
[161] DAZ. Prilog broju 3618 – PrZV – 1903.

Crvene Slobode broj 3 od 10. VI., poslanih na adresu Ane Kovačić u Osijeku.[162]

22. VI. 1903. javlja kotarski predstojnik iz Koprivnice: »Na pošti zaustavljeni su 50 primjeraka časopisa *Crvena Sloboda* ...«[163]

Crvena Sloboda je vršila utjecaj i preko drugih listova, koji su njene članke preštampavali, a naročito preko socijalističkog lista *Narodna Riječ*, koji je 1903. izlazio u Pešti: »Taj list donosi puno vijesti iz *Crvene Slobode*«.[164]

Osječki vel. župan Levin Chavrak 22. X. 1903. izvješćuje bana Pejačevića: »Tom prigodom čast mi je podnijeti u privoju jedan primjerak radničkog lista »Crvena Sloboda« dtto Budimpešta 30. rujna 1903. broj 6.

Ovaj list vrlo jest rasprostranjen među radništvom. Rasprostranjivanju jest vrlo teško, reć bi nemoguće, na put stati, – jer svaki slijedni broj dolazi na naslov drugog radnika ili radnice, koji obavljaju raspačavanje.

Takovom krijumčarenju moglo bi se možda uspjehom na put stati, ako bi državno redarstvo u Budimpešti svakom prigodom vis. kr. zemaljsku vladu brzojavno obavijestilo o dogodičnom razašiljanju toga lista i kažnjivomu sadržaju.

Upravo gnjusavi sadržaj ovoga tiskovnisa otrovati će ne samo moralno naše radništvo i seljaštvo već i do skrajnosti ogorčati proti vladi i njenim organom«.[165]

Uz *Crvenu Hrvatsku* od ostalih južnoslovenskih socijalističkih listova najpozitivnije držanje prema Hrvatskome pokretu zauzimala je srpska socijalistička *Narodna Riječ*, koja je bila u Hrvatskoj veoma rašírena i najčešće plijenjena.

O odnosu strane socijalističke štampe (mađarske i njemačke) prema hrvatskome pokretu sačuvali su nam se u našim arhivskim spisima ovi podaci. U izvještaju osječkog gradskog poglavarstva banu od 23. V. javlja se između ostalog: »Dne 21. o. mj. zaustavljen je ovdje broj 58 povremenog tiskopisa *Volksstimme* od 21. svibnja 1903. izlazeći u Budimpešti radi članka »Schreckenherschaft in Kroatien« (»Strahovlada u Hrvatskoj«) i dopisa »Agram« (»Zagreb«)«.[166]

»Dne 4. lipnja 1903. – iznosi se u izvještaju osječkog gradonačelnika od 6. VI. – zaustavljen je ovdje tiskopis *Volksstimme* od 4. lipnja 1903. broj 63 radi članka *Das Standrecht als Beruhigungsmittel (Prijeki sud kao sredstvo smirivanja)* ... Dne 5. lipnja 1903. zaustavljen je ovdje tiskopis *Népszava* od 4. lipnja 1903. broj 63 radi članka *A gyáva (Kukavica)*«.[167]

[162] DAZ. Broj 3620 – PrZV – 1903.
[163] DAZ. Prilog broju 3688 – PrZV – 1903.
[164] DAZ. Broj 1058 – PrZV – 1903. 6-15/310.
[165] DAZ. Broj 6203 – PrZV – 1903.
[166] DAZ. Broj 2839 – PrZV – 1903.
[167] DAZ. Broj 3254 – PrZV – 1903.

Osječki gradonačelnik 13. VI. 1903. obavještava bana o zapljeni socijalističkih listova: »Dne 6. i 9. lipnja o. g. (1903) je zaustavljen povremeni tiskopis *Népszava*, i to broj 64 radi članka *Még egy pör (Još jedan proces)* i članka *A horvát kormány áldozatai (Žrtve hrvatske vlade)*, a broj 65 radi članka *A horvátországi rémuralom (Strahovlada u Hrvatskoj)*. Dne 11. lipnja 1903. zaustavljen je ovdje povremeni tiskopis *Volksstimme* broj 66 radi članka *Wieder ein Prozess (Opet jedan proces)* i *Aus Kroatien (Iz Hrvatske)*.«[168]

25. VI. »zaustavljen« je *Volksstimme* broj 72 od 25. VI. zbog članka: *Drugovi pripremajte se* i *Nemiri u Hrvatskoj*. 26. VI. je zaplijenjen i 72 broj peštanske *Népszava* zbog uvodnika identičnog s onim u Volksstimme *(Pripremimo se)*.

3. VII. zaplijenjen je u Osijeku 74 broj *Volksstimme* zbog članka *Novi ministar predsjednik je umobolan* i *Iz Hrvatske*.[169]

U vezi s manifestom austrijskih Hrvata, u kome se traži sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije, socijalistički *Arbeiter Zeitung* 29. svibnja 1903. piše: »Bez sumnje je istinito, da bi združenje Hrvata u jednu državnu zajednicu više odgovaralo pravu naroda, da sami svojom sudbom odlučuju, nego li ovo komično razdvojenje, u kojem je Hrvatima zabranjeno, da se bave hrvatskim stvarima«.[170] Arbeiter Zeitung je objavio u toku 1903. još nekoliko manje ili više pozitivnih članaka ili dopisa o hrvatskom pokretu.[171]

Na završetku razmatranja o službenoj politici vodstva objavljujemo u cijelosti ovaj zanimljiv izvještaj o sumarnoj djelatnosti socijaldemokratske stranke u Zagrebu u godini 1903, koji izvještaj je Zagrebačko gradsko poglavarstvo uputilo predsjedništvu zemaljske vlade 1. II. 1904: »Na zamolbu natkapetana kr. ug. državnoga redarstva u Budimpešti saopćio sam istome glede socijaldemokratskog pokreta u Zagrebu u godini 1903. slijedeće:

»Godina 1903., koja je u Hrvatskoj rodila pokretom opozicionalnih stranaka za financijalnu samostalnost kraljevina Hrvatske i Slavonije nije ostala bez utjecaja i na socijalnu demokraciju, pače ispočetka se opažalo, da su socijaldemokrati veliki dio organizacije pokreta preuzeli na se. Oni su odmah na početku priključili se u tom pitanju građanskim opozicionalnim strankama znavši u ovih pobuditi interes za pitanje o militarizmu, tako te su i građanske stranke na nebrojenim svojim skupštinama pobijale vojne osnove i to ne samo sa stanovišta svojih programa već sa načelnog stanovišta proti militarizmu, što ga ispovijedaju socijaldemokrati. Kroz tu koaliciju u prošlogodišnjem pokretu sa građanskim strankama polučili su oni i med ovima ugled, kojeg dosada nisu imali, pače ima sada jedno krilo opozicije zvano realističnom strankom, koje gotovo u svakom političkom i socijalnom pita-

[168] DAZ. Broj 3435 – PrZV – 1903.
[169] DAZ. Broj 4011 – PrZV – 1903.
[170] *Glasovi strane štampe* ..., str. 15.
[171] Isporedi na istome mjestu.

nju radi bok uz bok socijalne demokracije. Time se je znatno proširio i terrain socijaldemokracije, koja je ponešto zahvatila korijena i u inteligentnim slojevima pučanstva pa i među akademskom mladeži. Pokret prošlogodišnji dao je socijaldemokratima prilike, da se po čitavoj zemlji organizuju, što im je u dobranoj mjeri i uspjelo tako te se med njima sad snuje i o tom, da kod budućih saborskih izbora stupe u borbu postavivši u više kotara svoje kandidate. Agitaciju i propagandu vrši socijalna demokracija kao uvijek tako i godine 1903. skupštinama i štampom, a navlastito brošurom – pri čem joj osobito izdašno pomaže jugoslavenska socijaldemokratska organizacija u Budimpešti, kojoj je vođa Milorad Popović. Sukoba sa zakonom može se prošle godine zabilježiti samo jedan slučaj, a tiče se vođe socijaldemokrata Vitomira Koraća, proti kojemu je ovih dana pred ovdješnjim sudbenim stolom vođena glavna rasprava radi prestupka smetanja mira, počinjenoga pisanjem nekih članaka u listu »Crvena Sloboda«, što izlazi u Budimpešti, te raspačavanjem brošure Dra. Potočnjaka »Kako se drži .....«. Osuda ali još nije proglašena.[172]

Javnih skupština arangirala je stranka u Zagrebu prošle godine 14 i od tih je jedna bila zabranjena, dok nijedna od njih nije raspuštena. Veći dio onih skupština raspravljao je o strukovnim radničkim pitanjima, dok je ostali manji dio bio posvećen političkim pitanjima. Istaknuti je osobito, da su socijaldemokrati gotovo listom prisustvovali velikoj javnoj skupštini sviju opozicionih stranaka 11. ožujka 1903., u kojoj su oni vodili veliku riječ a koja se skupština ima smatrati inauguracijom prošlogodišnjeg pokreta i nemira.

Što se tiče radničkih udruženja, istaknuti je kao i lane, da se i prošle godine nije dozvolilo ustrojiti nijednog takvog udruženja ili strukovne organizacije. Ukoliko ipak takove strukovne organizacije de facto postoje, biva to sve potajno.

Kao što se stranka u političkom pogledu prošle godine ponešto ojačala, tako ona i u socijalnom radničkom pitanju bilježi znatan uspjeh, a to vrijedi osobito za radnički pokret glede povišice plaće i skraćenja radnog vremena, te je u tom pogledu vodstvo socijaldemokratskog radništva vrlo žilavo radilo. U svem je bilo organizirano 6 strikea, i to: strike soboslikarskih radnika, koji je trajao 3 tjedna, strike kolara, koji je trajao 2 tjedna, strike tesara, koji je trajao 3 tjedna, partielni strike vojničkih krojača, koji je trajao oko 3 tjedna, strike postolara, koji je trajao kojih 2 tjedna i strike zidarskih radnika, koji je trajao preko mjesec dana. Svi ovi strike-i imali su svrhu, da se iznudi povišenje plaće i skraćenje radnog vremena, pa su i svršili nagodom uz djelomičan uspjeh radnika, jer su postigli budi jedno budi drugo, a zidarski strike jedno i drugo, samo je strike postolarskih radnika ostao bez svakog rezultata, a razlog tome leži ponajviše u neopravdanosti strike-a te lošem vodstvu. Strike-i prošli su mirno te radništvo nije ni jednom

[172] Korać je konačno osuđen na 10 mjeseci zatvora zbog nekih svojih članaka, objavljenih u *Crvenoj Slobodi* godine 1902. (Napom. V. B.).

prigodom dalo povoda intervenciji redarstva. Broj krzmajućih radnika ne može se navesti, jer obrtna oblast nije o tom vodila evidencije. To sam si smatrao dužnošću visokom predsjedništvu ovime izvijestiti.«[173]

3.

SVEUČILIŠNA I SREDNJOŠKOLSKA OMLADINA

a) Studenti

Kao i u svim ranijim nacionalno oslobodilačkim pokretima hrvatskoga i srpskoga naroda – školska omladina se i godine 1903/4. zajedno s pukom zdušno i požrtvovno borila za slobodu Hrvatske.

Glavna aktivnost studenata razvijala se u Zagrebu, gdje su oni u svima demonstracijama i borbama s mađaronskim vlastima igrali veoma značajnu ulogu. O djelatnosti slušalaca zagrebačkog sveučilišta, ponajviše pravnika, u provinciji, pa i na selu sačuvali su nam se u arhivskim spisima ovi podaci.

Predstojnik kotara Križevci 23. IV. 1903. izvješćuje vladu o hapšenju studenata-agitatora: »Već od jučer 22. travnja 1903. zujio je glas, da se u gradu Križevci i u kotaru Križevačkom nalaze neki zagrebački pravnici, koji noću obilaze sela i pozivaju narod na prijateljske dogovore, kojom prilikom potpisuju izjavu za financijalnu samostalnost.

Danas u 4 sata poslije podne uhićeni su po kr. kotarskom pristavu Graffu uz asistenciju dvojice žandara prije takova navodnoga dogovora u selu Tučeniku upravne općine Sv. Ivan Žabno, župe Gradec pravnici Milan Dečak iz Zagreba i Krešimir Greguranić iz Cugovca općine Farkaševac.

Ova dvojica obišli su danas sela Buzadovec i Tučenik (župa Gradec) a jučer selo Cugovac općine Farkaševac također župe Gradec u kojem potonjem selu navodno sudjelovao je i pravnik Dragutin Grdinić iz Križevca.«[174]

Isti kotarski predstojnik 27. IV. 1903. izvješćuje bana: »Savezno sa ovostranim smjernim izvještajem od 23. travnja 1903. broj 21 pr. uslobođujem se Vašem Preuzvišenom Gospodstvu u svoj smjernosti izvijestiti, da su uhićeni đaci Milan Dečak i Krešimir Greguranić, nakon višesatnog potanjega obavljenoga preslušanja, prigodom kojeg su njima i oduzete izvorne resolucije, stvorene na skupštini u selu Cugovcu, općine Farkaševac, kotara bjelovarskog, ovostranom presudom od 26. travnja 1903. radi skitanja po kotaru bez putnih ispravah lih u svrhu sazivanja skupština bez znanja oblastih presuđeni svaki na kazan zatvora od tri dana, na izgon iz križevačkog kotara za vrijeme od deset godina, i na otpravak u zavičaj pod sigurnom pratnjom«.[175] U istome kotaru

[173] DAZ. Broj 566 – PrZV – 1904.
[174] DAZ. Broj 1998 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[175] DAZ. Broj 2079 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2083).

je potkraj travnja 1903. uhapšen i »slušatelj filozofije Grdinić iz Križevca ... radi sakupljanja potpisa i agitacije za financijalnu samostalnost u selu Cugovcu i okolici«.[176]

28. IV. 1903. vel. župan iz Bjelovara javlja banu: »U Cugovcu (kotar Križevci) održavaše đaci sa 40 seljaka skupštinu za samostalnost financija, kojih je ali rezolucija uhićena, te se kod priloženih spisa nalazi. Skupštine, koje su isti đaci u istu svrhu htjeli u Tučeniku i u Poljani održavati, osujećene su time, što su odnosni đaci pravodobno uhićeni ... Zatim je istaći, da su zagrebački đaci putujući iz Zagreba u Križevac odnosno Gradac, mimoišli stanicu kolodvorsku u Zagrebu, već iz Zagreba pješke putovali do Dugog sela te tek u Dugom selu unišli u vlak do Križevca«.[177]

Kotarski predstojnik iz Broda javlja banu 29. V. 1903: »Na pošti u Oriovcu zatečen je 28. ovog mjeseca list sumnjiv, da sadržaje zabranjene proglase. Otvorenjem omota ustanovilo se je, da je u njem list, što ga piše pravnik Juraj Čenan svom ocu Nikoli u Oriovac, a iz kojeg je vidljivo da je i pisac htio zabranjenih proglasa u Oriovac slati, al ih nije mogao dobiti. U listu potiče na bunu, jer da *treba proti Magjarom silu upotrebiti* i konačno preporuča ocu, da taj list dade dalje čitati«.[178]

Bjelovarski vel. župan 14. II. 1904. izvješćuje bana, kako *»sveučilištar Luka Šoški«*, i njemu slični huškari i agitatori »otvoreno od sela do sela idu i pučanstvo na otpor proti oblastima (vlastima) nagovaraju«.[179]

Istragom o pobuni u Samoboru od 10. IV. 1904. »ustanovljeno je, da su neki đaci iz Zagreba zalazili naročito u selo Strmec i Orešje, a bit će i u druga sela, te držali tu sastanke i dijelili neke novine«.[180]

U suprotnosti s držanjem višega klera i vrhovnih poglavara katoličke crkve, u pokretu iz godine 1903/4. uzeli su aktivnog učešća i neki sjemeništarci. Državno odvjetništvo iz Osijeka 14. V. 1903. izvješćuje nadodvjetništvo u Zagrebu kako ga je vel. župan virovitički obavijestio »da su u Đakovu na pošti zaustavljene pošiljke adresirane na Juraja Šušnjaka, i pismo adresirano na Antona Baslera, obojica teologi u biskupskom sjemeništu u Đakovu, u kojoj pošiljki odnosno pismu da se nalaze primjerci poznatih tiskopisa u Baselu navodno tiskanih ... Pismo gore spomenuto (proviđeno potpisom *iguman*) skroz je političkog sadržaja ... Ne znajući za uslijedivšu na pošti zaustavu te pošiljke, odaslao je na pol sata iza redovitog prispjetka pošte u Đakovo adresat Juraj Šušnjak u latinskom jeziku brzojav na Franju Škringara teologa u Zagrebačkom sjemeništu, kojim pita zašto danas ništa primio nije«.[181]

Najaktivniji su pritom bili mladi svrzimantije, ex klerici, koji su napustili studije bogoslovije. Bjelovarski vel. župan javlja vladi 6. II.

[176] DAZ. Broj 2081 (Priključeno broju 2083).
[177] DAZ. Broj 2159 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[178] DAZ. Broj 2989 – PrZV – 1903.
[179] DAZ. Broj 732 – PrZV – 1904.
[180] DAZ. Broj 2367 – PrZV – 1904.
[181] DAZ. Broj 2731 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

1904: »Exklerik Šušnjak, koji je minule godine radi širenja buntovničkih proglasa osumnjičen bio, pa je radi toga kroz neko vrijeme u Đakovu pritvoren osumnjičen je, da je i povodom zadnjih nemira u belovarskom kotaru aktivno sudjelovao time, što je po selima seljaštvo pobuđivao na neposluh i otpor proti oblastima.

Kako se taj exklerik sada nalazi u Zagrebu kao slušatelj filozofije na tamošnjem sveučilištu, čast mi je visoko predstojništvo kr. zemaljske vlade smjerno umoliti da shodna odrediti blagoudostoji, kako bi i zagrebačko redarstvo na notornog toga nemirnjaka pripazilo«.[182]

Studenti, koji su sudjelovali u zagrebačkim demonstracijama, bili su kažnjavani oduzimanjem stipendija, zatvorom i izgonom čak i na pet i deset godina.[183]

b) Srednjoškolci

Podžupan iz Vukovara 15. V. javlja banu između ostalog: »Dan-dva prije nego što su spomenute proklamacije osvanule prilijepljene na kućama, došao je u Vukovar neki mladić Albert Smodek ... koji je ovdašnju mladež naročito realce bunio i razdraživao ... Isti Smodek, nakon provedenih redarstvenih izvida, predan je ovdašnjem kraljevskom kotarskom sudu«.[184]

U pokretu sudjeluju i učenici križevačkoga zavoda.[185]

Učenici gimnazije iz Požege demonstrativno šalju brzojavni pozdrav uhapšenim učesnicima Narodnoga pokreta. Brzojav su policijske vlasti zaplijenile.[186]

23. V. 1903. osječko gradsko poglavarstvo javlja banu: »Dne 18. svibnja 1903. zatečen je po gradskom redarstvenom stražaru učenik V. razreda kraljevske realne gimnazije Viktor Rose da oštećuje poštansku listovnu škrinjicu ... a bio je u društvu s učenikom Ljudevitom Kraškovićem ...«.[187]

27. svibnja 1903. jedan od advokata uhapšenih đaka izjavio je suradniku *Neue Freie Presse* između ostalog: »Nedavno je (u Zagrebu) sedam djevojaka uhapšeno iza zadušnica za jednog ustrijeljenog čovjeka ... Na povratku pjevale su djevojke narodnu himnu ... Jedan gimnazijalac, đak VI. razreda, nije mogao mirno gledati uapšenje, već je doviknuo: »Braćo! Ne dajmo ih!« Radi toga osuđen je danas kod ovdješnjeg sudbenog stola na tri mjeseca strogoga zatvora. Njegov zatvor traje već jedan mjesec«.[188]

[182] DAZ. Broj 590 – PrZV – 1904.
[183] Isporedi *Stenografički zapisnici sabora* ... za godinu 1903. Dio I, str. 12.
[184] DAZ. Broj 2661 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[185] Isporedi izvještaj vel. župana Kukuljevića banu od 28. IV. 1903. – DAZ. Broj 2159 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[186] Vidi izvještaj vel. župana Kukuljevića banu od 16. V. 1903. – DAZ. Broj 2648 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 2710). 6-14/1063.
[187] DAZ. Broj 2839 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[188] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1903* ..., str. 69.

Vel. župan Nikolić javlja iz Ogulina 16. VI. 1903. banu Khuenu: »Na 8. o. mj. zatečen je 15 godišnji gimnazijalac Sušić, gdje je kidao proglas o prijekom sudu, te presuđen na 14 dana zatvora u kom jur sjedi«.[189]

Među demonstrantima, uhapšenim u Crikvenici noću od 21. na 22. VI., nalazi se i Mate Materljan, »istjerani gospički gimnazijalac«.[190]

Podžupan požeške županije izvješćuje 7. IX. 1903. bana: »Prije nekoliko dana imao je kr. podžupan ove županije zgodu, da Preuzvišenosti Vašoj usmeno podnese pokorni izvještaj o političkom izgredu, štono je u noći od 19. na 20. kolovoza t. g. počinjen u Požegi protiv nekojim odličnicima ovoga grada.

Nije tada bilo dvojbe o tomu, da su počinitelji tog izgreda bili ili sveučilišni slušatelji, ili pako *abiturijenti, koji upravo sada stoje pred popravkom ispita zrelosti* iz predmeta, u kojem su kod ovogodišnjeg glavnog ispita zrelosti pali.

Žalibože se mora istaknuti, da se ovi izgredi ponavljaju, a da su plod pijančevanja nekojih đaka ovdašnje kr. velike gimnazije ili većeg broja gore pomenutih abiturijenata.

Ovi se naime u novije doba povlače u noćno doba po raznim gostionama, pa u gluho doba noći počinjaju izgrede, koji imadu politički smjer, a koji ogorčavaju građanstvo, jer ono tim izgredima nije sklono te ih osuđuje, kao što je to bilo u sjednici gradskog zastupstva od 31. kolovoza o. g. naprotiv izgreda počinjenog u noći od 19. na 20. kolovoza o. g.

Noćas se je opet dogodio sličan izgred.

Abiturijenti *koji stoje tik pred popravnim zrelosnim ispitom* i to Matešić Milan, Kolarić Franjo, Čerlek Petar i Ivan vitez Hordynski zatim *petoškolac* Ibrahim Hadži Omerović te *osmoškolci* Cimerman Aleksander, Koydl Franjo, Varga Ivan i Zlatarić Vinko uz druge koji do ovog časa još nisu ustanovljeni, bacili su se u pripitom stanju noćas oko 1 sat opet na demonstriranje, te su ponajprije insultirali prolazećega ovdašnjega upravitelja državnoga odvjetništva, zatim su pošli pred stan kr. podžupana, gdje su uz razne povike »pereat i abzug« još besramne glasne riječi izustili, koje se ovdje ponavljati ne mogu, koje su pako doista žalostan znak i dokaz stepena inteligencije, na kojem se ova mladež nalazi.

Tom su se zgodom sramotnim riječima izjavljivali i o ravnatelju gimnazije ... Pokorno potpisanom pako čast je Preuzvišenost Vašu najpokornije zamoliti za visoku odredbu, da se protiv ovim đacima i abiturijentima i to protiv potonjima još prije polaganja naknadnog ispita najstrožije postupa, u svrhu da se iz javnih zavoda istrebi trulež, štono se povlači kroz srednje i visoke škole ne tražeć pravu nauku, kojom bi

[189] DAZ. Broj 3461 – PrZV – 1903. (Priloženo broju 3492 – PrZV – 1903).
[190] DAZ. Broj 3879 – PrZV – 1903.

domovini koristili nego već upotrebljujuć svaku zgodu, da demonstrira bud protiv javnim zvaničnicima, bud protiv samim svojim učiteljima«.[191]

U svom izvještaju vladi od 14. II. 1904. vel. župan iz Vukovara sumnjiči vinkovačke srednjoškolce, da su oni izvršili protumađarske »izgrede« u Vinkovcima i na kolodvoru u Ivankovu: »... stariji đaci vinkovačke gimnazije ... ne imadu upravo nikakova nadzora ni stege. Ovi pijančuju po krčmama, pohađaju pučke skupštine, i t. d.«.[192]

c) Djeca od deset do četrnaest godina

Zagrebački državni odvjetnik 17. IV. 1903. javlja državnome nadodvjetništvu: »Bivši sinoć slučajno očevicem napadaja izgrednika na kraljevskom ugarskom državnom kolodvoru, te videći kako dječurlija od 10–14 godina naprijed ide i prozore lupa, a odrasliji dalje iza njih zaostaju ...«.[193]

Kotarski predstojnik Lacko Domjanić javlja iz Zagreba 6. VI. 1903. Zemaljskoj vladi: »Učitelj Novak u Brdovcu izašao na dne 3. o. mj. po običaju u 10 sati za vrijeme odmora iz školske sobe zamijetio neobičnu tišinu u školskoj sobi među školskom djecom.

Stoga se tiho povrati u školsku sobu pa vidje gdje učenik Stjepan Majkopet čita na glas proglas zbora narodne obrane a ostali đaci ga slušaju nu čim opaziše učitelja prestade čitati.

Učitelj Novak je đaka Majkopeta ispitao odakle mu taj proglas na što mu je isti očitovao da je dan prije bio uz željezničku prugu sa krmci na paši i tamo da je na zemlji uz prugu našao dva primjerka tog proglasa, a sada da je iz znatiželjnosti to počeo đacima čitati.

Učitelj Novak oduzeo je oba primjerka od đaka Majkopeta i predao ih meni ...«.[194]

Prilikom protumađarskih demonstracija u Selcima dvanaestogodišnji dječak Ivan Brozović nabacivao se krečom na parobrod s mađarskim imenom *Magyar*. U vezi s time kotarski predstojnik iz Crikvenice izvješćuje vel. župana 28. XII. 1903.: »Spomenuti dječak uhvaćen je odmah po općinskom redaru a preslušan kod općinskog poglavarstva priznao je čin nu ne htjede izjaviti motive svoga čina niti ne htjede odati tko ga je na to naputio.

Uslijed prijave što ju je opć. poglavarstvo ovamo podneslo pozvala je ova oblast spomenutog dječaka u svoj ured gdje je kod svog prvog preslušanja ostao kod svoje prve izjave ter ne htjede nikoga odati ...« Takve dvanaestogodišnje dječarce policijske vlasti su progonile kao i

[191] DAZ. Broj 5454 – PrZV – 1903.
[192] DAZ. Broj 749 – PrZV – 1904.
[193] DAZ. Prilog broju 25 Res – PrZV – 1903. Priključeno broju 3412 – PrZV – 1903. 6-14/2070.
[194] DAZ. Broj 3337 – PrZV – 1903.

odrasle demonstrante, bacale ih u zatvor i izvrgavale raznim torturama, da bi izvukle neka priznanja od njih.[195]

Kotarski predstojnik iz Crikvenice 30. XII. 1903. javlja vel. županu o rezultatima istrage u vezi s decembarskim protumađarskim demonstracijama u Selcima: »Izvidom ustanovljeno je da su izgred počinila djeca u dobi od 12–14 godina ... Kao poticatelji ustanovljeni su Stanko Jeličić Pavlina 20 godišnji mladić zidar i Nikola Antić Perija 18 godišnji mladić zidar ter su obojica presuđena presudom od danas i to svaki na zatvor od šest dana, nadalje dječaci od 12–14 godina i to: Ivan Brozović Bogatela, Roko Brozović, Stipan Antić Dudić, Ivan Brozović Sardelija i Ivan Jeličić Ignac, svaki na redarstveni pritvor od 48 sati«.[196]

Vladin govornik Stjepan Kovačević je u Saboru optuživao škole u Hrvatskoj, da se u njima uče i pjevaju pjesme: »Udri, udri in der Stadt, mađaronom štrik za vrat«.

4.

ŽENE

Veliko, masovno, aktivno učešće žena u pokretu, a naročito seljakinja i radnica, njihovo borbeno, požrtvovno držanje u sukobima s oružanom silom nacionalnih tlačitelja Hrvatske, – svjedoči o visoko razvijenoj nacionalnoj svijesti i političkoj zrelosti goleme većine puka u Hrvatskoj. Hrabrost i neustrašivost pojedinih žena seljakinja i radnica, koje su se u nekim krajevima stavljale na čelo pokreta i o kojima govore brojni arhivski dokumenti, – upravo zadivljuju današnjega čitaoca tih dokumenata. Nikada dotle u tolikom broju žene u Hrvatskoj nisu bile zbog nacionalno-političke djelatnosti hapšene i progonjene.

U velikim demonstracijama u Glogovnici 29. i 30. IV. naročito se, prema izvještaju podžupana, isticao »ženski dio demonstranata«.[197]

Prilikom demonstracija na stanici Plase 17. V. 1903. uhapšeno je preko 30 žena. Potkraj svibnja uhvaćena je na djelu »djevojčica Ivka Škrobonja, kako na Sušaku trga proglase prijekoga suda«.[198]

Obzor u broju od 22. V. 1903. donosi u vezi s proglašenjem prijekog suda u Križevcima ovo službeno saopćenje, u kome se između ostalog kaže: »*S nadležne* strane primamo ovu informaciju, kojom se ispravljaju glasine, što su se pronijele zadnjih dana o djelovanju prijekoga suda u Križevcima:

[195] DAZ. Prilog broju 131 – PrZV – 1904.
[196] DAZ. Prilog broju 131 – PrZV – 1904.
[197] DAZ. Prilog broju 2189 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[198] Vidi izvještaj vel. župana Nikolića banu, upućen sa Sušaka 2. VI. 1903. DAZ. Broj 3098 – PrZV – 1903.

U križevačkoj okolici, u kojoj je velika uzbuđenost, naročito u selu Gračina, trgani su i mazani oglasi prijekog suda, o kojem je svijet govorio, da nije zakonito proglašen, jer da ga nije potpisao kralj, već samo ban, i da prijeki sud nije ovlašten nikoga osuditi. Oblast je izaslala u selu Gračinu opć. bilježnika Petrovića, kojega su pratila dva oružnika, da pučanstvo umiri i pouči, kako je prijeki sud zakonito određen, pa neka se čuvaju svakoga izgreda. Pučanstvo nije htjelo ni da sluša bilježnika, već je navalilo na oružnike, koji su bili prisiljeni oružjem suzbijati žestoku navalu, kod koje su najbjesnije sudjelovale ženskinje. Jedan oružnik ubo je seljaka Jakova Vukovića u bedro, a drugi prostrijelio seljaku Mišku Vukoviću nogu. Na lice mjesta dojurila je eskadrona ulana, na koju je gomila žestoko navalila kolcima, što su ih ženskinje dodavale muškarcima ... Osim njih (Jakova i Miška Vukovića) predani su prijekom sudu Vinko Vuković i dvije žene ...«.

Kad je kotarski predstojnik iz Crikvenice 20. V. došao u Bribir, da izvrši izvide u vezi s nemirima, koji su se tu dogodili 18. i 19. V., dočekala ga je demonstracija žena, o kojoj on javlja 21. V. banu ovo: »Došavši u Bribir našao sam više sakupljenih žena. Ove su me grupe pratile sa povici *Živila Hrvatska, krepala Mađarska*«.[199] I u bribirskim nemirima glavnu ulogu igrale su žene.[200]

U Fužinama prilikom demonstracija i rušenja mađarskih napisa i emblema na kolodvoru 22. V. od ukupno 51 uhapšenog »izgrednika« bio je 31 muškarac i 20 žena. »Potraga za ostalim izgrednicima se energično nastavlja, a naročito za nekim Jurom Matkovićem i *ženom Tonkom Starčević, koji su se najviše isticali*«.[201]

Kotarski predstojnik u svom izvještaju od 25. V. o nemirima u Bribiru, naročito ističe aktivnost žena. O njihovom borbenom raspoloženju i poslije nemira on između ostaloga javlja: »Čujem da žene govore: *Ovo što je do sad bilo, nije ništa prema onomu, što će tek biti, jer mi ne damo naše muževe zatvoriti*«.[202]

»Djevojke su se u zatvoru ponijele jako odlučno. Pjevale su cijeli dan, nisu htjele milosti, pa su pošle pred sud s narodnom trobojnicom«.[202a]

U svom izvještaju od 2. VI. 1903. državno odvjetništvo iz Ogulina javlja u vezi s nemirima u Hrvatskome Primorju i Gorskome Kotaru: »20. svibnja u 3 sata poslije podne, dopraćeno je pred sudbeno povjerenstvo na bakarskom kolodvoru pet ženskinja i to Vicka, Ljuba i Zora Paškvan, te Jovana Ružić i Marija Vidas s prijavom oblasnog izaslanika Domazetovića iz Hreljina, da su s množinom drugih ženskinja navalili u tamošnji općinski ured, da protjeraju opć. urednike.

Proti gornjim ženskinjama, kao i proti naknadno uhićenim ženskinjama, njih još 37 na broju, povedena je istraga radi zločinstva ustanka i određen istražni zatvor ... Kako je istragom ustanovljeno, je pobu-

[199] DAZ. Broj 2761 – PrZV – 1903.
[200] DAZ. Prilog 2761 – PrZV – 1903.
[201] Vidi izvještaj kotarskog predstojnika iz Delnica, upućen banu 24. V. – DAZ. Broj 2865 – PrZV – 1903.
[202] DAZ. Broj 2988 – PrZV – 1903.
[202a] Isporedi Ibler, *Hrvatska politika 1903*, str. 69.

dom djevojke Danice Budiselić sestre poštara Antuna Budiselića u Fužinama, 22. svibnja o. g. u 8 sati u jutro po tamošnjem kapelanu služena misa za pokojnoga Pasarića. Njezinom pobudom okićeni su bili skoro svi, koji su službi božjoj pod narodnim barjacima prisustvovali, narodnim vrpcama. Nakon službe božje pred crkvom stao je barjaktar Grga Grenko na jedan zid i povikao: »Slava Pasariću, živila Hrvatska«, a nakon toga se jedan dio tih demonstranata pod zastavama zajedno s Danicom i Antunom Budiselićem uputio prema kolodvoru. Videći to oružnici i načelnik Antun Agnesi, pohitaše prekim putem na kolodvor, nu rulja ona nije pošla na kolodvor, već se je uputila prema Liču, te ondje uzbunila narod, gdje su na trafikama odstranjeni napisi sa grbovima. Na to se Fužinarci s Ličani vratiše u Fužine i namijeniše korake ravno na kolodvor. I ljudi iz Liča (većinom žene i djeca) okitiše se trobojnim vrpcama, koje su valjda Fužinarci (Danica Budiselić) sobom ponijeli. Videći načelnik Antun Agnesi, da će rulja na kolodvor, pođe pred nje te ih zaustavi na 500 koraka kod rampe pred kolodvorom, a dotle su na kolodvoru bila 4 oružnika. Agnesi je svakako upućivao narod, koj je tražio, da se mađarski napisi na kolodvoru skinu, da se primiri i raziđe svojim kućama ... napokon je Andre Paškvan, jedan od odaslanika izjavio, da će 14 dana počekati, a ako se u tom roku ne bi napisi skinuli, da će ih narod silom odstraniti. Ponukom toga Andre Paškvana možda bi se i umirila stvar, nu kad je to massi naroda priopćeno, *stanu neke žene a naročito Tonka Starčević vikati: »ne nazad muževi, ne idemo, dok se napisi ne skinu«, a kod toga stadoše neki napise, a naročito i Danica Budiselić nekom žutom bojom mazati. Uslijed povika Tonke Starčević narod se uskomeša,* a jer opaziše da od strane Liča juri lokomotiva s jednim vagonom, u kom se je vozio jedan vod vojnika, te jer je časnik bio na samoj lokomotivi, nahrupiše kamenjem na kolodvorsku zgradu. U taj čas dohrliše vojnici, a oružnici potisnuti od svijeta ispališe pet hitaca, dočim su dva oružnika barjaktara Nikolu Starčevića iz Liča teško ranili, jer se je opro uhićenju, te kopljem barjaka zamahnuo prema glavi postaje vodnika Drageca«.[203]

U teškim varaždinskim nemirima i demonstracijama od 8. VI. 1903. sudjelovalo je *»mnogo prostih žena«*.[204]

Vel. župan izvješćuje iz Gospića 12. VI. 1903. bana: »Jučerašnji dan Tijelovo prošao je mirno – jedino opazilo se je, da je nekoliko služavkah nosilo trobojnice preko prsah«.[205]

Jedan od opozicionih zastupnika (Bresztyenszky) izjavio je u saboru 18. VI. 1903: »Al sam vidio lijepe samilosti u puku! Gdje nema muškaraca kod kuće (jer su uhapšeni, napom. V. B.), a trebalo je okapati, išle su strane žene pomagati, i tim su pokazale te žene, seljakinje – mnogo više i plemenitije čuvstvo, nego što je u mnogom našem gospodskom srcu«.[206]

[203] DAZ. Prilog broju 3177 – PrZV – 1903.
[204] DAZ. Broj 1106 – V. Ž. – 1903. (Priloženo broju 1411 – V. Ž. – 1903).
[205] DAZ. Broj 3395 – PrZV – 1903.
[206] *Stenografički zapisnici sabora...* za godinu 1903. Dio I, str. 33.

Upravitelj kotarske oblasti iz Ludbrega javlja 25. VI. 1903.: »u selu Hrastovljani opirala se Justa udova Srpak tomu, da joj se oglas (o uvođenju prijekog suda) pribija na kuću«. Zbog toga je protiv nje pokrenut kazneni postupak.[207]

Među sedam teško ranjenih vođa pobune u Kunovcu bila je i jedna žena.[208]

Prilikom napadaja na vlak kraj Fužina 24. VI. 1903. jedan željeznički namještenik prijavio je kao napadača Mariju Smudinu.[209]

Među »glavnim kolovođama« nemira u Zaboku (8. VII. 1903.) istražne vlasti pominju ženu Štefu Kušan.[210]

U samoborskoj pobuni u aprilu 1904. godine osumnjičena je sa strane istražnih vlasti da je sudjelovala »kod razbijanja i paljenja općinskog ureda Podvrh Jaga Bašić iz Molvica; zbog sudjelovanja u navali na zgradu kotarske oblasti u Samoboru optužena je Jana Koletić iz Slave Gore; u vezi s pobunom u Podvrhu osumnjičena je nadalje i Taža Mahović iz Vrhovčaka.[211]

Zbog pobune u Samoboru uhapšena je 16. IV. 1904. Taža Križetić iz Samobora, jer je »kod paleža spisa i t. d. kod kotarske oblasti sudjelovala i prala ranu jednom sudioniku«; istog dana uhapšena je i Bara Kozlin; 18. IV. uhapšena je Dora Dubrin iz Samobora, jer da je palila spise.[212]

II

OSNOVNA OBILJEŽJA PUČKOG SELJAČKO-RADNIČKOG POKRETA

1.

GLAVNI CILJ BORBE PUNO NACIONALNO OSLOBOĐENJE I OD MAĐARSKOG I OD AUSTRO-NJEMAČKOG TLAČENJA

Bjelovarski vel. župan Kukuljević šalje 22. V. 1903. banu Khuenu proglas, koji je 18. V. pronađen u selu Osijeku, župe Glogovnica, u kome se između ostalog kaže: »Samo nekoliko dana i platit će glavom izdajstvo, izdajice domovine Hrvatske, jer im ne će ostati ni kamen na kamenu stanova njihovih.

Braćo hrvatska! junački se branimo proti izdajicama domovine naše, kako su se branili i mili pradjedovi naši, ostajmo dakle vjerni unuci njihovi. Hvala svemogućem bogu imamo u našoj zemlji sve što treba

[207] DAZ. Prilog broju 3727 – PrZV – 1903.
[208] DAZ. Broj 3769 – PrZV – 1903.
[209] DAZ. Broj 3787 – PrZV – 1903.
[210] DAZ. Prilog broju 4844 – PrZV – 1903.
[211] DAZ. Prilog broju 1829 – PrZV – 1904.
[212] DAZ. Prilog broju 1829 – PrZV – 1904.

za živež i uzdržavanje pučanstva, zašto dakle da smo robovi tuđeg naroda ...«.[213]

Za razliku od hrvatskih građanskih opozicionih stranaka, koje su narodnu borbu iz godine 1903. prikazivale kao zakoniti pokret, koji je uperen protiv povrede Nagodbe i traži održavanje njenih odredaba, – puk u Hrvatskoj se bio digao da učini kraj svakoj, pa i nagodbenjačkoj podložnosti Hrvatske Mađarskoj i Austriji. Pobunjeni hrvatski i srpski seljaci i radnici zajedno s omladinom pošli su u borbu s jednim osnovnim ciljem, da definitivno prestanu da budu *»robovi tuđeg naroda«*, bilo mađarskoga, ili njemačkoga, ili ma kog drugog. Puk je dakle godine 1903/4. vodio borbu za puno nacionalno oslobođenje Hrvatske.

Otuda je osnovna parola pučkog, seljačko-radničkog pokreta bila: *»Hrvatska Hrvatima«*. Te dvije riječi ispisivane su na mjesto strganih mađarskih i njemačkih natpisa na službenim i drugim zgradama ili na pločama željezničkim. Kotarski predstojnik iz Kutine podnosi 11. V. 1903. ovaj izvještaj banu Khuenu: »Ovime u smjernosti izvješćujem Preuzvišenosti Vašoj, da je glasom izvješća općinskog poglavarstva u Ludini od 10. svibnja 1903. broj 8. res. u noći od 8. na 9. ovog mjeseca odnešena sa ondašnje željezničke stanice ploča sa napisom (mađarskim) »Pazi kada vlak dolazi«, a u noći od 9. na 10. na zgradi Franje Košina u kojoj se nalazi poštanski ured i na općinskoj stražarnici na stijeni na hrvatskoj trobojnici našao se napis »Hrvatska Hrvatima«.[214]

Kao ni ranije nikad, ustanički narod nije ni godine 1903. htio da zna ni za kakva polovična, kompromisna, nagodbenjačka, zakonita rješenja, nego se je digao da sruši, da iz korijena uništi svaku tuđinsku vladavinu nad sobom. Puk se 1903-e pobunio protiv svakog nacionalnog tlačenja, i mađarskog, i njemačkog, i talijanskog (na području Rijeke i Hrvatskog Primorja), i zagazio u krvavu borbu, da smrvi, da satre svaki trag tuđinskog gospodstva nad Hrvatskom, da poskida i spali sve mađarske zastave na hrvatskome tlu, da razbije, uništi i ukloni sve mađarske, njemačke i talijanske natpise i grbove i ostale simbole omrznute austro-mađarske države.

Što se tiče odnosa Hrvatske prema Ugarskoj, pobunjeni puk je poveo borbu s jasnim, potpuno određenim ciljem: *»Mađarska neka bude za sebe, a Hrvatska za sebe«*.[215]

Borba za puno oslobođenje od Mađarske bila je glavni i najpreči cilj hrvatskog narodnog pokreta. Zato je pobunjeni puk od samog početka nastojao da ukloni sve što je označavalo mađarsku vladavinu nad Hrvatskom ili imalo bilo kakve veze sa takozvanim zajedničkim hrvatsko-mađarskim poslovima. U tom cilju glavni napadaji bili su upereni protiv željeznica i željezničkih postrojenja, protiv pošta (željeznice i pošte nalazile su se pod mađarskom upravom), protiv žandarmerijskih postaja, protiv »zajedničkih« poreznih, financijskih i carinskih ureda, protiv

[213] DAZ. Broj 2798 – PrZV – 1903.
[214] DAZ. Broj 2496 – PrZV – 1903.
[215] DAZ. Broj 348 – PrZV – 1904.

lučkih postrojenja, protiv monopola i trafika ... Nadalje su bile izvrgnute napadajima i zgrade u kojima su stanovali mađarski željeznički, financijski i drugi činovnici. Pokret je isto tako bio uperen i protiv svih onih, koji su na bilo kakav način služili tuđinskoj, austro-mađarskoj vladavini nad Hrvatskom: premlaćivani su mađaronski saborski zastupnici, vršeni napadaji na sve domaće vlasti, razbijani prozori i demolirane zgrade u kojima su se nalazile županije, kotarska i gradska poglavarstva, sudovi, zatim kuće i stanovi mađaronskih policijskih i drugih činovnika.

Bitno je pritom, da je pučki pokret išao za potpunim razvrgavanjem svake hrvatsko-mađarske zajednice i da je uništavao svaki simbol tog zajedništva: ne samo mađarske zastave i natpise na mađarskome jeziku, (što je značilo povredu hrvatskih prava, zagarantiranih Nagodbom), nego i takozvane nijeme grbove bez natpisa, koji su odgovarali odredbama Nagodbe. I ti grbovi su trgani i uništavani sa službenih zgrada i sa škola, a na njihovo mjesto pučkom rukom ispisivano *»Ne mećite nam mađarske krune na hrvatske škole, jer ćete izgubiti glave«.*[216]

Veoma je značajna pojava, da se hrvatsko i srpsko seljaštvo između ostaloga pobunilo i protiv takozvanih *zemljišnih zajednica* u mnogome baš i zato, što ti seljaci, koji su se borili za punu slobodu i samostalnost Hrvatske, nisu htjeli čuti ni za šta, što je podsjećalo na mađarske odnose; u puku se je naime smatralo, da sve što je na bilo koji način obilježeno kao *zajedničko,* znači podržavanje ili obnavljanje omrznute hrvatsko-mađarske zajednice. U tom pogledu je od osobite važnosti poziv velikog župana Kukuljevića, upućen područnim organima vlasti 25. II. 1904, u kome se daju upute, kako da se stiša seljačka pobuna protiv zemljišnih zajednica. Vel. župan smatra da je glavna stvar ubijediti narod i suzbiti vjerovanje *»da te zajednice u kakovom savezu s pojmovima* »državna zajednica«, »zajednička vlada« ili »zajednički sabor« (hrvatsko-mađarski) stoje«.[217]

Osnovni nacionalni cilj hrvatskog narodnog pokreta, izvojevanje punog oslobođenja od Mađarske i ukidanje svake zajednice s njome – jasno su uočili i neki strani listovi. Tako *L'indépendant des Pyrénées-Orientales* od 2. VI. 1903. piše: »Dozlogrdila je Hrvatima podređenost, oni hoće da budu neodvisni i bune se proti mađarskoj prevlasti«.[218]

Antimađarski sadržaj hrvatskoga pokreta je uostalom jasno dolazio do izražaja u svima demonstracijama i pobunama diljem Hrvatske.

Nasuprot tome, antiaustrijski, protunjemački karakter hrvatskoga pokreta nije u tolikoj mjeri upadao u oči. S jedne strane zato, jer je mađarsko nacionalno tlačenje bilo neposrednije, rasprostranjenije i drastičnije, pa je stoga i otpor protiv mađarizacije bio općenitiji. S druge strane zato, jer su građanski oportunistički elementi nastojali da prikriju i zataškaju protubečki i protuhabsburški sadržaj pokreta. Uz to su neprijatelji hrvatskoga naroda nastojali da kompromitiraju hrvatski

[216] DAZ. Broj 2721 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 2808).
[217] DAZ. Broj 939 – PrZV – 1904.
[218] *Glasovi strane štampe ...*, str. 8.

narodni pokret time, što su ga na sve strane, i u peštanskome saboru, i u protuhrvatskoj mađarskoj i njemačkoj štampi lažno optuživali kao služenje bečkoj reakciji protiv slobodoljubivih i naprednih Mađara.

Kadgod su se Južni Slaveni u Habsburškoj monarhiji digli da izvoju-ju sebi slobodu i najosnovnija nacionalna prava protiv reakcionarnog mađarskog tlačenja, – mađarska vladajuća klasa bi u sav glas povikala, da su i Hrvati i Srbi, koji se bore za slobodu, nahuškani od austrijske vlade, da su sredstvo u rukama bečke kamarile i reakcije protiv mađarske slobode! To se je dogodilo i za pokreta 1903-će.

U peštanskome saboru pojedini mađarski zastupnici su u nekoliko navrata kategorički tvrdili, da je hrvatski pokret potaknut i rukovođen iz Beča. Na ponovljene takve tvrdnje zastupnika Ratkaya mađarski ministar predsjednik Széll našao se pobuđenim da na sjednici sabora od 9. V. 1903. to ovako demantira: »Ne vjerujte, gospodine zastupniče, da ovdje ima masla bečka ruka, koja visoko stoji i potajno radi; to ne stoji ni iz daleka«.[219] Opozicioni narodni zastupnik i jedan od vođa opstrukcije u mađarskome saboru B. Barabás 12. V. 1903. izjavljuje u vezi s hrvatskim pokretom: »Što je uzrok ovoj narodnosnoj bezobraznosti? To, što su oči ovih ljudi upravljene gore, te vjeruju, da je volja careva s njima ...«[220]

I *Berliner Tagblatt* od 26. V. 1903. navodi da je pokret austrofilski: »Hrvati drže ovaj čas zgodnim, da se opru Mađarima i da iskažu svoju vjernost caru i duhu predaja od godine 1848«.[221]

Londonski *Morning Post* od 29. V. 1903. u članku svog peštanskog dopisnika piše: »Okolnost, što su Hrvati u zgodan čas pritekli u pomoć austrijskim težnjama, smatra se s mađarske strane kao dokaz, da je sama Austrija priredila hrvatske demonstracije«.[222]

Rimska *Nuova Antologia* od 1. VI. 1903. piše: »Ima ih koji misle, da je kod poticanja vatre imala dio i bečka ruka, kao za odmazdu mađarske bahatosti protiv Austriji, te i zbog opstrukcije mađarskog parlamenta protiv vojnom zakonu ...«[223]

Protuaustrijski, protunjemački karakter pokreta proizlazio je iz čitavog niza stvarnih i veoma krupnih uzroka.

Prije svega svaki svijesni učesnik pokreta bio je na čistu s time, da se mađarsko nacionalno tlačenje Hrvatske i da se čitavo nagodbenjačko stanje porobljenosti provodi voljom službene Austrije, Habsburške dinastije, uz pomoć i uz zaštitu austrijske vojske i čitave sile državnoga aparata monarhije.

Za najomrznutiju osobu u Hrvatskoj, za bana Khuena, koji dvadeset punih godina nacionalno tlači i obespravljuje hrvatski narod, – bilo je opće poznato, da je eksponent bečke vlade i čovjek ličnoga povjerenja cara i kralja Franje Josipa. I u domaćoj i u stranoj štampi često se isti-

[219] Isporedi Ibler I, str. 34.
[220] Navedeno kod Iblera I, str. 36.
[221] *Glasovi strane štampe* ..., str. 4.
[222] Isto, str. 59.
[223] Isto, str. 118.

calo da je grof Khuen pouzdanik austrijskoga dvora.[224] I sam Khuen je od početka bahato naglašavao, da je on postao hrvatskim banom bez pitanja i bez privole Hrvatske, po isključivoj volji bečkoga dvora i peštanske vlade.

Strahovita mržnja, kojom je hrvatski narod mrzio Khuena, morala je obuhvatiti i onog, tko je Khuena doveo u Hrvatsku i tu ga protiv narodne volje nasilu držao kroz dva decenija. A kada je u pokretu 1903. došlo do otvorenog krvavog sukoba između naroda na jednoj i Khuena i njegovih mađaronskih vlastodržaca na drugoj strani, – za svakoga je bilo jasno, da se je u toj potresnoj borbi službena Austrija i Habsburška dinastija stavila na Khuenovu stranu, ugušujući svima silama oslobodilački pokret hrvatskoga naroda.

Protunjemačko, protuaustrijsko raspoloženje u narodu bilo je pothranjivano i neprestanim diskriminacijama, vršenim protiv Hrvata sa strane komande zajedničke carsko-kraljevske austrijske vojske, koja za sve to vrijeme provodi bezobzirnu germanizaciju i mađarizaciju u Hrvatskoj: »... U 13. vojnom zboru nema generala, koji bi poznavao hrvatski jezik. Zapovjednici hrvatskih pukovnija svi su skoro Nijemci, stožerni častnici su Nijemci, šef generalnog štopa je Nijemac, koji ne zna hrvatski ni jednoga slova. Častnici kod popunitbenih zapovjedništva većim su dijelom Nijemci. Častnici i podčastnici ne smiju imati hrvatskih posjetnica; pozive na plesove i zabave u čitaonicama ne smiju hrvatski častnici i podčastnici štampati hrvatski; ne smiju držati knjiga »Matice Hrvatske«; nije im dozvoljeno biti članom kojega hrvatskoga nepolitičkoga društva itd.; jednom riječju hrvatske čete 13. vojnoga zbora neprestano se germaniziraju i zapostavljaju na štetu hrvatstva; vojne oblasti pak ne štuju ni najmanje nagodbenim zakonom zajamčena nam prava glede imena i jezika, niti daju vidljiva izraza našemu posebnomu državopravnom položaju u monarhiji, već drže kraljevinu Hrvatsku za mađarsku provinciju. U materijalnom pogledu pak biva još i gore ... Da podkrijepimo naše navode konkretnim činjenicama, iznosimo danas samo dva slučaja, koja su se zbila ovih dana i koja jasno pokazuju, kako se postupa s Hrvatima u vojsci. Na *Rijeci* održala se dne 5. o. mj. naknadna stavnja za hrvatske mladiće iz kotara sušačkoga, crikveničkoga, delničkoga i čabarskoga. Hrvatski mladići dobivali su od stavnoga povjerenstva isprave štampane jedino mađarskim tekstom, kojih ni jedan od njih nije razumio. (Citira doslovno jednu takvu ispravu.) Dne 4. o. mj. bio je jedan podčastnik 96. pješačke pukovnije iz Karlovca na 4-dnevnom dopustu u Plešcima. Dopustnu ispravu ispostavilo mu zapovjedništvo bataljuna u Karlovcu, a tiskanica ova imala je samo njemački i mađarski tekst, dočim hrvatskomu nigdje ni traga ...«.[225]

U proljeće 1893. Radiću se na kolodvoru u Varaždinu dogodilo ovo: »Zatražim kartu, naravski hrvatski, na što činovnik zalupi vratašcima

[224] Isporedi M. Marjanović, nav. djelo II, str. 119; – i *Glasovi strane štampe* ..., str. 148.

[225] *Obzor* od 19. VIII. 1904. Navedeno kod Iblera, *Hrv. pol. 1904–6*, str. 268.

i reče njemački: ne razumijem! Ja sad glasno i odlučno rečem: »morate razumjeti«, a on, ni ne obazirući se na to, ode za svoj stol i poče tamo nešto šuškati. Sad oštro pokucam na staklo i povičem: »Izvolite mi odmah dati kartu, jer vidite, da vlak odlazi!« Blagajnik dođe k oknu, otvori ga i reče gradskom stražaru, dakako njemački, da me zatvori ...«[226]

Vojska, kojom se ugušivao Hrvatski narodni pokret za slobodu, bila je carsko-kraljevska austrijska vojska, pod njemačkom komandom i pretežno njemačkim oficirima.

Ta stvarnost je djelovala, to je hrvatski puk iz dana u dan gledao – i povukao konzekvence.

Pariški list *La vérité française* 12. VI. 1903. konstatira: »Da uspostavi red, vlada u Pešti prizvala je vojnu silu, to jest carsku vojsku ... Dovedena je vojska na regimente iz Ugarske i iz same Cislajtanije, te stavljena na raspolaganje Mađara ...«[227]

14. V. 1903. ban Khuen je izjavio *Magyar Hirlapu* između ostalog: »Banskoj vladi stoji na raspoloženje tolika vojna sila, da bi i u slučaju revolucije mogla potući izgrednike. Ljubljanski i budimpeštanski 4. vojni zbor stoji sav na raspolaganje banskoj vladi«.[228]

K tome je godine 1903. i austrijska vlada i Habsburška dinastija zauzela prema hrvatskom narodnom pokretu otvoreno neprijateljsko stanovište. Austrijski ministar predsjednik Körber, odbijajući da posreduje kod krune da se dodijeli audijencija dalmatinskim zastupnicima, izjavio je, da je car i kralj Franjo Josip tako ...*»ozlovoljen dogadajima u Hrvatskoj, da ne bi bilo podesno, kad bi on sada u tom predmetu govorio kod krune«*.[229] Za sve vrijeme pokreta bečki dvor je dosljedno radio na tome, da se borba hrvatskoga naroda za slobodu uguši u krvi, primjenom najgrubljega nasilja.

Osobit razlog antinjemačkom raspoloženju hrvatskoga puka bili su i njemački doseljenici, kojima su u Hrvatskoj davane posebne privilegije. »Uzrok tim nemirima u Vođincima – izvješćuje vinkovački kotarski predstojnik bana 1. V. 1903. – treba tražiti u davnim trvenjima i sitnim svađama između doseljenika Nijemaca i starosjedilaca, koje svađe i razmirice pomiješane sa zavišću, moglo bi se reći običan su pojav u svim mjestima, gdje ima doseljenika. Te razmirice i taj nesklad izbile su nešto jače na javu ove godine, kad se je htjelo urediti pitanje rasporeza pašarine u mjestu Vođincima za godinu 1903.«.[230] I u izvještaju kotarskoga predstojnika, upućenog iz Vinkovaca banu 17. V. 1903. ističe se da su protunjemačke demonstracije i nemiri na području njegova kotara potekli »iz odavna postojeće mržnje žiteljstva proti doseljenim Nijemcima u Vođincima ...«[231]

[226] Radić, *Hrvatski pokret 1903.* Str. 9.
[227] *Glasovi strane štampe ...*, str. 124.
[228] Navedeno kod Iblera, *Hrv. pol. 1903,* str. 38.
[229] Isporedi na istom mjestu, str. 52.
[230] DAZ. Broj 2244 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[231] DAZ. Broj 2723 – PrZV – 1903.

U takvom stanju stvari borba hrvatskoga naroda za slobodu neminovno je morala imati i antiaustrijski, antinjemački sadržaj, koji se je jasno manifestirao od samog početka pokreta. Već i takozvani skupštinski pokret, koji je izbio prvih dana marta 1903., imao je izričito i protivaustrijski pa i protuhabsburški karakter. Poput zagrebačke pučke skupštine od 11. III. narodni zborovi i pouzdanički sastanci, sazivani i održavani u provinciji, imali su kao drugu točku dnevnoga reda zauzimanje stanovišta protiv novih austrijskih vojnih osnova, koje su išle za tim, da narodima Habsburškoga carstva nametnu nove vojne terete. Inicijator takve vojne politike bio je bečki dvor, pa je ustajanje protiv tih osnova značilo otvoreno suprotstavljanje volji Beča i Habsburške dinastije.

Činjenica je, da su sazivači velike martovske skupštine u Zagrebu unijeli u dnevni red protestiranje protiv vojnih osnova na zahtjev socijaldemokrata, – ali i sa strane nesocijalističkih nosilaca pokreta, sa strane naprednih omladinaca svijesno se je ustajalo protiv vojnih planova austrijske vlade: *dizanjem svog glasa proti militarizmu* – po mišljenju te omladine – *»trebalo je prekinuti sa kabinetskom politikom i pokazati da nismo sluge Beču«*.[232]

Isto tako ne treba gubiti iz vida činjenicu da su se pučke skupštine i pouzdanički sastanci sazivali s isto takvim protuaustrijskim dnevnim redom i u onim krajevima Hrvatske gdje nije bilo socijaldemokratskog antimilitarističkog utjecaja.

I sam Khuen morao je u intervjuu njemačkom listu *Die Zeit* priznati, da postoji »animozitet proti Ugarskoj i Nijemstvu«. Da je hrvatski pokret bio i antinjemački odnosno antiaustrijski, o tome svjedoči i ovo mjesto iz te Khuenove izjave povodom zagrebačkih martovskih demonstracija: »Rezultat demonstracija je bio, ako se broja dobro sjećam, 120 polupanih prozora na zemaljskoj tiskari, poštanskoj zgradi, *Agramer Zeitungu*, orfeju, u kojemu se i njemački predstavlja. Osim prozora bile su ciljem šovinističkih demonstranata tuđe jezične table ... Što se tiče animoziteta proti Ugarskoj i Nijemstvu, odgovor je lak. Šovinizam u današnje doba svagdje uspijeva ...«[233]

U Đakovu su noću od 4. na 5. IV. uništeni njemački napisi. Veliki župan Chavrak zabranjuje pučku skupštinu sazvanu u Đakovu za 13. IV. i »obzirom na tu činjenicu, da su u Đakovu noću od 4. na 5. o. mj. jedan brijački pomoćnik te odvjetnički pisari njemačke trgovačke napise crnilom zamrljali«.[234]

18. IV. 1903. mađarski ministar predsjednik u vezi sa demonstracijama u Hrvatskoj konstatira, da se je također »demonstriralo proti njemačkim napisima«.[235]

[232] M. Marjanović, nav. djelo II, str. 76.
[233] Navedeno kod Iblera, cit. djelo, str. 18.
[234] DAZ. Broj 1941 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[235] Ibler, nav. djelo, str. 22.

Učesnici pokreta su ustajali protiv njemačkih napisa i u Koprivnici, i zbog toga bili od policijskih vlasti progonjeni i hapšeni.[236]

Trgovcu Berkoviću iz Hercegovca, koji je imao izlijepljene neke oglase bankovne tvrtke Kronfeld i drug i na njemačkome jeziku, pocijepan je oglas razredne lutrije i prilijepljena cedulja s ovim riječima: *»Ovaj put smo poderali samo gospodinu Berković! U buduće polupati ćemo Vam prozore. Potpisani Hrvati i Hrvatice Hercegovačke«.*[237]

4. VI. 1903. đakovački kotarski predstojnik izvješćuje vel. župana: »Povodom brzojavke *Pester Lloydu* od 4. lipnja o. g. pod naslovom *Essek 3 juni*, u kojoj se javlja *»da su u Đakovu u noći od 2. na 3. lipnja o. g. mnogobrojne njemačke firme, natpisi advokata i poštanske škrabice zamazane, da je tim povodom premetačina povedena kod vlastelinskog nadšumara Naničinija, ali bez uspjeha, te da se to opetuje već više noći«* – čast je potpisanom predstojništvu u smjernosti predložiti slijedeće izvješće... Samo četiri njemačke firme su zamrljane crnilom u noći još od 4. na 5. travnja o. g. ...« Karakteristično je da dalji tekst predstojnikova izvještaja, mjesto da demantira, u suštini potvrđuje pisanje *Pester Lloyda*, iznoseći kako je premazivanje njemačkih natpisa izvršeno i noću od 23. na 24. i od 26. na 27. svibnja.[238]

I u Zagrebu su ili strgani ili zamazani svi njemački natpisi i firme.[239]

I *Berliner Tagblatt* od 26. V. 1903, u članku »Nemiri u Hrvatskoj« konstatira: »Sukobi se među vojništvom i pukom u Hrvatskoj svaki dan ponavljaju, juriša se na mađarske i njemačke natpise ...«[240]

Od posebne važnosti je činjenica, da su učesnici hrvatskoga pokreta uništavali i slike cara i kralja Franje Josipa, o čemu su nam se sačuvali ovi arhivski podaci. Varaždinski državni odvjetnik 8. V. 1903. javlja, da su pobunjenici 5. V. u Gornjoj Rijeci između ostaloga razderali sliku Njegovog Veličanstva cara i kralja Franje Josipa.[241]

Varaždinsko državno odvjetništvo podnoseći 27. V. izvještaj nadodvjetništvu »o toku istrage povodom ustanka u Gornjoj Rijeci 4. V. 1903« između ostalog utvrđuje: »Kod Mate Pompera derali su zlokobnici razne slike, med tima je bilo i slika vladara ...«[242]

16. VI. 1903. vel. župan Nikolić iz Ogulina izvješćuje bana: »Učitelj niže pučke škole u Grižanima Ivan Fresl osobno je prijavio kod kotarske oblasti *da su djaci IV. razreda iz svojih čitanka istrgali sliku Njegovog Veličanstva* (cara i kralja Franje Josipa) navodno s razloga »da

[236] Vidi izvještaj koprivničkog kotarskog predstojnika vel. županu, od 11. V. 1903. – DAZ. Broj 2491 – PrZV – 1904. 6-14/1063.

[237] Vidi izvještaj kotarskoga pristava iz Garešnice vel. županu od 15. V. – DAZ. Prilog broju 2660 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[238] DAZ. Broj 3198 – PrZV – 1903.

[239] Isporedi M. Marjanović, navedeno djelo, II, str. 79.

[240] Isporedi *Glasovi strane štampe...*, str. 3.

[241] DAZ. Prilog broju 2450 – PrZV – 1903. 6-14/1063

[242] DAZ. Prilog broju 2967 – PrZV – 1903. – Značajno je pritom, da odvjetništvo, nastojeći da (vjerojatno po uputi odozgo) prikrije i ublaži antidinastijski karakter pokreta, naivno tvrdi, kako »počinitelji nisu ni gledali..., jer su oni mehanički trgali sve, što im je došlo pod ruku, a i ne pazeći što trgaju«.

je svaki djak Madjar koji ovu sliku u knjigi nosi«. – Učitelj Fresl kaznio je odmah sve one djake, njih 18 na broju, sa šibama, a oblast je odredila provedenje istrage, koja je do danas bezuspješna ostala, jer ... nitko ne će da oda pravoga začetnika i poticatelja ovoga čina«.[243]

18. VII. 1903. vel. župan iz Gospića Kraljević javlja banu Pejačeviću zašto se nije usudio »uobičajenim izvješenjem« zastava proslaviti rođendan cara i kralja Franje Josipa: »Od inih vanjskih znakova duboko osjećane podaničke vjernosti i radosti nad svečanim danom, odustalo se je s razloga, što sam gledom na symptomatično držanje stanovitog dijela ovdješnjeg oporbenog gradjanstva i ovdje na ferjama nalazećih se sveučilištarah držao shodnim, da ovim elementom ne pružim po njima samima željno iščekivana povoda odredbami, koje bi kadre bile oveću uzbudjenost prouzrokovati, i to tim više, što Gospić od sutradan – radi odlaska vojništva na vojne vježbe – izim posade sastojeće se od *doknadnih pričuvnika* druge vojničke sile ne ima. I baš s tih razlogah nije uobičajeno izvješenje barjakah na svečani dan ni odredjeno bilo«.[244]

Na protivaustrijsko i protuhabsburško raspoloženje pobunjenoga puka u Hrvatskoj znatno je djelovalo i držanje naših iseljenika u Americi, koji su i demonstracijama i u svojoj štampi, tada mnogo čitanoj u Hrvatskoj, zauzimali odlučno, krajnje nepomirljivo i neprijateljsko stanovište prema Beču i prema caru i kralju Franji Josipu.

Austro-ugarski konzul u Antofagasti obavijestio je poslanika Starzenskoga, da su iseljenici Hrvati pripremili antihabsburške demonstracije povodom rođendana cara Franje Josipa, i da kane toga dana izvjesiti crne zastave. Primivši tu vijest sa zaprepašćenjem, poslanik 18. VIII. 1903. upućuje iz Santiaga poziv konzulu, da svima sredstvima uznastoji suzbiti te demonstracije.[245]

Antidinastijske protuhabsburške demonstracije su u velikim omjerima stvarno i održane u Antofagasti na rođendan Franje Josipa.[246]

Slične demonstracije održane su istoga dana (18. VIII.) i u Iquique-u.[247]

Iz izvještaja poslanika Starzenskoga, upućenog 7. IX. 1903. iz Santiaga austro-ugarskom ministarstvu vanjskih poslova, saznaje se, da je prilikom antiaustrijskih demonstracija 18. VIII. 1903. u Antofagasti jedan Hrvat ubijen od jednog iseljenika Austrijanca.[248] Iz istog izvještaja vidi se, kako su austrijski diplomatski predstavnici u Chileu pridavali veliku važnost antihabsburškom pokretu hrvatskih naseljenika u Antofagasti i Iquiqueu.

[243] DAZ. Broj 3461 – PrZV – 1903. (Priloženo broju 3493 – PrZV – 1903).
[244] DAZ Broj 5007 – PrZV – 1903.
[245] DAZ. Prilog broju 6217 – PrZV – 1903. (Prijepis).
[246] Vidi dopis austrijskog poslanika iz Santiaga konzulu u Antofagasti od 1. IX. 1903. – DAZ. Prilog broju 6217 – PrZV – 1903. (Prijepis).
[247] DAZ. Vidi drugi prilog broju 6217.
[248] Vidi treći prilog broju 6217.

Ban Khuen Héderváry 10. VI. 1903. piše ugarskom ministru trgovine Lángu u stvari oduzimanja post-debuta američkim novinama »Velika Hrvatska« ovo:»U tjedniku »Velika Hrvatska« izlazećem u Mc. Keesportu, Pa, pod uredništvom nekog George K. Maljevca izašlo je članaka, *u kojih se na nedostojan, neistinit i surov način piše o previšnjem vladajućem domu.*

Pošto se taj časopis i u ovozemna područja od iseljenika nalazećih se u Americi šalje i rasprostire, čast mi je s obzirom na njegov veoma pogibeljan način pisanja, zamoliti za žurnu odredbu, da se istomu uskrati pravo poštanske otpreme za područje zemalja krune ugarske.

Prikljućujući dva broja rečenog časopisa, čast mi je zamoliti za svojedobnu obavijest glede učinjenih velecijenjenih odredaba«.[249]

Ugarsko ministarstvo trgovine 27. XI. 1903. izvješćuje bana Pejačevića, da je listu *Velika Hrvatska,* koji izlazi u Keesportu (Sjeverna Amerika) oduzeto pravo poštanske otpreme zbog *»grube uvrede previšnje vladajuće kuće«.*[250]

Čitava propaganda najaktivnijeg i najefikasnijeg agitatora u doba hrvatskoga narodnog pokreta iz godine 1903, Frana Supila i njegovog, tada u Hrvatskoj najčitanijeg i najutjecajnijeg *Novog Lista* – bila je dosljedno antiaustrijska.

Protivaustrijski i protunjemački karakter hrvatskog pokreta bio je jasan i tadašnjoj evropskoj javnosti, tako da je strana štampa u mnogo navrata isticala tu bitnu osobinu borbe hrvatskoga naroda za slobodu.

Arbeiter Zeitung 21. V. 1903. piše o Hrvatskom narodnom pokretu između ostalog: »... Po ulicama gradskim viče svijet i prosiplje kišu od kamenja, na selima kupe se težaci, trgaju željezničke tračnice, tračnice omražene državne željeznice s njezinim mađarskim činovnicima i pločama i natpisima. Ali danas izlaze ovim borcima protiv madjarske jedinstvene države na put sa golim bodežima oni vojnici, koji su sazvani iz susjednih austrijskih krunskih zemalja ... I ta vojska mora da stupa ne samo za volju Madjarima, nego ponajviše jer hrvatski ustanak baš sada najgrdje izlaže (ugrožava) crno-žutu (austrijsku) veliku politiku«.[251]

Protuastrijsko značenje imalo je i prenošenje pisanja *Arbeiter Zeitunga* od 26. V., gdje se između ostalog kaže: »... nu hrvatski zastupnici moraju da se sjete, da iz *austrijskog vrela* izvire provokatorna samovolja, koju počinja zločinac, što no sjedi na banskoj stolici ...«[252]

O demonstracijama, koje su u Dalmaciji i u Sloveniji izbile u vezi s hrvatskim pokretom, *Neues Wiener Tagblatt* od 26. V. 1903. piše: »Bio kojigod razlog demonstracijama, one ipak toli na sjeveru, koli na jugu svrše bučnim iskazima proti Nijemcima«.[253] – »... ako su prekjučerašnje demonstracije (u Ljubljani) svršile proti Nijemcima, treba spomenuti,

[249] DAZ. Broj 3270 – PrZV – 1903. 3-3.
[250] DAZ. Broj 6950 – PrZV – 1903. 3-3/3270.
[251] *Glasovi strane štampe* ..., str. 154.
[252] Isto, str. 25.
[253] Isto, str. 51.

da su isto tako svršile pred nekoliko sedmica i one u Zagrebu. Da se kazni ugarsku vladu, bacale su se njemačke table; da se demonstrira proti Madjarima, porazbijali su se u Zagrebu prozori njemačkog zabavišta, a u Ljubljani su pucali kroz prozor u njemački kazino. Tako svjetina svojim naivnim instinktom zna da pronikne u historijske saveze ...«[254]

Jedan dio njemačke austrijske štampe otvoreno je podržavao Khuena i njegovu mađarsku nasilničku vladavinu nad Hrvatskom. Bečki *Die Zeit* od 26. V. 1903. piše: »Grof Khuen-Héderváry spada svakako među najveće državnike u monarhiji. On posjeduje veliku diplomatsku spretnost, ima jaku mišicu, a kao govornik logiku, koja uvjerava, k tomu dolazi i to, da je on eminentno praktična glava, pak i to, što je skroz autokratične naravi, ne bi ništa smetalo, budući se Hrvatskom i ne može u mađarofilnom smislu vladati bez neke autokratične primjese«.[255]

Berliner Tagblatt od 28. V. 1903. donosi u članku svog bečkog dopisnika između ostalog: »Nemiri u Hrvatskoj, kako se je bilo bojati, uistinu raširiše se i u Austriju. Ne samo u mnogim gradovima i manjim mjestima Dalmacije, nego također i u Ljubljani bijahu priređene demonstracije i izgredi, koji spadahu među najneugodnije izgrede u našoj monarhiji. *U Ljubljani izvrgoše se izgredi i proti Nijemcima i proti vojsci, jer se pomoću iste guše hrvatski nemiri.* Jurišalo se je formalno na njemački kazino; ogledala bijahu porazbijena; bacalo se je kamenje, dapače se i iz revolvera pucalo«.[256]

Naša štampa, koja služi pokretu, prenosi ovo značajno mjesto iz pisanja pariškoga *L'Européen*-a od 30. V. 1903. o *Neredima u Hrvatskoj: »... Hrvatski ban pošao je u Beč i primio od cara punomoć, da uguši bunu«.*[257]

Gazetta di Messina e delle Calabrie od 1.–2. VI. 1903. u članku svoga dopisnika iz Pešte, inspiriranom sa strane bečke i peštanske vlade, donosi ovaj napadaj na Južne Slavene u vezi s pokretom u Hrvatskoj: »Demonstracije proti Ugarskoj, koje su oni (Južni Slaveni u austrijskoj polovici monarhije) ovih dana priredili u različitim mjestima Austrije, bijahu najbjesnije što se dade pomisliti. I u samom Beču dalo se oduška manifestacijama proti banu, dok se on nalazaše u tom glavnom gradu. U Zadru pak, Splitu i Ljubljani nijesu demonstracije proti Ugarskoj i proti banu imale samo platonski karakter, nego su se pretvorile u vandalizam i u rušenje zastava i grbova ugarskih na mnogim privatnim uredima i u pucanje iz revolvera proti oružnicima.

U Ljubljani pokret je primio značaj prave pobune, i ne samo proti Ugarskoj, nego i proti Nijemcima i vojsci, jer se ova upotrebljavala, da uguši demonstracije u Hrvatskoj. Navala na njemački kazino, proti komu bi ispaljeno nekoliko hitaca ... to su dosta rječiti znakovi pogibeljnog toka, kojim se bijahu uputili nemiri.

[254] Isto, str. 52.
[255] Isto, str. 159.
[256] Isto, str. 6.
[257] Isto, str. 13.

Cijeli jugoslovenski svijet podigao se dakle proti Ugarskoj ...

Sigurno je, da je sam hrvatski narod oštro osudio uplitanje austrijskih Slavena u poslove ugarske krune, pa bi se imalo željeti, da ugarska i austrijska vlada složnim silama jednom za uvijek učine kraj ovim prijekornim nemirima, koje pokreću neprijatelji monarhije (Habsburške).«[258]

Pariški *L'Univers* od 29. VI. 1903. u članku »Pismo iz Hrvatske« ovako reproducira pisanje šefa hrvatske građanske opozicije, objavljeno u *Grazer Volksblatt*-u: »Mi ćemo iznijeti glavne točke. Ne mogu da budu poučnije. One će dokazati dvije stvari: da je Austrija ostala uvijek ista, nepromjenjiva u svojoj okrutnoj eksploataciji rasa, koje ju sastavljaju, a to u prilog jednoj dinastiji, te da je ta ista Austrija, unatoč svojoj evropskoj patini, unatoč Potemkinovih sela dignutih po gosp. Kallayu u Bosni, da zavara Europu i unatoč fanfaronadama o civilizatornoj misiji Ugarske, već sada zaražena neizlječivom bolešću, posljedicom logičnom i izravnom njezine konštitucije i njenog bistva samog«.[259]

2.

SOCIJALNO-OSLOBODILAČKI, ANTIFEUDALNI I ANTIKAPITALISTIČKI KARAKTER POKRETA

Nosioci mađarsko-njemačkog nacionalnog tlačenja u Hrvatskoj pripadali su isključivo vladajućim klasama: feudalnoj i buržoaskoj. Te dvije klase bile su glavni stupovi Khuenove ugnjetačke vladavine i peštansko-bečkog, nagodbenjačkog porobljavanja Hrvatske.

S jedne strane, velik broj feudalaca u tadašnjoj Hrvatskoj na čelu s grofom Khuenom (koji je Mađar) pripada tuđinskoj ugnjetačkoj naciji mađarskoj ili njemačkoj, a s druge strane svi grofovi i baruni, svi znatniji feudalci koji se bave aktivnom politikom nalaze se po pravilu na strani Khuenove mađaronske, protuhrvatske vladavine.

Slično stoji stvar i sa drugom, građanskom vladajućom klasom. Većina tadašnje znatnije buržoazije u Hrvatskoj isto je tako tuđinske nacionalne pripadnosti, pretežno njemačke, na području Rijeke talijanske. Veoma znatan procenat kapitalista su Židovi, koji u doba 1903-će smatraju sebe Mađarima, govore mađarski, otvoreno ističu svoju mađarsku nacionalnost i zdušno služe mađarizatorskom tlačenju Hrvatske. I građanska, činovnička inteligencija u Hrvatskoj u veoma velikom broju je tuđinska, ponajviše mađarska; u svim takozvanim »zajedničkim« ustanovama i uredima (željeznice, financiska ravnateljstva, šumarstvo, porezni uredi, pošta i sl.) činovništvo, naročito više, po pravilu je mađarsko.

[258] Isto, str. 27–28
[259] Isto, str. 194–195.

Što se tiče hrvatske i srpske buržoazije, i njene građanske, pretežno činovničke inteligencije, Khuenov mađaronski sistem je u pripadnicima te klase imao svoje glavne oslonce i pristaše. U jednoj ekonomski, industrijski nerazvijenoj zemlji, – kakva je Hrvatska u to doba – nitko zapravo i nije mogao biti imućniji ni bogatiti se, tko na ovaj ili onaj način nije bio povezan sa državom, koja nije protežirala državna vlast. Na taj način svi iole znatniji kapitalisti bili su zavisni od državne vlasti i nalazili se na njenoj strani. A isto tako u Khuenovo doba nije mogao nitko biti ni činovnik, tko se nije stavio u službu Khuenove mađaronske politike.

Takve hrvatske i srpske pripadnike vladajuće feudalno-građanske klase, koji su služili Khuenovom porobljavanju Hrvatske, – narod je isto tako smatrao svojim nacionalnim neprijateljima, i to ne samo mađaronima, nego i Mađarima.

Na drugoj strani, nacionalno potlačeni hrvatski narod, koji se digao u borbu za slobodu Hrvatske, pripadao je u golemoj većini ugnjetenoj, u feudalno-kapitalističkom sistemu izrabljivanoj klasi siromašnoga seljaštva i radništva.

Već i na osnovi toga, što su nosioci hrvatskog oslobodilačkog pokreta pripadali potlačenoj, a eksponenti mađarsko-austrijskog porobljavanja vladajućoj klasi, – zbog toga što je godine 1903. nacionalni porobljivač bio identičan sa socijalnim ugnjetačem, borba puka za nacionalnu slobodu Hrvatske bila je u suštini i klasna borba koja se vodi i za socijalno oslobođenje od feudalno-kapitalističke vladavine.

Uz činjenicu da je nacionalni tlačitelj i socijalni ugnjetač hrvatskoga puka bio jedan te isti, i u Hrvatskoj je nasilna mađarizacija i čitavo *»nacionalno ugnjetavanje bilo samo uvijena klasna vladavina, ekonomsko ugnjetavanje etnički heterogenih elemenata«* (E. Szabo). Tako su na primjer i u Hrvatskoj »željeznice bile oružje imperijalističke politike, moćno sredstvo ekonomskog pritiska na narod, privilegiranja stranaca i odnarođivanja».[260]

Pariški *L'Univers* 29. VI. 1903. u »Pismu iz Hrvatske« donosi između ostalog: »Tarife željezničke udešava vlada peštanska tako, da onemogući svaki trgovački razvoj Hrvatske. Gosp. pl. Bresztyenszky navodi vrhu toga ovaj klasični primjer: prijevoz vina, koje je jedno od vrela bogatstva Hrvatske, zbog ugarskih tarifa stoji dvostruko na hrvatskom teritoriju. Vagun nakrcan vinom iz Zagreba u Beč (378 klm.) stoji 296 K., od Novog Sada do Beča (531 klm.) 229 K., a od Verschatza (»?«) do Beča (644 klm.) 255 K.!«[261]

Nacionalno tlačenje je sadržalo u sebi i socijalno ugnjetavanje i obespravljivanje hrvatske inteligencije, seljaka i radnika.

Mile Starčević je 21. XII. 1903. u saboru konstatirao: »A koga namještaju Mađari za činovnike tih tobože zajedničkih šuma? Od činov-

[260] M. Mirković, navedeno djelo, str. 285.

[261] *Glasovi strane štampe* . . . , str. 197.

ništva u cjelokupnoj Hrvatskoj, kod takozvanih državnih šumarija imade: 74% Mađara, Čeha i Švaba 24%, a Hrvata samo 2%.«[262]

Na toj istoj saborskoj sjednici Starčević je ustvrdio i ovo: »Pred kratko vrijeme povišena je plaća državnim šumarima (u Hrvatskoj, napom. V. B.) na godinu za 400 kruna, ali tu povišicu mogu dobiti samo oni činovnici, koji se iskažu, da sasvim dobro mađarski znadu«.[263]

Sredinom decembra 1903. dobio je opozicioni zastupnik Mile Starčević pismo od Hrvata, željezničkih službenika; u tom pismu, pročitanom na saborskoj sjednici od 21. XII. 1903, iznosi se između ostalog: »Mi službenici kr. ug. drž. željeznice prisiljeni smo, da se obratimo na Vašu veleučenost, da izjavimo o našoj nepogodnosti, što se zbiva s nama! Evo prvih primjerah. Pošto nam je u naredbi, da moramo svaki mjesec polaziti četiri puta u školu, nu žalibože za onaj trud, jer nam se čini kao da smo usred Budimpešte, tu ni slova hrvatskoga ne čujemo, dapače ni pojma od hrvatskoga jezika. Mi Hrvati moramo tužnim srcem gledati, kako nam naši predpostavljeni na silu rivaju mađarske nauke. Nadalje slijedi drugi primjer.

Kod imenovanja evo ovakovih slučajeva, da se Mađari potajno imenuju, i to takvi, da nisu vrijedni na naš trag stati, pa kroz par mjeseci svoga službovanja dobiju prvo imenovanje kao pratilac vlaka; a i drugo imenovanje kao podčinovnik dobije odmah za par dana nakon prvog imenovanja, a mi bijedni Hrvati ... još prvo imenovanje nismo dobili, a imamo i više godina službovanja.

A kada idemo k glavaru postaje pitati, kako se to pogrješno imenuje, on nam na to skrene leđima, pa kaže neka čekamo na red, kada na nas dođe. Gdje je tu reda, da oni, koji dođu istom u službu, pa su kroz par mjeseci imenovani, a mi bijedni hrvatski sinovi moramo godine i godine čekati na onaj komadić kruha.

Više puta smo se išli na pomenuto upraviteljstvo upitati, to jest pred g. Leitnera ili g. Mašeka, a oni nam odgovaraju, da li imamo ispit, te da oni imenuju, koga oni hoće, komu pak nije pravo, da može otići«.[264]

Stjepan Radić 1903-će konstatira: »na željeznicama u Hrvatskoj ne može Hrvat biti ni zapirač, ako ne zna mađarski«.[265]

Opozicioni zastupnik dr. Božo Vinković podnio je na saborskoj sjednici od 16. I. 1904. ovu interpelaciju: »1. Je li v. kr. h. sl. dalm. zem. vladi poznato, a mora joj biti poznato, da su apsolvirani slušatelji *hrvatske šumarske akademije* u Zagrebu faktično isključeni od namještenja u državnu službu kod uprave državnih šuma u Hrvatskoj?

2. Je li v. kr. h. s. d. zem. vlada opravdava i čime takov postupak, a ako ne, kani li i kako kani toj protuzakonitosti i nepravdi doskočiti?«[266]

[262] *Stenografički zapisnici sabora* petogodište 1901–1905, dio II, za god. 1903., str. 417.

[263] U stvari povišicu su dobili oni, koji su svršili mađarsku šumarsku školu, a oni, koji su diplomirali u hrvatskoj školi – nisu. *Stenografički zapisnici sabora* petogodište 1901–1906, svezak III, dio II za god. 1903. Str 417.

[264] Isto, dio II, str. 417.

[265] Stjepan Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str. 24.

[266] *Stenografički zap. sabora*, god. 1904, str. 111.

Prateći dalju sudbinu problema, sadržanog u toj interpelaciji, Ibler 1917-e konstatira: »Odgovor nije dobio, a vidjet ćemo, da je ovo pitanje još desetak godina ostalo aktuelno, premda su se apsolventi zagr. šumarske akademije često obraćali na sabor predstavkama, da bi s obzirom na namještenje u državnoj službi bili izjednačeni s apsolventima ugarske šćavničke akademije«.[267]

Kotarski predstojnik iz Koprivnice javlja 29. V. 1903. vel. županu bjelovarskom: »Kako je Presvijetlosti Vašoj iz izvješća od 27. o. mj. broj gornji poznato obustavili su radnici u prudnici »Keter« kraj Drnja radnju jer im nadnica od 1 kr. 40 fil. nije dovoljna.

Pokorno potpisati bio je također u toj stvari kod gosp. Teodora pl. Kuševića zamjenika prometnog upravitelja, te mu je ovaj obećao, jer uviđa, da nadnica od 1 kr. 40. fil. nije dovoljna, da će molbi radnika udovoljiti, te nadnicu povisiti.

Ovo je pokorno potpisati odmah danas rano u jutro saopćio te je i 65 hrvatskih radnika odlučilo se radnju nastaviti, nu nadglednik pruge Josip Mikula nije ih htio uzeti pošto se nisu htjeli obvezati, da će uz dosadanju nadnicu radnju nastaviti.

Radnici izjavili su da će raditi odnosno da žele raditi nu nadglednik Mikula bio je tako neoprezan kada su mu radnici izjavili, da će raditi, a oblast će već intervenirati radi njihove nadnice, da je rekao »Vaš Veliki župan i predstojnik su premala gospoda, da bi oni mogli u toj stvari pomoći, naš nadinžinir u Csurgovu je gospodin, on odlučuje«.

Radnici su na to otišli mirno kući.

O kakovom smetanju mađarskih radnika ne ima ni govora.

Prema tomu nije istina da opstoji kakova bojazan za sada za željezničke radnike, naravno ako ne će željeznička uprava u najkraćem roku odstraniti zloglasnog nadglednika Josipa Mikulu, mogao bi isti nastradati a moglo bi doći i do velikih izgreda.

Da je okolišno žiteljstvo uzrujano dokazuju oribita dva lista, kojimi se zagrozuje nadgledniku i po kojima prijeti pogibelj i željezničkoj prugi.

Gospodin Kušević obećao je predstavku koju je pokorno potpisati njemu predao, odmah nakon povratka prometnom upravitelju Uzoru Leitneru predati, nu pošto je velika pogibelj moli pokorno potpisati, da Presvijetlost Vaša blagoizvoli brzojavno prometno upraviteljstvo zamoliti da stvar ako moguće *najkasnije do ponedjeljka sporazumno sa pokorno potpisanim* riješi, tako, da radnici bi mogli u *potpunom* broju u *utorak* radnju nastaviti.

Danas u jutro zamolio je nadmjernik Höcke iz Csurgova brzojavno putem ovdašnje željezničke postaje za oružničku asistenciju.

Pokorno potpisati izaslao je odmah tri patrule od koje je jedna obišla željezničku prugu, a dvije su bile u prudnici.

[267] Isto, str. 111.

Ni jedna nije ništa javila što bi zaključiti dalo da se na kakovih nemirah spremaju, niti ne opstoji bojazan da prijeti kakova pogibelj željezničkoj prugi.

Iz oba pako izvješća proizlazi da krivnja leži na službenicima željeznice, pa da su oni jedini krivi da su danas inače veoma mirni i trijezni Drnjančani tako uzbuđeni.

Mora se ovdje za ilustraciju stvari istaći da je opć. upravitelj Antun Frljan, koji svaki dan u prudnici se nalazi, pokorno potpisatomu danas prijavio, da je jučer on vidio kako se hrvatski radnici neopravdano muče, jer je nenadano nadošao gdje jedan hrvatski radnik imao *sam jedan cijeli lori* sa šljunkom natovariti, dočim polag njega imali su *isti taj* posao *četiri* mađarskih radnika.

Mihalj Benotić iz Sigetca drugi nadglednik izjavio je u četiri oka općinskom upravitelju Frljanu, da su sve tegobe hrvatskih radnika istinite nu molio je, da se to ne prijavi jer bi inače odmah službu izgubio«.[268]

Za diskriminaciju, koju mađarska uprava željeznica vrši nad domaćim radništvom karakteristično je i ovo mjesto iz izvještaja vel. župana bjelovarskoga upućenog 29. V. 1903. banu: »Kod te zgode ne mogu propustiti, a da ne istaknem, da su mi već opetovano od strane žiteljstva do znanja stigle pritužbe, da gospoda činovnici kr. ug. državnih željeznicah kod radnjah na pruzi kr. ug. državnih željeznica koja u području ove županije leži, a to osobito na potezu između Koprivnice i Drave veoma često seljake iz Ugarske upotrebljuju, dočim na seljake iz ovostranog područja, koji se svakim danom za radnju nuđaju, manji obzir uzimaju, kako to kotar. predstojnik Maravić i ovom zgodom u priloženom svojem izvješću ističe«.[269]

Općinsko poglavarstvo Drnje javlja kotarskoj oblasti 31. V. 1903: »Radnici na željeznici nisu radili ni jučer budući je nadglednik pruge načinio opet nepravdu, jer dade njima zaslužiti samo 70 novčića na dan a mađarskim 1 forintu 05 novčića«.[270]

Čak je i vladin zastupnik Stjepan Kovačević na saborskoj sjednici od 16. XII. 1903. u vezi s diskriminacijom koja se vrši prema domaćem radništvu iznio ovo: »Kod Struga nisu također mogli mnogo zaraditi, jer su inžiniri stranim radnicima bolje plaćali rad, nego li domaćem žiteljstvu, dapače, domaći stanovnici Stare Gradiške nisu bili ni primani vazda na posao«.[271]

Identičnost, isprepletenost klasnog, feudalno kapitalističkog i nacionalnog tlačenja, što ga mađarski vlastodrši vrše nad Hrvatskom vidi se između ostalog i na slučaju velikog šumsko-drvnog industrijskog kombinata u Belišću, čiji je vlasnik mađarski barun Gutman, i u kojem

[268] DAZ. Broj 3037 – PrZV – 1903.
[269] DAZ. Broj 2979 – PrZV – 1903.
[270] DAZ. Prilog broju 3099 – PrZV – 1903.
[271] *Stenografički zapisnici sabora* ... za god. 1903, dio II., str. 335.

poduzeću se upotrebljava mađarski jezik,[272] mađarski upravljači eksploatiraju naše radništvo i siromašno seljaštvo.

Zato, jer je klasno i nacionalno ugnjetavanje bilo identično, zato jer su nosioci mađarsko-austrijskog porobljavanja Hrvatske bili tuđinski i domaći feudalci i kapitalistička klasa, – puk u Hrvatskoj se godine 1903-e digao protiv svega što je bilo mađarsko (mađaronsko), ili njemačko, ili talijansko, a što je u isto vrijeme bilo feudalno i kapitalističko.

Otuda je borba puka za nacionalnu slobodu Hrvatske imala do kraja i karakter borbe za socijalno oslobođenje potlačenog radnog naroda od feudalno-kapitalističkog tlačenja. Antifeudalna, protukapitalistička nastrojenost pobunjenog puka jasno se manifestirala i u godini 1904. 11. II. 1904. kotarski predstojnik šalje iz Sv. Križa ovaj izvještaj vladi o nemirima u općini Sv. Križ-Začretje i o raspoloženju pobunjenih seljaka, koji odlučno postavljaju ove zahtjeve: »Izbor općinskog zastupstva imade se odmah provesti i sami mladi jaki ljudi u zastupstvo birati, pošto su svi sadanji zastupnici mađaroni, *a grofova i barona da ne treba u zastupstvu. – Zastupnici moraju biti siromašni, a ne dobro stojeći*, jer ovi znadu za jade siromaka. – Ovi zastupnici da imadu sve sada postojeće zakone ukinuti. – Činovnika da uopće ne treba ...«[273]

Da bi se shvatio izričiti antifeudalni karakter pučkoga pokreta godine 1903-e – pedeset godina poslije likvidiranja feudalizma u monarhiji, treba imati u vidu neke specifičnosti društvenoga razvitka u zemljama Habsburške monarhije. U Hrvatskoj feudalizam nije bio ukinut pobjedom buržoasko-demokratske revolucije, nego je njegova likvidacija izvršena odozgo u doba Bachova apsolutizma. Tu likvidaciju Bach je izvršio na najveću korist feudalne katoličke crkve i plemstva, odredivši veoma visoku odštetu feudalcima (300–700 forinti po jednom kmetskom selištu), na koju sumu im se imala isplaćivati 5% kamata unatrag računajući od svibnja 1848. godine. Uz to je bio oslobođen feudalnih odnosa samo jedan, urbarijalni dio zemlje koju su obrađivali seljaci, dok je sva takozvana alodijalna zemlja i dalje ostala vlasništvo feudalaca. »Vlastelinstva svjetovnog i crkvenog feuda ostala su i dalje kao velika cjelovita imanja uposred seljačke zemlje, imajući uvjete da budu rentabilna u kapitalizmu. Ostali su na njima i feudalci, koji su prije u svoj posjed uključili mnoga nekadašnja seljačka imanja, šume, pašnjake i vinograde, i sve to zadržali«.[274] Feudalci su i poslije godine 1850 zadržali veoma znatnu ekonomsku i političku moć u čitavome Austrijskom carstvu, pa i u Hrvatskoj, ne samo zato, što je Bachov način ukidanja feudalizma maksimalno zaštitio njihove interese, nego i zato, što je car i kralj Franjo Josip i poslije 1860 vladavinu u svome carstvu povjerio pretežno pripadnicima feudalne klase, u koje je i poslije povratka takozvanog ustavnog stanja imao najviše povjerenja. I nakon

[272] Isporedi M. Mirković, nav. djelo, str. 273.

[273] DAZ. Broj 713 – PrZV – 1904.

[274] Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb, 1958. Str. 221.

austro-mađarske nagodbe iz 1867, mađarska feudalna klasa, koja je s dinastijom tu nagodbu i sklopila u cilju očuvanja svoje klasne vladavine, ostat će glavni vladavinski faktor u Ugarskoj. Nakon ugarsko-hrvatske nagodbe iz 1868. u sličnom položaju će se naći hrvatski feudalci, koji će, zahvaljujući podršci mađarske feudalne vladajuće klase, ostati važan faktor političkog života u Hrvatskoj. Tako se je moć feudalne klase u Hrvatskoj godine 1903-e manifestirala i u saboru i u čitavom državnom aparatu.

Pored biranih narodnih zastupnika, članovi hrvatskoga sabora bili su i takozvani virilisti, koji su po svome položaju ili po svojoj klasnoj pripadnosti, bez biranja, uživali pravo članstva u saboru. Prema § 5 *Zakona ob uredjenju sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije* (zakonski članak II iz godine 1870) »Sabor sastoji iz pozvanika banskih sa virilnim glasom, i iz 67 zastupnika narodnih. Virilni glas u saboru imadu: a) nadbiskup zagrebački, metropolita doljnjokarlovački, diecezanski biskupi, prior vranski, službujući pravi veliki župani, upravitelji županija i župan turopoljski. b) Svaki knez, grof ili barun, koji je sam, ili kojega su predji do sada pravo osobna glasa na saboru uživali ...«,[275] ako imaju u Hrvatskoj zemljišnoga posjeda »s kojim je jurisdikcija do godine 1848 skopčana bila«. (Bivši feudalci, pripadnici višega plemstva dakle.) Na osnovi *Zakona ob izbornom redu* od 9. siječnja 1891. dvadeset i dvije velikaške obitelji imaju pravo članstva u Hrvatskome saboru (dvije kneževske, trinaest grofovskih i sedam barunskih obitelji).

Osim ta dvadeset i dva velikaša-virilista, hrvatski sabor od 1901–1906 imao je još dvadesetisedam biranih grofova i plemića. Ukupno je dakle u hrvatskome saboru u vrijeme pokreta iz godine 1903. bilo 49 velikaško-plemićkih članova (grofova, baruna, plemića). Socijalni sastav ostalih članova toga sabora (koji je imao svega 110 članova, 88 biranih i 22 virilna) bio je: 2 veleposjednika, 4 posjednika, 2 veletrška (veletrgovca), 42 građanska intelektualca (od kojih gotovo polovica – 19 advokata), 2 posebnika, 9 svećenika (7 katoličkih i 2 pravoslavna); obrtnik nijedan, seljak nijedan, radnik nijedan.

Kao i u užoj Mađarskoj, tako su i u nagodbenjačkoj Hrvatskoj bivši feudalci postavljani na najviše položaje u državnoj upravi. Grofovi, baruni i plemići su gotovo isključivo banovi, veliki župani i drugi najviši činovnici.

Oba bana iz godine 1903. bili su aristokrati: grof Khuen i grof Pejachevich. Podban je Krajcsovich-Iločki plemeniti Oto. Na čelu svih osam županija u Hrvatskoj nalazili su se veliki župani plemići: u Ličko-Krbavskoj Kraljević plemeniti Tomo; u Modruško-riječkoj Nikolić plemeniti Vladimir Podrinski; u Zagrebačkoj Budisavljević plemeniti Budislav; u Varaždinskoj Rubido pl. Zichy od Zagorja i Zicha Radoslav; u Bjelovarsko-Križevačkoj Kukuljević pl. Bassany de Sacci Milutin; u Požeškoj Jurković pl. Nikola; u Virovitičkoj Chavrak-Letovanički pl. Levin; u Srijemskoj Jurković pl. Petar. Dobrim dijelom su i podžupani

[275] *Zakoni ob izbornom redu*, str. 45.

bili plemići: Zagrebački Fodroczy pl. Marc Aurel; varaždinski Belošević pl. Stjepan; požeški Cuvaj pl. Slavko. Plemići su u velikom broju bili i kotarski predstojnici: senjski Laboš pl. Janko, sušački Zmajić barun Vinko, karlovački Domjanić pl. Lacko, sisački Ožegović barun Metel, samoborski Junković pl. Julijo, petrinjski Labaš pl. Ladislav, varaždinski Balogh pl. Dragutin, ludbreški Peičić pl. Stjepan, bjelovarski Miletić vitez Arsen, koprivnički Maravić pl. Žiga, križevački Trnski vitez Dragan, slatinski Gerechtshammer pl. Milan, donjo-miholjački Vuković pl. Viktor, vukovarski Rittberg grof Dušan i t. d. Zagrebački gradski načelnik je Mošinsky plemeniti Adolf. Isto je tako velik broj upravnih i ostalih činovnika bio grof, barun ili plemić.[276] I među oficirima, komandantima vojske, izaslane da ugušuje narodni pokret, bilo je plemića (na teritoriju Varaždinske županije kapetani barun de Pont, barun Walter Nugent, plemeniti Karapandža).

I neki suci istražitelji bili su plemići. Tako je, na primjer, u križevačkom kotaru vodio istragu nad pohapšenim učesnicima pokreta sudac istražitelj dr. Ljudevit pl. Köröskény.

Na osnovi takvog stanja stvari, dobar dio Khuenove protuhrvatske vladavine počivao je i politički (u saboru mađaronska većina) i policijsko-činovnički na feudalnim elementima. Pobuniti se protiv Khuenove mađaronske vlasti i protiv njegovog nacionalnog tlačenja Hrvatske – značilo je dići se u isto vrijeme i protiv istaknutih nosilaca tog tlačenja, protiv režimlija pripadnika feudalne klase.

O antifeudalnom sadržaju hrvatskog pučkog pokreta sačuvali su nam se brojni podaci u pisanoj i štampanoj izvornoj građi.

Žandarmerijski major Quinz 4. V. 1903. izvješćuje iz Križevaca: »Savezno sa mojom prijavom od jučer javljam slijedeće: stanje sigurnosti u kotaru križevačkom je iznova ugroženo opetovanim napadajima na grad vlastelina pl. Fodroczya u Bogačevu, komu je po bijesnom žiteljstvu općine Sv. Petar Orehovac do 20.000 kruna po njegovom vlastitom iskazu štete nanešeno«.[277]

4. V. 1903. zapaljena je slama kod vlastelinstva Gornje Rijeke.

Noću od 19. na 20. V. potpaljen stog slame kod vlastelinstva u Rasinji (kotar Ludbreg).[278]

Veliki župan zagrebački izvješćuje 28. V. 1903. zemaljsku vladu u Zagrebu: »Dojavljeno mi je, da je lovska kuća Stjepana grofa Erdödy-a u blizini mjesta Rude znatno oštećena ...«[279]

Jalžabetski vlastelin Emil Kussevics 12. VI. 1903. moli vojničku zaštitu od varaždinskog vel. župana, jer se seljaci spremaju napasti njegovo vlastelinstvo.[280]

[276] Vidi *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1903.* Zagreb; – i Gjuro Stj. Deželić, *Dragoljub ili upisnik kalendar za javne urede ... za prostu godinu 1903.* Zagreb.

[277] DAZ. Broj 2383 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[278] DAZ. Prilog broju 3628.

[279] DAZ. Broj 2904 – PrZV – 1903.

[280] DAZ. Broj 1150 – V. Ž. – 1903.

Varaždinski vel. župan 12. VI. 1903. ovako obrazlaže slanje vojničkog brahija u selo Jalkovec, gdje je popaljeno imanje mađaronskoga vođe vlastelina Josipovića: »Pošto seljaci iz područja sela Jalkovec ne htjedoše niti na nalog oružnika pripomoći kod gašenja požara danas u noći na majuru vlastelinstva Jalkovec, dočim se oni iz sela Biškupec dapače tvorno bacanjem kamenja na oružnike i tamo uredujućeg podžupana te kr. kotar. predstojnika usprotiviše, akoprem je u isto doba u Biškupcu nazočno bilo pol voda uhlana, to sam danas zatražio, da se u svako od pomenutih dvaju sela izašalje vojnički brachij od 1/2 compagnije c. i kr. infanterije ...«.[281]

3. VIII. 1903. varaždinski vel. župan javlja: »U noći od 30. na 31. VII. o. g. desio se u Jalžabeti na imanju Emila baruna Kussevicha požar, koji tamošnji seljaci nisu htjeli dobrovoljno gasiti ...«[282]

O seljačkim navalama na plemićke dvorce donosili su vijesti i strani listovi.[283] – Pariški *Le Journal* od 19. VI. 1903, pod naslovom »Metež u Hrvatskoj. – Pobuna seljaka. – Posredovanje vojske. – Krvavi sukob« donosi: »U varaždinskom kotaru došlo je više puta do sukoba među pobunjenim hrvatskim seljacima i vojskom. Seljaci, 3.000 njih na broju, oboružani kosama, sjekirama i puškama, *navališe na dobro mnogih veleposjednika, poznatih prijatelja Mađara i podmetnuše im kućama vatru*«.[284]

Giornale di Venezia od 20. VI. 1903. pod naslovom »Veliki nemiri u Hrvatskoj« donosi između ostalog: »U Novom Marofu mase seljaka pokušale su da navale na dvor grofa Erdődy-a, kod Vinice. Tamo je otišao bataljun vojnika. Zadnjih 8 dana planulo je u okolištu 12 požara, i to u kućama vladinih ljudi; drži se stalnim, da su vatru podmetnuli seljaci ...«.[285]

Na osnovi nekih službenih izvještaja vidi se, da se je u izvjesnim krajevima išlo i za diobom velikih posjeda, nekadašnjih feudalnih dobara. U svom izvještaju velikome županu kotarski predstojnik 24. V. javlja iz Koprivnice. da je oružničkoj ophodnji »jedan pastir blizu dravskih marofa *baruna Inkey*-a – pripovijedao, da su ga onaj isti dan kada je na gospoštijskom marofu u Rasinji vatra bila, četiri bolje obučena čovjeka pitala, čiji je to marof, *pa zašto ga ne uzmu*, pa ako ga dobrovoljno ne dadu, zašto ga ne upale«.[286]

U jednoj pritužbi »zagroženih općinara iz Stare Pazove, podnesenoj banu Khuenu 26. V. 1903, kaže se između ostalog: »Šire glasove među seljacima, da će naskoro kucnuti čas, kad će se imati cio svijet podići, da izbace sve činovnike iz općine i drugih oblasti i *podijeliti posjede naših uglednih općinara, jer su ga ovi stekli sa leđa siromašnoga ratara*«.[287]

[281] DAZ. Broj 1139 – V. Ž. – 1903.
[282] DAZ. Broj 1802 – V. Ž. – 1903.
[283] Isporedi pariški *Le Temps* od 11. VI. 1903. *(Glasovi strane štampe ...*, str. 102).
[284] *Glasovi strane štampe ...*, str. 107.
[285] Isto, str. 136.
[286] Prilog broju 3100.
[287] DAZ. Broj 2926 – PrZV – 1903. (Prilog broju 5176 – PrZV – 1903).

Vel. župan Hideghéthy šalje 27. XII. 1903. iz Vukovara izvještaj predsjedništvu vlade. u kome naročito ističe, da su najopasniji oni socijalistički elementi »u selima vukovarskog kotara, *što bi radi zemlju da dijele*«.[288]

Značajno je da su upravne vlasti u velikoj mjeri upotrebljavale i žandarmeriju i vojsku za pružanje oružane zaštite ugroženih feudalaca i njihovih veleposjeda.

12. V. 1903. varaždinski podžupan Stjepan Belošević javlja banu: »U povodu izvješća poglavarstva upr. općine Mihovljan od 10. svibnja t. g. broj 5 pr., koje je Kraljevskom kotarskom predstojniku u Zlataru po posebnom glasonoši dostavljeno u 1/212 sati prije podne, da se među pučanstvom pomenute općine opaža sumnjivo gibanje, pa da će seljaci izvesti napadaj na plemićko dobro Mihovljan, zamolio je kr. kot. predstojnik brzojavkom od 10. svibnja t. g. broj 32 pr. u smjerno potpisanog asistenciju ...«.[289]

Križevački kotarski predstojnik Horvat 16. V. 1903. moli vel. župana Kukuljevića »da se na neopredijeljeno vrijeme ustroje jake oružničke expositure« prije svega ondje, gdje se nalaze vlastelinstva, koja su ugrožena. Zato među ostalima treba snabdjeti žandarima ova mjesta: »Sv. Petar-Orehovac sa najmanje 8–10 oružnikah. – U tom okružju je najdivlji elemenat, a imade u njem vlastelinstvah kao: Bogačevo, Gušćerovac itd. zatim bregoviti dio kotara Novi Marof i jedan dio općine Raven i to upravo onaj, u kojem se je do sada pokazivao ozbiljniji pokret i to u Gregurovcu gdje je vlastelinstvo Kiepachovo ... Raven ... U toj općini imade vlastelinstvah kao Tkalac vlastelinstvo biskupa križevačkog, Gregurovec g. Kiepacha i Zrinščina na međi Gornje Rijeke i Raven zatim Ravenščica i manje vlastelinstvo u Preseki Gjure Bolc te Stara Ves i napokon općinski ured i bregoviti dio sa selima Tkalac gdje se je zlobna oštela tudjeg vlasništva jur zbila ... Lovrečina ... Ondje imade vlastelinstvo najuzornije koje je ugroženo u veliko buduć ga narod mrzi jošte od segregacije radi pašnjaka ... Dosadanje postaje morale bi se pojačati i to: Postaja Vrbovac ... Tu imade više vlastelinstva većih kao: Šabac, Lovrečina, Rakovac, Negovac, Gjurgjišće i Gaj i t. d. i u Gradcu vlastelinstvo nadbiskupsko«.[290]

29. IV. 1903. općinski poglavar iz Svete Jane izvješćuje kotarsku oblast u Jaski: »Jučer prigodom službenog putovanja u Malunju od vrlo pouzdane osobe doznao sam da se sprema demonstracija na grad presvijetlog gospodina Stjepana grofa Erdődy-a«.[291] I vlastelinstvo grofa Erdődya i ostala plemićka dobra bila su trajno ugrožena, tako da su vlasti odredile stalno žandarmerijsko čuvanje feudalnih posjeda.[292]

Varaždinski vel. župan 16. VII. 1903. izvješćuje bana da je konjanički vod pozvan u Rasinju i zbog zaštite grada baruna Inkey-a.[293]

[288] DAZ. Broj 7181 – PrZV – 1903.
[289] DAZ. Broj 2494 – PrZV – 1903.
[290] Prilog bro u 2757 (Prikljućeno broju 5050).
[291] DAZ Prilog broju 2178 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Prijepis).
[292] DAZ. Broj 2178 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[293] DAZ. Broj 4261 – PrZV – 1903.

Varaždinski vel. župan piše 3. VIII. 1903. kotarskom predstojniku u Krapini: »Narodni zastupnik Ljudevit grof Kulmer vlastelin u Popovcu obratio se na mene u privatnom listu s molbom, da se oružničke postaje pojačaju odnosno prema potrebi ustroje nove exposiure, da bi se u ova još sasvim neumirena vremena što češće mogle izašiljati oružničke ophodnje. Uslijed toga pozivam Vašu Poglavitost, neka se stavi odmah u lični sporazum s pomenutim g. narodnim zastupnikom glede njegovih topoglednih želja ...«[294]

Nije bez interesa spomenuti još jednu okolnost, koja je simbolički podsjećala na klasične seljačke bune protiv feudalaca: pohapšene pobunjene seljake stavljali su u zatvore vlastelinskog grada.[295]

I neki predstavnici vlasti okvalificirali su pokret iz 1903. kao »seljačke bune«.[296] Varaždinski veliki župan Rubido-Zichy 13. VI. 1903. najavljuje banu da će predložiti »da se za politički upravni kotar varaždinski – izuzev predbježno kraljevski i slobodni grad Varaždin – proglasi prijeki sud, pošto je *seljačka buna* i pošto su se seljački nemiri jur u većem dijelu područnih općina toga kotara pojavljivati počeli«.[297]

Skupština varaždinske županije 18. VII. 1903. daje ovu ocjenu pokreta: »seljačka uzbuđenost i trzavica isprvice izrabljivana u tobožnje političke demonstracije preko noći (se) izrodila u socijalno-agrarno-anarhistički pokret, koji upravo 1. svibnja otpočev u susjednoj županiii belovarsko-križevačkoj već 3. svibnja prodro u županiju varaždinsku u kojoj se još sveudilj na raznim mjestima podravskih kotara, novomarofskom, ludbreškom, varaždinskom i ivanečkom te zagorskog kotara zlatarskog, akoprem upravne oblasti nisu prepustile preduzeti sve moguće preventivne i zakonite mjere za uspostavu narušenog javnog mira i poretka, pojavljuje na veliku štetu sviju slojeva, a najveću nesreću samog zavedenog seljaštva«.[298]

Zanimljivo je, da je varaždinski veliki župan Rubido-Zichy i 4. VII. 1903. isticao antikapitalistički, »socijalističko-anarhistički značaj minulog seljačkog pokreta«.[299]

Isti vel. župan u svom izvještaju banu od 6. VII. 1903. smatra, da u gradu Varaždinu i u području varaždinske županije »izgredi, počevši političkim demonstracijama potpirivanim oporbom, a navlastito ladanjskim kuratnim svećenstvom, sve više zadobiše lik agrarno-anarhističkog pokreta, kojemu je valjalo svom odlučnosti na put stati, ter ga u klici ugušiti«.[300]

Veoma je značajno i pisanje strane štampe o socijalno-oslobodilačkom karakteru pokreta. *Daily Tribune* iz Chikaga 22. V. 1903. piše: »U kotarima okolo Križevaca nemiri proističu iz socijalističkih uzroka«.[301]

[294] DAZ. Broj 1801 – V. Ž. – 1903.
[295] Isporedi DAZ. Prilog broju 3726 – PrZV – 1903.
[296] DAZ. Broj 1594 – V. Ž. – 1903.
[297] DAZ. Broj 3397 – PrZV – 1903.
[298] DAZ. Prilog broju 4397 – PrZV – 1903. (Prijepis).
[299] DAZ. Broj 1470 – V. Ž. – 1903.
[300] DAZ. Broj 4141 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 4297).
[301] *Glasovi strane štampe* ..., str. 145.

La Prensa iz Buenos Airesa 23. V. 1903. pod naslovom »Pokret u Hrvatskoj« donosi između ostalog: »Tako na primjer u kotaru križevačkom agitacija ima izraziti socijalistički karakter. Hrvati navaljuju na Mađare ne radi narodnosti, već zato, što su ovi zadnji svemogući«.[302]

Rimska *Nuova Antologia* 1. VI. 1903. u vezi s pokretom u Hrvatskoj ističe, da je jedan od faktora i »propaganda socijalista, koja sasvim lako može uspjeti kod onog seoskog pučanstva«.[303]

Pored klasne pripadnosti svojih glavnih nosilaca (siromašno seljaštvo i radništvo) – protukapitalistički sadržaj imao je pokret puka naročito po selima još iz ovih razloga. Suštinski, bogataš, bankar seoski trgovac, krčmar bio je ili tuđinac (Nijemac, Mađar, Židov mađarske ili njemačke narodnosti), – ili mađaron: pristaša protuhrvatske Khuenove vladavine, glasač za njegovu narodnu stranku. Klasni kapitalistički državni aparat nije bio potreban u Hrvatskoj samo buržoaziji tuđinske narodnosti, nego i hrvatskoj građanskoj klasi, – jer je, u klasnom pogledu, osiguravao vladajući položaj čitave buržoazije, omogućujući, u krajnjoj liniji, i hrvatskim kapitalistima eksploatatorsku vladavinu nad seljaštvom i nad radništvom. Kapitalista na selu bio je dakle identičan s nacionalnim neprijateljem hrvatstva, s predstavnikom Khuenova porobljavanja Hrvatske.

Boriti se za nacionalno oslobođenje Hrvatske nije bilo moguće, a da se paralelno ne povede borba i protiv takve građanske klase.

Uz to je svakovrsno kapitalističko izrabljivanje hrvatskoga sela bilo u to doba vršeno drastičnom bezobzirnošću. Sam varaždinski vel. župan Rubido-Zichy u svom izvještaju banu od 6. VII. 1903. navodi kao jedan od uzroka pokretu *»lihvarenje nebrojenih seoskih veresijskih instituta«*.[304]

Kapitalisti vrše i direktan politički pritisak na seljaštvo. U tom pogledu je od naročite važnosti bilo držanje banaka prema zaduženim seljacima: »Javna je tajna, kažemo i opet, da gospodari štedionica-gulionica sile dužnike, da glasuju kod izbora za njihova čovjeka. Nama je poznato, da njekoje štedionice šalju pred izbor svakomu svojemu dužniku posebno pismo, u kojem ga pozivaju, da glasuje za toga i toga. Ali ni to nije dosta. Nama je poznato, da službenici njekih štedionica idu prije izbora od sela do sela te sile ljude, da glasuju za njihova gospodara, t. j. štedionički su službenici i namještenici – glavni korteši svoga gospodara«.[305] Užasno su bile omrznute i brojne mađarske veresijske udruge.

Klasnu mržnju i klasni sukob između seljaka na jednoj i kapitalističkih elemenata na drugoj strani – raspirivalo je i bahato neprijateljsko držanje pojedinih kapitalista prema seljaštvu pobunjenih krajeva. Kotarski upravitelj iz Ludbrega 3. VII. 1903. ovako obrazlaže činjenicu, »da među žiteljstvom sela Hrženica još uvijek vlada uzbuđenost«: »Po-

[302] Isto, str. 113.
[303] Isto, str. 117.
[304] DAZ. Broj 4141 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 4297).
[305] A. Radić, *Sabrana djela*, XII, str. 56.

vod tome pako bi imao biti, tamošnji Izraelićan trgovac Herman Pollak koji navodno u svom gnjevu rad zbivših se nedavnih izgredah u Ludbregu svojim osornim ponašanjem tamošnji narod upravo izaziva.

Tako je on primjerice nedavna kadno je Hrženicom prolazila vojnička ophodnja okuražen time, tamošnje žiteljstvo, koje je prolazeću ophodnju motrilo – naprosto grdio i huljio kojekakovimi pogrdnimi riječimi i psovkami.

Povodom toga kolaju tamo glasine, da će se žiteljstvo mjesta Hrženica, rad tih nanesenih mu uvreda – i to od čovjeka koji od tog elementa živi – istome osvetiti; uslijed čega bi i do gorih posljedica doći moglo«.[306]

Bahato su se držali prema radnicima i seljacima i neki predstavnici rudnika koji se nalaze pod tuđinskim vlasništvom i upravom. Tako bjelovarsko-križevački vel. župan 4. VII. 1903. javlja zemaljskoj vladi, da je »upravitelj ugljenika u Žlebiću Janota izazivnim i bahatim svojim ponašanjem opetovanim pritužbama od strane seljaka i radnika povoda dao«.[307]

O antikapitalističkim akcijama pobunjenoga puka sačuvali su nam se u službenim izvještajima ovi važniji podaci. 5. V. 1903. pobunjenici u Gornjoj Rijeci jurišali su na kotarskog upravitelja, na općinskog načelnika i na trgovca »Židova Mozesa« s povicima: *»Hura, udrimo na njih, to su Mađari«.*[308]

13. V. 1903. sastavljen je kod kotarske oblasti Sv. Ivan Zelina ovaj *Zapisnik* o saslušanju Mirka Šurmina, bačvarskoga radnika iz Sv. Petra Orehovca: »Prekjučer dne 5. svibnja u 3 sata poslije podne radio sam u podrumu rečenoga trgovca (Josipa Frölicha u Sv. Petru) popravljajuć bačve. Na jednom nahrupi oko dvjesta stranom seljakah, stranom kalfah, juristah, obrtnikah, zidarah, među kojimi je bilo opet koji su bili finoga vanjskoga izgleda lica i stasa, koji su bili u seljačko muško odijelo obučeni. Ova rulja navalila na dućan trgovca Frölicha *s razloga, jer je on za kandidata narodne stranke glasovao,* te su u njegovom dućanu sve razlupali i čitavu robu iznijeli.«[309]

Prema izvještaju kotarskoga predstojnika od 9. V. 1903. za demonstracije u Sisku od istoga dana »svjetina je ... porazbijala prozore na kući u kojoj stanuje veletržac Nikola pl. Šipuš, na kući u kojoj je njegova kancelarija te na kući u kojoj stanuje njegov sin vel. bilježnik i gdje je veresijska banka«.[310]

»Noću od 14. na 15. svibnja 1903. polupani su prozori pristaše narodne stranke sitničara i birtaša Lauša u Cugovcu, područje upravne općine Ludbreg«.[311]

[306] DAZ. Broj 1473 – V. Ž – 1903.
[307] DAZ. Broj 3970 – PrZV – 1903.
[308] DAZ. Prilog broju 2450 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[309] DAZ. Prilog broju 2510 – PrZV – 1903.
[310] DAZ. Broj 2445 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[311] Izvještaj varaždinskog vel. župana od 20. VI. – DAZ. Prilog broju 3628 – PrZV – 1903.

Drugog dana poslije senjskih demonstracija od 17. V. 1903., kojom prilikom je demolirana vila saborskog zastupnika Khuenove vladine mađaronske narodne stranke Ladislava Krajača, došao je pred vilu Roko Stipančić i u prisutnosti svjedoka rekao Krajačevoj sobarici: »Nije to Vaš gospodar napravio, to je naš krvavi trud napravio. Vaš gospodar ide nas Mađarima prodavati i za to ima 5.000 forinti na godinu«.[312]

22. V. 1903. kotarski predstojnik iz Samobora javlja: »... polupali su izgrednici prozore kod Hamilkara pl. Praunspergera, poduzetnika Eisenhutha ... te na tvornici sadre Hamilkara pl. Praunspergera«.[313]

»Prijavljeno je pako kotarskoj oblasti, da su trgovcu Presečkomu u noći od 23. na 24. svibnja u Bregani na međi u Kranjskoj polupani prozori i kuća namazana blatom«.[314]

Veliki župan zagrebački 28. V. 1903. izvješćuje vladu da su »u noći od 24. na 25. o. mj. polupani prozori i vrata obrtniku Presečkom na njegovoj kući u Rudama«.[315]

Kad je neka učiteljica upitala masu, koja je u noći od 24. na 25. V. polupala prozore trgovcu Presečkome u Rudama, Josipu Kupresu, općinskom odborniku u Cerju, Djuri Lehpameru, – zašto je to učinila, jedan od demonstranata joj je odgovorio: »Zato, jer su mađaroni«.[316]

Kotarski predstojnik 27. V. 1903, izvještavajući bana o pripremanju demonstracija u Kutini, javlja kako je »glavni pokretač toga komplota ... pisar ovdašnjeg odvjetnika Dr. Josipa Kreča imenom Ljudevit Vidaković. – Pozvan isti na preslušanje – ne prizna sve, ali preslušana tri svjedoka njemu u lice iskazaše – da je on de facto njih nagovarao, da udare na ovdašnji kolodvor – zatim da skinu grbove sa ovdašnje kraljevske pošte, oružničke postaje, kotarske oblasti i kotarskoga suda, i da udare na kuću ovdašnjeg najbogatijeg trgovca izraelićana Moritza Webera«.[317]

Gotovo po pravilu napadane su i demolirane kuće predstavnika protunarodnih vlasti, slugu režima, paralelno sa kućama bogatih trgovaca i kapitalističkih poduzetnika. To je jasno došlo do izražaja i u nemirima u okolici Samobora. Izvještaj o istrazi, upućen iz Samobora vel. županu zagrebačkom 28. V. 1903. iznosi: »u noći od 24. na 25. svibnja oko 11 sati noći navalila je rulja od navodno 100 ljudi u Ruda 6 kilom. daleko na kuću trgovca Presečky, u kojoj se nalazi njegov poslovodja Ivan Haberle, te polupala sve vanjske prozore na kući izuzev na njegovom stanu i razlupala vrata dućana i izlog. Iza toga je jedan dio te rulje navodno do 15 njih navalio u 11½ sati na kuću bivšeg načelnika

[312] Izvještaj državnog odvjetništva o istrazi od 26. V. – DAZ. Prilog broju 2968 – PrZV – 1903.

[313] DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903.

[314] Izvještaj izaslanog županijskog tajnika, upućen vel. županu iz Samobora 24. V. 1903. – DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903.

[315] DAZ. Broj 2904 – PrZV – 1903.

[316] Bilješka izaslanog županijskog tajnika Franje Malvića. – DAZ. Prilog broju 3005 – PrZV – 1903.

[317] DAZ. Broj 2992 – PrZV – 1903.

općine Podvrh Jure Lehpamera te polupali prozore, nekoliko crijepova i do 5 metara limenog žljeba ... Iste noći polupani su i prozori u mjestu Cerju 6½ kilom. daleko od Samobora kod Jože Kupresa opć. odbornika«.[318]

Varaždinski kotarski predstojnik javlja 6. VI. 1903. vel. županu: »Kr. oružnička postaja u Vinici izvijestila je danas smjerno potpisanoj kr. kotarskoj oblasti, da je u selu Dubravi općine Vinica ustanovila, da ondješnji trgovac Hinko Meider u očitom strahu i u pogibelji živi, jerbo mu se okolišno seljaštvo prijeti, da će njega, suprugu i djecu potući, kuću i nuzzgrade porušiti, iz dućana sve odnesti, a vino i rakiju te ostalu trgovačku tekućinu ispustiti, zašto je posljednjega izbora za vladina kandidata glasovao«.[319]

Kotarski predstojnik iz Križevaca javlja 6. VI. 1903. podžupanu: ».. jutros je ovdje prijavio ovdašnji trgovac Goldschmidt, da je dobio brzojav iz Cugovca, općina Farkaševac, kotar Bjelovar, od svog šogora Ede Neuman da je prošle noći t. j. od 5. na 6. rulja buntovnikah navalila na njegovu kuću i u njoj sve razorila, dapače i mašinu za mlatenje žita. Na to je odmah odaslana satnija pješaka iz Sv. Ivana Žabno u Cugovac ...«[320]

Noću od 7. na 8. lipnja u Vinici je (Varaždinska županija) »rulja silom provalila u kuću sitničara Vjekoslava Wunderlicha, od kojega je oduzela prisegu ... da više ne bude glasovao za mađarone ... Samoga pako Wunderlicha isprebijali su ...«[321]

Brahijalni povjerenik Pažameta javlja 8. VI. 1903. iz Vinice varaždinskome vel. županu: »Vrativ se u mjesto Vinicu, dočuo sam da je rulja iz Vratnog (gdje su demonstranti navalili na kuću trgovca mađarona Wunderlicha i izmlatili ga) krenula u Dubravu i da kani navaliti ondje na trgovce Meidera i Mihelića ... Pošto mi je trgovac Meider izjavio, da je on osvjedočen, da kad su započeti nemiri u Vinici, da izgrednici ne će ni njega poštediti, pa je stoga zamolio, da se i u Dubravu brachium pošalje, jer je bojazan Meiderova opravdana, buduć se medju pučanstvom Vinice-trga i okolišnih mjesta pronose glasovi, da će u Vinicu i Dubravu doći oveća rulja iz Gornje i Dolnje Voće kotara Ivanec, to sam toga smjernog mnijenja, da se u Dubravu odmah izašalje brachium od 1 voda, a onaj u Vinici pojača još sa jednim vodom konjaništva, kako sam to u mojoj pokornoj brzojavci istaknuo«.[322]

U noći od 14. na 15. lipnja 1903. zapaljeno je tvrtki Broch i Pollak u Varaždinu sijeno, »kojom prigodom izgorjelo je do 800 metričkih centi staroga sijena«.[323]

[318] DAZ. Prilog broju 3275 – PrZV – 1903.
[319] DAZ. Broj 1053 – V. Ž. – 1903.
[320] DAZ. Prilog broju 3354 – PrZV – 1903.
[321] DAZ. Broj 1124 – V. Ž. – 1903.
[322] DAZ. Broj 1124 – V. Ž. – 1903.
[323] Vidi izvještaj varaždinskog vel. župana od 27. VI. 1903. – DAZ. Broj 3771 – PrZV – 1903.

Kotarski predstojnik iz Zlatara izvješćuje 14. VII. 1903. o nemirima u Belcu: »U noći od 11. na 12. srpnja t. g. oko 11 sati navalila je rulja od 30 do 40 ljudi na kuću u kojoj imade pomenuti Gleisinger svoju trgovinu i krčmu ... Gleisinger probuđen iz prvog sna u strahu nije se mogao snaći, no vidiv da kamenje kroz prozore leti u sobu preplašen zavuče se pod krevet.

Iza toga bje navala koncentrirana na vrata njegovog skladišta kukuruze, brašna i posijah sa dvorišne strane, pa pošto bjehu ova razvaljena prodriješe zlikovci iz tog skladišta u polag nalazeći se dućan.

Sada nasta upravo vandalsko devastiranje jer dok su jedni iz skladišta iznašali na dvorište vreće kukuruza, brašna, posijah i robe te ove stvari rasporiv vreće sjekirama na dvorištu rasipavali, to su drugi u dućanu iz nutarnje strane sjekirami razbijali željezom okovana vrata i prozore, pa kad je prolaz razvaljen bio, stali iz dućana hrpimice izbacivati tamo nalazeće se stvari.

Police krcate raznom robom bile su jednostavno prevrnute i sasječene, spreme u kojima se brašno, mast, ulje i petroleum nalaziju, bile su jednostavno prevrnute i rasječene.

Trgovačke tezge u dućanu prevaljene su te isto tako rasječene. Na ovaj način u pravi darmar spravljena roba bila je ko lopatami izbacivana na dvorište, a sam dućan tako ruševinami zakrčen, da se njime prolaziti moglo nije.

U skladištu i u dućanu nalazeće se vreće soli zlikovci iznijeli su ih napolje te ih pobacali u obližnju mlaku«.[324]

U vezi s tako čestim napadajima na Židove po selima, treba naročito naglasiti, da ti napadaji nisu imali ničeg zajedničkog s antisemitizmom, da se na Židove nije navaljivalo ni iz kakvih vjerskih razloga, nego isključivo zato, jer su svi bili kapitalisti (bankari, zelenaši, trgovci, krčmari) i jer su svi glasali za mađarone, – a većina ih je i došla iz Mađarske i Austrije i otvoreno se izdavala za Mađare ili za Nijemce.

Osim na pojedine kapitaliste, navale su vršene na banke i na štedionice, odnosno na njihove predstavnike. Tako su prilikom pobune u Ludbregu od 21.–22. VI. 1903. »Franji Klausu štedioničkom poslovodji razlupani svi prozori i kapke ... Ignacu Grossu blagajniku štedione naskroz su polupani prozori i kapke ... Užasno je upravo doći u štedionu. Unutra je sve devastirano, knjige i pokućstvo opaljeno, jer su zlikovci htjeli sve knjige ispaliti – podmetnuvši vatru nakon devastacije ...«[325]

Poput dvoraca feudalnih i veleposjeda vlastelinskih čuvana su i neka ugrožena kapitalistička poduzeća. 11. V. 1903. Uprava *Pilane d. d.* u Brodu traži na njemačkom od vlade u Zagrebu da joj uputi vojsku, koja bi čuvala poduzeće, koje je ugroženo.[326] Ban Khuen izdao je istoga dana odgovarajuće naloge, da se traženju pomenute Pilane udovolji.

[324] DAZ. Prilog broju 4297 – PrZV – 1903.

[325] Izvještaj županijskog tajnika Kemfelja, upućen 22. VI. 1903. iz Ludbrega varaždinskome vel. županu. – DAZ.. Prilog broju 3648 – PrZV – 1903.

[326] DAZ. Broj 2430 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Kotarski predstojnik iz Koprivnice javlja 29. VI. 1903. vel. županu: »Upravo sada dolazi upravitelj ugljenika u Žlebiću Franjo Janota pa prijavljuje da je dočuo da će navaliti Starogračani na njegov rudnik pa je zamolio za oružnike. Ovoj zamolbi jest odmah udovoljeno te je i potpukovnik Pitlik zamoljen da kompaniju drži u pripremi«.[327] Isti kotarski predstojnik 2. VII. ponovno izvješćuje vel. župana, kako se uprava ugljenika u Žlebiću boji *»navale sa strane radnika i seljaka.* Jučer navečer stigli su 10 oružnika, koje je predsjedništvo visoke kraljevske zemaljske vlade, na zamolbu društva iz Pariza tomu društvu radi zaštite ugljenika na raspolaganje stavilo«.[328]

Od osobite važnosti je činjenica, da su po selima napadaji pobunjenika vršeni i na imućnije seljake Hrvate, od kojih su najbogatiji po pravilu bili mađaroni i glasali za Khuenovu stranku. Tražeći hitno pojačanje oružane snage za Mariju Bistricu i Stubicu Donju, kotarski predstojnik iz Stubice 30. VII. 1903. obrazlaže svoj zahtjev i ovim: »pošto medju narodom sve više vrije, kojemu vrijenju jest bezuvjetno kriv socijalizam, a ne samo politika, pod krinkom koje zlikovci imućnije seljake napadaju ...«[329]

Pobunjeni pak puk napadao je i na građanske opozicionare, a ne samo na vladine pristaše, tako da je u nekim dijelovima Hrvatske pokret poprimao sadržaj općeg ustanka radnog seljaštva protiv građanske klase. 14. V. 1903. Khuen je izjavio: »Narod se osokolio i počeo robiti, paliti, ne štedeći nikoga, *ni opozicionalce«.*[330]

Izvješćujući 4. VI. 1903. o svibanjskim »izgredima« u Đakovu, tamošnji kotarski predstojnik konstatira: »... Dr. Prebeg, Sabarić, trgovac Boda i nadšumar Nanicini su pristaše opozicije, pa su i njima kuće zamazane«.[331]

Prilikom pobune u Ludbregu od 21.–22. VI. demolirana je i kuća advokata Damaške, pristaše opozicije.[332]

Noću od 9. na 10. VIII. 1903. izvršen je u Vrbanovcu napadaj i na imanje Martina Medjerala, »koji pripada opoziciji«.[333]

O napadaju na Milana pl. Kiepacha, opozicionog saborskog zastupnika, u Samoboru 10. IV. 1904. iznosi Ibler: »Protivnici Kiepachovi – i stranački i lični – navališe na njega i zlostaviše ga tvorno, te je morao u životnoj opasnosti pobjeći. Dok je on bježao, navalila je razdražena svjetina na općinsku zgradu i zlostavila općinskog blagajnika, koji je prije uzeo Kiepacha u obranu. Zgrada je znatno oštećena, a uredovni spisi u njoj uništeni. Ni to nije bilo dosta. Jedan dio svjetine provalio

[327] DAZ Broj 3827 – PrZV – 1903.
[328] DAZ. Broj 3970 – PrZV – 1903.
[329] DAZ. Prilog broja 4503 – PrZV – 1903.
[330] Vidi njegov intervju u *Magyar Hiriapu* od 14. V. 1903, – navedeno kod Iblera *Hrvatska politika 1903,* str. 38.
[331] DAZ. Broj 3198 – PrZV – 1903.
[332] DAZ. Broj 1343 – V. Ž. – 1903.
[333] Izvještaj varaždinskog vel župana od 24. VIII. 1903. – DAZ. Prilog broja 5134 – PrZV – 1903.

je i u prostorije kr. kot. oblasti, te ih formalno demolirao, spalivši pri tom uredovne spise zajedno s gruntovnicom.«[334]

Da pobune seljaka nisu imale samo politički, nego i socijalni, antikapitalistički karakter, o tome svjedoči činjenica da su na seoske kapitaliste izvršeni napadaji čak i onda, kada napadnuti nisu bili mađaronski vladini glasači. Tako je u noći od 11. na 12. VII. u Belcu (kotar Zlatar) izvršen napadaj na kuću trgovca i krčmara Maksa Gleisingera, iako se on tek nedavno, nakon izbora iz god. 1901, bio doselio u Belec.[335]

U svom izvještaju banu od 11. V. 1903. varaždinski podžupan govori o *»sveopćoj stravi«*, koja je zbog seljačkih pokreta na području njegove županije obuzela vlasteline, kapitalističke elemente i predstavnike vlasti.[336] Taj užasni strah pripadnika feudalno-kapitalističke klase pred pobunjenim radnim narodom bio je podjednako intenzivan sve do kraja pokreta, – a borba pobunjenih seljaka imala je i godine 1904. antifeudalni i antikapitalistički karakter.

3.

URSTE AKCIJA

U *Manifestu* dalmatinskih i istarskih narodnih zastupnika o pokretu u Hrvatskoj konstatira se između ostalog: »Same službene vijesti potvrđuju nasilno rušenje brzojavnih stupova i kidanje žica, trganje željezničkih tračnica, pritvorenje činovnika, razoružanje žandara, oštećenje uredovnih zgrada i formalne bitke naroda s oružanom silom po selima i po ulicama Glavnog grada Zagreba«.[337] U tom manifestu nisu, međutim, ni približno nabrojene sve vrste akcija, koje je poduzimao pučki pokret godine 1903. i 1904. Široke seljačke radne mase naroda bile su tako obuzete težnjom za izvojevanjem nacionalne slobode i političkih i socijalnih prava, da su se zdušno laćale svakoga sredstva, za koje su vjerovale da vodi cilju. Od masovnog sakupljanja potpisa za financijalnu samostalnost, preko upućivanja nepouzdanica mađaronskim narodnim zastupnicima i prijetećih pisama svim vrstama režimlija, do primoravanja dotadašnjih vladinih pristaša na polaganje zakletve da više nikad ne će glasati za mađarone, od masovnog sudjelovanja u gradskim uličnim demonstracijama do nasilnog oslobađanja uapšenih pobunjenika, napadaja na željeznice i vlakove, suprotstavljanja proglašenju prijekog suda, sistematskog svrgavanja postojećih državnih i općinskih vlasti i čitavog niza drugih pothvata – pokret puka je primjenjivao najraznovrsnije metode borbe za slobodu Hrvatske.

[334] Ibler, *Hrvatska politika 1904–6*, str. 90.
[335] DAZ. Prilog broju 4297 – PrZV – 1903.
[336] DAZ. Broj 2493 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[337] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1903*, str. 55.

Potkraj maja u nekim krajevima Hrvatske, a naročito u varaždinskoj županiji, otpočeo je među seljaštvom masovni pokret sakupljanja potpisa na peticijama za samostalne financije i sveopće pravo glasa. Varaždinski podžupan šalje o tome pokretu 30. V. 1903. ovaj izvještaj banu: »Dne 24. t. m. u 1 sat popodne izvijestio je pokorno potpisanome brzojavno upravitel kotarske oblasti u Novimarofu, da je isti dan k ranoj misi u Ljubešćicu došlo neobično mnogo seljaka iz župa Vidovec i Bela-Margečan kotara varaždinskoga, Zajezde kotara zlatarskoga, te iz župa Remetinec i Maďarovo kotara novomarofskog, gdje su kod ondašnjega upravitelja župe Juraja Tomca – gorljivoga pristaše t. z. »čiste stranke prava«, nu koj se je inače sveudilj do sada dosta korektno ponio bio – potpisivali poznate peticije za samostalne financije i sveopće pravo glasa .. U srijedu dne 27. t. mj. stigli su mi opeta razni glasovi iz područja upravne općine Vidovec, da se među seljacima iz župe Bela Margečan opažava neka uzbuđenost i pronose glasovi proti inače veoma agilnom pristaši oporbe »domovinašu« župniku belskome Juraju Čveku, da je tobože primio dvijesto hiljada forinti mita, pak da zato ne će i on sakupljati potpisa kao što to čini upravitelj župe u Ljubešćici, a isti dan podnesena je i prijava ovdašnjem kr. državnom odvjetništvu po poglavarstvu općine Vidovec proti nekom seljaku Pavlu Vugrincu iz Vidovca, koj da je tobože osobito nagovarao seljake, neka otidu u Ljubešćicu potpisati poznatu peticiju«.[338]

Varaždinski vel. župan upućuje 9. VI. 1903. ovu povjerljivu okružnicu u vezi sa sakupljanjem potpisa za peticije: »Iz pouzdana izvora saznao sam, da se u području županije sakupljaju po pojedinim seljačkim agentima među žiteljstvom seljačkog staleža potpisi na kojekakve predstavke naime peticije u korist polučenja samostalnih financija i t. d.

Pošto je takvo sakupljanje potpisa kadro u seljaštvu izazvati i podržavati uzrujanost proti oblastima i oblasnim organima, to upućujem natpis, neka u slučaju, ako opazi takvo nedopustivo sabiranje potpisa, *odmah* kod *takvog seljačkog agenta* preduzme premetačinu po oružnicima, te neka odnosne potpise ujedno zaplijeni«.[339]

Potpisivanje peticije naglo se proširilo po hrvatskim selima. Često puta inicijativa za skupljanje potpisa potjecala je od samih seljaka, koji su bivali i glavni agitatori masovno su odlazili pismenom čovjeku u selu, ponajčešće svećeniku opozicionalcu, »da potpišu pravice« a znali su i silom primorati ponekog popa, koji bi se odupirao, da napiše zahtjeve koje su mu sami seljaci diktirali, i da prima i ovjeri njihove potpise.

Ali i u stvari potpisivanja peticija došlo je jasno do izražaja suprotno držanje prema pokretu kod seljaka na jednoj, i kod svećenika, pripadnika opozicionih građanskih stranaka, na drugoj strani. Dok su seljaci sakupljanje potpisa smatrali samo kao jedno od sredstava oslobodilačkoga pokreta, s pomoću kog treba pospješiti ostvarenje krajnjeg cilja, ojačati nacionalni otpor, povećati njegovu borbenost, – dotle su oportunistički građanski opozicionari, zastrašeni pobunjenim pukom, nastojali da zloupotrebe to potpisivanje u protivnom pravcu: za smirivanje i likvidiranje buntovnog pučkog pokreta.[340]

Narod je to sastavljanje peticija nazivao plebiscitom.[341]

Posebna vrsta protumađarske djelatnosti bile su *nepouzdanice*, upućivane vladinim mađaronskim saborskim zastupnicima.

[338] DAZ. Broj 3009 – PrZV – 1903.
[339] DAZ. Broj 1105 – res V. Ž. – 1903.
[340] Isporedi DAZ. Broj 3009 – PrZV – 1903.
[341] Isporedi izvještaj ludbreškog kotarskog predstojnika Makkay-a od 10. VI. 1903. – DAZ. Broj 1143 – V. Ž. – 1903.

1. IX. 1903. kotarski upravitelj iz Stubice javlja vladi u Zagreb: »U općini M. Bistrici čuju se prijeteći glasovi, a na pojedince koji su glasovali zadnji puta za kandidata narodne stranke, Josipa Hegedića, dolaze pisma, u kojima im se nalaže, da imadu istomu dati nepouzdanicu te im se u protivnom slučaju prijeti dapače smrću«.[342] U takvom jednom prijetećem pismu poimenično su označeni glasači za vladinog kandidata (među njima i barun Hellenbach) od kojih se traži da potpišu nepouzdanicu, odnosno da opozovu mađaronskog zastupnika za kotar Bistričko-stubički Josipa Hegedića Pismo završava ovim riječima: »do znanja i ravnanja vam stavljamo da učinite svoju dužnost, ne učinite li, ne ćete znati dana ni časa kada će doći sila iz zasjede i ne će vam ostat kamen na kamenu ni glava na ramenu«.[343]

S potpisom *Agrikolae* upućeno je bez datuma ovo prijeteće pismo mađaronskom saborskom zastupniku Bistričko-stubičkog kotara Hegediću i onima koji su glasali za njega: »Da znate vršiti u buduće dužnost kano pravi i čelični Hrvati, stavlja vam se ovo na znanje. Bez svakog daljnjeg odvlačenja imadete poslati nepouzdanicu tobožnjem zastupniku Hegediću, koji se imade na temelju nepouzdanice smjesta zahvaliti na dosadanjoj časti. Jer za istu sposobnosti ne ima nit najmanje, s razloga što se u saboru poslije kako je on zastupnikom jošte nije niједna riječ čula od njega bud za interese kotara bistričko-stubičkog, bud za sveopće blagostanje naime za samostalnost, cjelokupnost i ujedinjenje mile nam domovine ... mjesto da zastupa hrvatski narod, radi proti njemu. Time je dokazano da radi proti narodu hrvatskomu, jer je glasovao da se tri oporbena zastupnika isključe iz petnaest sjednica, a mi koji smo vjerni sini ove svete grude Hrvatske strogo upozorujemo Hegedića, da odmah istupi iz ove časti, inače će biti zlih posljedica po njega. A vama izbornikom, koji ste mu dali svoje glasove, stavljamo ovo do znanja da učinite svoju dužnost, kako vam je to napomenuto, a ne učinite toga ne će vam ostat kamen na kamenu niti drvo na drvu, sve će vam se uništiti, a na posljetku se ne će ni jednom ni život poštediti.

Ovo se polaže na ruke Janku i Ivanu Jakopcu, a daje se do znanja svim slijedećim kao Aleksander Luks, Stjepan Milički, Stjepan Sopec, Stjepan Lank, Ivan Spanović, Ivan Vajss, Ljudevit Berger, Vilim Klain, Stjepan Rogar, Šimun Ivak, Dragutin Raiman iz Podgrađa Pezić, Tomo Cerovečki, Josip Toric, Mijo Zozoli i t. d. a to se tiče i presvijetloga baruna Helinbaha. – Sa štovanjem Agrikolae«.[344]

Slanje sličnih pisama mađaronskim glasačima potrajalo je kroz čitav mjesec septembar; kotarski upravitelj iz Stubice javlja 16. X: »Dana 27. rujna t. g. dobio je trgovac i gostioničar u Marija Bistrici, Aleksander Luks poštom pismo, koje se visokoistomu u prepisu podastire. Iz tog pisma nastala je u M. Bistrici među pristašima narodne stranke prava strava, a imenito se pobojao trgovac Aleksander Luks, koji je i inače neobljubljen u cijeloj općini«.[345] Pomenuto pismo ima naslov *Naša posljednja riječ* te među ostalim sadrži i ovo: »Čast nam se je sada Vama javiti i dužnost nas potiče, da vas strogo opomenemo, da se složite vi sa svojimi tobožnjimi prijatelji, i namah bez svakog daljnjeg obzira pošaljite nepouzdanicu dosadanjem zastupniku Hegediću ... To vam se do znanja i ravnanja stavlja, da ne bi poslije moguće koji od vas se zgovarao, da mu je nepravedno učinjeno, da on nije znao volje naroda«.[346]

Potpisi za nepouzdanice sakupljani su i u drugim krajevima Hrvatske: rujna 1903. u Brodu protiv mađaronskog saborskog zastupnika Otona pl. Krajcsovicsa,[347] i drugdje.

Vladin mađaronski zastupnik Barlović je na saborskoj sjednici od 19. VI. 1903. između ostaloga iznio i ovo: »Visoki sabore! A sad mi je čast ... saopćiti, da sam dobio od jednog bezimenog dopisnika slijedećeg

[342] DAZ. Broj 5250 – PrZV – 1903.
[343] DAZ. Prilog broju 5250 – PrZV – 1903.
[344] DAZ. Prilog broju 5753 – PrZV – 1903.
[345] DAZ. Broj 6136 – PrZV – 1903.
[346] DAZ. Prilog broju 6136 – PrZV – 1903. (Prijepis).
[347] DAZ. Prilog broju 6684 – PrZV – 1903.

sadržaja otvorenu jednu dopisnicu (čita): *»Položi čast narodnog zastupnika, dok te ne stigne kazan, – izdajico!«.*[348]

O anonimnim pismima, upućivanim vladinim mađaronskim zastupnicima, pisao je i pariški *Le Temps* (19. VI. 1903): »Mnogi članovi većine (saborske, mađaroni, napom. V. B.) primiše pisma, kojima im se prijeti životu, ne odreku li se mandata«.[349]

Nepouzdanice vladinim mađaronskim saborskim zastupnicima upućivale su se i u toku godine 1904.[350]

Strah nekih protunarodnih, mađaronskih saborskih zastupnika bio je toliki, da su podnosili ostavke na svoje narodno zastupništvo, – a neki se nisu usudili sudjelovati u radu sabora na strani vlade, pa su tražili bolovanje.

Prijeteća pisma, upućivana su i drugim različitim tlačiteljima hrvatskoga naroda i nacionalnim neprijateljima. »Zloglasni nadglednik Josip Mikula, koji je u koprivničkom kotaru progonio hrvatske radnike na željezničkoj pruzi, dobio je potkraj maja 1903. seljačko-radničkom rukom pisano prijeteće pismo ovog sadržaja: *»Gospone Mikula čuvaj se dobro ako ove težake ne pustiš vun zrešta ne ćeš dugo gospon biti glava ti je doli hitro«.*[351]

Među brojnim prijetećim pismima zanimljivo je ono *Osječkih Hrvata,* upućeno početkom lipnja 1903. osječkom gostioničaru Fodoru. To pismo sadrži među ostalim: »Vama će po svoj prilici, poznato biti u kojoj kraljevini krčmarski obrt tjerate i gdje obitavate, (ako ne dosta je zlo) naime u Hrvatskoj odnosno Slavoniji, pa se stoga očekiva od Vas, da ćete njenu narodnost i njena prava štovati i cijeniti znati! Stoga je nepojmljivo kako ste došli do ideje, za Vaš obrt u ovoj zemlji *magjarski* zimer izvjesiti – dakle sasma tudji – koji ovamo nikako ne spada ... Sa Vašim *krivim* i *neumjesnim* napisom izazivljete narodnost u kojoj živite te koja to trpiti ne će ... upozoruje se ovim Vas, da taj natpis odstranite i drugim ovamo spadajućim zamijenite; ne učinite li to, imati ćete posljedice sami nositi ...«[352]

14. V. 1903. govorio je u peštanskom saboru o hrvatskim prijetećim pismima, koja ulijevaju stravu u mađarske činovnike na teritoriju Hrvatske, mađaronski zastupnik Tomašić.

O prijetećim pismima, upućivanim mađaronima, rimska *Patria* 23. VII. piše: »Vijesti iz Zagreba donašaju, da neprestano dolaze pisma najgorljivijim mađarskim patriotima, u kojima se njima prijete dinamitima. Neka od ovih pisama nose potpis: Središnji odbor hrvatskog ustanka i naprosto prijeti atentatima dinamita kao u Solunu. Sva su

[348] *Stenografički zapisnici* ..., za godinu 1903, dio I, str. 95.
[349] *Glasovi strane štampe* ..., str. 108.
[350] Vidi izvještaj bjelovarskog podžupana vladi od 4. II. 1904. – DAZ. Broj 588 – PrZV – 1904.
[351] Vidi Prilog broj 1 Izvještaju koprivničkog kotarskog predstojnika od 28. V. 1903. – DAZ. Broj 3037 – PrZV – 1903.
[352] Izv eštaj osječkog gradonačelnika banu od 13. VI. 1903. – DAZ. Prilog broju 3435 – PrZV – 1903.

ova prijeteća pisma, od kojih je većina predana policiji, tiskana jednim poligrafom«.[353]

Pobunjenici su napadali i na sve ostale predstavnike državne vlasti i zajedničke, mađarske, i uže hrvatske razbijajući im prozore i demolirajući zgrade u kojima su stanovali. U Varaždinu izvršeni su napadaji na kuću: gradonačelnika; policijskog kapetana; podžupana; financijalnoga tajnika Prileszkyja; željezničkog činovnika Hollosija ...[354]

Za navale na kuće režimlija se govorilo: »buju te juristi pohodili«. – »Juristi pohode samo Madjare« (Mađarone).[355]

Po selima su prije svega napadani svi oni, koji su na javnim izborima 1901. glasali za Khuenovu vladinu narodnu stranku.

Tako su i u Vinici teški nemiri od 7. i 8. lipnja 1903. otpočeli ovako: »Jur dne 6. lipnja oko 10 sati na večer došla je pred kuću ljekarnika Viktora Parapatića u Vinici – jednoga od najaktivnijih pristaša kandidata narodne stranke Marka grofa Bombellesa prigodom saborskih izbora godine 1901. – rulja od kojih 20 mladića posprdnimi povici »Živio Madjaron ...«[356] A zatim su naredne noći prema izvještaju brahijalnoga pomoćnika, vršeni sistematski napadaji na kuće madjaronskih glasača.[357]

Brahijalni povjerenik Pažameta javlja sa terena iz Vinice 12. VI 1903.: »Nakon otpravka izvješća od jučer, stigla mi je prijava od općinskog bilježnika Siegla iz Petrijanca, da su u noći od 10. na 11. o. mj. razbijeni prozori općinskim odbornicima odnosno lugaru i to Mati Miku i Tomi Drozdjeku u Sračincu i Ivanu Jambrišku u Strmcu, ovom potonjem zato, jer je za vladinog kandidata glasovao ... Savezno sa brzojavnim izvješćem od danas, čast mi je Presvijetlom gospodstvu Vašem u pokornosti izvijestiti, da su ove noći provalili do sada nepoznati zlikovci u klijet Mije Kovačića u Vinicibrijegu te su mu ispustili 7 do 8 akova vina, a dva prazna lagva pustili niz brijeg i to navodno zato, jer je i on glasovao za vladinog kandidata«.[358]

Režimlijama su sječeni vinogradi, košeno zeleno žito i sl. Tako je Vinku Lugomeru u Graberancu, kotar Križevci, u noći od 23. na 24. svibnja 1903. posječen vinograd.[359]

Brahijalni povjerenik Pažameta javlja iz Vinice 15. VI. 1903. vel. županu: »Iz Petrijanca javlja opć. bilježnik i upravitelj Franjo Siegl, da je naknadno saznao, da su do sada nepoznati zlikovci Florijanu Košiću i Miji Košiću u Novoj Vesi te Andriji Novoselcu takodjer iz Nove Vesi u noći od 13 na 14. lipnja do tri rala raži i pšenice pokosili te prvoj dvojici i kuće balegom omazali. – Danas mi je pako prijavio Mijo Kovačić iz Vinice, da mu je već po drugi puta razderan krov na kući u Vinica-Brijegu i to prvi puta u noći od 11. na 12., pa kad ga je popravio, razderali su ga ove noći ponovno. Tko bi to učiniti mogao – ne zna a niti imade na koga sumnju. – Obje prijave ustupljene su kr. državnom odvjetništvu na nadležni postupak«.[360]

Značajno je pritom, da je mržnja pobunjenih seljaka na pristaše mađaronske vlade bila tako velika i općenita, a navale imale tako opasan karakter, da se nitko nije usudio priteći u pomoć napadnutim režimlijama. Stubički kotarski predstojnik 29. VII. 1903. izvješćuje zemaljsku

[353] *Glasovi strane štampe* ..., str. 200.
[354] Izvještaj vel. župana od 7. VII. 1903. – DAZ. Prilog broju 4141 – PrZV – 1903.
[355] DAZ Prilog broju 4700 – PrZV – 1903.
[356] Izvještaj varaždinskog vel. župana banu. DAZ. Broj 3276 – PrZV – 1903.
[357] DAZ. Broj 1124 – V. Ž. – 1903.
[358] DAZ. Broj 1153 – V. Ž. – 1903. (Priloženo broju 1232 – V. Ž. – 1903).
[359] DAZ. Broj 2897 – PrZV – 1903.
[360] DAZ. Broj 1187 V. Ž. – 1903. (Priloženo broju 1423 – V. Ž. – 1903).

vladu u vezi s napadajem na kuću bivšeg načelnika u Bistrici: »U pomoć pritekli ne ufa se napadnutim nitko s razloga što napadači svoje napadaje započimlju uvijek pucanjem iz pušaka koje traje za cijelog vremena uništavanja, pa se svatko boji i glavu pomoliti, a to tim više što iza počinjenoga zločina vidi kolikim divljaštvom su zločinci pustošili imetak napadnutoga«.[361]

Slijedeći narodnu mudrost, izraženu u poslovici *Ne boji se šuša boga nego batina,* – pobunjeni seljaci primjenjivali su još jedno naročito sredstvo u borbi protiv narodnih neprijatelja mađarona: pohvatali bi u svome selu sve glasače za Khuenovu mađaronsku stranku – a tko je za koga glasao na posljednjim izborima iz godine 1901., bilo je poznato cijelome selu, jer je glasanje bilo javno – propustili bi ih kroz šake i primorali svakog takvog uhvaćenog i izmlaćenog mađarona, da pred pobunjenim pukom položi prisegu: »da će biti Hrvat i dušom i tijelom *i da ne će nikada glasovati za mađarone«.*[362]

Pretvarajući tako mađarone u *dobre Hrvate,* pobunjeni seljaci su pod dobrim Hrvatom podrazumijevali čovjeka politički poštenog, privrženika narodne slobode i samostalnosti ...

23. V. 1903. demonstranti su uhvatili općinskog načelnika u Grobniku Ivana Štiglića, tražeći od njega »da se mora zapriseći, da drži za hrvatska prava, i *da je dobar Hrvat«.*[363]

Pobunjeni seljaci iz okolice Bednje pohvatali su sve one učitelje, koji su na posljednjim izborima glasali za vladinu mađaronsku narodnu stranku, pa ih s ostalim vladinim glasačima sproveli u Bednju i tu natjerali da polože zakletvu: *da će biti dobri Hrvati, da ne će držati s Mađarima, te da ne će nikada više za kandidata vladine stranke glasovati.*[364]

8. VI. 1903. varaždinski vel. župan javlja banu da su »oko 400 seljaka oboružanih toljagami ... izbornika Wunderlicha u selu Vratnu tvorno napali oduzev mu prisegu da je dobar Hrvat«.[365] Taj Vjekoslav Wunderlich bio je trgovac u Vratnu, a »prigodom izbora godine 1901. također je glasovao za Marka grofa Bombellesa«, Khuenovog mađaronskog kandidata.[366]

13. VI. 1903. prisežnika iz Dubrave seljaci »prisiliše na prisegu, *da će sa narodom držati, to jest proti vladi raditi«.*[367]

Detaljan opis potpisivanja i polaganja prisege sadrži izvještaj kotarskog upravitelja iz Ivanca, upućen vel. županu 14. VII. 1903.: »Dne 9. t mj. po podne sabrala se je kraj ceste kod struge blizu Cvetlina rulja seljaka njih preko 60. Kad je oko 5–6 sati po podne općinski ovrhovoditelj Stjepan Jesenski vraćajuć se sa uredovanja iz Višnjice do te rulje došao pak hotio postrance bježati napram Trakošćanu, poleti rulja za njim, uhvati ga te ga prisili, tjerajuć ga pred sobom, da s njima ide na župni dvor. Usput navrati se rulja u školu te i učitelja Dragana Burića potjera silom sa sobom ... Putem čuo je Jesenski, da će seljaci razrezati onoga, koji ne bude prisegao. Dotjerav sve ove pred župni dvor došao im je u susret župnik Ivan Kro-

[361] DAZ. Broj 4523 – PrZV – 1903.
[362] Vidi izvještaj varaždinskog državnog odvjetništva od 9. VI. 1903. – DAZ. Prilog broju 3341 – PrZV – 1903.
[363] Iz Izvještaja ogulinskog državnog odvjetništva od 2. VI. 1903. – DAZ. Broj 3177 – PrZV – 1903.
[364] DAZ. Prilog broju 4143 – PrZV – 1903.
[365] DAZ. Broj 3200 – PrZV – 1903.
[366] DAZ. Broj 3276 – PrZV – 1903.
[367] DAZ. Broj 1176 – V. Ž. – 1903. (Prilog broju 1232 – V. Ž. – 1903).

pek, koji ih je molio, da se raziđu, jer da će biti nesreće i zatvora. Rulja, naročito dvojica trojica, kojih imena je rečeni ovrhovoditelj jur istražnom sucu priopćio te od kojih su već nekoji i uhićeni, stala je vikati, da ovi svi moraju prisesti, da su proti vladi i da ih prije ne će pustiti ... Župnik je ukratko sastavio zapisnik, u kojem se obvezuju oni, koji ga potpisaše, da će glasovati proti vladi te su ga i seljaci iz rulje, koji znadu pisati zajedno sa župnikom, učiteljem i ovrhovoditeljem potpisali, na što im je župnik rekao: »sad je gotovo idite mirno kući«.

»Ne«, poviče rulja, »mi moramo sada u crkvu, i Vi župnik idite s nami, tamo će se prisegati«.

Kad župnik to nije hotio moleći ljude, da odustanu od toga zahtjeva, pograbi jedan (ne zna mu se još za ime) raspelo rekav: »sad prisižite«.

Župnika na to prisiliše, da im je govorio formalnu prisegu, a ostali za njim«.[368]

Varaždinski vel. župan 20. VII. 1903. ističe, kako su pobunjeni seljaci »zahtijevali ne samo neke potpise, već dapače i zaprisizanje, *da su svi bolje situirani i inteligentniji* župljani počam naravno od samoga župnika dobri Hrvati, da će raditi za hrvatski narod i t. d.«.[369]

»Mučenici, koji u tamnici čame« uživali su kod hrvatskoga puka neograničene simpatije i golem ugled, tako da je za njih svaki uistinu narodski čovjek, a naročito seljaci, bio pripravan da učini sve: da goloruk juriša na žandarske sprovodnike da ih oslobodi; da ih pomaže, da im izražava bezmjernu odanost i privrženost.

16. VI. vel. župan javlja iz Ogulina banu: »Kada su oružnici dne 12. t. mj. u podne spomenutu trojicu okrivljenika (sva trojica kalfe, uhapšeni kao kolovođe majskih demonstracija u Novom, napom. V. B.) vodili iz općinskih uza na parobrod, sabralo se je po ulicama i na mulju preko 100 ljudi većinom ženskoga spola ter su sipajući cvijeće i zelenilo pratili okrivljene. Svjetina pjevala je »Još Hrvatska nij propala« i »Oj Hrvati jošte živi« te je klicala »Živili hrvatski mučenici i slava poginulim Hrvatom«. Ova demonstracija trajala je otprilike pol sata dok parobrod u 1 sat iz Novoga krenuo nije. Poslije odlaska parobroda povratila se je sakupljena svjetina na glavni trg kuda su dva narodna barjaka donesena ... Redarstveni povjerenik izvješćuje da proti ovim demonstracijam nije nikakove redarstvene mjere upotrebio i to s razloga što je *povorka bila jako uzrujana gledajući kako oružnici okrivljenike vezane vode pak se je bojao da bi preduzimanjem ikakovih redarstvenih mjera mogao izazvati veće zlo«.*[370]

»Dne 19. o. mj. u 9 sati u jutro kadno je iz zatvora kotarske oblasti u Cirkvenici izišao rad izgreda na 14 dnevni zatvor presuđeni 20 godišnji Amon Erler bez zanimanja, dočekala ga je na tergu svjetina od circa 150 osobah ponajviše žena i djece a medju inim i 5 kalfah.

Ovi okićeni trobojnicami pozdraviše ga burnim »živio!« »živila Hrvatska!« »živili hrvatski mučenici!«

Rikica pako Car 17 godišnja kćerka bivšeg cirkveničkog načelnika Emerika Cara kog vazda zaštićuje narodni zastupnik dr. S. Egersdorfer, predala mu je obučena u bjelinu dva lovor *vijenca* i kiticu *cvijeća«. Isti* Erler je *tri dana kasnije (noću od* 21. na 22. VI.) ponovno uhapšen, jer je na jednog žandara, koji je htio da spriječi demonstrativno pjevanje hrvatskih pjesama, »tvorno navalio i lako ga ozlijedio«.[371]

Usprkos najstrožoj policijskoj pasci nad poštama, pristaše pokreta su iznalazili različite načine, da doskoče vlastima i da na vrijeme obavijeste svoje privrženike o kretanju uhapšenika. Policija je naime naročito nastojala, da se ništa ne sazna o transportu zatvorenika, pa su oni

[368] DAZ. Broj 1625 – V. Ž. – 1903.
[369] DAZ. Broj 1679 – res. V. Ž. – 1903.
[370] DAZ. Broj 3461 – PrZV – 1903. (Priloženo broju 3492 – PrZV – 1903).
[371] DAZ. Broj 3879 – PrZV – 1903.

sprovođeni u zatvor noću i u najvećoj tajnosti, budući da se često događalo, da su takve transporte presretali pristaše pokreta i uhapšenike oslobađali, ili organizirali velike demonstracije. U vezi s transportom većeg broja uhapšenika iz policijskog zatvora u Senju u sudski zatvor u Gospić – vel. župan izvještava 26. V. 1903.: »Međutim dobio je isto popodne ovdešnji (gospićki) građanin, poznati Ivan Bušljeta, brzojavku iz Senja, u kojoj mu se javlja da *dolazi prijatelj iz Senja u 7 sati na večer,* koja mu je brzojavka i uručena, jer dotični činovnik, vježbenik Hećimović, nije u istoj nazreo ništa suspektna«.[372]

4. V. 1903. koprivnički kotarski predstojnik javlja vel. županu: »Pokorno potpisati dobio sam više anonimnih karata, kojima se pozivam, da pritvorene na slobodu pustim, jer će inače biti krvi«.[373]

Kotarski predstojnik iz Ludbrega izvješćuje vel. župana 17. VI. 1903: »Jučer u jutro oko 7 sati sakupila se rulja ljudi pred općinski ured (u Vrbanovcu) i zahtijevala, da se pritvoreni iz zatvora ispuste. – Općinski upravitelj *Ružička,* vidiv veliku rulju ljudi ... udovoljio je želji demonstranata, jer je vojnička asistencija od 10 momaka preslaba bila, da suzbije mirnim načinom mnoštvo ljudi ...«[374]

19. VII. 1903. u Zlataru velika gomila seljaka htjela je »silom osloboditi iz uza kotarske oblasti pritvorene kolovođe. Videći veliku opasnost predstojnik (kotarski) Prikril pustio je pritvorenike iz pritvora ...«[375]

U vezi s nemirima u Krapini od 25. VII. 1903. varaždinski vel. župan javlja državnome odvjetništvu: »... Miška Cerovečkoga hotjeli su zatvoriti stražari, a Alojz Cerovečki je navalio na stražare, te prouzročio, da je istrgnut iz ruku stražara«.[376]

»Po ulicama (zagrebačkim) je uvijek bilo kreševa, a osobiti je užitak demonstranata bio dočekivati patrole, što su vodile uapšenike svezane u lance, napasti ih i uapšenike osloboditi. Uredništvima oporbenih novina svaki čas bi tko donio ovakove policajne otkovane lance«.[377]

Oslobađanje uhapšenih učesnika pokreta trajalo je i u godini 1904.

27. I. 1904. bjelovarski vel. župan izvješćuje bana: »Na dan 21. o. mj. došlo je opet 200–300 seljaka iz općine Gudovac pred zgradu kotarske oblasti u Belovaru, da traže neka se ispuste iz zatvora 6 žiteljah iz Prgomelja, koje je kotar. oblast predvesti dala, jer su se nekoliko dana prije u općinskom uredu u Gudovcu osorno ponašali, došav sa šeširima na glavi u ured te pušeć i pljuvajuć u uredskim prostorijama. Zatim su ti isti seljaci tražili stare svoje pravice ... Svjetina je međutim pomoću oružnikah rastjerana, pri čemu je jedan seljak lako ranjen«. Ali strah policijskih vlasti bio je tako velik, da su, očekujući novu navalu seljaka, ipak udovoljili njihovome zahtjevu: »Ona šestorica pako iz Prgomelja – kaže se dalje u županovu izvještaju – preslušani su ... a zatim istoga dana stavljeni na slobodu«.[378]

[372] DAZ. Broj 2977 – PrZV – 1903.
[373] DAZ. Prilog broju 2544 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 3110).
[374] DAZ Broj 1229 – V. Ž. – 1903.
[375] Izvještaj varaždinskog vel. župana vladi od 23. VII. 1903. – DAZ. Prilog broju 4396 – PrZV – 1903.
[376] DAZ. Broj 1751 – V. Ž. – 1903.
[377] M. Marjanović, nav. djelo II, str. 84.
[378] DAZ. Broj 1194 – PrZV – 1904.

Pučki nosioci hrvatskoga pokreta su se u nekim krajevima osvećivali onim predstavnicima policijskih vlasti, koji su se istakli u progonu pobunjenika i demonstranata.

Upravitelj gradskog poglavarstva u Brodu 22. V. 1903. izvješćuje bana: »Temeljem naredbe vaše preuzvišenosti od 20. listopada 1902. broj 5292 čast je osobita pokorno potpisanom vašoj Preuzvišenosti u pokornosti izvijestiti: da su gradskom senatoru i redarstvenom izvjestitelju: g. Augustu Radiniću nepoznate osobe u noći od 14. do 15. svibnja zlobno oštetili 29 čokoća u njegovom vinogradu, ležećem u brodskom vinogorju; a u noći na dne 18. na 19 svibnja t. g. ponovno 200 komada čokoćah. Šteta je oko 100 krunah. Povod evidentan, jer je oštećeni u kritično doba, a i sada je redarstvenim izvjestiteljem, ter je odlučni pristaša narodne stranke ili kako rado Brodjani vele: »Madjaron«. Zlobna je šteta daklen nedvojbeno počinjena po pristašama hrvatske opozicije potpisanomu radi njegovog energičnog uredovanja, za i poslije demonstracije, dogodivše se dne 11. svibnja t. g. i stoga, što je isti Madjaron«.[379]

Odavanje pošte i slavljenje žrtava, poginulih u narodnome pokretu za slobodu Hrvatske – predstavljalo je posebnu vrstu protumađarskih manifestacija. Pomeni i zadušnice, održavani širom Hrvatske naročito za seljaka Ivana Pasarića, koji je »u borbi protiv Mađara u Zaprešiću za hrvatski narod poginuo« – davale su podstreka novim i sve većim demonstracijama i pretvarale se u žestoke ulične borbe protiv predstavnika austro-mađarske vladavine nad Hrvatskom. Tako su na primjer 22. V. 1903. masovne demonstracije i krvavi nemiri u Fužinama otpočeli jutarnjim pomenom za Pasarića.[380]

Zadušnice, koje se pretvarale u demonstracije, održavane su po selima i gradovima Hrvatske ne samo za Pasarića, nego i za Krajačića i druge poginule seljake i žrtve narodnoga pokreta,[381] i to ne samo u toku cijele 1903., nego i u godini 1904.[382]

Između pobunjenih seljaka i nekih svećenika dolazilo je do oštrih sukoba zbog toga, što su poneki popovi iz straha pred vladom ili iz oportunizma odbijali da drže zadušnice za poginule žrtve pokreta. Ponegdje su se prireditvači pomena morali poslužiti prijevarom, da bi naveli mađaronskoga svećenika na održavanje zadušnica.

Tako je trgovac Čačinović u Valpovu za 21. IV. 1903. naručio zadušnice za poginulog Ivana Pasarića, ali znajući da je župnik režimlija, nije mu otvoreno rekao za koga, nego mu je preko zvonara poručio da su zadušnice »za Ivana«; kad je župnik zatražio i prezime, rečeno mu je: »Za Ivana Čačinovića«. »Poslije obavljenoga requiuma – kaže se u izvještaju poglavarstva kotarske oblasti – kada je g. župnik doznao tko su pri istom bili pa pošto pri requiumu koji se održavao istog dana u 10 sati za blagopokojnoga baruna Prandau, nikoga od tih osoba bilo nije, pobudila se sumnja u istom da li nije taj po Čačinoviću naručen requium može biti političko demonstrativni, te je odmah otišao Čačinoviću te ga zapitao tko mu je taj Ivan Čačinović, priopćiv mu sumnju njegovu, našto je dobio odgovor od istog da mu je

[379] DAZ. Broj 2816 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[380] Vidi izvještaj kotarskog predstojnika iz Delnica od 24. V. – DAZ. Broj 2865 – PrZV – 1903.

[381] DAZ. Broj 1443 – V. Ž. – 1903 i broj 3656 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[382] Vidi izvještaj varaždinskog vel. župana vladi od 8. II. 1904. – DAZ. Broj 632 – PrZV – 1904.

sumnja opravdana, te da je to bio requium ne za njegova rođaka, već za Ivana koji je u Zaprešiću *za hrvatski narod proti Madarima poginuo*, te da nije htio to prije reći, jer g župnik ne bi htio onda requiuma držati, već bi prvo na telefon pitao predstojnika, da li smije isti držati.

Gornjim postupkom zaveden je bio g. župnik u bludnju a time su demonstranti navodom lažnog imena pokojnika sa crkvom ruglo i sablazan počinili, što se slavnoistoj priopćuje tom molbom, da bi blagoizvolila ovo poglavarstvo obavijestiti, da li je tim postupkom Čačinović postao krivcem, kojeg kao takovog može politička vlast kazniti, da uzmogne g. župnik prijavu proti istom na slavnoistu podnijeti ... jer ako je isto moguće, to se mora proti takovim demonstrantima sve upotrijebiti, koji su i svetinju crkve uvukli u njihovu političku demonstraciju, te time crkvu i župnika na ruglo i smijeh izvrgli«.[383]

Priređivači i učesnici u tim manifestacijama bili su izvrgnuti progonima vlasti. Zagrebački državni odvjetnik 17. IV. 1903. predlaže »da se i proti sveučilišnim đacima odlučnije postupa naročito radi zadnjeg glorificiranja izgrednika i otpornika Ivana Pasarića iz Zaprešića kao tobožnjeg narodnog mučenika«.[384]

Za porodicu poginulog seljaka Ivana Pasarića sakupljani su prilozi po različitim krajevima Hrvatske.[385] Za gotovo nevjerojatnu sitničavost Khuenove vlade veoma je karakteristično, da su njegove policijske vlasti mjesecima vodile istragu o tome: tko i na koje adrese šalje dobrovoljne priloge za udovicu i djecu martira Ivana Pasarića, – samo da bi se spriječilo pomaganje nezbrinute Pasarićeve obitelji.[386]

Nacionalno-političko, proturežimsko značenje imali su i štrajkovi seljaka poljoprivrednih radnika, do kojih je dolazilo na državnim dobrima.

25. IV. 1903. kotarski predstojnik iz Dugog Sela podnosi ovu prijavu državnome odvjetništvu o štraiku težaka na dobru u Božjakovini: »Dana 23. o. mj. u podne otkazali su iznenada bez ikakvog povoda na zemaljskom dobru Božjakovini kao vinogradarski težaci zaposleni u privitom iskazu naznačeni žitelji sela i općine Lupoglav daljnji rad, to jest navijestili su štrajk te su za slučaj, ako se ne bi njihovim zahtjevima potpuno udovoljavalo u izgled stavili, da će si silom zatražene poboljšice izvojštiti. Svi su ti ljudi skupa sa svojim ženama i djecom (140 na broju) koja također kao nadničari rade (ali koji u privitom iskazu navedeni nisu) jednako galamili i prijetili tako da je teško kazati koji su im kolovođe bili, ali su se ipak po iskazivanju učitelja vinogradarstva Pavla Cesara, vincilira Andre Kovačića i pazitelja Marka Panjana, najviše isticali pa su i u prvom redu stajali: Jakov Lončar-Galečić, Petar Minovec, Franjo Pištolec, Pavao Holek i Stef Stipan, ter po njima (Lupoglavcima) zavedeni i nahuškani Vid Čokor, Nikola Kralj i Franjo Čukor iz Lonjice općine Vrbovačke.

Pri tom su se Lupoglavci koji su i onako sa svoje rabijatnosti i besprimjerne surovosti opće poznati i ozloglašeni tako izazovno držali, da su rečeni službenici i međutim nadošli upravitelj zemaljskog dobra Ernst Scharbert morali vrlo oprezno s njima postupati, da ne bi excedenti, upotrebiv njima povoljnu okolnost što u Božjakovini nije niti jednog oružnika bilo, onako oboružani s motikami, kakovu silu počinili. Izgrednici su vičuć i mašuć motikama na najsuroviji način zahtijevali da im se smjesta povisi nadnica i snizi radno vrijeme, jer će inače ne samo sami obustaviti rad, nego će i osujetiti i rad drugih, protjerati, potući i uništiti sve.

[383] DAZ. Prilog broju 2378 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[384] DAZ. Prilog broju 25 Res – PrZV – 1903. (Priključeno broju 3412). 6-14/2070.
[385] DAZ. Prilog broju 2378 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[386] Vidi šest priloga broju 2378 – PrZV – 1903, – iz mjeseca travnja i svibnja 1903.

Upravitelj i ostali službenici poznavajuć divlju ćud Lupoglavaca i znajuć dobro, da su oni u stanju, dapače da je više nego vjerovatno, da će i izvesti sve te pogibeljne prijetnje, izgovarali su se da oni bez visoke vlade ne mogu ništa obećati, te su ih – svakojako miriti nastojali, samo da ne bi Lupoglavci postali agresivni i da ne dođe do krvoprolića. Nakon poduljeg excediranja stade jedan od njih (iz mase tako da se pravo ne zna koji) vikati: »Dogovorite se vi s vašom vladom, a mi ćemo sutra po odgovor doći, ali ćemo ponijeti dinamita, pa ako ne bude onako kako mi hoćemo, sve ćemo razoriti i uništiti tako, da se za 24 sata ne će ni znati da je ikada Božjakovine bilo«.

Na to vičuć i psujuć prodrli u radionicu – gdje se loza cijepi – pa su sve radnike silom rastjerali. Upotrebiv zgodan čas kad su se Lupoglavci hrvali i tukli sa ostalim radnicima, pojuri upravitelj u ured te telefonira u Zagreb moleć za oružanu pomoć, koja mu je putem telefona za istu večer i u izgled stavljena.

Čim su svi ostali radnici, popuštajuć terorizaciji Lupoglavaca, rad napuštali i spremili se na odlazak, otišli su i ovi potonji vičuć, psujuć i prijeteć da će sutra opet doći ... Došav jučer u jutro u Božjakovinu javio mi je upravitelj Scharbert da su Lupoglavci zaista u Božjakovinu došli bili, ali opaziv već iz daljine oružnike, da se nisu usudili na mjesto navaliti, nego da su stranputicom, tako da ih nitko viditi ne može, otišli u Hlebinački brijeg, gdje su u vladinom vinogradu zatečene radnike rastjerali, a zatim se natrag u Lupoglav povukli.

Poznavajuć vanredno divlju ćud Lupoglavaca nisam se ufao da sa par oružnika među njih dođem, bar ne sada dok su u najvećoj razjarenosti.

Ja sam stoga potražio daljnje pojačanje oružničke postaje, te sam se, tek kad je iz Zagreba željeznicom ovo stigło, ostaviv četiri oružnika u Božjakovini, radi obrane zemaljskog dobra od eventualnog napadaja, popodne sa šest oružnika otputio u Lupoglav i tamo dao aretirati Jakoba Lončar-Galečića, Petra Minovca, Franju Pištolca i Pavla Holeka, dočim Štef Stipan nije kod kuće zatečen (bio je na sajmu u Ivanić gradu) a noć se nije mogla dočekati u takovom selu kao što je Lupoglav, gdje redovito čim se smrkne nitko na cestu izaći ne smije bez pogibelji za svoj život.

Dočim su oružnici danas još Lojničane Vida Čokora, Nikolu Kralja i Franju Cukora pohvatali, otpravljeni su svi ovi, sedam ih na broju, u Zagreb da se predadu u uze kr. sudbenog stola.«[387]

Isti kotarski predstojnik u svom dopisu vel. županu od 26. IV. ističe, da štrajk u Božjakovini ima politički karakter.[388]

Do sličnih zemljoradničkih pokreta dolazilo je i godine 1904. »Koncem maja (1904) bilo je nemira i u Zagorju, jer je nastao pokret zemljoradnika za povišenjem nadnice, te je došlo i do pohara kod nekih posjednika.«[389]

Kao u ustancima kod južnoslavenskih naroda uopće, seljački pobunjenici i u Hrvatskoj nagone kolebljive i pasivne krajeve i sela na sudjelovanje u pokretu.

Prema izvještaju varaždinskog podžupana od 11. V. 1903. pobunjeni seljaci iz Gornje Rijeke »krenuli su opeta prema selu Deklešancu u ovo županijskom području sileć putem naše seljake da im se pridruže te prijeteć, da će ih ubiti, ako se također ne oboružaju toljagama i ne pođu s njima ... Naši seljaci nisu isprvice hotjeli sudjelovati, nu kako se je rulja sve većma množila pridolazom seljana iz kotara križevačkog ... moradoše se i seljaci iz sela ... Dubkovca i Deklešanaca pridružiti«.[390] Kotarski predstojnik iz Ludbrega, podnoseći 9. VI. 1903. izvještaj o

[387] DAZ Prilog broju 2197 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[388] Drugi prilog gornjemu broju.
[389] Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906*, str. 271.
[390] DAZ. Broj 2493 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

događajima u Martijancu, iznosi i ovo: »Iz općine Rasinja prijavio je prepokorno potpisanom kako kraljevski županijski perovođa Mihaljević tako upravitelj općine Karlić, da je pukao glas u Kunovcu, da će netko doći selo na 8 strana zapaliti – *ne budu li bunu digli* ...«[391]

Zagrebački kotarski predstojnik javlja 9. VI. 1903. Zemaljskoj vladi: »Upravitelj općine Šestine Tomanić izvijestio je ovamo slijedeće: Dana 5. o. mj. oko 2 sata po podne obišla su dva nepoznata đaka, navodno pravnika, mjesto Gračane i Šestine nagovarajuć narod, da se u večer istog dana spreme svi u Zagreb i tamo se zagrebačkim demonstrantima pridruže zaprijetivši se, ako ne dođu da će im selo planuti ...«[392]

Izvješćujući 11. II. 1904. o pobunjenim seljacima u Sv. Križu kotarski predstojnik Šmit piše: »Žiteljima koji nisu uz njih pristali grozili su se paležem i oštetami«.[393]

Suprotstavljanje proglašenju prijekog suda predstavljalo je naročit oblik otpora i borbe pobunjenog seljaštva.

Upravitelj kotarske oblasti Ludbreg javlja 25. VI 1903. varaždinskom vel. županu: »danas prijava stigla, da je Bogdan Bodinovac i Petar Manojlović iz Ivanca oglas pribijen mu na kuću, istrgao, netom što je proglasitelj iz sela otišao ... Gore je prošlo sa proglašivanjem takovoga u području upravne općine Rasinja dana 24. ovog mjeseca.

U svim je mjestima naime proglas obavljen bez ikakovih zapreka osim u mjestu Kunovcu, Pustakovcu i Botinovcu. Tuj je imao obaviti proglas općinski blagajnik, ali mu to nije pošlo za rukom, jer se je tomu žiteljstvo opiralo, pak se je on vratio neobavljena posla.

Uslijed toga naložio sam brahijalnom povjereniku u Rasinji brzojavno, da imade u tim mjestima osobno *uz jaku vojničku* asistenciju proglas prijekoga suda provesti, te mi o tom izvijestiti, a o onima, koji to općinskom blagajniku osujetiše, prijavu podnijeti.

Kako mi općinsko poglavarstvo izvješćuje, u tim je mjestima velika uzbuđenost i želja za napadaj.

Netom pri sastavku ovoga izvještaja stiže mi u 8¼ na večer brzojavni izvještaj brahijalnog povjerenika Mihalovića, da je u gornjim trim mjestima preduzeo danas naloženo mu uredovanje, ali da mu je uspjelo prijeki sud proglasiti samo u mjestu Kunovcu i Botinovcu, dok mu je to zapriječilo u Pustakovcu 600 oružanih seljaka, pak da je zato neposredno zamolio u Presvijetlog Gospodstva Vašeg pojačanje vojništva uz pripomoć kojega će proglas preduzeti sutra 26. lipnja ... u Gjelekovcu usprotiviše se nekoji žitelji, da im se oglas priljepi na kuću, jer da oni ne će paziti na nj, da ga tko ne skine i ne potrga.

Danas pak u jutro opaženo je, da je više tih oglasa skinuto i rastrgano ...«[394]

Varaždinski vel. župan 27. VI. 1903. izvješćuje Zemaljsku vladu: »Od ovomjesnog vojnog zapovjednika doznao sam, da po izvještajima, što ih je dobio od svojih podčinjenih časnika, izaslanih na čelu brahija, pučanstvo kotara ludbreškog slabo preza pred proglašenim prijekim sudom ...«. Uz to su se širile glasine, da proglasi, kojima se uvodi prijeki sud, »nemaju valjanosti, jer ih nije potpisalo Njegovo veličanstvo«.[395]

U mnogim mjestima seljaci su spriječili lijepljenje oglasa o uvođenju prijekog suda, a ponegdje su onemogućili i samo čitanje proglasa. Tako izaslanik vlasti »oglase u Kunovcu afiširati nije mogao, jer se je žiteljstvo odlučno tome oprlo, dok

[391] DAZ. Prilog broju 3330 – PrZV – 1903.
[392] DAZ. Broj 3368 – PrZV – 1903.
[393] DAZ. Broj 713 – PrZV – 1904.
[394] DAZ. Prilog broju 3727 – PrZV – 1903.
[395] DAZ. Broj 3727 – PrZV – 1903.

u Pustakovcu nije prijeki sud ni proglasiti mogao, jer je to prikupljena masa bukom, vikom i grožnjom spriječila. A u onim mjestima, gdje su oglasi bili izlijepljeni, prekonoć su trgani, uništavani, pa je čak na mjesto štampanog proglasa o prijekom sudu pribijen drugi, rukom pisani poziv na bunu: »25. VI. ujutro opazilo je općinsko poglavarstvo (u Djelekovcu), da je dosta oglasa potrgano, dapače da je na mjesto onoga priljepljenoga na vatrogasno spremište pribijen drugi oglas, koj poziva žiteljstvo na ustanak, veleć: *sad je cajt* (vrijeme), *da se dignete*, dok *mi* dođemo«. Oružnička ophodnja, koja se je tamo desila, povela je strogo izvidenje, ali bez ikakvoga posljedka«.[396]

O odlučnom i požrtvovnom suprotstavljanju seljaštva uvođenju prijekog suda pisala je i strana štampa. Tako *»Il Giornale d'Italia«* (Rim) 1. srpnja 1903. donosi pod naslovom *Krvava buna u Hrvatskoj, 16 mrtvih i 67 ranjenih:* »Brzojavljaju nam iz Zagreba 30. (VI.): Položaj je u varaždinskoj županiji veoma ozbiljan. Hrpa seljaka provalivši u Ludbreg razori i uništi sve javne zgrade i razoruža žandare. Jedino je vojska uspjela, da ih potisne do sela Kulevrha, gdje nastane prava bitka. Sedam je mrtvih, a četrdesetpet ranjenih.

I po ostalim selima oko Ludbrega seljaci oboružani kosama i puškama potisnuše vojsku, nastojeći ući u Ludbreg, da oslobode utamničene.

Novo pojačanje konjaništva pokuša raspršiti buntovnike. Tu je bilo devet mrtvih i dvadesetdvoje ranjenih.

Čitava je sjeverna Hrvatska u velikoj pobuni. Zagrebačka se vlada laća izvanrednih mjera. Bile su pojačane sve posade u varaždinskoj i belovarskoj županiji.

Uzrok je pobuni, što seljaci ne će da pripoznaju prijeki sud«.[397]

Nisu uništavani samo plakati kojima se objavljuje uvođenje prijekog suda, nego su uklanjani i drugi proglasi vlasti, upereni protiv pokreta. Tako brahijalni povjerenik 19. VI. 1903. javlja iz Jalžabeta: »tiskani proglasi kraljevske kotarske oblasti u pogledu preventivnih sigurnosnih mjera, jučer na javnim vidljivim mjestima priljepljeni, preko noći su nestali ...«.[398]

O navalama na željezničke stanice, na pruge, na željeznička, poštanska i druga postrojenja koja su bila pod mađarskom upravom i simbolizirala vladavinu Mađara nad Hrvatskom – objavljeni su brojni podaci u prvom poglavlju ove radnje. Ovdje ćemo istaći samo neku vrstu strateškoga značenja takvih akcija. Telefonske žice su kidane i stupovi rušeni paralelno s napadajima na željezničke stanice ili na druge državne zgrade i urede, u cilju da se onemogući telefonsko pozivanje vojske protiv demonstranata.[399] Na pruge i na vlakove pobunjenici su vršili napadaje i u cilju, da spriječe transportiranje vojske, upućene radi gušenja narodnoga pokreta.

»U noći 8. VIII. 1903. bačen je po nepoznatom individuumu u Zaboku vlakovođi u glavu kamen, a poslije su kod slijedećeg vlaka razbijena dva prozora. *U vlaku se vozio brachij iz Krapine u Zabok«.*[400]

La Prensa iz Buenos-Airesa 23. V. 1903. pod naslovom »Pokret u Hrvatskoj« donosi između ostalog: »U Bakru oko tisuću seljaka poku-

[396] DAZ. Broj 3837 – PrZV – 1903.
[397] *Glasovi strane štampe* ..., str. 181.
[398] DAZ. Broj 1249 – V. Ž. – 1903.
[399] Vidi izvještaj ogulinskog državnog odvjetništva o nemirima u Primorju i Gorskome Kotaru od 2. VI. 1903. – DAZ Prilog broju 3177 – PrZV – 1903.
[400] Izvještaj varaždinskog vel. župana od 15. VIII. – DAZ. Prilog broju 4912 – PrZV – 1903.

šalo je da uništi željeznicu u svrhu, da zaprječi i prolazak vojsci, koja je poslana u kotare, gdje vlada nemir. Povadiše tračnice na pet raznih mjesta i dočekaše kamenjem vojnike, koji su poslani bili da ih progone. Vojnici sa svoje strane prosuše vatru iz pušaka na seljake, a mnogo ih i bajunetama raniše«.[401]

Svrgavanje postojećih državnih i općinskih vlasti spada među najrevolucionarnije akcije pučkoga pokreta. U izvornoj građi sačuvali su nam se brojni dragocjeni podaci i o ovoj vrsti pobunjeničke djelatnosti.

U Hreljinu 20. V. 1903. u 3 sata poslije podne demonstranti su masovno *»navalili u tamošnji općinski ured, da protjeraju općinske urednike (činovnike)«*.[402]

21. V. uhapšeni demonstranti u Krasici optuženi su »da potiču ondje narod, *neka navale na tamošnji općinski ured i protjeraju općinske urednike«*.[403]

27. V. 1903. Khuen je između ostalog izjavio *Neue Freie Pressi:*

»... uzbuđenje sve više raste, što dulje vremena prolazi od pojava proklamacija. To se može time protumačiti, da se je našlo sve više organa, koji su sadržinu proklamacija umjeli seljacima popularizirati, te im predočiti opasnosti, koje će tobože nastati, ako ne budu demonstrirali i svrgli oblasti, – jer to je sigurno, da bi se po želji tih ljudi imale sve lokalne oblasti svrgnuti«.[404]

Potkraj maja 1903. pobunjeni narod je u Grobniku svrgnuo općinskoga načelnika Ivana Štiglića.[405]

Pobuna u Sv. Petru Orehovcu uklonila je načelnika i druge predstavnike općinske vlasti, ili ih natjerala da se zahvale na službi.[406]

Prilikom pobune u Vojakovcu (Križevačka županija), masa seljaka je najprije izjavila »da ne treba općine niti ikakovih oblasnih organa«, a zatim je svrgla ili pozatvarala sve glavne predstavnike općinske vlasti, od bilježnika do stražara.[407]

18. I. 1904. bjelovarski podžupan Jovan Sekulić izvješćuje vladu: »Tako dne 11. siječnja t. g. rulja od 150 ljudi u Gudovcu došla u općinski ured, ondje se u uredske prostorije smjestila i raznovrsnim pretnjama činovništvo općinsko ugrožavala, govoreći jasno i glasno, da su svi činovnici mađaroni pa da ih valja sve potući.

Danas pako došla je koljem i sikirama oboružana rulja od više stotina ljudi u općinski ured u Kapeli, te je ondje izvukla iz ureda općinskog načelnika, dočim je bilježnik već prije pobjegao, te rastjerala

[401] *Glasovi strane štampe* ..., str. 112.
[402] Vidi izvještaj ogulinskog državnog odvjetništva od 2. VI 1903. – DAZ. Prilog broju 3177 – PrZV – 1903.
[403] Na istome mjestu.
[404] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1903*, str. 60.
[405] Vidi izvještaj vel. župana Nikolića, upućen banu sa Sušaka 2. VI. 1903. – DAZ. Broj 3097 – PrZV – 1903.
[406] DAZ. Prilog broju 3354 – PrZV – 1903.
[407] DAZ. Broj 2471 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

ostale organe općinske i zaključala uredske prostorije ... kako vijesti stižu – navaljuju mnogobrojne rulje razdraženog seljaštva na općinska poglavarstva Farkaševac i Severin, a bojati se istih primjera i u Trojstvu i Rači ...«[408]

Bjelovarski vel. župan 27. I. 1904. izvješćuje bana: »... na dan 18. o. mj. sakupiše se do 600 žiteljah iz sela Hrgovljani, Starčevljani, Skucani i Kobasičari većim dijelom beskućnici i mladi neiskusni ljudi pred općinskim poglavarstvom u Kapeli, gdje su načelnika Josipa Vodogažca iz ureda izvukli te ga istukli, zatim uredske prostorije zaključali, a ključe općinskomu panduru na čuvanje predali. Tim povodom izaslana je, u pomanjkanju dovoljnoga broja oružnika, u Kapelu jedna satnija pješaka kao brachium ... Ovdje mi je istaknuti, da se je načelnik Vodogažec na službi jur zahvalio te se iz Kapele odselio«.[409]

Seljaci u selu Trnavi zatražili su početkom veljače 1904. da općinski vijećnik Šimunčić preda ostavku. Pismeni seljački zahtjev potpisala su 82 Trnavljana.[410]

7. II. 1904. općinski vijećnik Šimunčić podnosi kotarskoj oblasti ostavku, obrazlažući je među ostalim ovako: »Pošto se potpisanom narod sela Trnave prijeti, zahvaljujem se na časti općinskog odbornika ...«[411]

7. II. 1904. općinski upravitelj u Sv. Križu upućuje kotarskoj oblasti u Krapini ovaj izvještaj: »Danas prije sv. mise pročuo se glas, da će svjetina poslije mise navaliti na opć. ured.

Dok je općinski stražar Josip Piljek proglašivao poslije mise običajne proglase i razdjelivao privatne listove, zadržavao je Imbro Jurić iz Mirkovca ljude, da ne idu kući, jer da će još on nešto proglasiti; i u istinu, nakon što je stražar svoje proglašivanje svršio, popeo se je rečeni Imbro Jurić na stražarsko mjesto t. j. na klupu i počeo općinarima razlagati, da se moraju promijeniti svi odbornici i službenici kod općinskog poglavarstva u Sv. Križu i pozvao ljude, neka se ide u općinski ured to zatražiti.

Rijetko koji otišao je kući, a sva masa ljudi, što je izašla iz crkve i muškarci i žene, sve to uputilo se prema općinskom uredu. –

Bilo je možda sviju skupa i preko hiljadu. Dođoše u ured, napuniše sve sobe i hodnike, dapače i prostor do pošte i još čak na cestu pred općinskim uredom. Oni koji su došli u općinski ured, zahtijevaše, da se izaberu novi odbornici, i da se otpusti dosadanje općinske lugare. Štaviše prešan zahtjev, da se to obavi čim prije, jer inače zlo ... Zamoliše i to, da stari odbor podnipošto ne bi više uredovao ... Opć. odbor da je kriv mnogo tomu, jer da sve ono sluša i povlađuje, što predlaže kotarska oblast i općinsko poglavarstvo.

Prva dužnost toga novoga općinskoga odbora biti će, da će stvoriti zaključak, kojim će se tražiti promjena svih zakona. Oni da hoće takove odbornike i lugare, koji ne budu držali na mađarsku stranu ... Dosadanji odbornici da ne valjaju ništa, da drže s oblastima i da su mađaroni. – Čuje se dapače, da se prijeti pojedincima zlostavom i paležem.

Množina općinara nije dakako takovoga mnijenja, jer imade trijeznih, mirnih i razboritih ljudi, ali nitko se ne ufa da miri svjetinu, jer onaj, tko počme miriti, proglasi se mađaronom i prijeti mu se, grdi ga se.

Na skupštinu u Stubici 6. veljače t. g. išlo je i ovostranih žitelja. I ta skupština uzrujala je žiteljstvo još više. *Uopće glasi geslo: »srušiti sve službenike, činovnike,*

[408] DAZ Broj 268 – PrZV – 1904. (Priključeno broju 338).
[409] DAZ. Broj 1194 – PrZV – 1904.
[410] DAZ. Prilog broju 732 – PrZV – 1904.
[411] DAZ. Drugi prilog broju 732 – PrZV – 1904.

sve odbornike. Svi odbornici su mađaroni« ... činovnicima i službenicima danas je i sam život ugrožen«.[412]

Naknadno, 9. II. 1904. varaždinski vel. župan javlja vladi o nemirima u Sv Križu: »Čuli su se povici, da žiteljstvo uopće ne treba općinskog zastupstva, jer da će odsele pučanstvo samo u javnim skupštinama o svemu što se njih tiče zaključivati i određivati.

Svi oblasni organi, da su neprijatelji naroda i ako za osam dana ne bude sadanji općinski odbor raspušten, da će biti zlo ... danas popodne dolazi iz Zagreba satnija pješaka u Sv. Križ ...«.[413]

Strah je među mađaronskim predstavnicima općinske vlasti bio tako velik, da su sami podnosili ostavke na svoje položaje.

Tako kotarski upravitelj iz Garešnice 10 II 1904. javlja vel. županu: »Nedavno sam dobio ostavku Joze Bengeza iz Trnave, kojom se zahvaljuje na časti selskog starešine, jer da nije duže kadar s ljudima izdržati a evo sad mora i Šimunčić da se zahvali kao opć. odbornik.

Da bude stvar jasnija, moram Presvijetlosti Vašoj odmah spomenuti, da su koli Bengez toli Šimunčić izbornici za sabor i da su oba bili vazda pristaše narodne stranke«.[414]

Ponegdje, rušenje starih vlasti obavljeno je sistematski; tako je 18. II. 1904. 1000 seljaka provalilo u kotarsku oblast u Đurđevcu, činovništvo rastjeralo, zatim to isto učinilo i sa sudskim činovništvom, koje je i pozatvaralo.[415]

»... Istoga dana (21. II. 1904) svrgnuli su žitelji Suhe Katalene predsjednika i cijeli odbor svoje zemljišne zajednice te uspostavili nove, njima poćudne odbornike, koji su čas prije sudjelovali kod napadaja na općinski ured u Kloštru«.[416]

Na završetku ovog prikaza različitih vrsta pobunjeničke djelatnosti treba istaći još jednu veoma značajnu pojavu u držanju puka. Seljaci su ujesen godine 1903. i početkom 1904. masovno sudjelovali na opozicionim skupštinama, što su ih priređivale pojedine građanske stranke – ali su mislili svoje, govorili svoje, i shvaćali i tumačili i ostvarivali rezolucije po svome. Za pobunjene seljake je građansko postavljanje zahtjeva za financijalnom samostalnošću i za političkim pravima – značilo jedino i isključivo potpunu nacionalnu slobodu i državnu samostalnost Hrvatske. U tom pogledu je karakterističan ovaj izvještaj bjelovarskog velikog župana banu od 27. I. 1904. o seljačkim pobunama u bjelovarskome kotaru: »Iz razloženoga stanja stvari jasno proizlazi, da je na cijelom tom pokretu kriva opozbena agitacija na pučkim skupštinama, a nepobitnim dokazom zato jest ta okolnost, što seljaci, kako gore razložih, sada silom ono isto traže što je na skupštini raspravljano i što nahuškani narod uslijed stvorenih rezolucija sada već zakonom smatra

[412] DAZ. Prilog broju 633 – PrZV – 1904. (Prijepis).
[413] DAZ. Broj 633 PrZV – 1904.
[414] DAZ. Prilog broju 732 – PrZV – 1904.
[415] DAZ. Prilog broju 808 – PrZV – 1904 (Prijepis).
[416] Izvještaj bjelovarskog podžupana vladi od 22. II. 1904. – DAZ. Broj 888 – PrZV – 1904.

a djelomično je i sadržaj govorah raznih skupštinskih arrangerah krivo shvatio i tako tumačio kako njemu najbolje u prilog ide«.[417]

Učesnici pokreta su ponekad ispred progona vojničkih i policijskih vlasti odlazili u šumu i u planine.[418]

U istražnim spisima zabilježena je i jedna provala u crkvu, potkraj maja 1903., u Drnju, kotar Koprivnica.[419]

4.

ORUŽJE POBUNJENOGA PUKA

Kakvim se sve oružjem služilo pobunjeno seljaštvo i, naročito, u kolikoj mjeri je bilo naoružano vatrenim oružjem – teško je ustanoviti, jer su puške, revolveri i municija brižljivo čuvani i skrivani.

Poslije krvavoga sukoba između pobunjenih seljaka i žandara 18. VIII. 1903. u Zaprešiću, poduzeto je najstrože traganje za oružjem kod seljaka. O rezultatu javlja zagrebački vel. župan banu 11. IX.: »Po izjavama oružničkog postaje zapovjednika stražmeštra Šekete i općinskog činovništva nije moguće ustanoviti ni pronaći žitelje koji nepovlašteno posjeduju oružje, jer takovi isto ne čuvaju kod kuće, već ga sakrivaju kojekuda po šumah i šikarah«.[420]

Da je sa strane pobunjenog puka upotrebljavano vatreno oružje, može se utvrditi na osnovi službenih izvještaja o tome, kako se sa seljačke strane pucalo na žandare i na vojsku, koja je ugušivala pokret. Tako na primjer kotarski predstojnik iz Koprivnice javlja 24. V. velikom županu: »Oružnička ophodnja, koja se je vratila danas iz Ludbreškog kotara, prijavila je, da se je prekjučer po noći kod Prkosa pucalo na vojničku patrulju, izaslanu po ulanskoj eskadroni, nalazećoj se sada u Rasinji. Potraga za krivcima bila je odmah određena«.[421]

O brodskim svibanjskim demonstracijama službeno se javlja, da su demonstranti bili »oboružani sjekirama, samokresima, puškama i drugim oružjem«. U tom pogledu veoma je značajno ovo mjesto u izvještaju državnog odvjetništva, datiranom sa 25. V. 1903. iz Požege, o nemirima u Brodu, kom izvještaju su priložene i fotografije: »Da veleslavno kr. državno nadodvjetništvo dobije jasnu sliku o vandalskom postupku demonstranata u Brodu, predlažem u prigibu devet fotografskih snimaka, od kojih snimak I. predstavlja pročelje kolodvora, na snimku II. vide se rupe od revolverskih kugla, od kojih je jedna probušila prozor, što se i na slici III. vidi, dočim slike IV. i V. pokazuju kako su demonstranti

[417] DAZ. Broj 1194 – PrZV – 1904.
[418] DAZ. Broj 1640 – V. Ž. – 1903.
[419] Vidi izvještaj koprivničkog kotarskog predstojnika od 29. V. – DAZ. Broj 3037 – PrZV – 1903.
[420] DAZ. Broj 5524 – PrZV – 1903.
[421] DAZ. Prilog broju 3100 – PrZV – 1903.

sjekli prozore i vrata, slika VI. opet, kako su postupali na peronu kolodvora, slika VII. kako su razorili stražarnicu br. 1., slika VIII. kako su sasjekli opomen-table, dočim su slikom IX. predstavljena oružja i drugi predmeti koja se poslije demonstracije na licu mjesta pronadjoše«.[422]

U službenim izvještajima o borbama između pobunjenog puka na jednoj te žandara i vojske na drugoj strani nabraja se ovo seljačko oružje: kose, vile, motike, kolci, štapovi, daske, dijelovi ograde, ciglje, kamenje, noževi, sjekire, vatrogasne sjekirice, revolveri, puške, lovačke i druge, dinamit ... čak se u jednom policijskom izvještaju pominje i *buzdovan*.

Kamenje je bilo glavno oružje demonstranata u uličnim borbama s policijom u Zagrebu, a njime su se služili demonstranti i u drugim gradovima.

Gradsko poglavarstvo Varaždina izdalo je 10. VI. u vezi krvavih sukoba u Varaždinu proglas, u kome se između ostalog iznosi: »Jučer ponovili su se žalibože travanjski izgredi u tolikoj mjeri, da su dapače redarstvo i vojska napadnuti kamenjem, te su se zbile teške i životu pogibeljne ozljede i zlobno oštećivanje tudjeg vlasništva«.[423]

Državnim vlastima je naročiti strah zadavala upotreba dinamita sa strane demonstranata. Brahijalni povjerenik Pažameta javlja 13. VI. 1903. iz Vinice vel. županu: »Kako mi ovdašnji načelnik izvješćuje, bojati se je, da će se kod opetovanih izgreda demonstranti poslužiti dinamitom, – koji da kupuju kod ugljenara u Ivancu«.[424] – Osječki gradonačelnik 4. VII. 1903. izvješćuje Zemaljsku vladu: »Potraga za ukradenim dinamitom u kotaru Vrgin Most je određena i vodi se dalje«.[425] U Zlataru je noću od 23. na 24. VIII. izvedeno nekoliko atentata dinamitskim bombama (nad općinskom zgradom i nad kućom trgovca Metzgera).[426]

Dinamitom se operiralo i u godini 1904. Tako varaždinski podžupan 10. II. 1904. izvješćuje vladu, kako je u noći od 6. na 7. II. izvršen u Zlataru atentat na zgradu tamošnjeg trgovca Metzgera. »Detonacija uslijed rasprsnule bombe bila je veoma silna, a sama jakost njezina može se razabrati iz okolnosti, da su pojedini komadi dovrcnuli u nutarnje prostorije stana Dr. Tonkovića i Arbića koje su zgrade udaljene od mjesta, na koje je bomba bačena 50–80 koraka.

Preduzetim izvidima ustanovljeno je predhodno, da je bomba sastojala iz jednog dijela kolne osovine, a bila je napunjena dinamitom.«[427]

[422] DAZ. Broj 2969 – PrZV – 1903. (Izvještaj je krivo datiran sa 25. VI. mjesto 25. V.)

[423] DAZ. Prilog broju 3292 – PrZV – 1903.

[424] DAZ. Broj 1182 – V. Ž. – 1903.

[425] DAZ. Broj 4011 – PrZV – 1903.

[426] DAZ. Prilog broju 5133 – PrZV – 1903.

[427] DAZ. Broj 702 – PrZV – 1904.

5.

AGITACIJA

Što se štampane propagande tiče, ona je spočetka, u doba skupštinskog pokreta u izvjesnom ograničenom smislu vršena i putem građanske opozicione štampe. Kasnije glavnu agitaciju preuzeli su listovi štampani izvan Khuenova domašaja (na Rijeci Supilov *Novi List*, hrvatske novine u Dalmaciji, u Istri, u Americi – o čemu će još biti govora). Znatnu propagandističku ulogu odigrali su i neki već pomenuti hrvatski i srpski socijalistički listovi, štampani u Pešti *(Crvena Sloboda, Narodna Riječ)*. Ovamo idu i neke brošure građanskih opozicionalaca (Potočnjakove i druge).

Od posebne važnosti bili su Marjanovićevi takozvani *bazelski proglasi*, štampani u Ljubljani.

Ali glavna agitacija među pobunjenim pukom vršila se je usmeno. Zahvaljujući neposrednoj usmenoj agitaciji ustaničkih seljaka, koja se ne može ni cenzurirati, ni zabraniti, ni zaplijeniti, poput štampanih stvari – najvećma se širio pokret po hrvatskim selima. 11. V. 1903. varaždinski podžupan javlja banu među ostalim: »Prisustvujuć preslušavanju okrivljenika i svjedoka po sucu istražitelju u Vel. Trgovištu, crpio sam uvjerenje, da su seljaci u Velikom Trgovištu na izgrede potaknuti bili po svojim susjedima iz upravne općine Brdovec kotara Zagrebačkoga, i to ponajpače prigodom sajma dne 1. svibnja u Luki-Kranjska Ves, koji su im pripovijedali, što se dogodilo u Zaprešiću«.[428]

Od najveće važnosti bili su rukom pisani proglasi, leci, buntovničke cedulje. Sav taj dragocjen propagandni materijal pisan je po pravilu seljačkom i radničkom rukom, ili kako policijski izvještaji kažu: »neinteligentnom rukom«.

12. V. 1903. nađen je u Rovišću ovaj rukom pisani letak, prilijepljen na crkveni zid:

Pozor

Pozor Hrvati ne pušćajte u crkvu ni samoga popa ni zvonara, jer ako ga pustite, pa vam metnu Mag propali ste, nego samo hura.

Zastupnik K.[429]

18. V. 1903. pronađen je u selu Osijeku, župe Glogovnica rukom pisani buntovnički *Oglas*, kojim se propagira revolucionarna borba za puno oslobođenje hrvatskoga naroda.[430]

U izvještaju županijskog tajnika, koji vrši istragu u Samoboru, upućenom vel. županu 28. V. 1903., iznosi se između ostalog i ovo: »Glasom prijave prometne uprave Zagreb–Samoborske željeznice od 22.

[428] DAZ. Broj 2493 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[429] DAZ. Prilog broju 2577 – PrZV – 1903.
[430] Vidi izvještaj vel. župana iz Bjelovara banu od 22. V. – DAZ. Broj 2798 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

svibnja 1903. broj 372 potrgano je i razlupano u noći 21. svibnja 1903. između Sv. Nedjelje i Strmca sa napisih na prelazih sa magjarskim i hrvatskim napisom »Pazi na vlak«. Isto tako nadjen je po istoj prijavi na jednom stupu *olovkom pisani poziv na narod dosta nezgrapan, potičući od seljačke i neinteligentne osobe, kojim se pozivlje na uzbunu«.*[431]

Općinski poglavar iz Drnja javlja kotarskoj oblasti 31. V. 1903.: »Na općinskom vrtu pronašao sam sinoć u 7 sati pod ./. priviti paškvil, kojim se meni priopćuje da se imadu svi madjaroni popaliti i potući i t. d.«. U tom »paskvilu« napisane su između ostalog i ove riječi: »Gosponu sekrešatru Frlanu-Madjarone popaliti i potući ... sad je baš prilika ... te živinare te svinje koji samo za naše žule loču ti fakini ... i većniki to su svi jedne svinje«.[432]

Varaždinski vel. župan 20. VI. 1903. izvješćuje bana: »Jutros su u prozorima skoro svih kuća i po cestama u gradu Varaždinu nadjene ceduljice, kojima se neki ljudi u Varaždinu označuju plaćenim *špiclovima* ... Jedan primjerak takve ceduljice podastirem ...«. Na priloženoj ceduljici piše: »Gradjani pazite na špicle a ti su: (navodi se deset imena a zatim nastavlja) i mnogi drugi plaćeni lopovi. Tko što znade neka ne pripovijeda ni rodjenom ocu jer izdajica imade previše«.[433]

23. VI. 1903. podnio je mađaron Stjepan Vupora iz Gornjeg Knjeginca zapisnički kotarskoj oblasti u Varaždinu ovu prijavu: »Danas u jutro našao sam pribit prileţeći pod ./. oglas kojim mi se zaprijeti nepoznati pisac oglasa da će mi se krov kuće porušiti ako ne istaknem barjak sa napisom »Živela Hrvatska«.

Pošto bi se ta grožnja mogla izvesti, to molim za zaštitu oblasti jer odredjena podvostručena patrola po općinskom poglavarstvu u Biškupcu ne daje nikakova jamstva da se grožnja izvela ne bi«.[434] Taj *prileţeći oglas* glasi:

»Oglas Vupori Josipu,

kojime ti dajem na znanje, da ako za 24 sata ne budeš podignuo fanu ili narodnu zastavu kroz krov svoje kuće i gore napisano Živila Hrvatska. Porušiti ćemo ti kuću sve do fondoša je li si me razumio šta ti kažem to je hrvatska riječ, a tebe kad te sastanemo gdje da bilo pak te ukopimo kao prasca. A to ne će samo s tobom tako biti nego i sa svima koji ste god madjaroni a s tobom će to biti najprije. Ne znaš ure i dana kad ćemo dojti i porušiti to ti je aviža da se imaš čuvati ili postati pravim Hrvatom ...«.[435]

27. I. 1904. državni nadodvjetnik izvješćuje vladu da je u januaru 1904. u Petrinji raspačavan i zaplijenjen »pamflet pod naslovom *Hrvati«.*[436]

[431] DAZ. Prilog broju 3275 – PrZV – 1903.
[432] DAZ. Prilog broju 3099 – PrZV – 1903.
[433] DAZ. Broj 3544 – PrZV – 1903.
[434] DAZ. Prilog broju 1301 – V. Ž. – 1903.
[435] DAZ. Prilog broju 1301 – V. Ž. – 1903.
[436] DAZ. Broj 442 – PrZV – 1904.

Bjelovarski vel. župan Milutin Kukuljević 28. II. 1904. izvješćuje bana: »Kako sam mojim pokornim izvještajem od 27. veljače t. g. broj 59 res. čast imao izvijestiti, *nadjene su buntovne cedulje, koje se po raznim huškarima od sela do sela šire, te kojim se seljaštvo* proti uređenju zemljišnih zajednicah uzbunjuje i *na navalu na općinske urede i gruntovne oblasti poziva.*

Ja sam dogovorno sa presvijetlim gospodinom podbanom u svrhu umirenja žiteljstva i u svrhu lagljeg uhićenja odnosnih huškarah izdao proglas te u istomu i odredio nagradu od 100 kruna za svakog koji bi takove ljude koji slične vijesti šire i narod bune, uhitio«.[437] U pomenutom proglasu vel. župana kaže se među ostalim: »U istim ceduljama, koje bezdušni huškari skitajući se od sela do sela najviše noćju, raznašaju i šire, poziva se seljak, neka se digne i neka navaljuje na općinske urede, na gruntovne oblasti, i ostale oblasti, pa neka si sam pravdu kroji ...«[438]

Posebnu vrstu agitacije predstavljaju anonimna pisma, upućivana u velikome broju u unutrašnjost Hrvatske; među njima je naročito zanimljivo ono, u kome se šire vijesti o tobožnjem odstupu bana Khuena još početkom svibnja 1903. Vel. župan Kukuljević 12. V. 1903. izvješćuje bana Khuena iz Bjelovara: »U prigibu pod ./. čast mi je Preuzvišenom Gospodstvu Vašem izvješće predstojništva kr. kotarske oblasti u Čazmi od 7. svibnja 1903. broj 43 res. sa anonimnim jednim pismom iz Zagreba, slovećim o odstupu Preuzvišenosti Vaše, na visoku blagohotnu raspoložbu podastrijeti, da se Vaša Preuzvišenost blagoudostoji razabrati, koli niskim podlim sredstvima oporbeni agitatori svijet uzrujavati i u svoje svrhe predobiti nastoje«.[439]

[437] DAZ. Broj 1025 – PrZV – 1904.
[438] Prilog broju 1025 – PrZV – 1904.
[439] DAZ. Broj 2545 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Poglavlje drugo

ULOGA GRAĐANSKE KLASE

I

OPĆENITO DRŽANJE BURŽOAZIJE

Držanje građanske klase i njene pretežno činovničke inteligencije prema pokretu puka bilo je u suštini određeno suprotnošću klasnih interesa buržoazije na jednoj, i siromašnog seljaštva i radništva na drugoj strani. To seljaštvo i radništvo bilo se je godine 1903. diglo ne samo za izvojevanje nacionalne slobode protiv tuđinskih, mađarsko-njemačkih tlačitelja, nego i za ostvarenje svog socijalnog oslobođenja, koje je bilo moguće postići samo rušenjem postojećeg, ugnjetačkog kapitalističkog sistema vladavine. A taj kapitalistički vladavinski sistem bio je potreban buržoaziji kao cjelini, jer je čitavoj građanskoj klasi u Hrvatskoj osiguravao položaj vladajuće klase, omogućujući, u krajnjoj liniji, i hrvatskoj buržoaziji eksploatatorsku vladavinu nad seljaštvom i nad radništvom.

Zbog suprotnog odnosa prema kapitalističkom vladavinskom sistemu i postojećem buržoaskom državnom aparatu – došlo je i do razilaženja između naroda na jednoj i građanske, većinom činovničke inteligencije na drugoj strani. Glavno životno pitanje te buržoaske inteligencije bilo je: dočepati se pod svaku cijenu činovničkog mjesta u tom postojećem državnom aparatu, sudjelovati u njemu, živjeti od njega, koristiti se i, u najpovoljnijem slučaju, ovladati njime, – a osnovni životni interes puka bio je: taj aparat ukloniti, srušiti, uništiti.

Godine 1903. izbila je naročito jasno suprotnost između hrvatskoga puka i građanske klase zajedno s njenom činovničkom inteligencijom. Ta klasa se odmah nakon ukidanja feudalizma odvojila od naroda kao jedan tanki, neproduktivni izrabljivački sloj s interesima suprotnim narodu, koji živi od vladanja protiv naroda, od korišćenja one vlasti koja drži narod u podjarmljenosti. Sad, u doba narodnoga pokreta, drastično se ispoljio oportunistički, antirevolucionarni, konzervativni stav te klase prema revolucionarnoj borbi puka za punu slobodu.

Hrvatska buržoazija kao cjelina zauzela je prema oslobodilačkom pokretu puka uglavnom negativno stanovište. Ona se ili držala pasivno, ili je otvoreno neprijateljski nastupala prema pokretu, osuđujući jednodušno i njegov socijalno-oslobodilački, i njegov nacionalno-revolucionarni karakter. Sasvim rijetki i izuzetni bili su oni pripadnici građanske klase, koji su prema pokretu puka zauzimali drukčije stanovište.

Pripadnici građanske klase držali su se po strani od samoga početka narodnoga pokreta, čak i u vrijeme kada se je on, u eri održavanja skupština, kretao u zakonitim granicama. Izvješćujući o tome, da su golemu većinu na zagrebačkoj skupštini od 11. III. 1903. sačinjavali radnici, šef policije posebno ističe: *»Gradjana samih bilo je vanredno malo, gotovo ništa ...«*[1]

Osječki vel. župan 22. III. 1903. izvješćuje bana o zabranjenoj pučkoj skupštini u Osijeku, sazvanoj za nedjelju: »Iz zaplijenjenih, gore spomenutih članaka *(Narodne obrane)*, kao i iz utoka, kojim se uticatelji »lijepo zahvaljuju na dozvoli, da skupštinu mogu na radni dan obdržavati«, – razabire se, – da su, – *znajući da ne imadu pristaša u mjerodavnim gradjanskim krugovima,* – mogli samo »sa nedeljnimi širokimi slojevima računati i »manifestaciju« sa »tisućama« upriličiti.«[2]

Svoj izvještaj o osječkim demonstracijama od 22. III. 1903., koje su nastale zbog zabranjene skupštine, gradski načelnik završava ovom konstatacijom: »Konačno mi je izvijestiti da na licu mjesta, gdje se je imao obdržavati pouzdani sastanak, nije bilo vidjeti ni jednog uglednog osječkog građanina«.[3]

Govoreći o martovskim demonstracijama u Zagrebu ban Khuen je izjavio *Die Zeitu:* »Građanstvo je pri tom ostalo mirno i demonstrirali su samo djaci i ulični elementi, koji se mogu uvijek lako dobiti«.[4] Iznoseći tok događaja u Zagrebu i opisujući brojne protumađarske demonstracije radnika i omladine, učesnik u događajima Milan Marjanović daje ovo svjedočanstvo o držanju hrvatske buržoazije: *»Gradjanstvo je još uvijek bilo po strani.«*[5]

Ali i oni malobrojni građanski elementi, koji su spočetka izuzetno participirali u sazivanju zakonitih skupština za financijsku samostalnost – počeli su reterirati i sasvim se povlačiti od svakog daljeg učešća u pokretu – čim su vlasti energično nastupile i stale zabranjivati skupštine. U tom pogledu je karakterističan slučaj vinkovačke buržoazije. 1. V. 1903. kotarski predstojnik iz Vinkovaca javlja banu o držanju vinkovačkih trgovaca nakon što su vlasti zabranile održavanje skupštine za financijalnu samostalnost Hrvatske: »Medjutim odmah dodjoše pred smjerno potpisanoga svi trgovci vinkovački molbom, da se u zapisnik uzme njihovo očitovanje, da oni nisu sporazumni sa u velikoj manjini

[1] DAZ. Broj 1290 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[2] DAZ. Broj 1408 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[3] DAZ. Broj 1418 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[4] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1903,* str. 18.
[5] M. Marjanović, navedeno djelo II, str. 78.

u Vinkovcima postojećom opozicionalnom strankom, pa da oni ne traže nikakove skupštine, a potpisi na odnosnu molbu, da su im samo izmamljeni. Oni da nisu niti znali o čemu molba radi, jer im to rečeno bilo nije; a potpisali su molbu misleć nekoji, da se radi o uvedenju električnoga svijetla u Vinkovcima, a drugi opet o kakovoj čitaoničkoj sjednici. *Podjedno svi izjaviše, da su oni mirni i lojalni gradjani, koji su uvijek današnjoj vladi i sistemu naklonjeni,* pa ne bi nikako molbe potpisali bili, da su znali o čemu se radi.«[6]

Na sjednici sabora od 20. VI. 1903. frankovački zastupnik dr. Mile Starčević pokušao je da opravda hrvatsku građansku klasu, što ne sudjeluje u narodnome pokretu i demonstracijama: »U Hrvatskoj nije se čuditi, da gradjani ne predvode demonstrante ... Preuz. g. ban predbacio je hrvatskoj oporbi, da nije uzvišena kao madjarska, dapače predbacivao je hrvatskoj oporbi kukavičluk, jer da ne predvodi demonstrante.

Ja se zaista čuditi moram izjavi preuzv. g. bana, kad on usprkos opće poznatim činjenicama ide prispodabljati slobodu, koja vlada u Ugarskoj i slobodu koja vlada u policajnoj Hrvatskoj. Gospodo moja, istina je, da su neki zastupnici oporbe u Ugarskoj predvodili demonstrante; ali što se je bilo tim zastupnicima dogodilo. Ništa«.[7] U stvari takva obrana i takvo opravdavanje građanske klase sa strane jednog od glavnih predstavnika građanske frankovačke opozicije, značilo je otvoreno priznati kukavičluk hrvatske buržoazije.

Za građansku klasu nije, međutim, bilo karakteristično samo njeno pasivno držanje prema pokretu. Predstavnici te klase su u nekoliko navrata i otvoreno osudili borbu hrvatskoga puka za slobodu,

Podnoseći izvještaj banu o demonstraciji u Karlovcu od 26. IV. 1903., šef policije ističe: »isključena je svaka sumnja, da su u njoj udioništvovali gradjani karlovački ... mogu već danas utvrditi da karlovački gradjani od demonstracije daleko stoje i da ju cjelokupno grad anstvo jednodušno negodovanjem osudjuje«.[8]

14. V. 1903 kotarski upravitelj iz Našica javlja vel. županu: »Danas prije podne u 11 sati sazvana je izvanredna sjednica općinskog zastupstva, na koju je pristupilo u svečano odijelo obučenih 13 općinskih zastupnika, koji su jednoglasno, sa oduševljenjem prihvatili slijedeći zaključak: »Općinsko zastupstvo jednoglasno s ogorčenjem osudjuje učinjeno gnjusno djelo, počinjeno u noći od 12. na 13. svibnja zamrljanjem zemaljskog grba i zgrada, jer je pučanstvo političke općine Našice uvijek lojalno bilo i tu svoju lojalnost svakom zgodom i pokazalo. Zastupstvo jednoglasno zaključuje, da će oštećen grb i zgrade na trošak općine smjesta opraviti dati.«[9] U istome izvještaju iznose se još i ovi značajni podaci o držanju građanske klase i njene inteligencije u Našicama prema narodnome pokretu protiv mađarske vladavine i bana Khuena: »U noći između 10. i 11. svibnja t. g. izginula je iz ovdašnje »Casine«, koja je stjecište sve inteligencije mjesta Našice i okolice, slika njegove preuzvišenosti bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Dragutina grofa Khuen-Héderváry.

Kradja je opažena dana 11. o. mj. poslije podne, te je upravljajući odbor odmah odredio, da se nova slika nabavi i na prijašnje mjesto namjesti.

[6] DAZ. Broj 2244 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[7] *Stenografički zapisnici sabora...*, dio I, godina 1903., str. 104.
[8] DAZ. Broj 2245 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[9] DAZ. Prilog broju 2713 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Uslijed toga najveći dio ovostranog gradjanstva nije ništa ni doznao o počinjenoj kradji.

Da pako čitaonica opere sa sebe nanesenu joj ljagu, te da pokaže, da članovi iste i danas goje onu lojalnost, koju su gojili kroz punih četrdeset godina, odkad naime posto'i, sazvao je predsjednik iste Robert Schuppih za danas izvanrednu glavnu skupštinu.

Akoprem su pozivi za izvanrednu glavnu skupštinu istom danas prije podne razaslani, pojurilo je gradjanstvo u čitaoničke prostorije, da prosvjeduje proti ogavnomu činu, te da izjavi svoju odanost prama osobi njegove preuzvišenosti bana.

U urečeno vrijeme. u 6 sati poslije podne, napunile su se čitaoničke prostorije, te su od 83 člana njih preko pedeset, a medju njima *oci franjevci, na čelu im upravitelj župe o. Kapistran Geci*, prisustvovali izvanrednoj glavnoj skupštini.

U 6 sati otvorio je predsjednik skupštinu ocrtav razlog saziva, te umolio sakupljene, da prosvjeduju protiv ogavnom činu, te da operu ljagu, nanešenu kradjom društvu.

Dvoranom zaori po više puta kao iz jednog grla: »Živio ban«.

Nakon toga ustade 40 godina već član čitaonice Ferdo Kövari umirovljeni gospoštijski šumar i posjednik, te nakon kratkog uvoda predloži na prihvat slijedeću rezoluciju:

»Izvanredna glavna skupština našičkog Casina sa ogorčenjem osudjuje podlu kradju slike Njegove preuzvišenosti, počinjenu u prostorijama Casine.

Osobi Njegove preuzvišenosti banu grofu Khuen-Héderváryu izrazuje se jednodušno nepokolebiva odanost i privrženost.

Odobrava se obavljena nabava nove slike Njegove preuzvišenosti po upravljajućem odboru.«

Rezolucija je uz gromke poklike »Živio ban!« jednoglasno prihvaćena time, da se ista brzojavno odaslati imade Njegovoj preuzvišenosti u Zagreb uz potpis predsjednika i tajnika, što je odmah i učinjeno.

I razilazeć se klicali su članovi *Živio ban!*«[10] Sudeći po imenima predsjednika Čitaonice (Schuppich) i glavnog govornika (Kövari), čini se da su u tim manifestacijama našičke buržoazije na strani Khuena znatnu ulogu igrali i građani tuđinske narodnosti, Nijemci i Mađari.

26. V. 1903. vel. župan iz Gospića javlja o senjskim uhapšenicima i gospićkim demonstrantima između ostalog i ovo: »... medju uhićenima ne nalazi se ni jedan ugledniji gradjanin, nego su to sami trhonoše«; demonstrirala je »oko 11 ure noći ... rulja služavkah i tome sličnih individuah ... Načelnik izvinjavao se je, da nitko od građana nije prisustvovao excesu, koji da su upriličili *šegrti, sluge i druga fukara;* gradjanstvo da bez dvojbe žali što se je to dogodilo ...«[11]

U vezi s demonstracijama i s uništenjem simbola mađarske vladavine nad Hrvatskom (uklanjanje mađarskih grbova i natpisa) u Krapini, ondašnji kotarski predstojnik javlja 6. VI. 1903. banu: »Prepokorno potpisani pozvao je najuglednije gradjane krapinske u ured, te ih je upozorio na posljedice ovakovih čina. Oni su izjavili svoje negodovanje i ogorčenje nad ovim nepodopštinama, te su očitovali, da će svim silami uznastojati, da pouče narod o besmislenosti nemira, a sami će pripaziti, da se više ne dogode kakove nepodopštine.«[12]

Neprijateljsko držanje predstavnika građanske klase nije se ograničavalo samo na davanje negativnih izjava i na osuđivanje pokreta, ne-

[10] Isto.
[11] DAZ. Broj 2977 – PrZV – 1903.
[12] DAZ. Broj 3366 – PrZV – 1903.

go je ponegdje poprimalo i oblike stvarne suradnje s madjaronskim vlastodršcima na ugušivanju narodne borbe za slobodu. U takvoj aktivnosti protiv pokreta naročito su se isticali trgovci po gradovima, kojima su za vrijeme nemira bile radnje zatvorene i onemogućena zarada. Tako Milan Marjanović svjedoči, kako se protiv zagrebačkih protumađarskih demonstracija: »Pokušalo bilo povesti protuakciju sa strane trgovaca, čiji su poslovi znatno trpili od nereda – ali nije uspjelo.«[13]

»Rijetko koji dan prolazi bez izgreda, od kojih, kako gradski zastupnik P. Gašparović u gradskom zastupstvu (zagrebačkom) 4. maja konstatira, *silno trpi gradjanstvo a osobito obrt i trgovina.*«[14]

Interese trgovine, kojoj je pokret nanosio štetu, isticale su i policijske vlasti u svojim *oglasima.* Tako *Oglas* kotarske oblasti povodom demonstracija na Sušaku počinje ovim riječima: »Pošto se već kroz više dana ponavljaju uličnе demonstracije koje mirnim općinarom Sušačkim i okolice ne dozvoljavaju noćnog počinka, sprečavaju prolaz zaposlenih ljudi i promet, uslijed česa obrt i trgovina tako u Sušaku kao i u drugih mjestih ovog kotara znatno trpi ...«[15] – U oglasu brodskog gradskog poglavarstva, zabrani demonstracija daje se ovo obrazloženje: »pošto time znatno trpi obrt i trgovina«.[16]

I poznati predstavnik Khuenove mađaronske stranke Stjepan Kovačević, u svom saborskom govoru od 18. VI. ističe u vezi s narodnim pokretom i demonstracijama: »Kroz te nerede trpi trgovina i promet neprocjenjiva kvara«.[17]

Vel. župan Nikolić javlja banu 15. III. 1903. o držanju riječko-sušačkih građana: »Poslodavci predvidjajući nemire obraćaju se na oblast (vlast), da ih uzme u zaštitu prepriječivši anarhistima (tako policijske vlasti u to doba često zovu socijaliste, napom. V. B.) njihovo pogubno djelovanje, što im je i obećano«.[18] U izvještaju kotarske oblasti iz Velike Gorice vladi od 14. V. 1903. iznosi se između ostaloga: »Najgora situacija bila je u samoj V. Gorici, gdje je već i u samoj šegrtskoj školi došlo do opasnih izjava, ter je u tom smjeru povedena istraga i dvojica kolovodja stavljena u pritvor, a prizvani su pred oblast i svi obrtnici, ter im je predočena odgovornost za njihove pomoćnike i šegrte i dan shodni naputak, koji ih se je dobro dojmio, jer su se i sami pritуživali na socijalističku struju i osorno ponašanje pomoćnika i šegrta«.[19]

Među imućnijim građanskim elementima po gradovima bilo je i policijskih pomagača i doušnika. Tako karlovački šef policije u vezi s demonstracijama od 26. IV. 1903. izvješćuje bana: »Na osnovu dokaza trojice poštenih obrtnika uspjelo mi je već na 28. IV. uhititi i u redar-

[13] Marjanović, II, str. 112.
[14] Ibler, nav. djelo, str. 32.
[15] DAZ. Prilog broju 2994 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[16] DAZ. Prilog broju 2980 – PrZV – 1903.
[17] *Stenografički zapisnici ...*, za godinu 1903, dio I, str. 31.
[18] DAZ. Broj 1083 – PrZV – 1903. 6-14/1266.
[19] DAZ. Broj 2489 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

stveni zatvor staviti osam trgovačkih pomoćnika i 18 naučnika, sve polaznika šegrtske škole«.[20]

I među pripadnicima seoske buržoazije bilo je isto tako potkazivača i pomagača mađaronske vlasti. Kotarski predstojnik iz Kutine javlja 6. VI. vel. županu: »Ivan Svilković krčmar iz V. Ludine prijavio je dne 2. VI. smjerno potpisanom da Tomo Petrinec i Josip Tomazetić sakupljaju po selih potpise od seljakah za financ. samostalnost Hrvatske«.[21]

Prema službenim izvještajima seoski krčmari, čak i onda, kad su bili Hrvati (kao uostalom i drugi, veoma malobrojni kapitalisti na selu hrvatske narodnosti) po pravilu su bili na strani onih mađaronskih vlasti, od kojih im je zavisila egzistencija: dobivanje ili oduzimanje prava točenja alkoholnih pića.

Pa ipak se našlo medju krčmarima nekoliko izuzetaka. U policijskom izvještaju o uhapšenim pobunjenicima u Zaprešiću 11. IV. 1903. iznosi se i ovo: »Juro Stanišak od ovih je krčmar kod kojega je svjetina pila, te se temeljito sumnja, da je bio sa ruljom kao kolovodja, a isti stoji u uskoj svezi s opozicijom i čini se da je neki pouzdanik, jer dobiva kriomice sve zaplijenjene opozicionalne novine«.[22] Tim veoma malobrojnim nepoćudnim krčmarima, koji su bili osumnjičeni ili optuženi zbog učešća u pokretu, oduzimano je pravo krčmarenja. Naredujući da se tako postupi s Djurom Stanišakom, krčmarom u Zaprešiću, zagrebački vel. župan dodaje: »Isto tako valja postupati i glede drugih krčmara u koliko bi se uspostavilo da su bili upleteni u ovoj potonjoj pobuni«.[23] – 6. VI. 1903. kotarski predstojnik iz Krapine predlaže vel. županu, da se ludinskome stanovniku »Josipu Tomazetiću oduzme pravo krčmarenja«, jer je sakupljao potpise za financijalnu samostalnost Hrvatske.[24]

Kotarski predstojnik iz Bjelovara javlja vel. županu 7. VI. 1903. o kažnjavanju još jednog nepoćudnog krčmara iz sela Cugovca: »konačno mi je za izvijestiti, da sam birtiju Ivana Dobrinića jučer zatvorio te ću shodno sa kraljevskim financijalnim ravnateljstvom u Bjelovaru glede oduzeća mu prava točenja pića uredovati«.[25]

Oduševljenje za nacionalnu slobodu izuzetno je zahvatilo i neke imućnije pojedince, naročito u Hrvatskom Primorju. Tako su, na primjer, u demonstracijama u Bribiru aktivno sudjelovali u većemu broju i trgovci i obrtnici.[26]

U svom izvještaju sa Sušaka 2. VI. 1903., upućenom banu, vel. župan Nikolić govori o »poznatim imućnim nemirnjacima«, trgovcima stokom iz okolice Drage.[27]

[20] DAZ. Broj 2245 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[21] DAZ. Prilog broju 3367 – PrZV – 1903.
[22] DAZ. Prilog broju 1898 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[23] DAZ. Broj 5046 – PrZV – 1903.
[24] DAZ. Prilog broju 3367 – PrZV – 1903.
[25] DAZ. Prilog broju 3249 – PrZV – 1903.
[26] Vidi izvještaj kotarskog predstojnika iz Crikvenice banu od 25. V. – DAZ. Broj 2988 – PrZV – 1903.
[27] DAZ. Broj 3097 – PrZV – 1903.

Kao podstrekači demonstracija u Karlobagu osumnjičeni su i neki trgovci.[28]

Značajno je pri tom, da su vlasti prema tim »imućnim ljudima, vezanim svojim imetkom i poslom na svoju općinu«, drukčije postupale, nego s radnicima i *beskućnicima*. Dok su demonstranti, pripadnici siromašnih, radnih slojeva društva, okivani u lance i tako tjerani u zatvor, dotle su prema bogatijima primjenjivane drukčije mjere: »... pošto su se oni (uhapšeni imućni građani) u zapisniku od 24. svibnja svaki za se obvezali i jamčili koli svojim imetkom toli poštenom riječju da će odmah sjutra dan u 8 sati ujutro sami k sudu doći, to je presvijetli gospodin kraljevski veliki župan odredio, da se namjeravano zapraćenje (stražarno sprovođenje u sudski zatvor) ne ima ovršiti. Jedino mladići Spaja Anastazija i Šimac Ivan nisu mogli naći jamca, a pošto su već u predizvidu ustanovljeni kao krivci, to su odmah otpraćeni kr. kotarskom sudu u Crikvenicu«.[29]

Ali i u Primorju je bilo među imućnijim pripadnicima građanske klase protivnika pokreta. Istragom je utvrđeno, da je za vrijeme senjskih demonstracija od 17. V. 1903. *posjednik Mile Vlahović svjetinu mirio*.[30]

Među trgovcima u Primorju bilo je izričitih pristaša protunarodne vlasti, pa i denuncijanata. Tako početkom travnja 1903. senjski trgovac Nikola Rivosechi denuncira banu Khuenu tajnika trgovačko-obrtničke komore Cihlara zbog njegove antimađarske djelatnosti.[31]

Neki dokumenti govore o tome, da su u pojedinim mjestima u unutrašnjosti Hrvatske siromašniji sitni obrtnici na ovaj ili onaj način sudjelovali u pokretu. Neposredno poslije obavljenih zadušnica za martira Pasarića u Karlovcu 5. V. 1903. »usred mnoštva zaviknula su dva starija obrtnika (jedan stolar i jedan postolar): *Živila Hrvatska, krepali madjaroni, Ne treba madjaronima kapu skidati!* Obojicu dao sam uhititi«.[32]

Varaždinsko državno odvjetništvo u svom izvještaju od 6. VI. 1903. osumnjičilo je zbog nemira u Maču zlatarske obrtnike: »Mjesto Mače, sjedište istoimene općine, udaljeno je sat hoda od Zlatara, te stanovnici istog stoje u podjednom saobraćaju sa malimi obrtnici zlatarskimi ... Većina izgrednika bijaše na građansko odjevena te je prema utisku, koji je zadobio izaslanik ovog kr. državnog odvjetništva, morala sastojati iz malih obrtnika zlatarskih ... koji su preko brdina došli u Mače te ondje sa seljacima čin izveli«.[33]

[28] Vidi izvještaj vel. župana banu iz Gospića 8. VI. 1903. – DAZ. Broj 3327 – PrZV – 1903.

[29] Vidi izvještaj kotarskog predstojnika iz Crikvenice banu od 25. V. – DAZ. Broj 2988 – PrZV – 1903.

[30] Vidi izvještaj gospićkog odvjetništva od 26. V. – DAZ. Prilog broju 2968 – PrZV – 1903.

[31] DAZ. Broj 1722 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[32] DAZ Broj 2336 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[33] DAZ. Prilog broju 3301 – PrZV – 1903.

Ostali službeni izvještaji o sudjelovanju provincijskih malih obrtnika u pokretu govore o tome, da je i njihova aktivnost bila oportunistička i da se kretala u granicama zakona, – a da su se i oni izvlačili od istinske, odlučne i opasne narodne borbe. Tako su u Križevcima sitni obrtnici, škrljačari, čizmari i drugi, travnja 1903. sudjelovali u potpisivanju izjave, kojom se solidarišu sa zaključcima zagrebačke skupštine od 11. III.[34] Ali je veoma karakteristično, da u samim križevačkim demonstracijama, od 24. IV. 1903., gdje je bilo sukoba s policijom i žandarmerijom, ovi obrtnici ne sudjeluju.[35]

Kotarski predstojnik iz Zaboka 9. VIII. 1903. izvješćuje bana o nemirima povodom zadušnica za preminuloga seljaka Pasarića: »Što se tiče osoba, koje su sudjelovale, izvijestiti je, da su zamolili zadušnice Josip Hren bivši općinski načelnik i Petar Tomek trgovac svinjami, a najviše su kumovali Ivan Poljak trgovac, Željko Žibrat pekar i krčmar, te sitničar Dragutin Bolebruh, *koji ali nisu tvorno sudjelovali kod pobune*«.[36]

Napokon treba spomenuti, da je u jednom policijskom izvještaju, na osnovi neprovjerenog govorkanja, pala sumnja i na neke zagrebačke krčmare i trgovce. Kotarski predstojnik iz Sv. Ivana Zeline javlja zemaljskoj vladi 22. VI. 1903.: »U području ovog kotara se sa više stranah pogovara, da krčmari i trgovci u Vlaškoj ulici u Zagrebu huškaju na bunu seljake i obrtnike iz ovoga kotara prigodom njihovoga dolaska u Zagreb. Predbacuju njima, da nisu Hrvati, da je kotar Sv. Ivan Zelina opozicionalni kotar pa da nije lijepo da se još nisu pobunili. Nadalje se njima zaprijete, ako se skoro pobunili ne budu da će Zagrepčani stići u Sv. Ivan Zelinu te da će tamo sami ustanak podignuti.«[37]

II

VLADINA MAĐARONSKA NARODNA STRANKA POD VODSTVOM GROFA KHUENA

Stranačko-politički, građanska klasa i njena inteligencija u svojoj golemoj većini pripadala je vladinoj mađaronskoj stranci. Pristaše, glasači i sluge te vladine stranke bili su prije svega građanski intelektualci – činovnici, čija je životna egzistencija direktno zavisila od vlade. Mađaronsko sluganstvo građanske činovničke inteligencije u Hrvatskoj, koja se nalazi pod mađarsko-austrijskom vlašću, A. Starčević objašnjavao je ovako: »Većih časti bijaše malo, za dobiti njih koju, morao si biti u milosti Beča i Budima. Tu milost mogao si dobiti samo žrtvujuć

[34] DAZ. Broj 2080 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2083).
[35] Vidi prilog broju 2080 na istome mjestu.
[36] DAZ. Prilog broju 4844 – PrZV – 1903.
[37] DAZ. Broj 3698 – PrZV – 1903. (Pridruženo broju 4469 – PrZV – 1903).

narod, narodnost i slobodu«. – »I jer gospodstvo davaju tudje ruke, ne imaš načina za dočepati se ičega, osim hvatajuć se tudjinca, i to onoga, koji ti daje, ili će ti dati ...«.[38]

I brojni kapitalistički elementi zavisili su od mađaronske vlade. Ta zavisnost je drastično dolazila do izražaja naročito u slučaju seoske buržoazije. (Već smo u ranijem izlaganju vidjeli, kakvim su progonima bili, na primjer, izloženi vladi nepoćudni seoski krčmari.) Takvi postupci vlade primjenjivani su i na čitav niz drugih kapitalističkih zanimanja. Zastupnik Khuenove mađaronske narodne stranke Stjepan Kovačević je 27. VI. 1904. u peštanskome saboru otvoreno preporučivao »da se transportna poduzeća i drugi poslovi, nadalje trafike i dozvole za točenje pića davaju samo takvim osobama, koje su poznate kao vjerni državljani«,[39] – što znači samo onim osobama, koje su privržene mađarskoj vladavini nad Hrvatskom.

Za trogodišnjeg banovanja Khuenova prethodnika grofa Pejačevića mađaronska narodna stranka je bila pokorno sredstvo u rukama mađarske vlade, služeći bez ikakvih skrupula najbezobzirnijoj mađarizaciji Hrvatske. Svoj sluganski odnos prema austro-mađarskim ugnjetačima vladina narodna stranka zadržala je i poslije bana Pejačevića i pod carsko-kraljevskim komesarom nad Hrvatskom, generalom Rambergom (postavljen 4. IX. 1883).

Po Strossmayeru, ta stranka »iz mržnje prema svemu, što je pošteno i uzvišeno, služi Madžaru kano rob, jer je to jedini uvjet njezinom gospodstvu ...« (11. X. 1883).[40]

Potkraj godine 1883. vladina narodna stranka, omrznuta i prezrena u narodu, nalazila se je u punom rasulu: pristaše se međusobno glože zbog otimanja oko unosnih činovničkih mjesta, stranački organ (Ustav) prestao je izlaziti ... Od neminovne propasti spasio je tu potpuno »trulu stranku« (Strossmayer) dolazak novoga bana grofa Khuena Héderváry u Hrvatsku. (Imenovan 1. XII. 1883).

Khuen je postavljen za bana u trenutku, kada je na osnovi iskustva od posljednjih petnaest godina (1868–1883) postalo jasno, da se Hrvatska nije pomirila s nagodbom i da su svi pokušaji nagodbeno-podjarmljivačkoga vladanja nad Hrvatskom pretrpjeli neuspjeh. Ni donosiocu nagodbe Rauchu, ni njegovim nasljednicima Bedekoviću, Mažuraniću i Pejačeviću, pa čak ni kraljevskom komesaru generalu Rambergu nije pošlo za rukom da »ponagodbenjače« Hrvatsku. U godini Khuenova imenovanja (1883) nagodbeni mađarizatorski sistem nalazio se je u punoj krizi: tada je nezaustavljivom silinom provalilo jednodušno nezadovoljstvo naroda u obliku otvorene masovne pobune protiv nagodbenjačkih ugnjetača Hrvatske; sve stranke i sve političare, koji su se služenjem Pešti i Beču kompromitirali, narod je s prezrenjem odbacio

[38] A. Starčević, *Stranke u Hrvatskoj*. Djela, III, str. 108.
[39] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1904–1906*. Str. 246.
[40] Korespondencija Rački–Strossmayer, II, str. 414–415.

od sebe. Mržnja i neprijateljstvo prema Mađarskoj i prema Austriji ovladalo je čitavom zemljom.

U takvoj situaciji su bečki dvor i peštanska vlada poslali mađarskoga grofa Khuena za bana u Hrvatsku, da uguši borbu naroda za slobodu, da skrši hrvatski otpor protiv austro-ugarskoga tlačenja i da ne birajući sredstva pretvori Hrvatsku u obespravljenu, pokornu koloniju Mađarske. Prije svoga upućivanja u Hrvatsku grof Khuen je na način bahatoga feudalca vladao jednom mađarskom županijom (bio je veliki župan u Đuru), i kao čovjek čvrste ruke stekao povjerenje peštanske aristokratske vlade, koja se je, u svojoj hegemonističkoj prepotentnosti nadala, da će njezin odabranik s istim metodama vladanja uspjeti da upokori i tu seljačku, rebelsku Hrvatsku, da uvede u njoj red i mir, da je po davnim željama peštanskih vlastodržaca pretvori u običnu mađarsku županiju. Grof Khuen je osim toga kao konzervativni mađarski feudalac bio i čovjek dvorskoga povjerenja, a povrh toga je uživao i naročite lične simpatije i podršku cara i kralja Franje Josipa.

Već sam izbor Khuenove ličnosti za bana značio je tešku povredu hrvatskih nacionalnih osjećaja i njenih državnih prava. Poslije povratka takozvanog ustavnog stanja svi banovi Hrvatske bili su domaći ljudi i gotovo isključivo Hrvati. Sad je prvi put nakon 1860. postavljen za hrvatskoga bana tuđinac mađarske narodnosti. Hrvatsku ogorčenost još je više potenciralo oholo, prema Hrvatskoj prezirno Khuenovo držanje, koji je od samog svog prvog nastupa cinički izazovno naglašavao činjenicu, kako je on postao hrvatskim banom bez pitanja i bez privole Hrvatske, – po isključivoj volji bečkoga dvora i peštanske vlade.

Takvo dovođenje Khuena za bana bio je nadalje očiti znak, da je mađarska vlada u cilju nagodbenjačkog upokoravanja Hrvatske prešla na primjenu grubog, otvorenog nasilja bez ikakvog uvijanja i prikrivanja, direktnim putem, preko svog vlastitog mađarskog izaslanog činovnika.

Grof Khuen je striktno izvršivao najvišu zapovijed bečkoga dvora i intencije mađarske vlade. Ni jedan hrvatski ban prije njega nije tako dosljedno, planski i sistematski upotrebljavao čitav vladin aparat, svu državnu vlast (novac, policiju, činovništvo, školstvo, crkvenu hijerarhiju, vladinu štampu) za zatiranje i upropašćivanje hrvatskoga naroda, za nasilno sprečavanje njegovog ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. U njegovim rukama hrvatska državna vlast postala je isključivo sredstvom uništavanja svega, što je hrvatsko.

Za postizanje svoga cilja primjenjivao je metode nasilja i nemorala, terora i potkupljivanja. Svojom *politikom biča i zobi* on je drastično gazio politička i građanska prava, ukinuo svaku autonomiju od zemaljske do gradske i općinske samouprave; hrvatski sabor pretvorio u ruglo parlamentarizma. Progoneći bjesomučno one sinove hrvatskoga naroda, koji su ustajali u obranu najosnovnijih nacionalnih i državnih prava Hrvatske, on je u isto vrijeme bogato nagrađivao sve izdajice narodne slobode vršeći u dotad neslućenim omjerima demoralizaciju građansko-činovničke inteligencije.

Bahato, zagrižljivo neprijateljstvo prema svemu što je hrvatsko Khuen je otvoreno pokazivao od prvog dana svoje vladavine, tako da je odmah na početku izazvao protiv sebe opće ogorčenje hrvatske javnosti i postao najomrznutijom ličnošću u narodu.

U službu tog tuđinačkog tlačitelja Hrvatske, koji nikoga nije imao za sobom, stavila se je bez mnogo predomišljanja mađaronska narodna stranka. Nalazeći se u stadiju raspadanja, toj kompromitiranoj, od naroda prezrenoj i odbačenoj vladinoj stranci nije preostajalo ništa drugo, nego da se pokuša spasiti stavljajući sebe pod okrilje i u službu novog predstavnika svemoćnih austro-mađarskih gospodara Hrvatske.

Osjećajući se kao šef kaznene ekspedicije u okupiranoj zemlji, koji na svakome koraku nailazi na nepovjerenje i neprijateljstvo potlačenoga pučanstva, – Khuen je sa svoje strane rado prihvatio ponudu mađaronskih narodnjaka za suradnju. Tako je združenjem Khuena i mađaronskih narodnjaka stvoren savez između vanjskih i unutrašnjih neprijatelja hrvatske slobode i samostalnosti, koji će potrajati punih dvadeset godina.

Već na prvim svojim izborima (1884) Khuen će nasiljem i prijevarama priskrbiti toj svojoj stranci većinu. Svijesni da ih je on spasio od neminovne stranačke propasti i da njihov unosni ostanak na vlasti kao saborske većine zavisi isključivo od njega, zastupnici vladine narodne stranke slijepo su se u svemu pokoravali volji svoga novoga šefa Khuena služeći vjerno i odano njegovoj politici tlačenja Hrvatske.

Pod Khuenom ta mađarsko-narodna stranka postaje simbolom izdaje domovine i najgorega sluganstva. Ona tada gubi svako obilježje političke stranke, nema više nikakvih principa ni programa, i svodi se na poslušno oruđe bečkih i peštanskih ugnjetača. Takav njen rad bio je porazan za nacionalno-politički razvoj Hrvatske: »Bilanca mađaronstva iskazuje bankrot društveni, moralni, politički, narodni i gospodarski«.[41]

U Radićevoj brošuri O Hrvatskom pokretu 1903-e nalazimo ovu definiciju mađarona: *»madjaroni su takvi Hrvati i Srbi, koji za volju Madjarima čine i ono što ovi od njih i ne traže«...* »Najodvratniji su – piše dalje Radić – i najopasniji madjaroni, koji su narodne izdajice: to su Egersdorferi i Kovačevići, Gjurkovići i Špirte ... to jest nesretnici, koji pod zaštitom madžarske prevlasti javno pljuju na svoj narod i na svoju domovinu«.[42]

Godine 1903-e stanovište mađaronske narodne stranke manifestiralo se u dva njezina akta: u *Proglasu na narod*, i u *Prešnom predlogu* o raskrinkavanju krivaca, koji su zaveli narod na zločin pobune.

Na saborskoj sjednici od 19. VI. 1903 vladin saborski zastupnik Stj. Kovačević pročitao je *Proglas na narod* mađaronske narodne stranke, koji u cijelosti glasi: »U novije vrijeme pošlo je nekoj gospodi za rukom na nekim mjestima naš siromašni i dobri puk uzrujati, te zavesti ga na razna nedopuštena i nezakonita djela.

[41] Marjanović, *Hrvatski pokret*, I, str. 69.
[42] Stj. Radić, *Hrvatski pokret 1903.* Allegheni, PA., str. 14.

Usljed toga morala se je za ugušenje nemirah velika oružana sila upotrijebiti. To iziskuje ogromne novčane izdatke.

Kod svih nevolja, koje naš siromašni puk taru, biti će to plaćanje po naše pučanstvo veoma teretno. Troškovi za ugušivanje nemirah stoje do sada već ogromne svote.

Koliko dobra za narod bi se sa tim novcem učiniti moglo, može si svatko predstaviti.

Koliko cestah bi se za taj novac moglo izgraditi! – Kolike zasluge bi kod tog posla sirotinja zaslužiti mogla!

Sav taj novac biti će u tutanj izbačen a mnoge narodu koristne radnje morat će izostati.

Osim toga, kolika će biti sramota za hrvatski narod, kada strani svijet začuje, kako je zavedeni puk štete pravio na željeznicama, na kućama onih, kojima su prozore lupali i druge štete pravili.

Ovakova djela prikazati će Hrvate pred stranim svijetom divljacima.

Sve to imade hrvatski narod da zahvali onoj gospodi, koja neuk puk neprestano u opozicionalnim novinama i inim usmenim uzrujavanjem na krivi put zavadjaju.

Siromašni puk nasjedava toj gospodi, koja se medjutim skrivaju, i puštaju da siromašni seljaci i radnici stradavaju. – Niti jedan od opozicionalne gospode nije sa seljacima i radnicima izašao na megdan, nego se kukavno skrivaju.

Da su ta oporbena gospoda prijatelji puka, – da ta oporbena gospoda sami vjeruju u ono, što puku govore, ne bi mogli pustiti, da puk sam stradava, nego bi se ta skrivena gospoda puku na čelo postavila i sami otvoreno pobunu rukovodili – Ali jer oni toga ne čine i ne će nikada činiti, treba i puk da promisli, što radi i neka bez te gospode ništa ne poduzima, jer onaj, koji se skriva, a puk na zlodjela upućuje, nije puku prijatelj, nego je njegov zlotvor, koga se valja čuvati.

Za da siromašno seljaštvo i radništvo dalje ne stradava, pozivamo sve prijatelje hrvatskog naroda, da naše hrvatsko pučanstvo od svakog daljnjeg izgreda odvraćaju, – kako bi sramota i šteta, koja je već do sada Hrvatima nanesena, što prije u zaborav prešla, – kako bi mogli pristupiti poslu, od kojeg će hrvatski narod koristi imati.

Lupanjem prozora, oštećivanjem željeznica ne će se postići drugo, nego sramota i veliki troškovi, koje ćemo svi skupa morati da plaćamo!

Napokon, takovim izgredima samo se oteščuje djelovanje onih, koji za hrvatski narod korisno raditi žele, – koji hrvatska prava braniti nastoje.

Na narod, koji nasilja pravi, pobune upriličuje, ne će se nitko osvrtati, niti ćemo tim načinom igdje ozbiljne i moćne prijatelje steći.

Narode! ne daj se dalje na zlo zavadjati!«[43]

Predstavnik vladine madaronske stranke S. Kovačević podnio je 17. VI. 1903. saboru prešni predlog, da se povede istraga i utvrde oni koji su narod zaveli na bunu. Taj prijedlog u cijelosti glasi: »Obzirom na nerede, koji su u zadnje vrijeme na raznih mjestih u Hrvatskoj nastali i još sveudilj traju.

Obzirom na to, da se kroz te nerede u stranom svijetu Hrvatska osramoćuje, jer se pušta, da neuko i zavedeno seljaštvo od oružane sile stradava.

Obzirom na to, da se uslijed tih nereda zemlji ogromna šteta pravi, jer s jedne strane morat će narod silne troškove za ugušenje izgredah plaćati, a s druge strane zapinje promet i trgovina.

Obzirom na to, da oni, koji su neuko pučanstvo Hrvatske već kroz dugi niz godina zavadjali, sada od sebe odbijaju krivnju zavadjanja.

Obzirom na to, da naša oporbena štampa napram tim dogadjajima ne zauzima otvoreno i iskreno stanovište, jer dogodivše se izgrede otvoreno i iskreno ne osudjuje, nego nasuprot iste prozirnom zloradošću publicira.

Predlažem, neka visoki sabor izašalje saborsko povjerenstvo, sastojeće iz 5 licah, kojeg povjerenstva zadaća će biti ispitati, tko je i kakovimi sredstvi pučanstvo na izgrede zaveo.

Pošto jeste u interesu dobrobiti naroda hrvatskoga, da se što prije u Hrvatskoj red i mir uspostavi, a zavoditelji raskrinkaju i zasluženu kaznu dobiju, molim, da

[43] *Stenografički zapisnici sabora...* za godinu 1903, dio I, str. 54–55.

se moj predlog prešnim proglasi i odmah u raspravu uzme. U Zagrebu, 17. lipnja 1903.«[44]

Odnos mađaronske stranke prema narodnome pokretu još plastičnije je došao do izražaja u izjavama i saborskim govorima kako šefa stranke Khuena, tako i ostalih stranačkih prvaka.

Odmah na početku pokreta, u intervjuu sa suradnikom *Die Zeit-a* Khuen je između ostalog rekao: »Svrhu ovih demonstracija ne vidim ... Onaj, koji zapovijeda u Budimu, zapovijedat će i u Zagrebu ... Nezadovoljstva ima naravski svagdje, pa i u Hrvatskoj; realnih uzroka pako za nezadovol stvo ovdje nema ...«[45]

Zbunjen i potpuno izgubljen, ne snalazeći se u situaciji koja ga je nenadano zatekla, Khuen je pokušavao sasvim naivno da hrvatski pokret dovede u uzročnu vezu sa zbivanjem u peštanskom parlamentu.

N. Pest. Journal donosi 13. V. 1903 ovu Khuenovu izjavu: »Ovdješnje demonstracije stoje bezuvjetno u savezu *s položajem u Budimpešti*, što se najbolje vidi po tom, da su ovdje nemiri započeli, kad se u Ugarskoj parlamenat počeo boriti s obstrukcijom. Kad je ondje parlamentarna situacija postala tmurnijom, uzele su i ovdje demonstracije veći opseg. Iz toga se dade sada izvesti zaključak, da će se uz najveću vjerojatnost nemiri i ovdje dovršiti, čim se tamo riješi parlamentarna situacija.«[46]

Zanimljivo je pri tom, da je službeni list bečke vlade *Fremdenblatt* »prihvatio odmah u potpunom opsegu ovo tumačen e hrv. nemira, te je priznao, da i »bečki krugovi« smatraju ovo mišljenje opravdanim i da vjeruju, c će nestati nemira u Hrvatskoj, čim prestane ugarska obstrukcija, koja oštećuje državni ugled.«[47]

27. V. 1903. u svojoj izjavi *Neue Freie Pressi* ban Khuen je bahato nazvao učesnike hrvatskog narodnog pokreta – *zločincima:* »Doista su u tom povodu (u povodu ma skih »bazelskih« proklamacija, napom. V. B.) nastale izvan Zagreba neke male lokalne demonstracije, ali su samo *u primorju u jednom mjestu* zahvatile veći opseg, te su usl jed nespretnosti jednog sudca neki uapšenici pušteni na slobodu. Uapšenici medjutim nisu bili demonstranti, nego *zločinci* u smislu kaznenoga zakona, koji su *ugrozili sigurnost željezničkog prometa*«.[48]

I kao ugarski ministar predsjednik Khuen je ne samo zadržao svoje dotadašnje protuhrvatsko stanovište, nego se otvoreno izjasnio za mađarsku supremaciju i hegemoniju nad svim narodima Ugarske pa i nad Hrvatskom.

U svom prvom govoru kao ministar predsjednik on je u peštanskome saboru 30 VI. 1903. između ostaloga rekao: »Ciljevima *Magjarske države* možemo najbolje poslužiti, ako se madjarstvo pojača, jer je ono i historički vazda državi davalo biljeg. U Ugarskoj poznajemo mi samo jedno madjarsko državljanstvo, pa ćemo na osnovu zakona mad arskom jeziku u svakom obliku pribaviti priznanje ... S druge ćemo strane pako kazniti i redovito priječiti svaki atentat, kojim bi se *jedinstvo i madjarski politički karakter zemlje* sistematično ili sporadično ma s koje srane ugrozio. Neka nitko u zemlji ne misli, da bi se interesi državljana nemađarske narodnosti mogli odijeliti od interesa Magjara. Zajednički historički vez tako je jak, da je u ovoj zemlji onda svakomu dobro, kad je Magjaru dobro. (Odobravanje na desnici). Nazadak mag arstva urodio bi nužno i nazadkom svih ostalih elemenata.

Naše odnošaje prema Hrvatskoj-Slavoniji uređuje zak članak XXX.: 1868. (t. j. nagodba), pa dok se mi s jedne strane na tom osnovu radujemo razvitku političkih, narodnih i kulturnih interesa ovih zemalja, činimo to na temelju mišljenja, koje se osniva na onom zakonu, da će i ove zemlje s druge strane svojom privrženošću dr-

[44] Na istome mjestu, str. 6.
[45] Isporedi Ibler, *Hrvatska politika 1903*, str. 18, 19.
[46] Navedeno na istome mjestu, str. 39.
[47] Vidi na istome mjestu.
[48] Navedeno na istome mjestu, str. 59–60.

žavnoj zajednici kako ugarskoj državi tako i svojim vlastitim posebnim interesima na bolje poslužiti ...«.[49]

Isto tako bahato, bezobzirno neprijateljsko držanje prema hrvatskome narodu i njegovu pokretu za slobodu zauzeli su godine 1903. i ostali glavni prvaci Khuenove mađaronske narodne stranke. Unajmivši se iz lične, sebične koristi peštanskim i bečkim vlastodršcima, pogazivši sve moralne obzire, oni su ugušivali slobodu svog vlastitog naroda i ciničkí proglašavali za nečasne i nepoštene one nosioce narodnoga pokreta, koji su se požrtvovno i časno borili za slobodu Hrvatske.[50]

Tipičan predstavnik antinacionalnih mađaronskih političara je Khuenov saborski zastupnik Stjepan Kovačević.[51] 18. VI. 1903. on je u saboru o Hrvatskom narodnom pokretu izjavio između ostaloga i ovo: »Svakomu je jasno, da te nepodobštine i neredi nanašaju našoj domovini silnu materijalnu i moralnu štetu ... Moralna šteta, koja po hrvatski narod iz ovih izgreda slijedi, jest užasna Kad strani svijet saznade, kako hrvatski seljaci u svojoj vlastitoj domovini svojim sugradjanima uništu u imetak, njihovu slobodu i zdravlje u opasnost stavljaju, onda će strani svijet o hrvatskom narodu jako loš sud imati ... Ja držim, da će se i oporba složiti s nama i mora nam biti zajednička želja, da hrvatski narod od te ljage bude oslobodjen.«[52]

Na saborskoj sjednici od 19. VI. 1903. Kovačević je Hrvatski narodni pokret za slobodu okvalificirao kao *»razvratnu i zločinačku bunu«*.[53]

U vrijeme kada su slobodoljubivi hrvatski seljaci ginuli u borbi da se ukloni mađarska zastava kao glavni simbol mađarskog porobljavanja Hrvatske, Kovačević je u saboru izjavljivao, da je *»madjarska zastava i za Hrvatsku državna zastava«*.[54]

Na saborskoj sjednici od 20. VI. 1903. Kovačević je rekao između ostalog: »Zagrebačka je policija premala, a bilo joj je priječeno oružje rabiti; inače bi i kod nas već bio mir. Naša je policija kroz cielo to vrijeme požrtvovno i übermenschlich vršila svoju službu, pa nije zaslužila prikora od oporbe, nego je zaslužila da bude pohvaljena i ja molim visoku vladu da te ljude nagradi, koji su tako vanredno svoju službu vršili. Ne samo bečka policija, nego ni druge, ne bi trpile izgreda kao što naša, pa nam još uvijek kaže oporba, da smo mi nasilni. Neka se sjete gospoda demonstracija u Trstu, kako su više demonstranata postrijeljali. I to je sasvim pravo, jer kad se na treći poziv ne razidju demonstranti, svaka je oružana sila vlasna i dužna, da te postrijelja.

Trebalo je tako i u Zagrebu raditi, pa bi se zemlja brzo oslobodila sramote. Radje da nekoliko tih ekscendenata izgubi glavu, nego da se naš siromašni narod zavadja od kukavnih ljudi ... Magjarski jezik na željeznicama nije uveden za naše vrijeme, nego za vrijeme vlade, kojoj je bio članom g. zast. Derenčin. Naiprije se moramo potužiti na njega ako tu uopće ima tužbi mjesta, da je to on počinio. Ali ja ga moram uzeti u obranu, jer ni on nije kriv. Kad se je najme riječko-karlovačka željeznica sagradila, te u promet odmah stavljena, sposobnih ljudi Hrvata za to nije bilo, kao što ih nema ni danas, da bi se mogle dati naše željeznice Hrvatima u upravu. Zato su Magjari prisiljeni bili magjarski uredovati i magjarski jezik uvesti, što mi je milije, nego da je njemački. Kad budemo imali koga, koji će znati hrvatski ure-

[49] Navedeno na istome mjestu, str. 119.

[50] Na saborskoj sjednici od 19. VI. 1903. zastupnici mađaronske vladine stranke dovikivali su opozicionim govornicima: »Čestiti hrvatski ljudi ne demonstriraju«. (*Stenografički zapisnici sabora* ... god 1903, dio I, str. 84).

[51] Kovačevića Stjepan Radić svrstava među »najodvratnije mađarone, koji su narodne izdajice, to jest nesretnici, koji pod zaštitom mađarske prevlasti javno pljuju na svoj narod i na svoju domovinu«. (S. Radić, *Hrvatski pokret* 1903 ..., str. 14).

[52] *Stenografički zapisnici sabora, god. 1903.* str. 31.

[53] Isto, str. 63.

[54] Vidi na istome mjestu.

dovati na željeznicama, neka budu gospoda sigurni, da će to biti učinjeno, a i mi nastojimo, da do toga dodje.«[55]

Odgovarajući cinički na prigovore opozicionog zastupnika u pogledu zatvora u Ogulinu gdje se je masa pohapšenih seljaka i radnika davila zbog prenatrpanosti i ostalih strahovitih uvjeta, zastupnik Kovačević je rekao 19. VI. 1903.:»*A taj rešt nije ni takav, kako ga opisuje g. zastupnik dr. Bresztyenszky, jer on je jako odličan, bila su u onoj zgradi velika gospoda, bili su ondje i Zrinjski i Frankopani. Dakle, kada su oni u toj zgradi mogli stanovati, onda mogu biti i seljaci u njoj.*«[56]

Braneći Khuenovu politiku porobljavanja Hrvatske Mađarskoj, Stjepan Kovačević je u peštanskome saboru 27. VI. 1904 najprije »u ime narodne stranke« izjavio, kako ona »simpatizira s težnjama Madjara«, a zatim je između ostalog rekao: »Osvojen je narod u svako vrijeme ovlašten, da strese sa sebe osvajačev jaram. Pošto smo mi uslijed medjusobnog sporazumka stupili u savez ugarske države, zato nismo ovlašteni, da ovaj savez razriješimo, pa zato se imadu oni, koji nastoje to učiniti, smatrati *izdajicama.* Državna je vlast dužna, da takve težnje u klici zatre, pa zato nije ispravno, da se ovaj postupak državne vlasti tako kvalificira, kanda on potlačuje slobodu.«[57] Tom prilikom on je zastupao još ova protuhrvatska stanovišta: »Razmirica glede Rijeke sasvim je suvišna. Magjari naime vele, da Rijeka pripada neposredno Ugarskoj, dok Hrvati vele, da ona pripada Hrvatskoj. Ova je rasprava bez vrijednosti i ona je suvišna. Ako je naime ispravno, da Ugarska i Hrvatska sačinjavaju jedinstvenu nerazrješivu ugarsku državu, onda je sasvim irelevantno, kamo je Rijeka priključena ... U smislu zak. čl. XXI.: 1848 i: I.: 1868. *magjarska je zastava* stijeg ugarske države na cijelom njenom teritoriju«,[58] – što znači i u Hrvatskoj.

Napokon je eksponent mađarona Kovačević u peštanskome saboru 27. VI. 1904. prešao na obično denunciranje dalmatinskih rodoljuba pred mađarskom vladom. U Šibeniku je, rekao je Kovačević, »izdan 20. maja (1903) proglas, u kojem se madjarski narod na nečuven način pogrdjuje i traže novčani darovi«. I on, Kovačević je dobio takav proglas: »Najzanimljiviji je zamot; proglas je naime stigao u službenom zamotu grada Šibenika pod poslovnim brojem 3627«. Kovačević nadalje izjavljuje, kako je »u istoj stvari dobio iz Opuzenske općine dopis, koji je takodjer bio u službenom zamotu općine pod poslovnim br. 865. Taj spis polaže na stol kuće, kako bi vlada (mađarska) dobila prilike, da dade spomenuta općinska poglavarstva putem njihovih predpostavljenih oblasti (vlasti) poučiti o medjunarodnoj pristojnosti (Opće odobravanje)«.[59]

Khuenov saborski zastupnik Imbro Josipovich je u peštanskom parlamentu 12. V. 1903. prilikom rasprave o hrvatskome pokretu izjavio, da je to *»sve samo komedija«.*[60]

Na sjednici hrvatskoga sabora od 21. XII. 1903. zastupnik mađaronske stranke, sveučilišni profesor dr. Aleksandar Egersdorfer je rekao za sebe i za držanje svojih mađaronskih kolega, zastupnika u peštanskome saboru: »... u pregovaranju nismo nikada napustili prava zemlje ... Ja držim, da ona četrdesetorica ne samo da nisu ništa pogrešili, ništa popustili, nego *da su maksimum toga učinili, što se učiniti može, i da ne smijemo više činiti ...*«[61]

Na saborskoj sjednici od 19. VI. 1903. Khuenov saborski zastupnik i profesor sveučilišta dr. Josip Pliverić nazvao je demonstracije što ih je hrvatski oslobodilački pokret organizirao protiv mađaronskih narodnih izdajnika, koji služe kao poslušno sredstvo **porobljavanju Hrvatske – »razbojništvom«.** Tom prilikom on je osudio požrtvovno držanje vlastite studentske omladine, koja se sva angažirala na strani na-

[55] *Stenografički zapisnici sabora* ... god. 1903, dio I, str. 114–116.

[56] Isto, str. 63.

[57] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1904–1906,* str 241–242.

[58] Navedeno na istome mjestu, str. 242, 244.

[59] Isporedi na istome mjestu, str. 245.

[60] Isporedi Ibler, *Hrvatska politika 1903,* str. 37.

[61] *Stenografički zapisnici za god. 1903,* dio II, str. 440.

rodne borbe za slobodu: »Neka se mladež strpi, dok dozrije, pa nek onda usreći domovinu.«[62]

Na saborskoj sjednici od 21. XII. 1903. dr Josip Pliverić je između ostalog rekao: »Pa onda, gospodo moja, ja mislim da će preuzvišeni gospodin ban znati svoje plemenite osjećaje i patriotične intencije mudro i rodoljubivo izvoditi, kad je izabrao narodnu (mađaronsku, napom. V. B.) stranku za svoju pomoćnicu.«[63]

Na toj istoj saborskoj sjednici (od 21. XII. 1903) Pliverić je između ostalog izjavio: »Vi nadalje govorite pred narodom o toj našoj nagodbi kao o nekakvoj istrošenoj krpi, kako je moj prijatelj Kumičić u svom pjesničkom zanosu rekao, neka se dere i gazi, jer će je onda prije nestati. (Zast. E. Kumičić: Ta vaša nagodba je prosto robstvo i nakaza!) Moj prijatelju, kad ja to čujem, ja u duši pokleknem pred Bogom i molim ga, da mi nikada ne da doživjeti, bar ne u sadanjim okolnostima naroda, da nagode nestane, jer onda ne bi moglo biti to, ne ću reći propast, nego bi *mogla biti velika nesreća i ishodište novih, još težih borba, nego ih je ikada bilo.*«[64]

U saborskoj debati o proračunu siječnja 1904. Pliverić izjavljuje: »Tko hoće politikom da se bavi, taj mora madjarski znati.«[65]

Na saborskoj sjednici od 5. II. 1904. dr. Pliverić je rekao između ostalog: »Proti madjarskoj zastavi već zato ne možemo biti, jer je to zastava istoga našega posvećenoga kralja, koji je i kralj ugarski; i jer se ta zastava vije i na zajedničkom saboru kao znak, pod čijom sjenom stvaramo zajedničke zakone, a osobito za to, što će Madjari pod madjarskom zastavom braniti interese kralja, dinastije, pak ukupne monarhije, kako će to sve braniti naša djeca pod hrvatskom zastavom onako hrabro, kao što su to činili njihovi djedovi.«[66]

Od osobite su važnosti shvaćanja i držanje najuglednijeg i politički najspremnijeg prvaka mađaronske stranke, Khuenove desne ruke, Nikole pl. Tomašića. Odgovarajući 28. IV. 1903. u *Narodnim Novinama* na predstavku hrvatske opozicije banu od 22. IV., Tomašić je o dva bitna i tada ponajaktuelnija nacionalno-politička problema, o mađarskoj zastavi i financijalnoj samostalnosti izjavio uglavnom ovo: »Vijanje dakle ugarske zastave ne samo da se ne može nazvati protuzakonitim, već je ta praksa sve do onog časa, dok se to pitanje inako zakonito ne riješi, posve legalna, jer je konvencionalna ... Skupštinama za financijalnu samostalnost samo se otegočuje današnji položaj zemlje, jer i oporba dobro znade, da regnikolarne deputacije imadu ograničen mandat na temelju postojeće zajednice financija. Što se dakle može tim postići? Ništa dobra, ali zla dosta, pošto se time sklonost za što povoljniju nagodbu sa strane Ugarske sigurno ne množi.«[67]

U vrijeme kada je čitav narod u Hrvatskoj ustao da se oslobodi onih spona, koje su Hrvatsku nagodbom vezivale za Mađarsku, Tomašić je u peštanskome saboru (14. V. 1903) govorio: »... ja mislim, da se jedno stanovište ne smije nikada s vida pustiti, i to ono, da Hrvatsku s Ugarskom spaja takav vez, koji u smislu pragmatičke sankcije »indivisibiliter« i »inseparabiliter« postoji ... Ne mogu da si predočim takav razvoj prilika, da bi bilo moguće razdvojiti ove naše dvije zemlje «[68]

Tomašić je u svom govoru na sjednici peštanskoga sabora od 14. V. 1903. na bahat način mađaronskih plemića o pokretu hrvatskoga naroda za slobodu izrekao ovu koliko lažnu toliko uvredljivu, antinacionalnu ocjenu: »... Sada ću samo to reći, kako se ti *izgredi pripravljaju.* (Franjo Rigó: Strossmayer!) Pripravljaju se tako da se *potplati* 30 ili 40 ljudi i ovi onda demonstriraju proti madjarskom grbu ili kojoi oblasti (vlasti); rulja se pako i onako uvijek badava nadje«.[69]

Khuenovu nasilnu vladavinu nacionalnog porobljavanja i političkog obespravljivanja Hrvatske, – Tomašić je u peštanskome saboru odobravao, braneći je od napa-

[62] *Stenografički zapisnici sabora*, god. 1903, dio I, str. 83.
[63] *Stenografički zapisnici* god. 1903, dio II, str. 424.
[64] Isto, str. 431–432.
[65] Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906*, str. 48.
[66] *Stenografički zapisnici i prilozi sabora.* Dio I., godina 1904. – Zagreb, 1904. Strana 444–445.
[67] Isporedi Ibler, *Hrvatska politika 1903*, str. 30–31.
[68] Vidi na istome mjestu, str. 40.

daja mađarskih opozicionih zastupnika argumentom, da je Khuen vršio teror nad hrvatskim narodom: »U interesu Madjara«![70]

U svom dugom govoru, izrečenom u peštanskom saboru 14. V. 1903., Tomašić je na riječima ustao tobože oštro u obranu Nagodbe, za održavanje njenih odredaba: »Jedan paragraf nagodbe, koju, kako rekoh, u Ugarskoj vrlo zlo poznavaju, određuje, da je u *Hrvatskoj hrvatski jezik jedini uredovni jezik.* (Franjo Krasznay: Tako daleko još ni mi nismo došli!) Ako Magjari nisu još toga postigli, tad neka se ne obraćaju na Hrvatsku, nego na Austriju; a vrlo poštovani g. zastupnik znade to svakom prigodom vrlo dobro izrabiti. – Taj se u nagodbi zajamčeni uredovni hrvatski jezik i rabi kod državnih ureda, na pr. kod oblasti, koje spadaju pod financijalnu upravu, kod pošt. i brzoj. oblasti, ali se ne rabi na državnim željeznicama, već je na državnim željeznicama uredovni jezik magjarski. (Povici na krajnjoj ljevici: Naravno! Hvala Bogu!) Ako vam se to svidja, možete doduše dovikivati »hvala Bogu«, no tada ne možete tvrditi, da se poštuju prava Hrvatske i da je Hrvatska nezahvalna; to nije u logičnom suglasju. (Buka) ... Te obzirnosti (u pogledu upotrebe narodnog jezika sa strane ugarskih državnih vlasti, napom. V. B.) u Hrvatskoj nema svuda, i to iz dva razloga. Prvo, jer imade kod drž. željeznica namještenika, koji uopće ne poznadu, odnosno ne znadu hrvatski. Drugo, imade takvih, koji hrvatski doduše znadu, ali ne će da znadu. Na to onda dodju »krakeleri«, naprave škandal, provociraju i, naravno, apeliraju na svoja narodna čuvstva. jer i hrvatski narod hoće, da mu se jezik poštuje Sve se to ne bi dogadjalo, kad bi se održavao onaj paragraf nagodbenog zakona, koji veli, da se u Hrvatskoj, u koliko je moguće, njeni sinovi namještaju. (Viktor *Pichler:* Otkuda dolaze ti krakeleri? I ja imam pravo biti krakelerom, kad mi se krnji moje pravo! [Velika buka na krajnjoj ljevici. Čujmo! na desnici.] Vilim *Vázsonyi:* Na njemački jezik se Hrvati ne ljute!) Ja velim, da svaka stranka, svaka narodnost može imati stanovite ciljeve, stanovite težnje, no onda treba da ih otvoreno ističe. treba da otvoreno radi. a ne valja neprestano naglašivati: »prijatelji smo Hrvatske«. Pravi prijatelj može samo onaj biti, koji prilike tumači iz pojava prošlosti ... No možda bi se moglo pokušati saniranje tih pogrešaka. Ta već od 30 godina vlada ondje to stanje, a hrvatski zastupnici nisu ovdje progovorili. (Gibanje i buka na krajnjoj ljevici.) Izvolite se samo sjetiti na to, da premda su regnikolarne deputacije izaslane bile, koje su se u nekim pitanjima i sporazumjele. no izvješća tih deputacija – izvolite ih samo pročitati, pa ćete se o tom osvjedočiti – ni do danas nemaju uspjeha.«[71]

Ali čim se je radilo o tome, da se konkretno povede borba za obranu prava, sadržanih u nagodbi i da se stvarno založi za njeno provodjenje, – Tomašić je u tom svom istom govoru bez ikakvih skrupula reterirao. Kad je mađarski zastupnik Béla Kubik u vezi s Tomašićevim nabrajanjem slučajeva kršenja nagodbe i sprečavanja da se poboljša nagodbom zagarantirano stanje – postavio Tomašiću pitanje: »A tko je tome kriv?«, – Tomašić mu je izbjegavajući svaki sukob s peštanskim i bečkim vlastodršcima oportunistički odgovorio: »U četir oka možemo se o tom razgovarati, no mislim **da sada ne bi bilo ni vrijeme ni probitačno, da se tim bavimo«.**[72]

Tomašićevo oportunističko reteriranje u vezi sa saniranjem neprilika, izazvanih neodržavanjem nagodbe, došlo je do izražaja i u ovim dijelovima njegova peštan-

[69] Navedeno na istome mjestu, str. 45. – Na konkretno postavljeno pitanje mađarskog saborskog zastupnika Dragutina Váradyja: »Tko plaća izgrednike?«, – Tomašić nije odgovorio odmah, nego tek kasnije u toku svog dugog govora, iznoseći prilično uvijeno apsurdnu i sasvim neistinitu tvrdnju da je nosioce hrvatskog narodnog pokreta za oslobođenje od Mađarske – *potplatila i potkupila: mađarska opozicija iz peštanskog sabora!* (Vidi na istome mjestu, str. 46).

[70] To se dogodilo na saborskoj sjednici od 9. VII. 1903 za vrijeme govora opozicionog zastupnika V. Visontaija. V. Visontai: »Ondje (u Hrvatskoj) se radi nasiljem, tlači sloboda štampe, i uvodi cenzura.

Hrvatski ministar Tomašić: »U interesu Mađara!« (Navedeno na istome mjestu, str. 122).

[71] Navedeno na istome mjestu, str. 42–43.

[72] Navedeno na istome mjestu, str. 43.

skog govora: »Pospješivanje saniranja neprilika: to bi bila naša zadaća, a urgirat ćemo to onda, kad to bude pravodobno i svrsi shodno. (Povici na krajnjoj ljevici: sa taktikom!) Jest, sa taktikom! (Velika buka na ljevici i krajnjoj ljevici.) ... To ćemo učiniti naročito onda, kad bude ugarsko javno mnijenje mirnije ... Narod može imati opravdanih zahtjeva, no ako za njih nije zgodno vrijeme ... (Živahno odobravanje na desnici i u središtu. Gibanje i buka na krajnjoj ljevici) ... onda nije probitačno te zahtjeve staviti na dnevni red, jer bi to moglo eventualno voditi do moralnog oslabljenja naroda«.[73]

U kolikoj mjeri je Tomašićevo tobožnje zalaganje za obranu prava, zagarantiranih nagodbom, bilo verbalističko i nestvarno, vidi se i iz ovog njegova postupka: *»U smislu nagodbenog zakona* – rekao je 14. V. u peštanskom saboru – *imao bih ja pravo govoriti hrvatski, no pošto znadem, da to naše pravo ne može zastariti, pa pošto znadem madjarski, a gospoda ne razumiju hrvatski, to se ne želim tim svojim pravom poslužiti, nego govorim madjarski.* (Živahno odobravanje)«.[74]

Ustajući, verbalno, u obranu Nagodbe, i objašnjavajući sve nezadovoljstvo u Hrvatskoj time, što se krši nagodba, Tomašić je išao za tim, da hrvatski pokret (koji se borio za rušenje nagodbe, za ukidanje nagodbenjačke podložnosti Hrvatske) lažno prikaže kao borbu naroda za očuvanje Nagodbe za održanje i primjenu njenih odredaba: »A što mi velimo? To, da od onog dana, kad nagodba bude od točke do točke u svemu razgovjetno, jasno i pošteno obdržavana, prisižemo na to, da se u Hrvatskoj nikada ne će moći naći ni »bečka ruka«, ni bilo čija druga »ruka«, koja će nemire praviti moći (Gibanje i buka na krajnjoj ljevici.) A zašto ne? Zato, jer bi onda svi slojevi naroda bili zadovoljni, te narod ne bi služio za sredstvo nikakvim protivničkim uplivima, tim manje, jer je vidio, kakvu je zahvalnost ubrao onda, kad se je takvim sredstvom služio«.[75]

Od posebnog je interesa odnos mađaronskih prvaka prema Khuenu. Klub hrvatskih delegata na zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru priredio je u Pešti oproštajno veče grofu Khuenu 10. decembra 1903., na dan dvadesetgodišnjice njegova banovanja.

Tom prilikom su mađaronski zastupnici, prema izvještaju delegata Steve V. Popovića rekli između ostalog:

Hinko pl. Francisci, potpredsjednik Khuenovog mađaronskog sabora »blagodari mu (Khuenu) za ona mnoga dobra, što ih je domovini (Hrvatsko,) učinio.«

Hrvatski ministar u ugarskoj vladi *Ervin pl. Cseh:* »Blagodari mu, što je u grofu dr. Teodoru Pejacsevichu ostavio nasljednika, koji će se ugledati na njega i krepko voditi narodnu stranku putem napretka i narodnog blagostanja.«

Dr. Nikola bl. Tomašić: »Kad je pred 20 godina zasjeo stolicu hrvatskih banova u velikom razdoru, dočekan je s nepovjerenjem i mržnjom, – a kad je sišao s banske stolice, nastade požala za njim ... Crtajući državnički rad, što ga je grof Khuen-Héderváry svojim neobično velikim talentom razvio u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji za 20 godina na svim poljima javnoga života, spominje među ostalim, kako je on pri dolasku u zemlju našao *razdor među Srbima i Hrvatima*, a polazeći iz nje, ostavio je nakon sebe klice bratske ljubavi i težnje za sporazumom i slogom. Požalbu za njime ublažava nam to, što ga vidimo na širem polju djelatnosti, što smo uvjereni, da će, radeći za cijelu državnu zajednicu, raditi ujedno i za kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, a time samo nastaviti svoj dojakošnji blagotvorni rad.«

Dr. Josip Pliverić, sveučilišni profesor, rekao je o Khuenu, da je: »u njegovom srcu vazda plamtila ljubav za narod, kojim je 20 godina upravljao, a na čelu njegovu počivala je briga, da tome narodu od kolibe pa do palače bude dobro ... Jedini mu je prijekor to: što je iz pretjerane skromnosti uvijek prikrio svoj rad, pa i to, da je on bio vazda najveći zagovaratelj sloge između Srba i Hrvata.«

[73] Navedeno na istome mjestu, str. 43–44.

[74] Isto, str. 47.

[75] Navedno na istome mjestu, str. 43.

Dr. Šandor Egersdorfer, sveučilišni profesor: »Na što, veli, iznosite ovdje banove zasluge oko stvaranja raznih institucija u domovini, kad smo evo mi, *narodna stranka,* njegova najljepša institucija ... Banova je to velika zasluga: što je znao da spoji unionističko stajalište sa narodnim – i ovo oboje da predstavi u narodnoj stranci.«[76]

Držanje mađaronske stranke ostalo je godine 1903. i prema mađarskoj vladi slugansko, a prema drugim političkim pitanjima protudemokratsko. »U borbi ugarske liberalne (vladine) stranke proti obstrukciji prianjao je klub hrvatskih delegata na zajedničkom saboru uvijek uz vladu«[77] Takav odnos mađarona prema svakoj vladi u Pešti proizlazio je otuda, što ta stranka u Hrvatskoj nije kod naroda imala nikakvoga oslonca, tako da su njene vođe bili svijesni, da se kao vladajuća stranka mogu održati samo zahvaljujući središnjoj ugarskoj vladi.

Kao što su bili za svaku mađarsku vladu, mađaroni su isto tako ustajali protiv svake opozicije u peštanskom saboru. Mađarska većina na skupštini varaždinske županije 18. VII. 1903. upućuje predstavku Predsjedništvu ugarskoga sabora u Pešti, u kojoj se između ostalog kaže: »Za oporbu našeg zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora čini se da ne vrijedi engleska rečenica »vrijeme je novac«, jer tada ne bi već preko pol godine sprečavala jedna mala opozicionalna frakcija opstrukcijom rad parlamenta kojim će opstruiranjem nanijeti nedogledne štete narodima krune sv. Stjepana ... Te abnormalne i žalosne prilike, koje je ponajviše uzrokovalo nerazborito opstruiranje malene opozicije u zajedničkom državnom ugar. hrvatskom saboru uvelike su zabrinule svakog rodoljuba, te je stoga i redovita skupština županije varaždinske zaključila jednoglasno:

Skupština županije varaždinske izrazuje svoje duboko sažaljenje nad opstruirajućom manjinom i njezinim postupkom, te upravlja peticiju na zajednički ugar. hrvat. državni sabor, da se čim prije pristupi k ostvarenju mnogih prešnih i toli važnih zakonskih osnova, a time u zemljama krune sv. Stjepana uspostavi zakoniti red i poredak.«[78]

Povodeći se za peštanskom vladom, pojedini Khuenovi mađaroni zauzimali su bahato mađarsko-džentrijsko stanovište prema ostalim nemađarskim narodima Ugarske: Slovacima, Srbima, Rumunjima i drugim Tako je mađaronski zastupnik Stjepan Kovačević u peštanskome saboru 27. VI. 1904. izjavio: »Ugarska država sastoji od dvaju naroda, hrvatskog i madjarskog«.[79] To znači da ni Rumunji, ni Slovaci, ni Srbi *nisu narodi.*

Prema demokratizaciji Hrvatske i, naročito, prema izbornoj reformi, pojedini mađaroni zauzimali su krajnje negativno držanje. Na saborskoj sjednici od 18. XII. 1903. zastupnik mađaronske stranke Josip Karlović polemišući s opozicijom zastupao je ovo stanovište: »Vaši se zahtjevi glede reforme izbornoga reda osnivaju na teoretskoj zasadi, po kojoj su svi ljudi jednaki, svi imadu pravo na samoupravu, to pravo, da budu u saboru zastupani. Zar vi mislite, da bi tim zbilja porasla sposobnost i pamet saboru, kad bi se dopustio na njegov sastav utjecaj takovim elementima, koji nisu politički zreli?«[80]

[76] Isto, str. 207, 208, 209.

[77] Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906,* str. 273.

[78] DAZ. Prilog broju 4397 – PrZV – 1903. (Prijepis).

[79] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1904.–1906.,* str. 242.

[80] *Stenografički zapisnici sabora* ... god. 1903, dio II, str. 369.

III

DRŽANJE GRAĐANSKE OPOZICIJE

A) OPĆA OBILJEŽJA NJENE POLITIKE

Khuenova vlada, njen činovničko-policijski aparat od državnih odvjetnika do velikih župana sasvim su krivo procijenili onu ulogu, što ju je građanska opozicija odigrala u hrvatskom narodnom pokretu.

Zagrebački državni odvjetnik 17. IV. 1903. izvješćuje nadodvjetništvo povodom zagrebačkih demonstracija: »Držim pako, da te izgrede najviše podjaruje zagrebačko opozicionalno novinstvo ...«.[81]

Varaždinski vel. župan Rubido-Zichy u svom izvještaju banu Pejačeviću od 30. IX. 1903. smatra da su hrvatski narodni pokret prouzrokovale građanske opozicione stranke: »Hrvatska opozicija, koja je iz prošlih saborskih izbora izašla nezadovoljna, živo je željela, da se ondješnjoj vladi a naročito njezinu predstavniku bivšem gospodinu banu ljuto osveti za svoj izborni neuspjeh. To pak nikako drukčije nije mogla učiniti, nego da stvori opći nered u cijeloj zemlji. Zato je ona ponajprije u svojim dnevnim organima sustavno iznosila samo one stvari, koje su se opetovano i trajno dešavale posvuda u našoj otadžbini, te koje su po svojoj naravi najlakše mogle raspaliti i najšire slojeve pučanstva. Tu je hrvatska opozicija dobro računala, jer joj je njezina namjera bila ostvarena. Sustavno i trajno novinsko draženje protiv sadašnjega sistema i prikazivanje državo-pravnog odnosa kraljevina Hrvatske i Slavonije spram kraljevine Ugarske u najcrnjim bojama našlo je odziva najviše u poluobrazovanim narodnim slojevima, koji su za sobom povukli i seljačko pučanstvo, koje u svojoj neukosti i bezazlenosti nije tražilo pobližeg razjašnjenja o nepromjenjivosti političkog položaja...«[82]

Predstavnici protunarodnih vlasti, zatečeni i zbunjeni pokretom, nesposobni da sagledaju prave njegove uzroke i pokretače, pridavali su građanskoj opoziciji tako važnu ulogu, koju ta opozicija ne samo da nije igrala godine 1903., nego je njena stvarna politika bila upravo suprotna od onoga, što su joj pripisivali mađaronski vlastodršci.

U stvari za vrijeme pokreta iz godine 1903. buržoaska opozicija, hrvatske opozicione građanske stranke sve zajedno i svaka za sebe bile su toliko slabe i brojčano i politički, da uopće nisu mogle predstavljati ozbiljan faktor u pružanju i organiziranju otpora protiv tlačiteljske mađarsko-austrijske vladavine nad Hrvatskom.

Zbog slabosti, oportunizma i nesposobnosti građanskih opozicionih stranaka, javni politički život uoči izbijanja narodnoga pokreta bio je gotovo sasvim zamro. Osjećajući teško svu bijedu i ništavilo građanske opozicije, Supilo je to stanje opisao ovako: »Početkom godine 1903. postalo je bilo u Hrvatskoj nepodnošljivo sumorno i očajno: jedna od onih hipohondrijskih dispozicija, kad bi biće naivoljelo da ga uopće nema ... Izbori godine 1901. smlavili su bili hametom i onako demoralisane redove hrvatske opozicije, a ono, što je ostalo, svojim postupkom nije podavalo nikakve nade u pridizanje duhova«.[83]

[81] DAZ. Prilog broju 25 Res – PrZV – 1903. (Priključeno broju 3412) 6-14/2070.
[82] DAZ. Broj 5879 – PrZV – 1903.
[83] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Izdanje zagrebačke Kulture 1953., str. 125.

U Khuenovom saboru godine 1903. čitava opozicija imala je svega trinaest zastupnika, a ni oni nisu bili jedinstveni: devet ih je pripadalo hrvatskoj stranci prava; dvojica (dr. Josip Frank i dr. Mile Starčević) frankovačkoj stranci, a jedan (dr. Vrbanić) vodio je svoju posebnu politiku. Uz to je i sama hrvatska stranka prava bila sastavljena od pripadnika donedavno dviju posebnih stranaka (Neodvisne narodne stranke, takozvanih Obzoraša, – i Starčevićeve, protufrankovačke stranke prava), koje su se tek siječnja 1903. ujedinile, formalno, u jednu stranku, ali stvarna nehomogenost trajala je i dalje.

Ni jedna od tih stranaka nije bila ni organizaciono, ni ideino politički tješnje povezana s narodom, s pukom u Hrvatskoj. Stranačke organizacije bile su veoma labave, a njihova oportunistička, uglavnom nagodbenjačka politika (jedni, golema većina, svi članovi hrv. stranke prava i Vrbanić priznavali su Nagodbu i formalno i stvarno, a drugi, frankovci, samo stvarno) bila je tuđa širokim slobodoljubivim slojevima naroda. Odlučnih, beskompromisnih pobornika hrvatske slobode i samostalnosti, poslije Starčevićeve smrti, nije više bilo među građanskim političarima banovinske Hrvatske.

Uz to su najznatniji opozicioni prvaci (kakvi su, na primjer, bili Derenčin, jedan od vođa hrvatske stranke prava, ili dr. Bresztyenszky, šef čitave udružene saborske opozicije) nisu imali ni moralne podloge, da inauguriraju odlučnu, protupeštansku i protubečku opozicionu politiku, jer su u nedavnoj prošlosti i sami pripadali narodnoj stranci u Mažuranićevo doba i bili članovi ili činovnici njegove vlade, provodeći isto takvu protunarodnu, mađaronsku, nagodbenjačko-slugansku politiku, kakovu je sada provodio Khuen i njegovi mađaroni. Čim bi se netko od tih bivših vladinih narodnjaka, sadašnjih opozicionara, usudio da izvrgne iole oštrijoj kritici Khuenovu vladavinu ili postupke članova njegove vlade, – predstavnici mađaronske većine brzo i lako bi ga ušutkali istinitim izjavama, da je i on isto tako radio, dok je bio na vlasti, i da su se oni, Khuenovi mađaroni, naučili antidemokratskom vladanju od nekadašnjeg Mažuranićeva predstojnika – Derenčina.[84]

Antirevolucionarno, oportunističko, pomirljivo držanje prema postojećem kapitalističkom poretku i prema nagodbenjačkoj porobljenosti Hrvatske, – koje je bilo glavno obilježje vladajuće građanske klase kao cjeline, – sačinjavalo je bitnu karakteristiku one politike, koju godine 1903. provode i sve opozicione stranke te klase.

Frano Supilo je, osuđujući negativno, izdajničko držanje hrvatskih građanskih opozicionih stranaka prema oslobodilačkom narodnom pokretu, pripisivao takav njihov stav ličnoj sebičnosti i pokvarenosti pojedinih buržoaskih političara, – a nije uviđao, da su oni svojim postupcima bili vjerni odraz svoje građanske klase. Ante Starčević je motive takve protunarodne politike predstavnika građanske opozicije daleko pravilnije objašnjavao klasnim interesima buržoazije: »Ne rade za na-

[84] Isporedi *Stenografičke zapisnike sabora* za godinu 1903.

rod ljudi, koji su svojim staležem (svojom klasom, napom. V. B.) vezani ili raditi proti narodu, ili pustjati da narod propadne«.[85]

Vodstva opozicionih buržoaskih stranaka, sastavljena pretežno od građanske inteligencije, koja je svojom životnom egzistencijom zavisila od postojeće vlade čak i onda, kada je pripadala tobože slobodnoj advokatskoj profesiji (dobivanje i oduzimanje prava advokature isto je tako davala vlada) – nisu mogle odlučno i požrtvovno da se bore u redovima narodnoga pokreta za punu slobodu i za bezobzirno rušenje postojećeg vladavinskog sistema.

Politika hrvatske građanske opozicije prema pojedinim fazama narodnoga pokreta imala je ova osnovna, zajednička obilježja: a) od samog početka pasivan odnos čak i prema legalnome skupštinskom pokretu; b) oportunističko stanovište prema pitanju nacionalnog oslobođenja Hrvatske; c) reteriranje, odvajanje od pokreta, čim je on poprimio oblike odlučne borbe za rušenje postojećeg nagodbenjačkog sistema; d) zauzimanje otvorenog neprijateljskog stava prema revolucionarnom pokretu puka za nacionalno i socijalno oslobođenje.

1.

PASIVNO DRŽANJE

Frano Supilo, jedan od sasvim rijetkih hrvatskih političara, koji se sav bio angažirao na strani pokreta, i koji je najbolje poznavao i najistinitije prikazao zbivanja iz god. 1903., daje nam ovo svjedočanstvo o držanju građanske opozicije: »On (Hrvatski narodni pokret) je u prvom redu prikazao u najžalosnijoj slici stariju hrvatsku parlamentarnu opoziciju u Banovini, koja se, izim frankovačke, bila one godine fuzionirala i koja se za čitavog pokreta – osim jedne izjave u novinama, koju je Khuen odmah zaplijenio – nije niti makla. Gospoda narodni zastupnici one opozicije stajala su u zakutku te mirno motrila, što se to sve okolo zbiva ... baš onom prigodom pokreta godine 1903. vidjela se sva mizerija te narodne političke (građanske, napom. V. B.) inteligencije u Banovini. Narod je bio, ali ona nije bila na visini svojih dužnosti«.[86]

Prikazujući kao učesnik u događajima aktivnost nosilaca narodnoga pokreta, »ljudi iz puka«, Supilo dalje konstatira, da među njima »nije bilo onih narodnih prvaka (vođa građanskih opozicionih stranaka, napom. V. B.) iz Banovine. Na ni jednom sastanku ih nisam vidio, niti ikojim pismom nisu se oglasili bili, kamo li da su oni što poduzeli i izložili se«. Građanski političari iz banovinske Hrvatske nisu htjeli sudjelovati čak ni u protestnoj delegaciji dalmatinskih, istarskih i slovenačkih zastupnika, koji su listom pošli u Beč da odlučno dignu svoj glas

[85] A. Starčević, *Pisma Magjarolacah*, I, str. 193.
[86] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, navedeno djelo, str. 128.

protiv nasilja, koja se vrše nad narodom u Hrvatskoj. Iako su bili pozvani, od banovinskih opozicionih građanskih političara *»nije došao nitko. Gospoda su mislila, da je svakako bolje ostati kod kuće«.*[87]

Ocjenjujući ulogu i držanje vođa svih građanskih opozicionih stranaka prema narodnome pokretu, Supilo utvrđuje: *»vođe su se,* kako vidjesmo, *ili skrivali, ili pokret ometali«.*

Drugi glavni učesnik u događajima Milan Marjanović daje ova svjedočanstva o pasivnom i negativnom držanju građanske opozicije prema pokretu. Govoreći o saborskom predstavništvu građanskih opozicionih stranaka on konstatira ove činjenice:

»Predstavništvo samo nije sazvalo niti jedne skupštine, pa nije dalo ni naputaka .. Oporba nije imala, kao što u nas redovno nema, nikakvoga fonda, pa na tai način nije ona prva mogla priteći stradalnicima u pomoć, što bi bila morala i radi prestiža i po dužnosti. Središnji odbor (opozicije) se uopće nije za vrijeme cijeloga pokreta sastao nego dva puta i to jedanput za vrijeme sabora, a jedanput da izda neki protumanifest proti magjaronima«[88] Zgražajući se nad pasivnim, kapitulantskim držaniem građanske opozicije mladi Marjanović piše: »Ovo bi bilo nepoimljivo da se priča komu strancu. Ta u času, kada je čitav narod u pokretu, u času, kada su pred narodnim ogorčenjem uzdrhtali madiaroni, u času kada su u samom narodu prestale stranačke razlike, u času, kada su već i mjerodavni krugovi spremni da neku promjenu učine, u času, kada sav svijet – kao nikada – s nama sučuvstvuie, a braća naša mijenjaju svoju taktiku, izjavljuju se za nas, doprinašaju za stradalnike, u času, kada bi se narod bio na jednu riječ i uz organizovano sredstvo (štamparska grieška, mjesto vodstvo, napom. V. B.) slijepo i požrtvovno bio bačo u borbu na život i smrt .. oni koji su bili tobož predstavnicima narodnoga otpora – kapitulira!u!«[89]

Na drugome mjestu Marjanović iznosi ove činjenice o pasivnom držanju središnjeg odbora **udružene** građanske opozicije i predsjednika hrvatske stranke prava dra Bresztyenszkoga. »Ogorčenje proti predstavništvu oporbe bilo je veliko. Već prije su omladinci tražili, da se sastane središnji odbor i da zauzme neko stanovište. Ali ništa! Sada na sastanku je zaključeno poslati predsjedniku stranke pok. dr. Brešćenskomu energičan zahtjev, da sazove odbor. To je i učinjeno. Odbor bi se bio imao *sastati prije nego* isteče osam dana od izviešenja prkos-zastave u Zaprešiću, te bi imao poslati deputaciju Khuenu, koja bi od njega zatražila da ne provocira dalje sa zastavom i da ju skine. Ako on ne bi htio – onda bi odbor imao i javno dati kakovu izjavu u prilog pokretu i na taj način preuzeti vodstvo čitavog pokreta, koji je do tada bio još uvijek anoniman.

Ali gospoda to nisu htjela. Drugoga je dana pok. dr. Brešćenski odgovorio, da će sazvati odbor – ali na dan, kad se i onako prkos-zastava imala skinuti. Prije da ne može, jer da imade posla kod stavnje i pregledavanja – konja.

Međutim omladina nije više mogla, da iz takovoga postupka povuče konsekvencije, jer je bila – pozatvarana i rastepena.«[90]

Držanje po strani od pokreta, izvlačenje svih građanskih opozicionih stranaka od učešća i u legalnoj, skupštinskoj fazi, drastično je došlo do izražaja *u nesudjelovanju opozicionara* čak ni na prvoj, po vlastima dozvoljenoj zagrebačkoj skupštini. »Ni jedan od priznatih *vođa naroda,* osim obljubljenog i simpatičnog starca dra Marijana Derenčina, nije se na skupštini (zagrebačkoj od 11. III. 1903) ni pojavio.«[91]

[87] Isto, str. 129.
[88] Milan Marjanović, *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda.* 1903. II, Dubrovnik 1904., str. 126
[89] Isto, str. 128.
[90] M. Marjanović, navedeno djelo, II, str. 86–87.
[91] Korać, *Povijest radničkog pokreta...* I., str. 165.

2.

OPORTUNIZAM

Osnovni, glavni cilj narodnoga pokreta: radikalna, odlučna, beskompromisna borba za puno oslobođenje Hrvatske – bio je godine 1903. dalek hrvatskoj građanskoj opoziciji. Ona na početku te godine nije ni pomišljala na takvo rješenje nacionalnoga pitanja, nego je sva bila okupirana sitničavim politikantskim natezanjem u okvirima zakona i postojećeg nagodbenjačkog stanja.

Još i u martu 1903. u reagiranju na uvredljive zaključke mađarskog saborskog odbora od 26. II. o obnovi financijalne nagodbe, – građanska opozicija je zauzimala strogo legalno stanovište, zahtijevajući samo financijsku samostalnost, a i nju na bazi, u okviru Nagodbe. Početkom toga mjeseca još je pod utjecajem takve građanske opozicione politike stajala i hrvatska intelektualna omladina.

U rezoluciji Hrvatskih akademskih građana od 2. III. došao je do izražaja oportunizam buržoaske opozicije u zahtjevima, da se financijalna samostalnost ostvari zakonitim putem, preko mađaronskog sabora, odnosno preko saborskog kraljevinskog odbora, u kojem je u golemoj većini mađaronska vladina stranka, – i na osnovi *obstojećeg zakona, na osnovi Nagodbe.* »Hrvatski akademski građani u Zagrebu – kaže se u pomenutoj Rezoluciji – na svom sastanku dne 2. ožujka 1903., ustajući jednodušno za potpunu financijalnu samostalnost, koja je kud na pravu i obstojećem zakonu osnovana, tud je zahtjevom časti i životnom potrebom Hrvatske – prosvjeduju protiv nedostojnih uvreda i poruga, koje se povlače od početka do kraja mađarskoga renuncija od 26 veljače 1903. ... prosvjeduju protiv svih nezakonitosti u oduzimanju čisto hrvatskih prihoda i navaljivanju na Hrvatsku nezajedničkih troškova; prosvjeduju protiv gospodarskog zanemarivanja i osiromašivanja Hrvatske tim, što paritetno mora nositi troškove, a ne prima uzvratne koristi ... S toga očekuju, da će većina štovanog hrvatskog kraljevinskog odbora, sa svoga stanovišta, znati i moći za Hrvatsku isposlovati takav financijalni odnošaj ... koji odgovara časti Hrvatske, te po kom će Hrvatska barem pobirati i sama zaračunati sveukupne svoje prihode, te po kom će se zapriječiti Hrvatskoj štetni zakoni ugarskoga sabora, koji joj oduzimaju opravdane i zakonite njene prihode ...«.[92]

Iz izvještaja osječkog gradonačelnika vladi od 3. III. 1903. vidi se kako su u to vrijeme bile skromne i minimalne nakane građanske opozicije i u provinciji.

»Pristaše oporbenih stranaka u Osijeku dogovaraju i spremaju ovdje, da sazovu pučku skupštinu u smislu § 2. zakona o pravu sakupljati se, a svrha skupštine imala bi biti rasprava »o renunciju ugarske kraljevinske deputacije na nuncij hrvatske kraljevinske deputacije od 18. travnja 1902«. Pogovara se, da bi se imao stvoriti zaključak, da se pozivlje sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, da od stanovišta, koje je hrvatska kraljevinska deputacija u nunciju od 18 travnja 1902. u pogledu obnove financijalne nagodbe između kraljevine Ugarske i kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije zauzela, ne odstupa i da se traži samostalna financijalna uprava za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.«[93]

Oportunizam buržoaske opozicije jasno je došao do izražaja i u držanju onih sasvim malobrojnih, izuzetnih građanskih političara, koji su aktivno sudjelovali u skupštinskome pokretu i bili organizatori i glavni

[92] *Obzor*, broj 50 od 3. III. 1903.
[93] DAZ. Broj 1063 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

govornici zagrebačke pučke skupštine od 11. marta 1903. U tom pogledu nisu značajni samo njihovi govori,[94] nego i čitav način pripremanja i rukovođenja skupštine. Sami sazivači su najviše strahovali od narodne mase i od toga, da se ne *izrode nemiri*, pa su svim silama nastojali, da spriječe demonstracije poslije zbora, i da pod svaku cijenu održe mir, red i zakonitost.

»Uvažimo li to – piše jedan od sazivača skupštine, Stjepan Radić – da je skupština bila sazvana u radni dan. u sredini tjedna i u tako kasno doba, onda moramo uistinu da kažemo, da takove skupštine nije Zagreb još vidio. – *Sazivači sami* znajući, da se svatko zanima za pitanja, koja su stajala na dnevnom redu, *odabrali su za tu, u novije doba prvu javnu skupštinu o tim pitanjima baš radni dan i večernje doba, da ne nagrne odviše naroda i ne nastane gužva*, a iz toga da se ne izrode nemiri i gungule. Iz istoga razloga nisu sazivači niti javnim plakatima oglasili skupštine, te pozvali na nju tim načinom građanstvo. Nije se vodila niti velika privatna agitacija, te osim novinskih članaka i poziva u novinama bila je akcija za skupštinu dosta skromna i ograničena.«[95]

»Pošto su rezolucije – svjedoči dalje Radić, navodeći izvještaj *Obzora* – jednodušno primljene izjavi predsjednik da raspušta skupštinu, preporučujući naitoplije učesnicima, da se *mirno razidu* i ne skupljajući se po ulicama podu svojim kućama. Ne dajte, reče, da se izgredima, koji će možda biti i izazvani, potamni vedro obzorje naše skupštine. Prepuštamo, da se gospoda u Pešti međusobno tuku i kolju, a mi ostanimo (Glas: U Evropi!) složni i *čuvajmo do kraja onaj dostojni mir, koji je vladao u našoj skupštini*«.

»Razilaženje skupštine bio je jedan od najsjajnijih momenata. Ogromna množina ljudi razdielila se u špalir, kličući skinula šešire i zapjevala hrvatsku himnu, te ovim pozdravom burno i oduševljeno pozdravila *naše vrijedne opozicionalne zastupnike*. Ovo mirno i dostojanstveno razilaženje upravo je iznenadilo ... Ovom manifestacijom dao si je naš narod najsjajniju svjedodžbu ustavnoga i trijeznoga naroda, te je upravo postidio madjarske šoviniste, koji su još jučer pisali, da bi se zagrepčani morali učiti naobrazbi«.[96]

Pomirljivo, oprezno, strašljivo držanje onih građanskih opozicionih političara, koji su, na početku, sudjelovali u legalnome skupštinskom pokretu, manifestiralo se i u provinciji. Tako Stjepan Radić, u vezi s karlovačkom skupštinom, daje ovo svjedočanstvo o držanju jednog od opozicionih prvaka dra Banjavčića, karlovačkog gradskog načelnika i saborskog zastupnika koalirane stranke prava: »A na karlovačkoj (skupštini) ... je Banjavčić kazao moleći mene da ne govorim: Ta vidite, ta znate da danas u Hrvatskoj nema nikakve slobode, nema je i nema, pa budimo zadovoljni i s ono malo što smo ovdje postigli«.[97]

O žalosnom držanju građanskih opozicionara na toj istoj skupštini značajno je i kazivanje drugog njenog učesnika, Milana Marjanovića: »Jedino u Karlovcu je bila – svjedoči Marjanović – skupština dozvoljena, ali i tu preko volje vlade – *i opozicionalne gospode!* »Samo nemojte odviše radikalno« – govorilo se nama mladjima, a i na samoj skupštini je predsjednik (stariji oporbenjak) pokazivao daleko više su-

[94] Vidi naročito govore Milana Marjanovića i Stjepana Radića u kasnijim poglavljima ove knjige o Naprednjacima i Radiću.

[95] Stj. Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str. 40.

[96] Vidi na istome mjestu, str. 51, 52.

[97] Stjepan Radić, *Hrvatski pokret 1903* ... nav. djelo, str. 55.

sretljivosti prema kotarskom predstojniku nego li prama govornicima došlim iz Zagreba, koji nijesu došli ni do riječi«.[98]

I na pouzdaničkim sastancima, što ih je građanska opozicija održavala u provinciji, govori i zaključci ograničavali su se uglavnom na one iste zahtjeve, koji su doneseni i na zagrebačkoj skupštini. I na takvim sastancima se apeliralo na mađaronski kraljevinski odbor i pridržavalo zakonitosti.[99]

Krajnje oportunističko, s pokretom puka za potpuno oslobođenje Hrvatske dijametralno suprotno držanje zauzimala je građanska opozicija kao cjelina i u hrvatskome saboru godine 1903. – zalažući se za održavanje postojećih zakona i za čuvanje Nagodbe.

Šef građanske opozicije Bresztyenszky na prvoj sjednici sabora poslije izbijanja pokreta, 17. VI. izjavljuje u ime opozicije: »Svi smo čovječje naravi i raspaljujemo se, *samo što se mi raspaljujemo za zakon*, a ne za samovolju«.[100] A zatim, obraćajući se vladinoj mađaronskoj stranci, poziva njene pristaše: »Mislim, danas, gdje tolika napetost u zemlji vlada ... napustite prekomjerno stranačko stanovište i držite se *zakona*«.[101]

I građanski opozicionar dr. Vrbanić uzvikuje na saborskoj sjednici od 17. VI.: »Čuvajte zakon!«.[102]

Zastupnik opozicije August Harambašić je u saborskoj sjednici 18. VI., reagirajući na izjavu odjelnog tajnika Kleina, da su pohapšeni učesnici narodnoga pokreta »nesretnici«, ustvrdio između ostalog i ovo: »... borili su se ti ljudi za ona prava, koja bi u prvom redu bila dužna braniti vlada i vi! (vladina većina u saboru, napom. V. B.).

Na to mi je čast izjaviti u ime cjelokupne sjedinjene oporbe, da među tim zavedenim nesretnicima ima lijepi broj odvjetnika, svećenika i prvih naših novinara.

Krvava je uvreda za sve te ljude i za sav naš narod, *koji je svijestan da radi za pravice zajamčene nagodbom*, kad ga se naziva zavedenim nesretnicima«.[103]

U vrijeme kad se čitav narod bori protiv Nagodbe i nagodbenjačkog porobljavanja Hrvatske, šef udružene saborske opozicije se otvoreno zalaže za održanje, za čuvanje Nagodbe.

U svom saborskom govoru od 19. VI. 1903. dr. Bresztyenszky je između ostalog rekao: »Ja ne nalazim krivnje nigdje drugdje, nego u onoj nesretnoj protuzakonitoj vladavini, što je nalazimo pod vladom grofa Khuen-Héderváry-a u Hrvatskoj. Da se razvije sustav slobode, kako ga bar nagodba dozvoljava, i da se slijedi primjer Ugarske, ja znam da ne bi doduše prestale niti bi smjele prestati aspiracije naroda hrvatskoga za jedinstvom i samosvojnošću, ali ne bi bilo bar one ogorčenosti, kakvu nalazimo u našem narodu, i koja je ogorčenost morala na javnost doći. (Tako je na ljevici.)«[104] U nastavku svoga govora Bresztyenszky se i dalje poziva na Nagodbu i traži održavanje pojedinih njenih paragrafa – odajući priznanje i komplimente notornim mađaronskim političarima Josipovićima (ocu i sinu), jer su se zalagali za očuvanje Nagodbe: »Vama, preuzvišeni gospodine i velepoštovanom gospodinu sinu

[98] Marjanović, nav. djelo II, str. 78.

[99] Vidi, na primjer, »Rezolucije stvorene na sastanku pojedinih sela kotara Daruvarskog, dne 19. travnja u Daruvaru«. (DAZ. Broj 2185 – PrZV – 1903. 6-14/1063).

[100] *Stenografički zapisnici* ... god. 1903, dio I, str. 8.

[101] Na istom mjestu.

[102] Isto, str. 16.

[103] Isto, str. 42.

[104] Isto, str. 71.

čast, jer ste se ipak zauzeli bar koliko ste mogli na temelju državnog zakona (na temelju Nagodbe)«[105]

Predstavnik građanske opozicije Milan pl. Kiepach na saborskoj sjednici od 19. VI. 1903. upada u riječ vladinom govorniku Kovačeviću: »Zastava madjarska vije se protuzakonito na željeznici!... Baš zato, jer je to protuzakonito, mi moramo odobriti postupak naroda, jer je narod ustao na obranu prava.«[106]

Za prihvat i priznavanje Nagodbe predstavnici opozicije izjasnili su se u saboru i posredno. Kada je ban Khuen na sjednici od 19. VI. rekao: »... neka narod zna, da je onaj temelj – (Nagodba iz 1868), na kojem stoji danas većina, na kojem stoji vlada, da je to takav temelj, koji bi opozicija objeručke prihvatila«, – zastupnik opozicije dr Derenčin je izjavio: »Ali ne taj sistem autonomne slobode i policije!«

Predsjednik saborskog kluba vladine mađaronske većine, grof Stjepan Erdödy s pravom je razobličio svu nelogičnost i apsurdnost takve opozicione, protumađaronske politike, koju zastupaju predstavnici opozicije pozivajući se jedan za drugim dosljedno na Nagodbu i zalažući se za pridržavanje njenih odredaba. Obraćajući se opoziciji grof Erdödy je na saborskoj sjednici od 20. VI. 1903. rekao: »Vi ovdje pred nama govorite koješta, da mi radimo nepatriotično, da smo izdajice. Ja toga ne mogu dopustiti, jer *mi danas branimo nagodu, kao što i vi branite. Jedna strana ju brani – i druga strana ju brani, a kako onda dolazimo mi do toga, da smo mi danas izdajice, a vi niste? Ili smo svi izdajice, – ili smo svi patriote?*«[107]

Oportunističke, ustrajno ponavljane tvrdnje hrvatske građanske opozicije da se radi o obrani postojećih nagodbenjačkih zakona – bile su od početka svesrdno prihvaćene sa strane hrvatskih neprijatelja i zdušno propagirane u protuhrvatskoj štampi.

Tako *Kölnische Zeitung* od 28. V. 1903., u članku »Nemiri u Hrvatskoj« piše: »Nemiri, koji, sa malim prekidima, od nekoliko mjeseci traju u Hrvatskoj, krivo se nazivlju bunom. To ne odgovara stanju stvari, iako je bilo mjesnih pojava, koje su imale značaj bune. Kako je više puta kazano, manji ili veći iskazi (demonstracije) ciljali su na to, da prisile vladu na obdržavanje postojećeg zakona i da zajamči hrvatskom jeziku u vlastitoj zemlji pravo, zakonom priznato. Ako je pri tome došlo do pojedinih izgreda, ovi nijesu nikada bili upravljeni proti madjarskim činovnicima, nego svugdje jedino proti nezakonitim znakovima madjarske države.«[108]

Messager de Paris od 4. lipnja 1903. tvrdi između ostalog: »Ipak ustanak Hrvata nije naperen protiv Madjara, jedina mu je svrha, da se vjerno vrši hrvatsko-ugarska nagodba«.[109]

I napuljski talijanski list *Il Pungulo*, vjerojatno po sugestijama hrvatske građanske opozicije, u članku »Poslije bune u Hrvatskoj«, objavljenom u broju od 1. VI. 1903. donosi: »Opozicija Hrvatske složna je, da manifestacije ne budu naperene proti Madjarima i proti nagodbi, nego li samo proti banu grofu Khuenu Héderváryu«.[110]

Svoje oportunističko, zakonito, nagodbenjačko stanovište predstavnici građanske opozicije zadržali su sve do kraja godine 1903.

[105] Isto, str. 72.
[106] Isto, str. 62–63.
[107] Isto, str. 99.
[108] *Glasovi* ..., str. 55.
[109] *Glasovi* ..., str 38.
[110] *Glasovi* ..., str. 6.

Na decembarskom zasjedanju Hrvatskoga sabora, 15. XII. 1903., odmah poslije bana grofa Pejacsevicha prvi je progovorio šef opozicije dr. Šandor pl. Bresztyenszky. Tom prilikom on je između ostalog rekao: »Visoki sabore! S osobitom radošću slušao sam izjavu preuzvišenoga gospodina bana, – već zato, što mi je vrlo milo, a i drugovima mojima i svima nama, što mu je Bog povratio zdravlje (Živio!), da može sile svoje posvetiti onoj plemenitoj zadaći, koju si je stavio i koju je označio u prvih svojih riječih: ljubav spram domovine ... Milo mi je i ufam se, da preuzvišeni g. ima uvijek pred očima svoju dužnost; za to mi jamči njegov karakter ... *Bude li Nj. preuzvišenost, kako se nadam po njegovim izjavama, u tom smjeru branila nagodbu,* onda će istom moguće biti postići ono, što je spomenuo, nastojati naime, da učvrsti bratimstvo i prijateljstvo među narodom ugarskim, bolje među narodima ugarskima, koji svi zajedno sačinjavaju državu ugarsku, i narodom hrvatskim ... Zato u ime mojih drugova i u ime svoje preuz gospodinu stavljam na srce, da svimi sredstvi – žalibože, da i nagoda ne pruža mnogo i da bi zato jedino sredstvo bilo pozivom na plemeniti primjer blagopokojnog mu g. oca, da će radje odstupiti, nego dozvoliti, da se nagoda krši – brani nagodu najprije spram gore ... Pravo sakupljati vrši se istom u najnovije vrijeme, za sadašnjega gosp. bana, osim u jednoj županiji, kako se po dužnosti vršiti mora ... Preuzvišeni je g. ban, kao glava uprave, kazao, da želi dobru i poštenu upravu ... pak sam zahvalan preuzvišenom gospodinu, što je u izgled stavio strogost i kontrolu, a toga do sad žalibože nije bilo ... Za to, vis. sabore, ja želim i očekujem, znajući za pravedne i plemenite intencije preuzv. g. bana, koji je i sam spomenuo svoju ljubav prama narodu i čuvstvo dužnosti spram njega. da će jednako postupati proti svim činovnikom, koji se ogriješe ne samo o uredovne propise i o strogo upravne zakone, nego osobito proti onim, koji javna prava pojedinih državljana uništuju, jer se uništavanjem ovih prava, kako rekoh, širi u narodu anarhizam.

Napokon prešao je preuzv. g. ban na polje crkveno-političko. Neoborivu istinu rekla je Njegova preuzvišenost, da od sloge i sporazumka vlasti duhovne i vlasti svjetske zavisi u velike, ja bih rekao poglavito, napredak i dobrobit države.«[111]

Uzgred, općenitim, nekonkretnim frazama Bresztyenszky se dotakao i onih »sporednih« stvari, na koje je on, po vlastitom priznanju, gotovo bio i zaboravio: »... naša je dužnost, a cijenim i dužnost svih Hrvata, da nastojimo oko ujedinjenja i neodvisnosti cijeloga naroda hrvatskoga« ... »Političko jedno pitanje, skoro da ga ni ja ne spomenuh, ostalo je sasvim prazno. Na temelju je nagode kraljevina Dalmacija sustavni dio kraljevine Hrvatske i ima se njoj inkorporirati. Ne pitam, kako i na kojem temelju. Visoki sabor i vrlo poštovana većina, ako preuzv. gosp. ban hoće provesti nagodbu u svih svojih točka i spram svakomu, tada scijenim, da će to tražiti čim prije, a vi ga izvolite i morate podupirati u tom zahtjevu, da se provede taj zakon i da se kraljevina Dalmacija inkorporira kraljevini Hrvatskoj.«[112]

U suštini govor šefa opozicije osim brojnih neukusnih i naivnih komplimenata novome banu mađaronu, koji sam za sebe tvrdi, da je postao banom kao čovjek povjerenja grofa Khuena, i koji ističe da se je za načela mađaronske stranke uvijek borio i da će joj i u buduće ostati vjeran – taj govor bio je sav izrečen u duhu oportunizma buržoaske opozicije i u suštini značio nastavljanje politike protiv narodnoga pokreta.

Opozicioni zastupnik dr. Fran Vrbanić, obrazlažući na saborskoj sjednici od 16. XII. 1903. svoj prijedlog *zakona o porabi imena općina i inih mjesta,* rekao je među ostalim: »Meni je drago, da ja ovim predlogom izlazim na javu pred visoki sabor upravo danas, iza dana, kad je preuzv. gosp. ban u ovoj vis. kući izjavio svoj program i označio postupak, kojim on na banskoj stolici postupati kani. Ova moja zak. osnova stoji posve u okviru, što ga je preuzv. g. ban jučer ovdje spomenuo. Preuzv.

[111] *Stenografički zapisnici* ... god. 1903, dio II, str. 300–306.
[112] Isto, str. 301, 307.

g. ban označio je dobru upravu, a kao drugu i znamenitu točku naveo je obranu temeljne ustanove nagodbenog zakona .. Ali, gospodo, ne samo interesi uprave, nego i obrana temeljne ustanove nagodbenoga zakona zahtijeva, da hrvatski sabor stvori ovakav zakon, i zato moja osnova stoji posve u okviru one točke programa preuzv. g. bana, koja se odnosi na obranu temeljnoga zakona zemlje ... Uslijed toga, visoki sabore, ne preostaje nam drugo, nego da se branimo sami, te da udarimo putem samoobrane i to samoobrane u okviru samog nagodbenog zakona. Po tom, gospodo, nagodbenom zakonu nije nitko ovlašten na teritoriju kraljevine Hrvatske i Slavonije opredjeljivati oznaku imena mjesta i općina, nego samo nadležni faktori u Hrvatskoj i Slavoniji.«[113]

Na saborskoj sjednici od 21. XII. 1903. pročitan je Prijedlog opozicije o amnestiranju političkih osuđenika, – koji u cijelosti glasi: »Sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije poziva kr. zem. vladu, da što prije zamoli u Njegova Veličanstva kralja obustavu svih kaznenih progona i oprost jur dosuđenih kazni i kaznenih posljedica, dotično slobodan povratak u hrvatsku domovinu svim osobama, koje bijahu optužene, dotično osuđjene zbog kažnjivih čina političke naravi uopće, a napose zbog događaja, zbivših se ove godine *povodom protupravnoga i po samom z. čl. I.: 1868* (§§ 57. i 62.) *protuzakonitoga* namještivanja magjarskih napisa i zastava na javnih zgradah u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.«[114]

Predstavnik udružene saborske opozicije dr. Bresztyenszky obrazložio je na istoj saborskoj sjednici (od 21. XII. 1903) taj prijedlog za amnestiju između ostalog i ovom nagodbenjačkom argumentacijom: »Tri su poglavita smjera, u kojima su se događjali nemiri, bivali su ovi proti izvješenja magjarske zastave, protiv namještenja magjarskih napisa na javne zgrade, a u opsegu kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Izvolite prolistati nagodbu, pa ako vam nije samo do mrtvog slova nagodbe nego i do onih prava, koja nagodba sadržava, morati ćete priznati, da se poraba madjarskoga jezika u ma kojoj grani hrvatskog javnog života protivi nagodbi, § 57., morati ćete priznati, da se protivi pravima hrvatskoga naroda izvješivati magjarske zastave na teritoriju Hrvatske kao znak vlasti magjarske; – izvoliti ćete se osvjedočiti, da se time vrijeđjaju ne samo ta dva paragrafa nagodbe, nego i onaj koji proglašuje kraljevinu Hrvatsku posebnim, odlučenim od kraljevine Ugarske teritorijem.«[115]

Oportunistički pomirljiv karakter imala je i aktivnost građanske opozicije izvan sabora.

U granicama zakona, *»u formi dopuštenoj od vlasti«* odvijale su se i one skupštine, koje je građanska opozicija ponovo počela održavati ujesen godine 1903. Čitajući izvještaje o tim skupštinama – dobiva se utisak, kao da borbenog, požrtvovnog pokreta puka za slobodu – uopće i nije bilo.

Prema *Obzoru od* 26. X. 1903. predstavnik građanske opozicije dr. Pero Magdić je kao glavni govornik na skupštini u Varaždinu rekao između ostalog: »... U prvom redu moramo tražiti sveopće izborno pravo .. Brinimo se najprije, kako će nam biti kod kuće, a visoku politiku pustimo na stranu ... Treba započeti rad u općini, onda u županiji, a zaključiti sa narodnom većinom u saboru. Onda će doći u sabor oni ljudi, koji se već godine i godine izlažu za narodna prava ... Kad budu u našim općinama i saboru pravi narodni ljudi, onda ćemo mi doći do svog cilja, do slobodne naše i nezavisne Hrvatske«.[116]

Izvješćujući 22. XI. 1903. vladu o pučkoj skupštini, održanoj u Petrinji 15. XI., zagrebački vel. župan konstatira, da na skupštini »nije bilo buntovnih izraza, koji bi bili kadri izazvati opasnu uzrujanost u pučanstvu« [117]

[113] Isto, str. 339, 340, 341.
[114] Isto, str. 385–386.
[115] Isto, str. 403–404.
[116] Navedeno kod Iblera *Hrvatska politika 1903,* str. 114.
[117] DAZ. Broj 6725 – PrZV – 1903.

10. XII. 1903. vel. župan Nikolić šalje iz Ogulina ovaj izvještaj vladi o pučkoj skupštini, održanoj 8. XII. u Bribiru sa strane građanske opozicije: »... red i mir u ničem poremećen bio nije ... Povorke krenule su mirno dolazeć i odlazeć iz Bribira kući. Na samoj skupštini, kojoj je predsjedao Nikola Srića veletržac iz Novoga, vladao je red i mir ter je narod uz pojedine poklike »Abzug madjaroni« odnosnim govornicima običajnim načinom povladjivao ... Svi ovi govornici (koji su govorili »o slobodi štampe, o financijalnoj samostalnosti, o isključivoj uporabi hrvatskoga jezika u Hrvatskoj i o njegovom uvedenju u vojsci«) raspravl ali su odnosne predmete *u dopuštenoj formi*, a da nije trebao redarstveni izaslanik kraljevske kotarske oblasti ni u kom pravcu da ureduje«.[118]

3.

RETERIRANJE OPOZICIJE

Od osobite je važnosti činjenica, da su i oni pripadnici građanskih opozicionih stranaka, koji su na početku pokreta sudjelovali u njegovoj legalnoj, od vlasti dopuštenoj, takozvanoj skupštinskoj fazi, – počeli reterirati, odricati se pokreta od onog trenutka, kada su se vlasti usprotivile i toj zakonitoj aktivnosti opozicije i stale zabranjivati održavanje skupšina i pouzdaničkih sastanaka.

31. III. 1903. podžupan Cuvaj iz Požege javlja banu Khuenu »sami sazivači prijateljskoga pouzdanoga sastanka, zakazanoga na sutra dne 1. travnja, gradonačelniku u uredu izjavili, da od toga svoga nauma za sada odustaju«.[119]

Vel. župan iz Gospića 9. IV. 1903. u vezi sa zabranjenim skupštinama na području svoje županije izvješćuje vladu: »Obdržavanje svih tih skupština (u Senju, Gospiću, Karlobagu, Otočcu) zabranila je oblast i bilo je očito, da sazivači ... niti najmanje nisu u velike požalili te zabrane«.[120]

Zbog članka *Borba za slobodu*, objavljenog u 106 broju osječke *Narodne obrane*, uhapšeni su 10. V. 1903. njen odgovorni urednik dr. I. Lorković i suradnik i pisac članka V. Wilder. *»Uhićenje je pristaše oporbe prenerazilo i zapanjilo ...«*[121]

Govoreći o držanju građanske opozicije prema skupštinskome pokretu, vladin zastupnik Teodor Georgijević je na saborskoj sjednici od 21. XII. 1903. rekao: »Upalo je u oči, da se je kod potonjih (nemira) s početka žestoko prosvjedovalo i proti novim vojnim osnovama, ali da se je od tih prosvjeda iznenadno odustalo, pa se javno pogovara, da ste vi, poštovana gospodo, pobojav se da bi uslijed tih prosvjeda mogla patiti vaša inače nigda ne okaljana politička lojalnost, uputili svoje pouzdanike, da ograniče svoje zahtjeve i putem glasila (novina) i u narodnim skupštinama prethodno samo na zahtjeve slobode izbora, štampe, sastajanja i nezavisnosti financijalnih odnošaja«.[122]

Osim oportunističkog nastojanja da se ni pod koju cijenu ne zamjeri vlastima i ne izloži sebe progonima – građanska opozicija počela se je otvoreno odricati pokreta još i zbog straha pred odlučnom revolucionarnom borbom puka.

[118] DAZ. Broj 6985 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[119] DAZ. Broj 1607 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[120] DAZ. Broj 1792 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[121] Izvještaj osječkog gradskog poglavarstva od 12. V. – DAZ Broj 2724 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[122] *Stenografički zapisnici*, god. 1903, dio II, str. 395.

Žup. tajnik Malvić izvještava iz Vel. Gorice 17. V. svog vel. župana, kako se »i sami opozicionalci boje« od »inšpiratora nemira«.[123]

Na saborskoj sjednici od 18. VI. 1903. podnijeli su dr. Marijan Derenčin i drugovi *Prešni prijedlog*, u kome odgovaraju na *Proglas* mađaronskih zastupnika na narod, i na optužbe, iznesene u tom Proglasu, da su tajni inicijatori i zakulisni podstrekači hrvatskog narodnog pokreta građanske opozicione stranke. Prešni prijedlog opozicije glasi: »Neka sabor donese ovaj zaključak: »Sabor osuđuje, što je vlada odredila, da se u zemaljskoj tiskari štampa i po državnim i općinskim organima širi proklamacija, kojom izdavači pod imenom »zastupnici hrvatskog naroda« krivo ob'edjuju opoziciju i njezine pristaše, da su pučanstvo lažima i kukavno se sakrivajući, zaveli na nedopušteno, na nezakonito djelo i na pobunu, ter izjavlja, da je vlada tim napadajem upotrijebila protiv opozicije način borbe, koji ne dolikuje vladi u ustavnoj državi.«[124]

Taj prijedlog je predstavnik opozicije na saborskoj sjednici od 19. VI. obrazložio između ostalog i ovim riječima: »Što mi želimo s ovim prijedlogom? Mi s ovim prijedlogom suzbijamo napadaj vlasti na političko, na lično naše poštenje. Mi tim predlogom suzbijamo napadaj, koji je izvršen proti nama na način, komu, gospodo, nema pametara u parlamentarnoj povijesti. Mi suzbijamo tim predlogom napadaj vlastodršca, koji je u zdvojnoj neprilici, u kojoj se nalazi, izgubio ravnovesje misli ... naš predlog nije ništa drugo, nego djelo nužne obrane proti napadaju vlade na naše osobno i političko poštenje ... U toj se proklamaciji objedjuje opozicija, da je ona zavela siromašno seljaštvo i radništvo na nedopuštena djela, koja ga pokazuju pred stranim svijetom kao divljake, da ga je zavela na oštećivanje željeznica, na lupanje prozora, na svakojake izgrede i pokolje, vršenje kojih svaljuje na bijedno pučanstvo grdne troškove. – To se kaže u toj proklamaciji!

Kao da ta objeda nije dosta teška, dodaju branitelji hrvatskih prava da opozicionalna gospoda govore puku ono, u što – ipsissima verba – sami ne vjeruju, da su opozicionalci podle kukavice ... da tjeraju sam puk na zločinačke megdane, mjesto da se sami stave na čelo izgreda ...«[125] Na kraju svoga govora dr. Derenčin je ponovo okvalificirao Hrvatski narodni pokret kao *»otpor na obranu zakona«*.[126]

I navedeni Prešni prijedlog opozicije, i govor kojim ga je njen predstavnik obrazložio u suštini znači odricanje svake veze građanskih opozicionih stranaka s revolucionarnim pokretom puka u Hrvatskoj.

I godine 1903-e, svjedoči Marjanović, »Naši vodje (vođe građanskih opozicionih stranaka) zgrozili se i preplašili se narodnoga bijesa.«[127]

Objašnjavajući uzroke, zbog kojih se građanska opozicija odrekla pokreta njenim *strahom pred narodom*, Marjanović navodi ove činjenice: »U Zagrebu je počeo praskati dinamit. I to pod prometnom upravom, pred Kovačevićevim stanom,[128] u *Narodnim Novinama*[129] i pred jednom kanonićkom kurijom ... U pokrajini, osobito u Podravini, ogorčeni je narod razorio nekoja madjaronska dobra. I ovo je preplašilo oporbenjake (opozicionalce) ... Oporba se gotovo *odrekla pokreta, ona je izjavljivala, da ne sudjeluje u njemu i da nije kriva.*«[130]

[123] DAZ. Prilog broju 3188 – PrZV – 1903.

[124] *Stenografički zapisnici sabora* ... godina 1903, dio I, str. 40.

[125] Isto, str. 47.

[126] Isto, str. 51.

[127] Marjanović, navedeno djelo II, str. 62.

[128] Khuenov mađaronski zastupnik Stjepan Kovačević, napom. V. B.

[129] Vladin list.

[130] M. Marjanović, nav. djelo, II, str. 129.

4.

OTVORENO ISTUPANJE GRAĐANSKE OPOZICIJE PROTIV REVOLUCIONARNOG POKRETA PUKA

Za razumijevanje zbivanja u godini 1903. od bitne je važnosti činjenica, da je između Hrvatskog narodnog pokreta i građanske opozicije postojala trajna suprotnost.

Poslije početnog kolebanja i donekle različitog shvaćanja pojedinih građanskih političara,[131] vodstva građanskih političkih stranaka zauzela su prema pokretu puka neprijateljsko stanovište od onoga trenutka, kada se je pokazalo, da se *»na selu čitav pokret okrenuo na socijalno polje«*, da je poprimio sadržaj i socijalne, antikapitalističke bune.

Od tog vremena svi napori vođa građanskih opozicionih stranaka išli su za tim, da se ustanički pokret puka likvidira, da se postigne smirivanje, stišavanje pobunjenoga naroda.

Udružene građanske opozicione stranke, svih trinaest zastupnika opozicije u saboru (Dr. Šandor pl. Bresztyenszky, Dr. Ivan Banjavčić, Erazmo Barčić, Dr. Marijan Derenčin, Dr. Josip Frank, Dr. August Harambašić, Milan pl. Kiepach, Dr. Bogoslav Mažuranić, Cvjetko Rubetić, Dr. Mile Starčević, Grga Tuškan, Dr. Božo Vinković i Dr. Fran Vrbanić) 22. IV. 1903., dakle potkraj drugog mjeseca od izbijanja narodnoga pokreta, i desetak dana poslije tragičnog sukoba pobunjenih seljaka s mađaronskim vlastima u Zaprešiću – uputili su banu Khuenu pismo, koje je frankovački zastupnik Mile Starčević 20. VI. pročitao u saboru s ovim uvodom: »Kad je cjelokupna hrvatska oporba uvidjela, *što se dogadja u zemlji i kakva bi nesreća mogla nastati za hrvatski narod*, bez razlike na svoje načelno stranačko stanovište, sastali smo se i *jednodušno smo zaključili*, da mi kao zastupnici izabrani slobodnom voljom naroda, *moramo ustavnim putem prepriječiti, da se narodu ne dogodi nesreća.* I radi toga upravili smo svi sa svojim potpisom na preuzvišenog gospodina bana slijedeće pismo.«[132]

U tom pismu cjelokupne opozicije banu kaže se između ostalog:

»Preuzvišeni gospodine bane! Javno stanje u kraljevini Hrvatskoj-Slavoniji, stojećoj pod odgovornom upravom Vaše preuzvišenosti, postaje sve žalosnijim i ozbiljnijim; opće nezadovoljstvo, a i ogorčenost probija sve više i sve izrazitije na površinu, a vladavina Vaše preuzvišenosti nalazi proti tim pojavima samo jedan lijek: policiju i oružništvo, kojimi je postigla samo taj posljedak, da se pune zatvori, plijene novine, odredjuju izgoni i prolijeva krv gradjana.

U tako sudbenom času dužnost je naša, kao slobodnom voljom izbornika izabranih narodnih zastupnika, bez obzira na naše državopravno stanovište, da Vašoj preuzvišenosti progovorimo još prije, nego što se sastane hrvatski sabor, ozbiljno i muževno o položaju i da zahtijevamo takove zakonite odredbe Vaše preuzvišenosti, koje

[131] »Isprva su se – svjedoči Marjanović – u Zagrebu nekoji bojali, a nekoji su željeli, da se pokret proširi u pokrajinu. Za jedno i drugo je bilo razloga. Bilo se je bojati, da neupućen i lišen vodstva seoski narod ne zađe predaleko i ne nastrada ludo, a opet su se nekoji bojali, da na selu čitavi pokret ne okrene na socijalno polje, te se ne izrodi kao ono g. 1883.« (M. Marjanović, nav. djelo, str. 103).

[132] *Stenografički zapisnici*, god. 1903, dio I, str. 106.

će umiriti protuzakonitimi čini povrijedjenu pravnu svijest pučanstva.« ... Hrvatski je »narod s punim pravom tražio i traži, da ne dadete krnjiti ni jedno pravo, koje zajamčuje kraljevini Hrvatskoj zakonski članak I.: 1868. nagoda, koja je po Vašoj preuzvišenosti toliko puta kao nepovredivi temelj svega našega pravnoga stanja proglašena ...

Za dokaz tomu djelovanju vladavine Vaše preuzvišenosti ne ćemo u ovom ozbiljnom času navadjati sve konkretne čine i propuste, već se ograničujemo samo na one teške državopravne povrede nagode, koje moraju najviše vrijedjati pravnu i kulturnu svijest, te svakomu narodu prirodjeni ponos Hrvata u Banovini ... Drugi je pogubni smjer vladavine Vaše preuzvišenosti, koji nas kao pravno i kulturno samosvjestan narod mora vrijedjati, sve veća poraba madjarskoga kao uredovnoga jezika kod zajedničkih ureda na hrvatskom teritoriju.

Ovo je očita i hotimična povreda § 57. nagode, koji propisuje i za ove urede jedino i isključivo hrvatski jezik kao službeni ... Nagodom (§ 61) zajamčena je nama hrvatska trobojnica, ona je jedina zakonita u Hrvatskoj i Slavoniji i isključivo dopustiva u autonomnih poslovih. Ali usprkos tomu vije se kod danih prigoda madjarska trobojnica i to na prvom, desnom mjestu, upravo na banskom dvoru, uredovnom stanu prvoga predstavnika hrvatske autonomije; usprkos tomu Vaša preuzvišenost ne prieči, da se ta trobojnica, opet na odličnijem mjestu, ističe na zgradah zajedničkih hrvatsko-ugarskih ureda, za koje nagoda (§ 62) priznaje kao službenu oznaku samo sjedinjene grbove kraljevina Ugarske, te Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Proti tim jasnim povredama izjavljivalo se sve više javno mnijenje u Hrvatskoj, prosvjedovali su sve češće oporbeni zastupnici i tražili od Vaše preuzvišenosti, da zapriječi ta bezakonja i da hrvatskomu narodu barem sačuva nepovrijedjena ona prava, koja mu daje po vama paladijem hrvatskoga naroda proglašena nagoda.

Ali vaša preuzvišenost nije nikada htjela priznati, da su se navedenimi činjenicami vrijedjala naša zakonito zajamčena prava, najviše ako ih je nazvala sitnicami, te nije htjela ili mogla pribaviti krijepost Hrvatskoj povoljnim zakonima« ... Hrvatski narod, »ako i miran i strpljiv, potpuno si je svijestan ne samo svojih naravskih i povjesničkih, nego i onih prava, koja mu zajamčuje i sama nagoda«.

Na završetku svoga pisma banu saborska opozicija se zalaže za *»pravu pomirbu i bratsku slogu izmedju kraljevina Hrvatske i Ugarske: obima jednako nužnu i korisnu«* i upućuje Khuenu ove zahtjeve: »Kad je položaj u Hrvatskoj i Slavoniji za vladavine Vaše preuzvišenosti došao do toga žalosnoga stanja, koje u sebi nosi novih klica nezadovoljstva i ogorčenja, vršimo mi potpisani oporbeni narodni zastupnici svetu dužnost i neporecivo pravo, da u svrhu umirenja pučanstva, zapriječenja novih zala i protuzakonitosti, ištemo od Vaše preuzvišenosti, kojoj je povjerena provedba zakona:

prvo, da naloži podčinjenim si organom, da samovoljno ne zabranjuju zakonom dozvoljeno obdržavanje javnih skupština, a najpače skupština, koje nisu javne nego ograničene na broj pozvanika;

drugo, da zabrani državnim odvjetništvima i upravnim organima bezrazložno zapljenjivanje tiskopisa;

treće, da zatraži, dotično odredi odstranjenje protuzakonitih madjarskih napisa i barjaka sa zgrada zajedničkih hrvatsko-ugarskih ureda«.[133]

Svoje čitanje pisma udružene opozicije banu vođa frankovaca Mile Starčević popratio je između ostalog i ovim riječima: »Mi smo ovo pismo poslali Njegovoj preuzvišenosti, ali odgovora dobili nismo do današnjega dana, ali ipak se toli sa strane visoke vlade, koli sa strane štovane većine nama predbacuje, da smo mi demonstracije i izgrede osnovali, te da ih rukovodimo i provadjamo.

Ja sam, vis. sabore, pročitao predstavku moju, g. dr. Franka i Kumičića i ovo pismo cijele oporbe preuzv. g. banu samo zato, jer su ova oba spisa koli predstavka, toli pismo bili zaplijenjeni – a tim je vlada htjela prepriječiti, da hrvatski narod ne saznade, što zastupnici oporbe misle o položaju u Hrvatskoj. Kad je tomu tako, kako može štovana većina i visoka vlada kriviti opoziciju radi tih dogadjaja?«[134]

[133] Isto, str. 106, 107, 108, 109–110.
[134] Isto, str. 110.

Nastojanje građanske opozicije, da pod svaku cijenu uspostavi mir i likvidira pokret, došlo je do izražaja i u prijedlogu udružene opozicije o pomilovanju uhapšenih učesnika pokreta, i u obrazloženju toga prijedloga sa strane govornika opozicije.

Prijedlog[135] je pročitan na saborskoj sjednici od 18. VI. 1903., a potkrijepio ga je šef opozicije Sándor pl. Bresztyenszky govorom, u kome je između ostalog rekao: »Ja ne znam, što je namjera prijedloga g. predgovornika Kovačevića, ali svakako po njegovom obrazloženju scijenim, da ide za tim, da se postupa tako, da se novi krivci ne samo pronadju, nego i kazne.

Kazna može biti razna i pod prijekim sudom vješala, pa kako je karakteristikom svega toga, da pod prijekim sudom vladaju vješala, dozvolite meni, da dodjem s ove strane s maslinovom granom mira proganjanima. (Na ljevici: Tako je!) Visoka kuće, kad se ne bi radilo o tom, da mukotrpnom hrvatskom narodu od izvora milosti i prve pravde iza Boga od kralja, ishodi ono, što je najnužnije, vjerujte da ne bi govorio danas nikako. Moj prijedlog ide na upravo protivno od onoga, što predlaže g. Kovačević. Dočim on želi istrage, ja želim izmoliti aboliciju i amnestiju, ja želim da se svi kazneni postupci dokinu, kako je to na temelju § 1. kazn. zak. moguće po milosti kralja, koji stoji nad svim strankama i koji je u državi izvor svake milosti i pravde, kad iz stranačkih obzira i nepravda biva zlo ... *Može biti koji učinak po* pozitivnom zakonu kažnjiv, ali on je radio iz motiva plemenitih, iz motiva požrtvovnosti, da obrani postojeći zakon, čovječje pravo i napredak čovječanski ... I naše pozitivno pravo i staro hrvatsko-ugarsko pravo i današnje poznaju obadvije, pa sam uvjeren, da oni, koji stoje na temelju nagode i svaku njezinu ustanovu smatraju kao temeljni stanac kamen i najsigurniji bedem za svaki napredak i slobodu hrvatskoga naroda, da će na temelju § 69. nagode morati priznati, da i mi na temelju nagode i starog prava uživamo pravo, da se možemo utећi kralju za milost abolicije i amnestije ... Gospodo, od neizmjerne je nužde, da se ovi radnici i seljaci puste na slobodu, da mogu obezbijediti sebe i svoje familije, te da ne umru od glada ili da i zadnju grudu zemlje ne prodaju, dok im nije ništa dokazano.

Što je naravnije, pošto ne će vlada, koja stoji nad državnim odvjetnicima, povući tužbe natrag, nego da se utečemo milosti kralja i da ga molimo; kralju: prijeti nam tako grozan glad; aboliraj! ... Žalim, da nije prodrlo u sve ljude – a i ne će prodrijeti, jer nismo savršeni – ona uzvišena ideja našeg božanskoga Spasitelja, koji je u času samrti svoga čovječjeg života, molio se ocu, da pomiluje one, koji su ga na smrt osudili i skončali. Tako daleko nismo doduše mi ljudi. »Homo sum et non Deus, caro sum et non angelus«. Nemamo savršenosti, ali imamo veliku, neiscrpivu zalihu samilosti, ali i odvratnosti: Samilosti prema svakomu koji trpi, prama bijednikom i to tim više, čim je naobrazbom manje razvit ... predlažem, da se sabor obrati na Njegovo Veličanstvo, pak umjesto novih progona prijekog suda sa vješali, da dodjemo sa maslinovom granom pred Njegovo Veličanstvo i pred hrvatski narod. (Burno živio i odobravanje na ljevici.)«[136]

Na saborskoj sjednici od 19. V. Bresztyenszky ponavlja stanovište, »da je bolje, da se u današnjim okolnostima u Hrvatskoj grana maslinova nosi pred narod, a ne prijeki sud sa vješalima«.[137]

Mladi Milan Marjanović daje ovo svjedočanstvo o oportunističkom nastojanju buržoaske opozicije da pod svaku cijenu smiruje i stišava: *»Samo nemojte odviše radikalno* – govorilo se nama mladjima« sa strane predstavnika gradjanskih opozicionih stranaka.[138]

»... možemo mirne duše ustvrditi, da bi bilo do proširenja pokreta i prije i u većoj mjeri došlo, da nije pokrajinska oporbena inteligencija nastojala uzbunjene duhove neko vrijeme umirivati i odvraćati od iskaza (demonstracija). Jedan dio tih

[135] Isto, str. 27.
[136] Isto, str. 31, 32, 33, 36.
[137] Isto, str. 66.
[138] Marjanović, nav. djelo II, str. 78.

miritelja bojao se je uopće razuzdanja mase, a drugi je bio bez direktive, nije znao što bi ni kako bi, pošto nije od Zagreba bilo nikakovoga glasa«.[139]

Mirio je studente i opozicioni narodni zastupnik koalirane hrvatske stranke prava dr. Harambašić: »Oko polovice travnja – piše Marjanović – već se je očitovao pokret jasnije. Ponajprije je karakteristično ovo: Jednoga dana zatvorila je policija sve ulaze na sveučilište i ne puštala nikoga van. Uzalud sve ponizne molbe istoga rektora. Djaštvo je bilo uzrujano. Čulo se je već do tada mnogo glasova proti oporbenim zastupnicima, koji da se naprosto sakriše. Jedan zastupnik (dr. Harambašić) ipak je došao pred sveučilište i kušao miriti djaštvo govoreći, da će to zastupnici sve lijepo iznijeti u saboru. Ne bi to spominjao, da se u tome ne očituje cijela metoda naše oporbe ... Ali djaštvo je odmah odbilo ova obećanja. Čulo se je oštrih povika, a svi su izražavali misao: zar ćemo čekati ovako zatvoreni na sabor? Pa šta napokon vi u saboru i radite? Gdje je ta opozicija? Tko je se boji? Zašto imate imunitet?«[140]

Umirivao je i stišavao studente i demonstrante i šef čiste stranke prava dr. Josip Frank.[141]

Osudjujući borbenost i revolucionarnost puka šef opozicije dr. Bresztyenszky je u saboru 19. VI. 1903. pokret hrvatskoga naroda za slobodu nazvao *»žalosnim događajima«*.[142] »Nitko ne će odobravati, da se tudje vlasništvo oštećuje. Ako dokažete to odobravanje meni ili komu drugom, izvolite nas zatvoriti ...«[143]

Antirevolucionarno suprotstavljanje buržoaske opozicije oslobodilačkom pokretu puka došlo je do svog drastičnog izražaja u pisanju glavnog, najrasprostranjenijeg opozicionog glasila, *Obzora*. Već u prvom mjesecu narodnoga pokreta Obzor objavljuje slijedeći apel:

»Gradjani!
Ozbiljan je čas, koji proživljujemo. Radi se o sudbonosnim pitanjima koja se tiču cijeloga našega narodnog bića. U ovako kritično vrijeme treba da budemo svi na oprezu, da dobro pazimo na svaki korak, što ga činimo i na svako sredstvo, što ga upotrebljavamo. Zato moramo danas dvostruko budno paziti, *da se ne učini ništa, što bi moglo našu borbu svesti na ceste*, koje su kadre škoditi *narodnim interesima i narodnoj časti*. Zato apeliramo na cjelokupno gradjanstvo, da svim silama nastoji, da se manifestacije ne izrode u izgrede, koji bi samo osujetili uspjeh započete akcije neodvisnoga gradjanstva.«[144]

U broju od 22. maja 1903. *Obzor* poziva pobunjeno seljaštvo, – koje se usprotivilo Khuenovom prijekom sudu sprečavajući njegovo proglašenje po hrvatskim selima – da se pokori i prizna taj sud. »Mi upozorujemo s naše strane pučanstvo, da je od dana, kojega je sam ban proglasio prijeki sud, isti zakonito proglašen, i neka se prema tome ravna.«

Reakcionarno, neprijateljsko držanje buržoaske opozicije protiv ustaničke borbe puka dostiglo je svoju kulminaciju u članku Obzora od 27. VI.: *»Crne vijesti. Iz Kunovca, Peteranca i Kutnjaka dolaze nam najtužnije privatne vijesti, koje ne možemo priopćiti, jer ne možemo da se neposredno osvjedočimo o njihovoj istini. To nisu više političke izjave, nego izgredi i napadaji, koji moraju da rastuže i duboko zabrinu svakoga rodoljuba. Smatramo svojom patriotskom dužnošću, da apelujemo na sve prijatelje seljaka, gdje im se god pruži zgoda, da ih odvrate od*

[139] Marjanović II, str. 103.
[140] Marjanović, navedeno djelo II, str. 81.
[141] Vidi u daljem izlaganju poglavlje o frankovcima.
[142] *Stenografički zapisnici*, god. 1903, dio I, str. 67.
[143] Isto, str. 73.
[144] *Obzor*, broj 71 od 28. III. 1903.

napadaja, bilo proti oblastima (vlastima), *bilo proti posebnicima. Nužno je da na naš narod ne padne prikor, da iz razloga i načinom, koji se ne mogu nikako opravdati, poremećuje državni poredak i stavlja na kocku svoje vlastite narodne interese. Tko će god raditi oko toga, zadužiti će se narodu i domovini.«*[145]

Posljedice takvog držanja buržoaske klase koja se osjetila ugroženom od revolucionarnog pokreta puka Milan Marjanović prikazuje ovako: »A sada jedan primjer – straha pred narodom, koji već prelazi – bar na oko – u denunciaciju: U Zagrebu je počeo praskati dinamit ... U pokrajini, osobito u Podravini, ogorčeni je narod razorio nekoja madjaronska dobra. I ovo je preplašilo oporbenjake. Do onda su ili šutili, ili forme radi larmali, koristili nijesu, ali sada su dapače počeli škoditi. U »Obzoru« izadje na vidljivome mjestu izjava, u kojoj se osudjuje način borbe, prikazuje se narod kao fanatični otimač i razorač u kome se javiše niski inštinkti, te se odvraća narod od ovog načina borbe. Nitko ne bi imao ništa prcti tome, da se narod uputi u način borbe i upozori na ovo i ono. Ali iz one notice *izbijao je strah pred narodom*, izbijalo je neshvaćanje, *izbijao jaz koji vlada izmedju oporbene gospode i puka. Ali što je najgore – izjava o »divljaštvima« naroda najbolje je poslužila Khuenu i madjaronima, koji su na taj način dobili u ruke oružje, da diskreditiraju cijeli pokret ...«*[146]

Negativno držanje prema pokretu puka zauzimali su i predstavnici građanske opozicije u provinciji.

2. VI. 1903. vel. župan Nikolić šalje sa Sušaka banu izvještaj, u kome se između ostalog iznosi i ovo: »Imadem razloga vjerovati uvjeravanju narodnog (opozicionog) zastupnika Dra B. Mažuranića da u Novom do kidanja javnih napisa ne bi došlo, da nije morao izbivati četiri dana u Drežnici radi cijepljenja boginja, te da ne odobrava taj čin ...«[147]

U svom izvještaju od 4. VI. 1903. o demonstrativnim noćnim »izgredima« u Djakovu, kotarski predstojnik između ostalog konstatira: »... sve najuglednije gradjanstvo i *opozicionalno – ogorčeno je i osudjuje tu djetinjariju*«.[148]

Varaždinski vel. župan 6. VII. 1903. javlja banu Pejačeviću: »držim da se je *sve i oporbeno ovomjesno gradjanstvo zbilja u toliko opametilo što i samo ekscesivnim elementima na put staje*«.[149]

U ugušivanju nacionalno-oslobodilačkog pokreta, koji je postajao za buržoaziju sve većma opasan i u socijalnom pogledu, – pojedini predstavnici građanske opozicije išli su tako daleko, da su stupali u direktnu suradnju s Khuenovim porobljivačkim vlastima.

Kotarski predstojnik iz Jaske javlja banu 8. V. 1903.: »Danas poslije podne došao je u smjernosti potpisati k ovomjesnom trgovcu Franji Kleščiću, koji je opozicionalac, ali ne pogibeljan bar u posljednje vrijeme. Ovde mi je pomenuti trgovac rekao, da će mi pokazati neku brošuru. I predočio je u smjernosti potpisanom brošuru spomenutu u visokom brzojavu. Na upit odakle imade kazao jest, da je takovu dobio od jednog agenta i da agenti (putujući) takove šire po cijeloj zemlji. Tako na primjer, da je u Karlovcu došla sva sila tih brošura u listovnim zamocima. To da je došlo prije dva tri dana i da je već dosta razdijeljeno medju ljude .. Pomenuti trgovac kazao mi je, da se od 16. V. do 22. V. spremaju demonstracije na svim ko-

[145] *Obzor*, broj 145 od 27. VI. 1903.
[146] M. Marjanović, navedeno djelo, II, str. 129.
[147] DAZ. Broj 3097 – PrZV – 1903.
[148] DAZ. Broj 3198 – PrZV – 1903.
[149] DAZ. Broj 4141 – PrZV – 1903. (Pridruženo broju 4297 – PrZV – 1903).

lodvorima i svim zajedničkim uredima za odstranjenje napisa po čitavoj užoj Hrvatskoj.«[150]

U suzbijanju Hrvatskog narodnog pokreta surađivali su s predstavnicima Khuenovih vlasti čak i neki najugledniji prvaci opozicionih hrvatskih buržoaskih stranaka.

Voda građanske opozicije u Varaždinu dr. Pero Magdić, odvjetnik i narodni zastupnik, Josip Milković trgovac i Dragutin Kos trgovac, uputili su 10. VI. 1903. varaždinskome vel. županu pismenu izjavu, u kojoj se između ostalog kaže: »Potpisani častimo se Vašoj Presvijetlosti najuljudnije saopćiti, *da smo prema želji Vaše Presvijetlosti sazvali na pouzdani dogovor dvadeset odličnijih gradjana, te smo se svi jednodušno izjavili, prema svojim silama uplivati na ostale sugradjane, da se u demonstracije ne upliću, te ih nastoje zapriječiti.*«[151]

Svoje negativno držanje protiv narodnog pokreta za slobodu Hrvatske, – građanska opozicija zadržala je do kraja.

28. XII. 1903 kotarski predstojnik iz Crikvenice izvješćuje vel. župana u vezi s učestalim protumadjarskim demonstracijama u Selcima: »Na dan 26. prosinca t. g. sazvao je potpisani predstojnik svu inteligenciju u Selcima na skupštinu kojoj se je nmožina i inih općinara pridružila. Na ovoj skupštini oslovio je potpisani predstojnik općinare i upozorio ih na štetne posljedice moralne i materijalne koje će ih stići, ako ne bude potpuni mir i red uzdržan.

Ovoj skupštini prisustvovao je i narodni zastupnik dr. Bogoslav Mažuranić koj je takodjer svojim razgovorom na pučanstvo djelovao na uzdržavanje reda i mira.«[152]

Predstavnik opozicije dr. Marijan Derenčin je na saborskoj sjednici od 30. I. 1904. izjavio među ostalim: »Gospodo, potlačeni narodi, da dodju do slobode, imadu samo dva puta, dvije vrste oružja: ili oružje ustava, ili oružje revolucije. Tertium non datur Naš narod odabrao je prvo oružje, u kojemu je najvažnije političko izborno pravo.«[153]

Potkraj maja 1904. izbili su ozbiljni seljački nemiri u Zagorju, – »ali nastojanjem oblasti i lojalnim opominjanjem takodjer oporbene štampe nisu ovi nemiri obuhvatili većeg opsega«.[154]

B) ULOGA POJEDINIH OPOZICIONIH GRAĐANSKIH STRANAKA

Za pojedine opozicione građanske stranke vrijedi uglavnom sve ono, što je izneseno za građansku opoziciju kao cjelinu. Osnovno obilježje politike i Naprednjaka, i koalirane Hrvatske stranke prava, i Čiste stranke prava (frankovci) bilo je onaj općenit građanski oportunizam, antirevolucionarnost i pomirljivost prema postojećem nagodbenjačkom sistemu vladavine nad Hrvatskom.

Odstupanje od te oportunističke građansko-opozicione političke linije javljalo se samo kod pojedinih pripadnika buržoaskih stranaka, i svodilo se na individualnu aktivnost takvih, uglavnom rijetkih i izuzetnih pojedinaca, a nije bilo rezultat opće stranačke politike.

[150] DAZ. Broj 2395 – PrZV – 1903 6-14/1063. (Priključeno broju 2489).
[151] DAZ. Broj 1131 – V. Ž. – 1903.
[152] DAZ. Prilog broju 131 – PrZV – 1904.
[153] Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906*, str. 100.
[154] Isto, str. 271.

1.

NAPREDNJACI

a) Naprednjačka politika uoči narodnoga pokreta

Prema jednoj, uglavnom točnoj Khuenovoj konstataciji o socijalnom sastavu naprednjaka, u njihovoj političkoj grupaciji, u takozvanoj mladohrvatskoj stranci *»većinom su svršeni pravnici, koji još nemaju stalnog životnog položaja«*.[155]

Takva specifična klasna pripadnost građanskoj inteligenciji većine naprednjaka određivala je njihovu politiku: činjenica, da još nisu postali činovnici, omogućavala im je da budu u opoziciji, i u tome su se oni razlikovali od činovničke građanske inteligencije, koja je u Khuenovo doba pripadala vladinoj mađaronskoj stranci. Ali s druge strane okolnost, da su naprednjaci bili svršeni, diplomirani pravnici, koji, da bi živjeli, očekuju činovnička namještenja, nagonila ih je da vode takvu oportunističku, kompromisnu politiku prema Khuenovoj vladi i postojećem sistemu, koja politika ih ne će dovesti ni u kakav oštriji, nepremostivi sukob s vlastodršcima i spriječiti im da postanu činovnici. Takav kolebljiv, privremen, nestalan položaj između studentske neovisnosti na jednoj, i činovničke zavisnosti na drugoj strani – uslovljavao je i kolebljivost, neodlučnost njihove opozicionalne aktivnosti.

U čitavom svom političko-ideološkom razvoju naprednjaci su bili pod jakim oportunističkim utjecajima, koji su i sa svoje strane znatno pridonijeli, da i ova skupina građanskih političara zauzme prema rješenju nacionalnog pitanja ono isto kompromisno, pomirljivo, neborbeno nagodbenjačko stanovište, koje je karakteriziralo i sve ostale hrvatske opozicione građanske stranke u ovo doba.

Prema svjedočenju jednog od njihovih glavnih predstavnika Milana Marjanovića, naprednjačka politička shvaćanja formirala su se u godinama prije pokreta uglavnom ovako: »Učesnici spaljenja madjarske zastave godine 1895 su – kazuje Marjanović – bili poapšeni i relegirani, pa su većim dijelom pošli da nastave svoje studije u Prag. U Pragu su oni zatekli u punom jeku borbu profesora Masarika, osnivača češkog političkog realizma protiv historiomanske romantike, državopravnih stranaka i protiv negativnoga radikalizma«.[156]

Ustajući protiv »teoretskog radikalizma« i protiv »politike negacije« postojećeg nagodbenjačkog stanja, naprednjaci su smatrali da se »mora poslužiti i onim oružjem što ga za borbu daje postojeće pozitivno, pa makar i nepopularno zakonsko stanje«, – osvjedočeni da se »najposlije narod mora postepeno voditi slobodi i ujedinjenju«.[157]

Takva nacionalno-politička shvaćanja dovela su naprednjake do priznavanja Nagodbe i do razvijanja takve legalne politike, koja se kreće u okvirima postojećih nagodbenjačkih zakona.

[155] Isporedi Ibler, *Hrvatska politika 1903*, str. 59.
[156] M. Marjanović, *Savremena Hrvatska*, Beograd 1913, str. 316.
[157] Isto, str. 317.

U brošuri napredne omladine *Poraz i slavlje*, koja, po Marjanoviću, »crta osnov realnog narodnog programa«, zauzima se ovo stanovište prema Nagodbi: »Hrvatsko-ugarska nagodba nije i ne može biti narodni program, kako to tvrdi vladina stranka, *ali u mesto negacije, zahtevamo vršenje dobrih odredaba nagodbe i postepeno proširavanje autonomnih prava Hrvatske*«.[158]

Naprednjaci su bili – ističe na drugome mjestu Marjanović – »za realni praktički program, koji bi pokazao *postepeni izlazak iz podredjenosti*«.[159]

Napredna omladina je, po izjavi jednog od svojih vođa Marjanovića, »tražila rad kao podlogu na kojoj se mogu svi zdravi elementi da slože, a naročito tako-zvani »sitni rad«, svakodnevni rad na svim poljima, umjesto velikih programa«.[160]

Taj njihov sitni, kulturni rad na mirnom postepenom podizanju i prosvjećivanju naroda nije mogao u jednoj nacionalno porobljenoj zemlji biti pozitivan, i u suštini značio je izbjegavanje odlučne borbe protiv vlastodržaca i kretanje linijom najmanjeg otpora.

Mladi naprednjaci su se, poslije dužeg kolebanja, definitivno opredijelili za oportunističku, antiradikalnu, antirevolucionarnu politiku dvije godine prije izbijanja narodnoga pokreta.

Po svjedočenju Milana Marjanovića: »Dogodi se to 1901. kad se složiše da izdaju *Hrvatsku Misao*. Tad se baciše poglavito na društveni i politički rad i postaše važnim faktorom u narodnom životu. Stajali su pred alternativom: ili revolucionarnim istupom organizirati se napose, te rušeći staro, zidati sasvim novo, ili polaganom regeneracijom evolutivno reformirati naš život. U prvom slučaju bi bili morali izdržati borbu i sa sistemom i starom opozicijom. Borba s ovom potonjom bi bila uništila velik dio vremena i snage, i oslabila rad za narodnu obranu. U drugom slučaju pako morao se je stvoriti kompromis, što šta popustiti, što šta prigušiti, ali moglo se je zato lakše doći u doticaj sa masom opozicije i organizovati je za novi rad prema novim mislima i potrebama. I odlučilo se je za ovaj drugi put«.[161]

Sličnost između Khuenove mađaronske stranke i ovakve, nagodbenjačko oportunističke politike naprednjaka bila je frapantna. »Vlasti (Khuenove) su – svjedoči Marjanović – u to doba stale da mnogo računaju s naprednom omladinom, pa su počele da namamljuju obećanjima omladince, ne bi li podmladili vladinu stranku, koja da također vodi realnu politiku ...«.[162]

I među naprednjacima je, naravno, bilo izuzetnih pojedinaca, koji su se zalagali za borbeniju, odlučniju opoziciju prema postojećem vladavinskom sistemu, – ali naprednjačka politika je u cijelosti sve do izbijanja narodnoga pokreta ostala nagodbenjačko-oportunistička.

[158] Isporedi na istome mjestu, str. 319.

[159] Marjanović, *Hrvatski pokret*, II, str. 62.

[160] M. Marjanović, *Savremena Hrvatska*, nav. djelo, str. 320.

[161] Milan Marjanović, *Hrvatski pokret* ... I, str. 112.

[162] M. Marjanović, *Savremena Hrvatska*, nav. djelo, str. 320.

b) Naprednjaci prema narodnome pokretu

Godine 1903. naprednjaci nisu imali u saboru ni jednog svog zastupnika, a nisu raspolagali ni svojim vlastitim stranačko-političkim organizacijama u narodu.

Poslije fuzije opozicionih stranaka (Neodvisne narodne stranke i većeg, domovinskog dijela pravaša) u *Hrvatsku stranku prava* 29. januara 1903., naprednjačka grupacija je stupila u tu stranku, razvijala aktivnost u njenim političkim organizacijama i surađivala u njenom listu *Obzoru*.

I naprednjaci, koji su sudjelovali u događajima, i drugi svuremenici i kasniji historičari zbivanja iz godine 1903. krivo su prikazivali ulogu naprednjaka u pokretu, precjenjujući važnost njihova udjela u njemu.

Vođa naprednjačke omladine M. Marjanović tvrdi ne samo da je naprednjačka »omladina pokret povela«,[163] nego da se je on i u provinciji, po selima Hrvatske razvijao prema »direktivi, koju mu je dala omladina«.[164]

Janko Ibler smatra, da je *»čitav pokret započela i vodila napredna omladina«*.[165]

Khuen je, govoreći o drugoj, pučkoj, revolucionarnoj fazi pokreta 27. V. 1903. izjavio *Neue Freie Pressi:* »generalni štab čitave akcije sastojao se od takozvane *mladohrvatske stranke* (naprednjaci), u kojoj su većinom svršeni pravnici, koji još nemaju stalnog životnog položaja, a za časnike im služe sveučilišni djaci, dapače i pojedini gimnazijalci«.[166]

U stvari značajnu ulogu odigrali su naprednjaci samo u prvoj, zakonitoj, od vlasti dozvoljenoj skupštinskoj fazi pokreta. Naročito u Zagrebu i u Osijeku oni su bili glavni sazivači i organizatori tih skupština, na kojima su pripadnici građanske opozicije po pravilu postavljali zahtjeve samo o financijalnoj samostalnosti i građanskim slobodama, a za radikalno rješenje nacionalnog pitanja, za puno oslobođenje Hrvatske nisu se zalagali.

S kasnijom, revolucionarnom fazom pokreta puka, koji je obuhvatio unutrašnjost Hrvatske i u kome se vodila borba za radikalno rušenje čitavog nagodbenjačkog sistema – naprednjački političari kao cjelina ne samo da nisu imali ničeg zajedničkog, nego su poput ostale građanske opozicije zauzeli prema tom pokretu puka negativno držanje, nastojeći da ga umire, stišaju i likvidiraju, ili da ga pod svaku cijenu održe u granicama zakona.[167]

[163] M. Marjanović, *Hrvatski pokret* ... II, str. 130.
[164] Isto, str. 104.
[165] Ibler, *Hrvatska politika 1903.* Str. 8.
[166] Navedeno na istome mjestu, str. 59.
[167] Jedini izuzetak od ove opće naprednjačke politike bio je, i to samo donekle i za kratko vrijeme, Milan Marjanović, kada je, izbjegavši iz Hrvatske, sastavljao svoje »Baselske« proglase, – o čemu će biti govora u daljem izlaganju.

Ideologija naprednjaka, čitava njihova politička teorija i praksa bila je od početka do kraja građanski oportunistička i nalazila se je za sve vrijeme u suštinskoj suprotnosti s revolucionarnim pokretom puka.

Naprednjaci su ušli u godinu 1903. sa svojim već izgrađenim, kompromisno-nagodbenjačkim shvaćanjima. Sva antirevolucionarnost naprednjaka – u doba kada je već pokret izbio i stao poprimati odlučnije oblike borbe te prešao u ulične demonstracije – izražena je u ovoj ispovijesti naprednjačkoga vođe Marjanovića:

»Kad se je već pošlo ovim putem demonstriranja, koji se je uspjeh dao postići? Bi li se dao promijeniti sustav? U to se nije moglo vjerovati. A ni'e ni naša snaga dostajala za takovo poduzeće, kad bi i bilo ostvarivo. Masa golorukoga naroda i četa mladeži – bez ikakovih sredstava, a može se reći i bez ikakove organizacije, bez priprave, bez da je isprva i mislila na nešto tako velikoga – ne mogu mijenjati preko noći sustave. Da je oporbeno vodstvo bilo jako, muževno i organizovano, moglo bi se bilo pomišljati uza sve to barem na promjenu vlade i na – nove izbore. Na kakovu formalnu revoluciju nije nitko ni mislio. omladina (naprednjačka, napom. V. B.) najmanje. Stavljati narodne sile na kocku – zato još nije bilo ni doba, ni spreme, ni volje, a ni većih izgleda. Zato je odlučeno, da cijeli pokret ostane i nadalje što veličajnijim prosvjedom za ustavna prava, a proti tiraniji. U konkretnom pogledu pako trebalo je uprijeti sve sile, da se makne Khuen sa banske stolice. Ovo bi bio dostiživ uspjeh i neka zadovoljština.«[168]

Ni u trenutku, dakle, kada je pokret već počeo prerastati u otvorenu pobunu puka, *»Na kakovu formalnu revoluciju nije nitko ni mislio, omladina* (naprednjačka, napom. V. B.) *najmanje«!* Vođe naprednjačke omladine nisu, ni tada, pomišljale ni na rušenje vladavinskog nagodbenjačkog sistema, nego samo na promjenu u ličnostima mađaronskih vlastodržaca.

Za političku teoriju naprednjaka od osobite važnosti su njihova programatska stanovišta. U sedmom mjesecu narodnoga pokreta načela naprednjačke politike Milan Marjanović je fiksirao ovako u prvom dijelu svog *Hrvatskog pokreta*, pisanom mjeseca rujna 1903.: »Danas reprezentira ova omladina ove misli: nacionalizam na demokratskoj, pučkoj bazi, naprednost u smjeru i mišljenju, koncentracija sve narodne snage u svrhu narodne obrane, u istu svrhu oslon na misao Slavensku i složna obrana sa Srbima, ozdravljenje našeg društva, politika realna i socijalna, organizacija i ojačanje gospodarsko, te popularizovanje prosvjete«.[169]

U vrijeme, dakle, dok se ustanički puk u Hrvatskoj još uvijek odlučno i požrtvovno bori za puno nacionalno oslobođenje od tuđinske vlasti – naprednjaci stoje na stanovištu *realne politike*, što znači stanovište protivustaničko, antirevolucionarno, – i hoće da rade na *organizaciji i ojačanju gospodarskom te na popularizovanju prosvjete*. O izvojevanju nacionalne slobode u tom naprednjačkom programu nema ni jedne riječi.

Septembra 1903. – kada se je već bilo jasno pokazalo, da su sve građanske opozicione stranke izdale, osudile i ugušivale oslobodilački po-

[168] M. Marjanović, *Hrvatski pokret* . . . , II, str. 85–86.
[169] M. Marjanović, *Hrvatski pokret* . . . , I, str. 112.

kret puka – postavljati kao cilj *koncentraciju sve narodne snage u svrhu narodne obrane,* značilo je: rehabilitaciju kompromitiranih buržoaskih političara i ponovno predavanje vodstva narodne politike u ruke njenih glavnih neprijatelja.

Sve ostalo u tom Marjanovićevom naprednjačkom programu iz septembra 1903. – jesu nestvarne, malograđanski smušene fraze *o nacionalizmu na demokratskoj, pučkoj bazi, o naprednosti u smjeru i mišljenju, o ozdravljenju našega društva,* a sve to ne znači ništa drugo, nego oportunističko napuštanje revolucionarne borbe puka i njegova pokreta za stvarnu slobodu Hrvatske.

Apstraktna je i frazerska u tom programu i »složna obrana sa Srbima«, koja se je, na osnovi sveg dotadašnjeg iskustva, mogla postići jedino zajedničkom beskompromisnom borbom hrvatskog i srpskog naroda za slobodu. Odricati se te borbe, a istovremeno se zalagati za hrvatsko-srpsku slogu – značilo je riječima biti za nju, a na djelu sprečavati njeno ostvarenje.

Antirevolucionarno, oportunističko, nagodbenjačko stanovište naprednjaka došlo je do jasnog izražaja i u *Nacrtu programa,* što ga je naprednjački prvak dr. Ivan Lorković podnio na sastanku naprednjačkih političara 29. XII. 1903., na kome je odlučeno, da njihova grupa istupi iz stranke prava i da se organizira kao posebna stranačka organizacija. Prema tom nacrtu, naprednjaci će »s obzirom na državopravni položaj zemlje prije svega o tom nastojati, da *»iznudimo vršenje nagodbe u onim pitanjima, gdje je pravo naše najjasnije«.*[170]

S programatskim načelima naprednjaka bila je u skladu i njihova praksa u doba narodnoga pokreta iz godine 1903/4.

Već i samom organiziranju takozvanog skupštinskoga pokreta naprednjaci su pristupili s nevjerojatnom dozom malograđanske naivnosti i nesnalaženja. Evo kakav je bio plan glavnog nagodbenjačkog inicijatora toga pokreta, Milana Marjanovića: »Financijalna nagodba, pa novi vojni tereti – eto parole. K tome još i – ustavne slobode! Trebalo je prije svega dati stvari neki ekonomski osnov, onda naglasiti ustavnu svijest i napokon dići svoj glas proti militarizmu ... Ali sada je bio najteži posao: skupiti treba masu sviju stranaka«.[171]

Oportunizam buržoaske opozicije sadržan je i u onome, što je na zagrebačkoj skupštini rekao glavni naprednjački govornik Marjanović:

»... Težak je naš položaj, *ali se dade pomoći ustavnim sredstvima* ... Narod treba da shvati svoj položaj, da traži svoja prava i podupire onu opoziciju, koja će se boriti za ta prava ... Nama ne preostaje ništa drugo, nego da se narodna svijest probudi, da se ovakovim skupštinama prosvjeduje, da se uvijek podupire ovakovom moralnom potporom opozicija u saboru i u kraljevinskom odboru, i da se pod znakom financijalne bijede provede agitacija za buduće izbore, i da onda dodju u sabor predstavnici prave narodne volje.

[170] Isporedi Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906.* Zagreb 1914–1917, str. 277.

[171] M. Marjanović, *Hrvatski pokret,* II, str. 76.

Treba da svaki Hrvat zna o čem se radi i uputi onog, koji ima pravo glasa, da glasuje za onog zastupnika, koji će raditi za financijalnu samostalnost, za uspostavu čovječjih, građanskih i političkih prava, ko i će položiti mandat, ako ne će moći toga da izvojšti. Onda ćemo imati sabor, koji će poštivati narodnu volju, zajamčiti slobodu izbora i na temelju ravnopravnosti ugovarati, ako bude potrebno, nagodbu s Ugarskom. To je ustavni put. Ako nam Madjari ni tada ne će popustiti, ako ni onda, kada ćemo iscrpsti svakolika ustavna sredstva, ne dodjemo do svoga prava, onda nam ne preostaje ino, nego da krvlju svojih otvorenih rana, uzdasima i patnjama našim oživimo uspomenu jednoga slavnoga bana, koji nam je pokazao, kako smo se održali.«[172]

Taj slavni ban, na koga je Marjanović mislio, bio je carski austrijski general Jelačić, koji od jeseni 1848. za račun bečkoga dvora služi kontrarevoluciji i dovodi Hrvatsku ravno pod Bachov apsolutizam.

Koliko je bio naivan plan naprednjaka na čelu s Milanom Marjanovićem, – da u Khuenovoj Hrvatskoj organiziraju isključivo skupštinski pokret i da sve svoje nade polože u njega, to se je jasno pokazalo odmah poslije prve, zagrebačke skupštine, održane 11. III. »Led je – piše Marjanović – bio probijen. Imalo se je zaredati skupštinama po pokrajini. I počelo se – ali se sve redom zabranjivale. Khuen je shvatio što to znači«.[173]

Dok narod gine u odlučnoj borbi za radikalno rušenje nagodbenjačkog sistema i za puno oslobođenje Hrvatske ispod tuđinske vlasti, – naprednjaci propagiraju vođenje umjerene politike, nastoje u pobunjenoj Hrvatskoj *»uvesti prilike u normalnu kolotečinu»*.

»Ali što je najgore i što svjedoči, da predstavništvo oporbe nije više imalo nikakovih sveza, nego se povuklo u svoje kuće kao mirni motrilac, je to da se nije pokušalo staviti u dogovor sa onim umjerenijim življima, koji bi bili mogli i htjeli formirati novu, narodniju vladu, provesti izbore i uvesti prilike u normalnu kolotečinu ...«[174]

U vrijeme, kada je najaktuelnije i najbitnije bilo ostvarenje osnovnog cilja narodnoga pokreta, izvojevanje nacionalnoga oslobođenja, – naprednjaci su se zalagali za individualnu slobodu građana i tako se našli na istoj liniji s politikom lažnoga liberalizma mađarskih vlastodržaca, kojim se svijesno išlo za sprečavanjem pravednog rješenja nacionalnog pitanja za nemađarske narode Ugarske. »Napokon je danas svima jasno, da bez slobodnih ljudi nema ni slobodne domovine, pa da zato treba u prvom redu odgajati i pomagati slobodne ljude, pojedince, stvoriti slobodne zakone i goniti od sebe puzave, neslobodne i prodajne duše«.[175]

Prema osnovnoj istini, da oslobođenje naroda mora biti djelo samoga naroda – koja istina se baš u toku hrvatskoga narodnoga pokreta još jednom nedvojbeno potvrdila – naprednjaci su zauzimali isto onako negativno držanje, kao i ostala građanska opozicija, koja je i dalje sprečavala da puk, da radni narod Hrvatske postane subjektom, nasto-

[172] *Obzor*, broj 58 od 12. III. 1903.
[173] Marjanović, *Hrvatski pokret*, II, str. 77–78.
[174] Isto, str. 130.
[175] M Marjanović, *Hrvatski pokret*, I, str. 120.

jeći da ga i dalje »vodi« i drži pod svojim skrbništvom. »Nadalje se je danas – piše Marjanović – pokazalo, da je sam puk najjači *oslon* za svaki rad i *da svaki rad gospode mora biti pučki, narodan, da treba raditi s narodom, za narod i u narodu, dizati ga gospodarstveno i duševno ...*«[176]

Govoreći o akcijama pobunjenog seljačkog naroda u bjelovarskom kotaru, vođa naprednjaka Marjanović rezonira ovako: »... Nije tu bilo nikakovoga razloga bojati se naroda, nego je trebalo naprotiv *da gospoda taj narod povedu i njegovo pravo čuvstvo razviju*«.[177]

Držanje građanske klase, koja se pasivno pa i negativno odnosila prema pokretu, utjecalo je i na vođe takozvane napredne omladine u Zagrebu. Njezin glavni predstavnik Milan Marjanović piše u vezi s time: »Građanstvo je još uvijek bilo po strani. Trebalo je dakle i tu neke taktike. Odlučeno je ne izazivati odmah velikih sukoba, nego voditi mali, gverilski rat. Od časa do časa uzburkati malko javno mnijenje i ulicu, *držati se dozvoljenih sredstava*, ne prekoračiti granice bez potrebe i ne staviti sve na jednu kartu. Ovaj silni drijemež nije se mogao jednim udarcem protjerati ... Ali koliko je muke stajalo uzdržati pokret u tim granicama ...«[178]

Za oportunističku taktiku vodstva naprednjačke omladine karakteristično je i ovo svjedočenje Marjanovića:

»I teškom mukom je uspjelo nagovoriti narod, da one noći (poslije jedne skupštine u Kolu polovicom travnja) ne čini iskaza, jer se je imala iduće nedjelje prirediti velika skupština. Omladina je naime provodila ovu taktiku: kad god je bila kakova pouzdana skupština – uprla bi sve sile, da se ne dogodi ni najmanji iskaz, ili barem, da ga skupštinari ne učine. A uvijek je tako i bilo. Time se je htjelo vlastodršcima pokazati, da bi bilo odmah reda i mira, kad ne bi ono zabranjivalo skupštine. A tako bi i bilo. Omladini je bilo u prvom redu do toga, da joj uspije staviti se u što veći kontakt sa narodom, te preko brojnih sastanaka osvijestiti za ustavnu borbu što više ljudi. Zato je izbjegavala u danima bilo kakove skupštine svaki nemir«.[179] U stvari vođe naprednjaka su uvijek i na svakom mjestu »izbjegavali nemir«, stišavali i mirili pozitivno borbeno nastupanje masa.

Opća antirevolucionarnost i kompromisnost buržoaskih opozicionih političara ispoljavala se u držanju naprednjaka još i onda, kada je pokret bio prerastao u stvarnu ustaničku borbu puka. Poslije krvoprolića između pobunjenih seljaka i žandara u Zaprešiću i poslije pogibije Ivana Pasarića (11. IV. 1903) »18. i 19. travnja sastala se je omladina, da nešto odluči«. Odlučila je da pozove građansku opoziciju: 1. da ova uputi Khuenu deputaciju koja će zatražiti da skine madjarsku zastavu u Zaprešiću; 2. da opozicija izda javnu izjavu u prilog pokreta; i 3. da »preuzme vodstvo čitavoga pokreta«. Udružena građanska opozicija nije ispunila ni jedan zahtjev napredne omladine.

O daljim odlukama naprednjaka daje učesnik u događajima Marjanović ovo svjedočanstvo: »Na sastanku je na ime bilo zaključeno i ovo:

[176] Isto, str. 120.
[177] M. Marjanović, *Hrvatski pokret*.... II, str. 106.
[178] Isto, str. 78–79.
[179] Isto, str. 82.

doći na skupštinu, koja se je imala u nedjelju na večer obdržavati, tamo oštro prikazati situaciju, koja nastaje, te pozvati sve, da raznesu po pokrajini pokret i to u ovoj formi: u svakome mjestu neka se narod sastaje u pouzdane skupštine, a kada dođe oružana sila, neka joj suprotstavi pasivan otpor. Na skupštinama neka se govori usprkos zabrane i na poziv neka se ne razilazi, nego da oružnici moraju svakoga pojedinca iznijeti formalno van. Ne opirati se silom, ali niti se ne pokoriti sili. Ne učiniti ništa kriminalnoga, ali zato tim konsekventnije neprestano održavati sastanke i dati se silom odstranjivati. Ovakovim otporom bi se ujedno markiralo narodne zahtjeve i smisao pokreta. Pa će tako sila ili sve pozatvarati, ili dozvoliti ustavni izražaj narodne volje. Tu je dakle i opet podan pokretu lih demonstrativni, a ni malo revolucionarni značaj.« (Isto, str. 87)

Oportunističko je bilo držanje naprednjaka i u unutrašnjosti Hrvatske, naročito u Osijeku, gdje je njihova grupa bila ponajznatnija i imala i svoj list *Narodnu obranu.*

Osječki naprednjaci su s početka, u legalnom skupštinskom pokretu razvijali prilično aktivnost, ali od trenutka, kada su vlasti počele pokret progoniti, oni su se poput ostalih građanskih opozicionara povukli i zauzeli prema pokretu puka negativno stajalište. Kada je u Osijeku sa strane vlasti zabranjena skupština, sazvana za 22. III. 1903.: »Sazivači su povodom ove zabrane u 2 1/2 sata popodne na vrata lokala, gdje se je imala održavati skupština, stavili natpis: *»Pouzdani sastanak poglavarstveno zabranjen. Razidjimo se mirno«.*

Iza leda sazivača sta ali su ovdašnji odvjetnici Dr. Dragutin Nauman, Dr. Vladimir Kovačević, Dr. Ante Bedenić, Dr. Ante Pinterović, te župnik Josip Horvat i voda ovdašnjih socijaldemokrata pekar Ivan Kolarić.

Gradsko redarstvo je već u dva sata popodne upitni lokal zaposjelo, pošto je vlasniku izdana pod /2 prileżeća odluka, a u ulicah i trgovih pojačane patrole hodale. Oko 1/2 3 sata došao je pred rečeno svratište sazivač Dr. I. Lorković, a malo poslije sazivač A. Kovačević, te su stranom pozvanim, a stranom iz znatiželjnosti sabranoj svjetini govorili, da se razidju.

Malen dio, koji je poznavao A. Kovačevića koji je Osječan poslušao je poziv, ali veći dio osoba radničkog stališa oko 150 osoba te đakah ovdašnjih središnjih školah kr. velike gimnazije i kr. vel. realne gimnazije i s njom spojene trgovačke škole oko 200 osoba nisu hotjeli otići ... nego su zapjevali *»Lijepa naša domovino«*, poveli dvosatne demonstracije kroz osječke ulice, suprotstavljajući se uspješno policiji. Demonstranti su bili razbijeni tek pošto je policija pozvala u pomoć žandarmeriju. »Čitavo vrijeme, dok su demonstranti gradom – kako je opisano – obilazili, nije bilo vidjeti gospode sazivača, Dr Ivan Lorković, Ant. Kovačević i V. Wilder te gospode koja su iza njih stajala ... Kada su demonstranti bili pred uredništvom »Narodne obrane« nije se nitko od urednika na prozoru pokazao.«[180]

Khuenova vlada je i ulogu naprednjaka kao i ostale građanske opozicije na početku krivo shvatila, pa ju je na osnovi netočne pretpostavke o njihovoj povezanosti s revolucionarnim pokretom puka ocijenila opasnom po vladavinski sistem nagodbe. Zbog toga ih je spočetka bila izvrgla progonima, bezobzirno im plijenila štampu *(Obzor i Narodnu obranu),* pa je čak neke naprednjake i pohapsila (Dr. Lorkovića, Vildera, i neke druge predstavnike naprednjačke omladine).

[180] DAZ Broj 1418 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

Ali mađaronski vlastodršci su ubrzo uvidjeli bezrazložnost svoga strahovanja od »prevratničke« djelatnosti građanskih opozicionih stranaka, pa su njezine predstavnike zajedno sa naprednjačkim publicistima već u julu 1903. pustili na slobodu. (»U subotu (18. VII.) poslije podne pušten je na slobodu velik broj političkih krivaca. Između ostalih pušten je u Zagrebu urednik *Obzora* g. Josip Pasarić i urednik *Narodne Obrane* u Osijeku dr. Ivan Lorković, kao i saradnik Vilder. U Zagrebu su *zadržani* u zatvoru još jedino dr. Franko Potočnjak, Stjepan Radić i Vitomir Korać.«)[181] Obustavljeni su i raniji progoni naprednjačke i ostale građanske opozicione štampe, koja je sad već pisala sasvim oportunistički i u zakonom dozvoljenim granicama.

c) Individualna akcija M. Marjanovića u emigraciji i njegovi »Baselski« proglasi

Politička djelatnost mladoga Marjanovića nije se za sve vrijeme njegova boravka u Zagrebu znatno razlikovala od oportunističke, kompromisne, pomirljive politike građanske opozicije. Uz to su Marjanovićeva shvaćanja u to doba bila prožeta onom specifičnom malograđanskom smušenošću naprednjačkih vođa, njihovom dezorijentiranošću i njihovim potpunim nesnalaženjem u prostoru i vremenu ustaničke Hrvatske. Sve je to bio rezultat njihove političke nespremnosti i nedoraslosti jednoj revolucionarnoj situaciji, te njihove podložnosti jakom utjecaju oportunizma ostale građanske opozicije.

Nisu, naravno, bile politički izgrađene i obrazovane ni one stotine i tisuće radničke, seljačke, srednjoškolske i studentske omladine, koja je sa zadivljujućim požrtvovanjem masovno sudjelovala u oslobodilačkom pokretu puka, – ali njih je na pravilno zauzimanje stava i na vođenje jedino pozitivne politike u to doba navela njihova bezgranična privrženost revolucionarnoj narodnoj borbi za slobodu. Oni nisu bili opterećeni oportunističkim teorijama i načelima građanske opozicije, nisu pisali članke u Obzoru, nisu se natezali pregovarajući s buržoaskim političkim pomirljivcima, – a od malograđanske smušenosti naprednjačkih vođa njih je spasila okolnost, što oni nisu filozofirali o pokretu, nego su se borili.

Neposredno poslije 19. aprila, kada je Khuen otpočeo masovna apšenja učesnika u zagrebačkim skupštinama i demonstracijama, Marjanović je, da izbjegne progone, napustio Zagreb i emigrirao u Sloveniju. Tu u emigraciji dolazi do promjene u Marjanovićevoj političkoj aktivnosti. Pošto se je tako oslobodio utjecaja zagrebačke građanske oportunističke sredine, i pošto se našao izvan domašaja Khuenove policije, – Marjanović je, ponesen valom narodnoga pokreta i svojom mladošću (tada mu je 24 godine), – otpočeo svoju individualnu akciju, koja nije

[181] *Novi Srbobran*, broj 153 od 20. VII. 1903.

bila sasvim u skladu s općom građansko-opozicionom i naprednjačkom politikom.

U Ljubljani početkom maja štampa i u ogromnim količinama razašilje u Hrvatsku svoje čuvene *»Baselske« proglase na narod,* koji su tako prozvani po tome, što na kraju teksta nose oznaku: *»Tisak u Bazelu (Švicarska)«.*

Ti ilegalno štampani i razašiljani proglasi izazvali su pravu paniku među mađaronskim vlastodršcima i strahovito preplašili i samoga Khuena. Njihova pojava i njihovo masovno širenje stvorilo je pravu uzbunu i novu seriju progona i apšenja u mnogim krajevima Hrvatske. Zbog njihove važnosti mi dvije takve proklamacije, od kojih jedna ima naslov *Narode,* a druga *Proglas,* donosimo u cijelosti.

NARODE!

U Zagrebu, Karlovcu, Zaprešiću, Varaždinu, Križevcu i druguda sukobio se narod odlučno sa bezobzirnim plaćenicima madjarske misli u Hrvatskoj i sa grubom oružanom silom. Borba traje već poldrugi mjesec, a osobito se Zagreb drži kroz cijelo to vrijeme junački. Ulice su postale pravim razbojištem, jer mora sam narod, da otvoreno brani ne samo pravice svoje, nego i one zakone, koje bi morali, da štite oni, koji ih danas gaze i ruše – a to su grof Khuen-Héderváry, sramotno nametnuti nam ban Hrvatske i četa njegovih gadnih pomagača.

Ali o tečaju borbe ne dopiru izvan Zagreba točni glasovi, pa zato ni vanjski svijet, a nažalost ni naš narod u pokrajini ne zna točno, što se događa u Zagrebu. Brzojavke, koje ma i najmanju stvar o najnovijim zgodama javljaju – ne puštaju se van, prisluškuju se i zapriječuju i telefonske vijesti, pisma, ako su adrese i malo »sumnjivije«, otvaraju se i zaplijenjuju, na kolodvorima i cestama straže tajni redari nad putnicima, koji bi htjeli van iz grada i koji ulaze u grad, novine se sve zaplijenjuju, čim izađu, te se ni na ulicu ne puštaju, a kamo li u pokrajinu. Dapače se zaplijenjuju u novinama i takovi članci, koji se ne tiču Hrvatske, nego opisuju borbu drugih naroda za slobodu. Urednici su zatvoreni, pisci proganjani, a narod silom potlačivan. Zato ne doznaje ni narod, ni svijet o događajima u Zagrebu gotovo ništa, pa misli, da je ili sve mirno ili da je to tek prelazno uzbuđenje. Međutim nije tako, Pokret je danas već dobio značaj otvorenog boja sa silom, značaj pravog narodnog ustanka na obranu prava i zakona.

Već mjesec i pol traje ta borba. Dne 11. travnja o. g. održavala se je u Zagrebu velika javna pučka skupština za financijalnu samostalnost Hrvatske, za ustavna prava i proti vojnim osnovama. Skupštini i povorci, koja je poslije nje pošla, da slavi pred njegovim spomenikom slavnoga bana Jelačića, prisustvovalo je preko 8.000 ljudi. Na skupštini su složno radili svi protumađaronski ljudi, sve stranke, svi slojevi. Taj uspjeh je preplašio naše vlastodršce i njihovoga gonića silovitoga grofa od Hedervara pa je on od toga dana počeo proti duhu i slovu zakona zabranjivati svaku ne samo javnu nego i pouzdanu skupštinu, groziti se globama, nazivati sazivače skupština – uličnjacima, govoriti, da dnevni red »nema smisla« i da su drugi pozvani, da o tom raspravljaju, a ne narod, koga se to u prvom redu tiče. Sve su to činili s razloga, što bi skupštinama bio tobože narušen »mir i poredak«. Jest, mir i poredak, ali ne javni, nego njihov gnjili mir, njihov protunarodni poredak, u kojem oni guše, izrabljuju i varaju narod, gaze zakon, prodaju sebe i domovinu, pljuju na prošlost i budućnost našu i lopovski se rugaju našim pravima i potrebama. Khuenovi plaćenici pošli su pače tako daleko u svomu bezakonju, da su u Vinkovcima osudili dva rodoljuba, svakoga na 8 dana zatvora samo zato, jer su skupljali potpise za saziv jedne skupštine, na koje nam sam zakon daje pravo.

Radi toga postupka ogorčio se je upućeniji dio naroda pa je počeo u Zagrebu, Osijeku, u Varaždinu i druguda po ulicama glasno prosvjedovati. Tom narodnom glasu su se naše prodane mješine rugale i govorile, da je to tek djetinjska objesti, jer da narodu predobro ide! Ali oni su se ipak te djece i objesti ljuto preplašili, pa

su poslali na narod silu, pandure i žandare, a sami se nisu ufali na ulicu. Turski način, kojim su ti žandari i panduri počeli tući i goniti narod. raspalio je svijet još više, pa su se počeli buniti i oni, koji su do sada stojali po strani. Skupštine su se po zemlji i dalje bilo prijavljivale bilo održavale, te ih je bilo takovih preko 50 u ovo zadnje doba – dakle više nego ikada prije u Hrvatskoj. U Zagrebu pako nije prošlo tjedna, da nisu bile po dvije, tri pouzdane skupštine, na kojima su govornici narod upućivali i bodrili. Ali u to su na stara bezakonja došla i nova: Madjari su proti zakonu, po kojem se u Hrvatskoj smije rabiti u svim uredima samo hrvatski jezik, metnuli na zgradu željeznica, koje su po zakonu naše, samo madjarski napis. Za to su znali i to su dopustili naši madjaroni. Narod je čekao par dana, a onda je počeo tražiti skinuće napisa. Sazvane skupštine proti tom napisu bile su zabranjene, narodno je ogorčenje raslo, tako, da se danomice po ulicama skupljalo po nekoliko tisuća ljudi, da silom izbace napis. Protunarodni ban dao je na to iz prkosa pozvati vojsku i do 200 žandara, da čuvaju napis i da izazivlju narod, ne bi li u krvi ugušili pravedno ogorčenje. Njegovi redari su po nalogu svaki dan izazivali ljude, letili ulicama, tukli i stare i mlade i muško i žensko batinama a i golim sabljama.

Mnogi i mnogi narodni ljudi umirivali su narod, samo da ne dođe do krvi, a šta je činila vlada? Zatvarala je te ljude! – zatvorila je i deputaciju djaka, prevarom ih namamila i zatvorila a iza toga isto tako drugu deputaciju od 150 djaka i oduzela *im sve potpore, da im tako onemogući nauke i da uništi njih i njihove roditelje*, koji za nje sve žrtvovaše. Ali sve to nije bilo još dosta: Za nekoliko dana bile su na kolodvorima izvješene madjarske zastave, da i dalje izazivlju narod. Te zastave dovele su do ustanka seljaka u Zaprešiću, gdje su žandari više njih ranili, a jedan seljak posve nevino ubijen. Njegova je nekrivnja i sudbeno ustanovljena. Poslije toga je vojništvo i oružništvo čuvalo izazovnu zastavu, koja je na banov nalog morala visiti »za kaznu« još osam dana, a narod je morao tu vojsku još i skupo platiti!

Time je Héderváry narod silom htio prisiliti, da se pokori bezakonju. Hoćemo i smijemo li se pokoriti?

U Zagrebu se i dalje izazivalo, a narod se neustrašivo borio i još se uvijek bori proti sili. Kakova je ta borba, najbolje će pokazati ove istinite činjenice: Zagreb je pravo bojno polje, i živi, kao da je u ratnom stanju. Vlada i redarstvo je nemoćno, zato je tim bjesnije, silovitije i osvetljivije. Zato ono zove uvijek u pomoć vojsku. Dan na dan pod večer se razganjaju ljudi, pa i najmirniji, a gradske ulice opsjedaju i zatvaraju otvorenim bodovima po tri do četiri bataljona vojnika, po 200 žandara u trku *goni ljude, bode i lupa kundacima, lovi i vezuje u teške lance i vodi udarajući* ih nogama i rukama u zatvore, u kojima ima već par stotina ljudi: gospode i gospođa, starih i mladih, djaka, radnika, činovnika, trgovaca i – djece. Uz to lete kao pomamni ulicama stražari na konjima, te golim sabljama sijeku, desno i lijevo. Osim toga izlazi na ulicu svaki čas po jedna cijela eskadrona hulanera, da gazi i lupa ljude. Žandari ulaze u gostione i kundacima gone goste van, panduri kunu narodu oca, majku, navaljuju na pojedince, koji mirno kući idu, na djecu i žene, jer se ne ufaju na veće skupine svijeta, koji ih dočekaju kamenjem. Tajni redari love i iz kreveta vuku ljude u zatvor, a što je najzgodnije, po banovoj naredbi moraju vršiti službu tajnih redara i dojavljivača svi činovnici, pa i oni najveći, oni savjetnici i tajnici vladini. Kućna vrata se moraju zatvarati u 7 sati na večer, inače se kažnjuju kućegazde na par stotina globe. Izdalo je najstrožije naredbe, a što nije još proglašeno opsadno stanje ili prijeki sud, razlog je taj, što ban ne bi htio, da vani svijet misli, da su se Hrvati ozbiljno počeli buniti, kao što se u istinu i jesu.

Ali sva ta sila i prostota ne uplašuje narod. Mržnja i ogorčenje, te svijest i potreba obrane prodrla je već u sve slojeve. Svijet se danomice sakuplja po ulicama, buči, bori se, opire se sili, traži svoje pravo. Tako je razlupan bio kolodvor, te stanovi raznih madjarona, koje narod i osobno lupa i popljuje, ako ih gdje zatekne. Do rana u noć se ne primiri svijet pa se dogodilo već par puta i to, da kad su žandari naperili puške, da pucaju, nije nitko uzmaknuo, nego uz povike »krvopije, pucajte« ostao na mjestu. Kad je samo moguće oslobodjaju se silom uapšenici, love se i lupaju panduri i oružnici, dižu se i nasipi, iza kojih se puk nabacuje na oružanu silu. Po ulicama vlada upravo očajna borba. Narod se u Zagrebu dakle dobro drži i ustraje, a to sve zato, jer je mjera bespravlja, nasilja i lopovluka došla do grla.

Izgubiti više nemamo što, narod propada od oskudice i gladi, nema ni pravice ni imetka – jer sve izješe madjaroni, a oteše Madjari – pa zato srćemo u borbu, u kojoj možemo samo dobiti. Pouzdajmo se u naše sile i u to, da je izgled na uspjeh povoljan. Ban je poslan u Hrvatsku, da ju »upokori«. Ako bude mira, on će i nadalje gnjaviti narod, ako mira ne bude, on će morati pasti. Mira pako biti ne smije, jer ako već moramo poginuti, bolje je da ginemo u borbi, nego da sagnjijemo i izumremo u gladi i u blatu, u koje su nas bacili naši vlastodršci. Ban je osvetljiv i bez srca, pa ako mu uspije, da narod zastraši – onda će istom gore nego ikoji zulumćar haračiti po tužnoj Hrvatskoj. On se može osloniti samo na silu, ali ni na tu ne na dugo. Vojska mora po propisima samo, da brani domovinu i zakon, a ban gazi zakon, dočim ga narod brani, pa će zato i vojska morati jednom, da prestane braniti bezakonje i bana, koji je bio već jednom bačen iz sabora, koga ni Madjari ne bi htjeli imati kod sebe, koji je nadalje osudjen u Gjuru od porote kao prosta varalica i koji radi proti narodu i pravu.

Vojska će napokon morati ići skoro na granicu u Tursku, pa kralj ne će troiti, da u Hrvatskoj vlada nemir i pustiti, da vlada onaj, koji nemire izaziva – lopovskoga bana Khuena Héderváryja. Madjari nisu isto tako zadovoljni sa banom, a počeli su već, da se nad njegovim postupkom zgražaju i njegovi ljudi i službenici, jer i njim mrcvari i izrabljuje kao pse. Napokon treba zapamtiti, da u blagajnama nema više novaca, jer Madjari ne dadu, pa se činovnici već plaća u iz novaca, koji se vade iz glavnica, koje su kod vlade samo u pohrani. A kad ne bude novaca, ne će bana više slušati ni njegovi plaćenici. I tako će napokon složan otpor naroda srušiti ovu vladu. Mora ju srušiti. Gore ne može biti nego jeste.

Već dvadeset godina pašuje Khuen u domovini našoj i pljuje narodu u lice, već dvadeset godina truje sve one, koje k sebi privine, a ovi opet truju narod. U tih dvadeset godina on je upoznao te svoje ljude, pa ih drži čvrsto u šaci. Upoznao je i naše slabosti. Sada pak pokazali smo se složni i jaki, i to ga je iznenadilo. Izgubio je glavu i pjeni se, jer je računao, da će i nadalje vladati pomoću naše nesloge. Tkogod drugi došao na njegovo mjesto, ne će se moći više snaći i ne će se usuditi biti gori, a bude li se usudio, ne će pustiti korijenja u Hrvatskoj, ne će zgrijati banske stolice. Ako dodje i komisar, vojnička vlada, pa bude ustav obustavljen, i to je bolje. Biti će vlast stroga, ali bar pravedna, i držati će se zakona. A i takova vlada ne može dugo potrajati. Bolja je poštena samovlada, nego ovakav lopovluk pod krinkom ustava.

Zato je u ovom položaju dužnost svakoga Hrvata, dapače svakoga poštenoga čovjeka u Hrvatskoj, koji nešto do čovječjega dostojanstva drži, da stupi u odlučnu borbu proti ovom vladajućem sustavu, proti njegovim službenicima, a u prvom redu proti predstavniku toga sustava, grofu Héderváryju, koji najgadnije sramoti stolicu slavnih nam nekada hrvatskih banova.

Zagreb i drugi nekoji gradovi započeše borbu, ali da ustraju potrebna im je pomoć cijele zemlje i naroda u njoj. U toj borbi treba uviek, da imamo na umu, da ne cijepamo svoje sile, nego da sve uperimo za sada proti madjarskoj prevlasti, proti madjaronsko gospodi a u prvom redu proti vladi Héderváryjevoj. U to ime klonimo se drugih neprijateljstva, složimo se svi bez razlike vjere i imena, a kršitelje zakona gonimo iz našega društva, gonimo i pljujmo ih našim prezirom. Budimo i zovimo narod na borbu, tumačimo mu položaj naše domovine. Svuda održavajmo makar na silu skupštine, na njima i svagdje javno tražimo čovječja i ustavna prava i slobodu, pravo sastajanja i združivanja, slobodu govora, pisanja, jednako, tajno, izravno i sveopće pravo glasa, naš novac i napokon tražimo poštenu vladu. Skidajmo protunarodne napise, grbove, zastave madjarske. Napokon treba, da one, koji pomažu i drže Khuenovu tiraniju, njegove madjaronske činovnike, bacimo iz svakoga poštenoga narodnoga društva van i da im odlučno pokažemo, da imadu služiti narodu, a ne tudjincu, i da imadu štovati zakon. Ustrajmo i potičimo druge, da ustraju. Mučenici i junaci na riječi, narodnjaci u četiri oka, bojazljivci ili špekulanti, u ovakovoj su zgodi isto što i trutovi, a ti su štetni. Svi treba, da upremo, jer je došao čas, kada se nešto postići dade, čas u kojem moramo pokazati cijelom svijetu, da nas ima još Hrvata i da smo ljudi svoji, koji ne dadu gaziti po sebi od jednoga tirolskoga grofa, od jedne proste varalice i njegove bijesne i podle čete.

Silnik Héderváry dignuo je svu svoju silu, da uguši narodni pokret Uperio je i usredôtočio tu silu proti Zagrebu, koji se je ustrajno počeo boriti.

Narode! U borbu treba da stupi cijela zemlja, svako selo i svi gradovi po svim stranama. Time će se sila zagrebačkoga silnika rastepsti, a borba naša uspješnije moći vodîti. Ako će narod po vani mirovati, sila će banova konačno ugušiti i potlačiti zagrebačko pučanstvo. Ono pak, što radi Héderváry ne tiče se samo Zagreba, već cijele Hrvatske, cijeli dakle narod mora stupiti u borbu, da spasi svoj život, svoja prava, svoju čast i slobodu.

Hoćemo naša prava! Hoćemo vršenje zakona! Hoćemo naše novce! Hoćemo naše slobode! Dolje sa madjarskom prevlasti! Dolje sa prostom varalicom na banskoj stolici! Dolje sa prostim lopovom i krvopijom! Dol'e sa silom i bezakonjem! Dolje sa nepoštenima, sa izdajicama, sa silnicima! Dolje sa banom Khuenom Héderváriem! On je kujin-ban, a ne narodni ban. Hoćemo narodnu vladu, narodne ljude! Živio narod, živila sloboda, živila Hrvatska! Hrvatska Hrvatom!

Zbor narodne obrane.[182]

Tisak u Baselu (Švicarska).

PROGLAS

Pošto je u zadnje doba bjesnilo vladajućih krugova u Hrvatskoj prevršilo svaku mjeru, a gaženje zakona i najelementarnijih prava narodnih i čovječ ih pokazuje, da se je u našoj madjaronskoj klici i njihovom goniću na banskoj stolici razbjesnila zvijer pod čovječjim likom, tako da oružanom silom na najbrutalniji način gaze, tuku i sijeku narod, koji mora da proti bezakonju brani zakon – pojav skroz abnormalan – te tako narušuju javni mir i poredak, počinjaju zločin nasilja i bune; narod, koji mora da u očigled tih pojava preuzme u svoje ruke eksekutivu – smatra nužnim, da nad vladajućom klikom krvopija i njihovim hajdučkim vodjom, grofom Khuenom Héderváryjem proglasi

PRIJEKI SUD

i pozove sve svijesne ne samo Hrvate nego i ljude, koji do čovječjega dostojanstva nešto drže, da stave taj izmet pred narodnu optužbu, i da ih po propisima o prijekom sudu u ime zakona, koji oni tako bezočno gaze i gaziti dopuštaju, i u ime narodnoga suvereniteta, a u svrhu narodne obrane po zasluzi najbezobzirnije kazne.

Upozorujemo napokon, da se ne obraća sila na onu po vlastodršcima plaćenu braću našu, koja proti narodu svome pere oružje; ali ujedno upozorujemo i tu braću, da ako već ne mogu biti uz narod – ne prevršuju svojim pregorljivim postupkom njegovu strpljivost.

Neka se na tu braću našu do skra'ne sile ne diže ni jedna ruka, ne baci ni jedan kamen, jer narod naš ne traži borbe, već stupa samo u narodnu obranu, a ta zahtijeva, da se u prvom redu kazne pravi krivci i vodje.

Dolje s prostim lopovom i tiranom Héderváriem! Dolje s madjaroni!

Zbor narodne obrane[183]

Tisak u Baselu (Švicarska)

Kao što se iz navedenog teksta i jedne i druge proklamacije vidi, – naprednjački građanski političar Marjanović nije se ni u njima mogao sasvim osloboditi općeg oportunizma hrvatske buržoaske opozicije. Upravo je nevjerojatno, koliko ima antirevolucionarnosti i pozivanja na održanje postojećih nagodbenjačkih zakona u tim ilegalnim proklamacijama, koje su mađaronske vlasti, od Khuena do zadnjeg kotarskoga predstojnika proglasile i smatrale najopasnijim buntovničkim spisima.

[182] DAZ. Prilog broju 2464 – PrZV – 1903. 6-14/1063/1903.
[183] Prilog broju 2464 – PrZV – 1903. 6-14/1063/1903. (Prijepis).

Pridržavanje nagodbenjačke zakonitosti je u ovim proglasima mjestimično sasvim apsurdno: u njima se tvrdi, da puk u Hrvatskoj, koji se digao da sruši nagodbenjačko stanje porobljenosti, – brani nagodbu i postojeće zakone protiv Khuena, koji ih ruši. (»mora sam narod da otvoreno brani ne samo pravice svoje, nego i *one zakone*, koje bi morali da štite oni, koji ih danas gaze i ruše – a to su grof Khuen Héderváry«. – *Narod je ustao »na obranu prava i zakona«.* – Khuen je *»počeo proti duhu i slovu zakona* zabranjivati svaku ne samo javnu nego i pouzdanu skupštinu«. – *»ban gazi zakon, dočim ga narod brani«.* – Khuenovim madjaronskim činovnicima treba odlučno pokazati *»da imadu štovati zakon«.* – *»Hoćemo vršenje zakona!«*).

I u drugom »bazelskom« *Proglasu* tvrdi se, da Khuen i njegovi vladajući krugovi »narušuju javni mir i poredak, počinjaju zločin nasilja i bune«, a *»narod mora da proti bezakonju brani zakon«.* – Narod treba da se bori protiv Khuena i da ga najbezobzirnije kazni – *»u ime zakona«.*

Neka vrsta naprednjačkog malograđanskog oportunizma dolazi do izražaja i u podcjenjivanju ustaničkog pučkog pokreta u unutrašnjosti Hrvatske – o čemu se jedva govori, dok se značenje gradskoga, zagrebačkoga zbivanja naročito ističe. (»osobito se Zagreb drži kroz cijelo to vrijeme junački«. – »Silnik Héderváry dignuo je svu svoju silu, da uguši narodni pokret. Uperio je i usredotočio tu silu proti Zagrebu ...«) U vrijeme kada nosioci pučkoga pokreta po selima Hrvatske podnose teške žrtve – izvrgnuti najbrutalnijim progonima Khuenove žandarmerije i austrijske soldateske, i kad među seljačkom sirotinjom i radništvom ima već i mrtvih i na stotine ranjenih i poapšenih – u proglasu se protestira protiv oduzimanja studentskih stipendija i protiv toga, što su dvojica učesnika legalnoga skupštinskog pokreta protuzakonito osuđena na 8 dana zatvora. (»Khuenovi plaćenici pošli su pače tako daleko u svomu bezakonju, da su u Vinkovcima osudili dva rodoljuba, svakoga na 8 dana zatvora samo zato, jer su skupljali potpise za saziv jedne skupštine na koje nam sam zakon daje pravo«.)

Oportunizam i buržoaska pristranost ovog naprednjačkog političara sadržana je i u njegovom nastojanju da, s jedne strane, zataška klasne suprotnosti i klasnu borbu, koja je otvoreno izbila između pokreta puka i buržoazije, a s druge strane da prikrije pa čak i opravda neprijateljsko, izdajničko držanje građanske opozicije prema ustaničkoj borbi naroda za slobodu. (»Na skupštini [od 11. IV.] su *složno radili* svi protumađaronski ljudi, *sve stranke, svi slojevi«.*)

One buržoaske opozicione političare, koji su usred borbe umirivali narod, stišavali ustanički pokret puka nastojeći da ga uguše i likvidi**raju, – autor bazelskih** proklamacija proglašava *narodnim ljudima! (»mnogi i mnogi narodni ljudi umirivali su narod, samo da ne dodje do krvi ...«)*

O onom, za što se je puk stvarno borio i ginuo, o izvojevanju punog nacionalnog oslobođenja i od mađarske i od austrijske ugnjetačke vlasti nad Hrvatskom – o tom najbitnijem sadržaju narodnoga pokreta u bazelskim proglasima nema ni jedne jasno, otvoreno, odlučno izgovorene riječi. Na mjesto toga zalaže se za čovječja i ustavna prava, za građanske političke slobode i za – poštenu vladu. (»Svuda održavajmo makar na silu skupštine, na njima i svagdje javno tražimo čovječja i ustavna prava i slobodu, pravo sastajanja i združivanja, slobodu govora, pisanja, jednako, tajno, izravno i sveopće pravo glasa, naš novac i napokon tražimo poštenu vladu.«)

Ali proklamacije ne samo da prešućuju najbitniji, najaktuelniji sadržaj pokreta, nacionalno oslobođenje, – nego se tom osnovnom cilju narodne borbe i otvoreno suprotstavljaju.

U proklamacijama se tvrdi, da Hrvatsku ne drži u porobljenosti Austrija, Habsburška dinastija i Mađarska, da Khuen nije njihov eksponent, da njega ne podržava kralj i mađarski vlastodršci iz Pešte, – nego da to ban Khuen iz vlastite inicijative, protiv volje kralja i Mađara, sâm ugnjetava Hrvatsku, zato jer je zao i jer je zvijer: »... *Kralj ne će trpiti, da u Hrvatskoj vlada nemir i pustiti, da vlada onaj, koji nemire izaziva – lopovskoga bana Khuena Héderváry. Madjari nisu isto tako zadovoljni sa banom* ...«

Tako, u suštini prohabsburško, proaustrijsko i promađarsko stanovište predstavlja najnegativniju, antinacionalnu postavku bazelskih proklamacija. Takvoj oportunističkoj politici služi i poziv narodu, da vodi borbu isključivo protiv kršitelja nagodbenačkih zakona, protiv Khuena, a ne i protiv austro-mađarske vladavine nad Hrvatskom (»kršitelje zakona gonimo iz našega društva, gonimo i pljujmo ih našim prezirom.«)

Otvorena malograđanska antirevolucionarnost naprednjačkih opozicionalaca sadržana je u ovim, završnim riječima Proglasa: »Upozorujemo napokon, da se ne obraća sila na onu po vlastodršcima plaćanu braću našu, koja proti narodu svome pere oružje ... Neka se na tu braću našu do skrajne sile ne diže ni jedna ruka, ne baci ni jedan kamen, jer narod naš ne traži borbe, već stupa samo u narodnu obranu ...«.

Antirevolucionarno je i slavljenje generala carske austrijske kontrarevolucije bana Jelačića.

U vezi s istaknutim, izričito antirevolucionarnim i građanski oportunističkim stavkama bazelskih proklamacija – mora se postaviti pitanje, kako je bilo moguće da takvi spisi onako prestraše Khuena i njegove vlastodršce i da izazovu u Hrvatskoj golemu uzbunu? I zašto su i neki pučki nosioci pokreta, naročito u unutrašnjosti, onako zdušno širili te »bazelske« proglase, izvrgavajući se bezobzirnim Khuenovim progonima?

Da bi se odgovorilo na to pitanje, treba prije svega imati u vidu dvostruki sadržaj proklamacija, koje su u stvari mješavina i građansko oportunističkih, nagodbenjačkih teza, i mladenačke borbenosti i radikalizma.

Pored naprijed posebno istaknutih negativnih postavka, proklamacije sadrže i ova pozitivna mjesta, kojima se poziva na istinsku beskompromisnu borbu protiv Khuenove vladavine:

»Do rano u noć se ne primiri svijet, pa se dogodilo već par puta i to, da kad su žandari naperili puške, da pucaju, nije nitko uzmaknuo, nego uz povike »krvopije, pucajte« ostao na mjestu. Kad je samo moguće oslobadjaju se silom uapšenici, love se i lupaju panduri i oružnici, dižu se nasipi, iza kojih se puk nabacuje na oružanu silu. Po ulicama vlada upravo očajna borba. Narod se u Zagrebu dakle dobro drži i ustraje, a to sve zato, jer je mjera bespravlja, nasilja i lopovluka došla do grla. Izgubiti nemamo više što, narod propada od oskudice i gladi, nema ni pravice ni imetka, – jer sve izješe madjaroni, a oteše Madjari, – pa zato srćemo u borbu u kojoj možemo samo dobiti. Pouzdajmo se u naše sile i u to, da je izgled na uspjeh povoljan. Ban je poslan u Hrvatsku, da ju »upokori«. Ako bude mira, on će i nadalje gnjaviti narod, ako mira ne bude, on će morati pasti. Mira pako biti ne smije, jer ako već moramo poginuti, bolje je, da ginemo u borbi, nego da sagnjijemo i izumremo u gladu i u blatu, u koje su nas bacili naši vlastodršci. Ban je osvetljiv i bez srca, pa ako mu usnije, da narod zastraši – onda će istom gore nego ikoji zulumćar haračiti po tužnoj Hrvatskoj ... I tako će napokon složan otpor naroda srušiti ovu vladu. Mora ju srušiti. Gore ne može biti nego jeste ... Zato je u ovom položaju dužnost svakoga Hrvata, dapače svakoga poštenoga čovjeka u Hrvatskoj, koji nešto

do čovječjega dostojanstva drži, da stupi u odlučnu borbu proti ovom vladajućem sustavu.«

»... Složimo se svi bez razlike vjere i imena ...«.

»Skidajmo protunarodne napise, grbove i zastave mad'arske«.

»Ustrajmo i potičimo druge, da ustraju. Mlitavci i junaci na riječi, narodnjaci u četiri oka, bojažljivci ili špekulanti, u ovakovoj su zgodi isto što i trutovi, a ti su štetni«.

»Narode! U borbu treba da stupi cijela zemlja, svako selo i svi gradovi po svim stranama ... cijeli dakle narod mora stupiti u borbu, da spasi svoj život, svoja prava, svoju čast i slobodu ... Hrvatska Hrvatom!«

A taj borbeni, oštro antikhuenovski dio teksta ustinu je privlačio i najradikalnije pristaše narodnoga pokreta. Ti pozivi na beskompromisnu, odlučnu borbu i na ustrajanje u njoj – odgovarali su, i bili bliski nasiocima pučkoga pokreta; odbacujući sav suvišni antirevolucionarni, oportunistički, zakonito nagodbenjački balast – oni su uzimali, vadili iz proklamacija te borbene parole, oduševljavali se njima, prepisivali ih odvojeno same za sebe i tako širili ilegalno.

I jedino ti, od pučkih pristaša pokreta odabrani, malograđanskog oportunizma očišćeni tekstovi proklamacija imali su uistinu buntovničko djelovanje, – a njihov cjelovit sadržaj nije dolazio u obzir za širenje propagande među pukom.

O tome da su bazelski proglasi na taj način prepisivani rukom, tako da je tekst tih ilegalno širenih prijepisa bio samo *sličan* sadržaju originala – sv'edoči nam ovaj veoma značajan dokument. 15. V. 1903. vel. župan iz Bjelovara javlja banu: »Čast mi je Preuzvišenosti Vašoj izvijestiti, da mi je kraljevski kotarski predstojnik u Koprivnici izvješćem od 13. svibnja 1903. broj 51 res. podnio anonimno jedno pismo iz Zagreba, upravljeno na sel'aka Matu Vlahovića kbr. 33 iz Šamovca, koje je po izgledu napisano naravnim rukopisom, a sadržaj mu je *sličan* onom u proklamaciji pod naslovom *Narode* ... Svakako je za predmjevati da su takova pisma u velikom broju iz Zagreba po cijeloj zemlji razaslana ...«[184]

U vezi sa širenjem bazelskih proglasa među pobunjeničkim pukom u unutrašnjosti treba istaći još jednu veoma značajnu pojavu, o kojoj nam govore sačuvani dokumenti. Ponekad je bilo važnije od samih proglasa ono, što je na njima bilo dopisano rukom. Tako je na proglasu, poslanom iz Zagreba tesaru Mati Hrastinskom u Vel. Trgovište »perom napisano da treba dogovorno od 9. na 10. svibnja t. g. skinuti sa svih željezničkih stanica mađarske napise i grbove i sakupiti što više ljudi da željeznicu raskopaju. Potpis: Tvoj prijatelj.«[185]

Samo u takvoj pučkoj preradi i s takvim dopisanim nadopunama – bazelski proglasi poslužili su kao efikasno sredstvo agitacije pobunjenom puku.

A da sam štampani cjelovit tekst originala nije na seljake naročito utjecao, – o tome nam svjedoči ovaj izvještaj Khuenovog velikog župana Levina Chavraka o djelovanju bazelskih proglasa. 15. V. 1903. on iz Osijeka piše banu Khuenu: »Na ovdašnje pučanstvo proglas gotovo nikakav utisak učinio nije, *stranom* što je za seljaka pisan skroz nerazumljivo i što je za njih, kako su kazali, »i previše bilo za čitati«, a većina čita teško i sporo, naročito nečist i prljav sitni tisak«[186]

[184] DAZ. Broj 2625 – PrZV – 1903.
[185] DAZ. Broj 2422 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[186] DAZ. Broj 2713 – PrZV – 1903.

Da su pristaše narodnoga pokreta tako brojno sudjelovali u širenju proklamacija objašnjava nam i ova okolnost. U to vrijeme, oko polovice maja 1903. u banovinskoj Hrvatskoj nije više bilo ni jedne druge, iole odvažnije štampane riječi. Građanska opoziciona štampa tada se već bila sasvim povukla i zaplovila oportunističkim, prema režimu pomirljivim vodama, pozivajući svojim stupcima na mir, red i zakonitost i apelirajući na narod da se bez otpora pokori prijekom sudu i Khuenovoj nasilničkoj vladavini. Listovi, koji su dolazili u Hrvatsku izvana, bili su sistematski plijenjeni. U takvoj situaciji ilegalni bazelski proglasi su onim svojim borbenim antikhuenovskim dijelom, bili sve, što se je od štampanih stvari moglo iskoristiti u borbi protiv Khuena.

Postojao je još jedan važan razlog, zbog kojeg su se pristaše pučkoga pokreta s onakvim marom angažirali u širenju proklamacija. Čim se je vidjelo, da je Khuen sav svoj aparat vlasti usredsredio na zapljenu i na uništavanje proglasa, ljudi iz puka smatrali su širenje proklamacija kao još jednu vrstu otvorenog prkosa banu Khuenu, i što je on više bjesnio, oni su s to većim žarom prionuli da na sve moguće načine rasprostranjuju te letke, kako bi se i time pokazala sva njegova nemoć.

Bazelski proglasi razašiljani su u veoma velikom broju egzemplara. Tako je kotarski predstojnik 8. V. u Vinkovcima zaplijenio dvije pošiljke, jednu još neuručenu, na pošti, i drugu, već predanu trgovcu Čuljatu; svaka pošiljka sadržavala je po 1.000 komada proglasa. Proglasi su poslani iz Ljubljane, a kao pošiljalac označen je Pavle Horvat.[187] Istoga dana zaplijenjena je i u Osijeku pošiljka proglasa, koja je bila adresirana na dra Lorkovića, urednika lista *Narodna obrana*, a sadržala je 1 000 egzemplara.[188] U vezi s time državno odvjetništvo izdalo je nalog, da se svi širitelji proglasa uhapse.[189]

Najzdušnije i najpožrtvovnije širili su ih radnici, kalfe, nadničari, sluge. 14. V. 1903. kotarsko predstojništvo iz Velike Gorice izvješćuje vladu, da je »uglavljeno, da je medičar Nikola Butora dobio te proglase, nu od koga, ne će da prizna, a kao raširitelj proklamacija medju narod uglavljen je kovač Josip Vugler, oba iz V. Gorice, koji (je) i preko toga narod i usmeno haranžirao na bunu. Oboji'ca pridržana su u redarstvenom pritvoru, a izvidni spisi predani su državnom odvjetništvu«.[190]

14. V. 1903. predstojništvo kotarske oblasti iz Broda izvješćuje bana: »Sluga župnika Ilije Jagodića u Garčinu Grga Plivelić uhvaćen je kod širenja proglasa na bunu. Isti je uhićen ..«[191]

Proglase su širili i Srbi pučani.[192]

Širili su na različitije načine. Osim pomenutog odašiljanja prepisanih tekstova u obliku privatnih pisama i direktnog rasturanja po selima i na sajmovima, oni su lijepljeni na zidove ili »ekserom pribijani na kućna vrata«. O posebnoj snalažljivosti širitelja svjedoči izvještaj podžupana Unkelhäussera, upućen banu iz Vukovara 15. V.: »Povjerljivim putem prijavljeno mi je, da bi se upitne proklamacije nalaziti mogle kod ovdašnjeg gostioničara Stjepana Dombaja u Starom Vukovaru. Bezodvlačnom provedenom premetačinom u njegovom stanu, nije ništa pronadjeno, no u njegovoj gostioni pronadjene su 3 proklamacije, koje je rečeni gostioničar stavio kao prilog uz »Hrvatski Branik« i davao svojim gostima, da čitaju. Kad je redarstvo u njegovu gostionu naišlo, istrgnuo je te proklamacije iz »Hrvatskog Branika« Albert Babić dnevničar kod ovdašnjeg kr. financijalnog ravnatelstva i sakrio pod stolnjak, gdje ih je redarstvo ipak našlo i zaplijenilo. Inače kod Dombaja nije ništa pronadjeno. Provedenom istragom priznao je Dombaj, da je te pamflete stavio kao prilog uz »Hrvatski Branik« i davao čitati, no otkuda mu ne će pravo da kaže, izgovarajući se, da mu ih je netko noću kroz prozor u gostionu ubacio, gdje ih je on ujutro našao.«[193]

[187] DAZ. Broj 2446 – PrZV – 1903. 6-14/1063. (Priključeno broju 2489).
[188] DAZ. Broj 2449 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 2489).
[189] DAZ. Prilog broju 2579 – PrZV – 1903.
[190] DAZ. Broj 2489 – PrZV – 1903.
[191] DAZ. Prilog broju 2489 – PrZV – 1903.
[192] Vidi izvještaj upravitelja kotarske oblasti iz Grubišnoga Polja vel. županu od 21. V 1903. – DAZ. Prilog broju 2797 – PrZV – 1903.
[193] DAZ. Broj 2661 – PrZV – 1903. 6-14/1063/1903.

Upravo klasičan primjer prkošenja i izrugivanja banu Khuenu i njegovim mađaronskim vlastima predstavlja slučaj u Čabru. Županijska oblast iz Ogulina 15. V. 1903. javlja banu: »Potpisano predstojništvo časti se u smjernosti Vašoj Preuzvišenosti izvijestiti, da je predstojništvo kraljevske kotarske oblasti u Čabru ... opet podneslo ovamo jedan primjerak proglasa *Narode*, koji je *skinut sa oglasne ploče općinskog poglavarstva* u Čabru, kamo ga je nepoznati počinitelj pričvrstio (prilijepio)«[194]

Nije bez interesa, da su »Bazelski proglasi« širenі čak i na teritoriju Mađarske, s onu stranu Drave, u županiji Zala, tako da je ondašnji mađarski sudbeni stol 11. V. 1903. donio presudu. kojom se ti proglasi zapljenjuju.[195]

I zbog onog istaknutog buntovnog dijela teksta, i zbog oštrine izraza koji su pogađali njegovu ličnost, i zbog prkosnog načina njihovog širenja, – Khuen je te proklamacije smatrao otvorenim pozivanjem na revoluciju, pridavao im je ogromnu važnost i poduzimao sve, da, bez uspjeha, spriječi njihovo širenje.

9. V. 1903. ban Khuen brzojavlja na mađarskome ugarskom ministru trgovine o bazelskim proglasima: »Slični spisi su zaplijenjeni u mnogo tisuća egzemplara dosad već u 21 kotaru .. Dosad se nigdje ne primjećuje nikakav pokret«.[196] Istog dana brzojavio je ban Khuen u vezi s proglasima i carskom kabinetu u Beč: »Proklamacije ko'e pozivaju na ustanak sezirane juče i danas u čitavoj zemlji i to na području od 23 kotara ...«[197]

10. V. Khuen na mađarskom brzojavlja predsjedniku ugarske vlade Széllu: »U smislu proklamacija noćas je pobuna imala izbiti u čitavoj zemlji ... Prema dosad prispjelim izvještajima došlo je do nemira samo u Lokvama, na Sušaku i u Sisku ...«[198]

10. V. 1903. ban Khuen lično brzojavlja kotarskoj oblasti u Brodu: »Izvješće mi je stiglo, da su u gradu Brodu raširene proklamacije i da su takove pribite bile po kućama. Izvijestite. Širitelje treba uapsiti«.[199]

Osramoćen, bjesneći zbog svog neuspjeha i svoje bespomoćnosti, Khuen je sasvim izgubio glavu i počeo zbog proklamacija apsiti čak i neke nepoćudne svećenike. Tako su, prema izvještaju kotarskog upravitelja od 14. V. uapšeni u Grubišnome Polju župnik Ivan Jemeršić i kapelan Oskar Suster, a pod optužbu je stavljen i kapelan Franjo Suša.[200] Prema izvještaju državnoga odvjetništva od 14. V. uapšen je u Đakovu teolog Juraj Šušnjak.[201]

A kad je od frankovačkih denuncijanata saznao, da je autor Marjanović, a mjesto štampania Ljubljana, Khuen lično preuzima vođenje istrage. 10. V. 1903. on moli *Landespresidenta* u Ljubljani, da ga obavijesti, da li su Proglasi štampani u Ljubljani i odatle razašiljani, uz to Khuen zahtijeva da se Milan Marjanović stavi pod policijsku pasku.[202]

Nije, međutim, samo preplašeni Khuen precjenjivao »revolucionarno« značenje »bazelskih« proglasa. Tako su o njima mislili i neki drugi

[194] DAZ. Broj 2489 – PrZV – 1903.
[195] Prilog broju 2791 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[196] DAZ. Broj 2374 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[197] DAZ. Broj 2386 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[198] DAZ. Broj 2394 – PrZV – 1903. 6-14/1063.
[199] DAZ. Broj 2397 – PrZV – 1903.
[200] DAZ. Prilog broju 2706 – PrZV – 1903.
[201] DAZ. Broj 2731 – PrZV – 1903.
[202] DAZ. Broj 2401 – PrZV – 1903. Na to pokrajinski predsjednik iz Ljubljane Hein 15. V. 1903. javlja banu Khuenu, da Milan Marjanović i Hinko Sirovatka nisu pronadjeni u Ljubljani, i da nema ni dokaza ni ozbiljnije sumnje, da su bazelski proglasi štampani u Ljubljani. (DAZ. Broj 2631 – PrZV – 1903.).

učesnici u događajima, pa i sam njihov autor, mladi Marjanović. Govoreći o važnosti emigrantske akcije, u koju spada i štampanje i razašiljanje proglasa, Marjanović tvrdi, da je ta aktivnost prenijela pokret iz Zagreba u pokrajinu i digla narod u unutrašnjosti na borbu, te da bi se bez nje »bilo prešlo mučke preko dvomjesečnog naprezanja u Zagrebu«.[203]

U stvari »bazelski« proglasi nisu imali nikakve veze s pokretanjem borbe puka po selima i po unutrašnjosti Hrvatske. Tu je pokret izbio spontano i širio se stihijski. Nezadovoljstvo i ogorčenje protiv postojećeg stanja bilo je toliko, da kod puka nije trebalo posebno agitirati, da se digne i pođe u borbu za slobodu Hrvatske. Prema točnoj konstataciji Supila, »elektriciteta se bilo po zraku toliko nakupilo, da nije trebalo organizirati«.[204]

Da »bazelski« proglasi nisu utjecali na podizanje puka u unutrašnjosti, dade se nesumnjivo utvrditi na osnovi činjenice, da su se prvi primjerci tih proglasa pojavili u Hrvatskoj 8. maja 1903., onda kada je po selima pokret puka već bio potpuno razvijen i poprimio oblike prave ustaničke borbe. I krvoproliće u Zaprešiću (11. IV.), i mnoge druge pobune seljaka dogodile su se ranije.[205]

Pa i poslije pojave proglasa, do najkrupnijih demonstracija u unutrašnjosti dolazilo je bez veze s proklamacijama. Tako na primjer o nemirima u Fužinama od 22. V. kotarski predstojnik izvješćujući iz Delnica 24. V. bana, utvrđuje i ovo: »Kod nekojih markantnih osoba provedena je pomna premetačina, nu nije se pronašlo ništa sumnjiva ili zaplijenjeni kakovi tiskopisi i proglasi razdražujućeg sadržaja«.[206]

Da u trenutku javljanja proglasa nije već postojao razvijen pokret puka, ne bi bilo došlo ni do akcije prkosnoga širenja proklamacija. Sve što se od 8. maja dalje zbiva u vezi s proglasima, većma je bilo uvjetovano snalažljivošću, dovitljivošću pa i smionošću nosilaca pučkoga pokreta, nego samim tekstom i djelovanjem proklamacija.

Ustrajno i neustrašivo širenje tih proglasa usprkos svim progonima vlasti i prijekome sudu – više je svjedočanstvo o borbenosti i hrabrosti puka, nego o revolucionarnom djelovanju samih tih spisa.

d) M. Marjanović kao historičar pokreta

Mladi Milan Marjanović je značajan ne samo kao jedan od naprednjačkih vođa i ponajaktivniji građanski političar, učesnik u događajima godine 1903., nego i kao historičar pokreta i ocjenjivač njegovog karaktera. Po njegovim dvjema knjigama[207] još i danas se predaje po srednjim školama historija Hrvatskog narodnog pokreta iz godine 1903.

[203] M. Marjanović, *Hrvatski pokret*... II, str. 80.
[204] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*..., str. 127.
[205] Vidi *Prvi dio* ove radnje.
[206] DAZ. Broj 2865 – PrZV – 1903.
[207] *Hrvatski pokret 1903,* I i II.

Zbog toga je ovdje potrebno dati kritičku ocjenu historijske vrijednosti toga njegova djela.

M. Marjanović je sa svoje 24 godine pristupio pisanju svoje historije pokreta s onom istom nespremnošću i malograđanskom naprednjačkom zbunjenošću, s kojom je na početku 1903. stupio i u sam narodni pokret.[208]

Pozitivno je u Marjanovićevoj historiji pokreta samo iznošenje činjeničnih podataka o onome, što je sam vidio, u čemu je lično sudjelovao, i ono, što je iz vlastitog zapažanja dobro poznavao. (Naprednjačka ideologija, teorija i praksa vođa građanskih opozicionih stranaka, zbivanje u Zagrebu od početka marta do 19. aprila 1903). O tome su njegova kazivanja još i danas dragocjena svjedočanstva.

Nasuprot tome, njegovo pisanje o ustaničkom pokretu puka, o zbivanju po selima i po unutrašnjosti Hrvatske u osnovi je netočno i krivo. Isto je tako u suprotnosti sa činjeničnim stanjem i njegova ocjena pravog karaktera i historijskog značenja narodnoga pokreta.

Do svih tih negativnih strana njegova pisanja historije pokreta došlo je iz dva osnovna razloga. Prvo zato što Marjanović kao građanski političar, koji do 19. aprila djeluje isključivo u jednoj malograđanskoj sredini, a nakon toga u emigraciji, nije imao nikakvog neposrednog dodira s pokretom puka u unutrašnjosti, a zbivanja na selu nije mogao upoznati ni posredno, preko štampe, s obzirom na Khuenovu cenzuru, koja je objavljivanje svih vijesti o tom zbivanju bezobzirno sprečavala. A drugo zato, što i Marjanović, kao i svi ostali građanski političari u banovinskoj Hrvatskoj onoga vremena nije ni mogao ni htio da uoči i da prizna postojanje onih klasnih suprotnosti i one klasne borbe, koja se vodi između oslobodilačkog pokreta puka na jednoj i predstavnika građanske klase na drugoj strani.

Uz to je Marjanovićeva historija i ocjena pokreta prožeta onim općim oportunizmom buržoaskih opozicionih političara, koji su išli samo za promjenom ličnosti nosilaca nagodbenjačkog, kapitalističko-ugnjetačkog sistema vladavine i htjeli samo da uklone Khuena, koji krši i gazi Nagodbu i njene zakone, – a da se pri tom ne zamjere »onima gore«, vrhovnim vlastodršcima u Pešti i Beču, od kojih u krajnjoj liniji zavisi, kojim građanskim političarima će se povjeriti nagodbenjačka vlada u Hrvatskoj poslije Khuena.

Zato što sami nisu imali smionosti i revolucionarne odlučne borbenosti da rade na rušenju nagodbenjačkog sistema i na radikalnom uklanjanju mađarsko-austrijske vlasti nad Hrvatskom, banovinski građanski političari i pisci nastojali su i narodni pokret da prikažu u svom oportunističkom duhu. Oni su tako predstavljali stvari i pisali naročito onda, kada su nastupali pod svojim potpisom, kao što je to slučaj s Milanom Marjanovićem, kada u svibnju 1904 piše i štampa drugi dio svoje historije (koji se zapravo jedino i odnosi na sam pokret, dok je prvi dio samo uvod u događaje iz godine 1903.).

Oportunistička tendencija očitog antirevolucionarnog iskrivljavanja činjeničnog stanja sadržana je već i u Marjanovićevom pisanju o »bazelskim« proglasima. Ti proglasi, kao što smo na osnovi iznesene analize vidjeli, bili su mješavina revolucionarnih i antirevolucionarnih teza. Njihov pisac, Marjanović, u svojoj historiji izričito negira bilo kakav njihov buntovni sadržaj. »Pa ni oni tobož revolucionarni proglasi bazelski nijesu bili tako strašni, ni tako buntovni. Khuen je razglasio svijetu, da su oni proglasi imali dići revoluciju. Međutim to se iz njih ne može razabrati ... Drugi proglas (»Cijenjeni suborioče«) izričito naglašuje, da se valja klonuti

[208] Sva malograđanska smušenost i politička nespremnost mladoga Milana Marjanovića drastično se manifestira u ovakvim njegovim shvaćanjima, pisanim i objavljenim septembra 1903: »Neproduktivnost naša nije drugo nego posljedica jednostavnog, pojmovnog shvaćanja naroda. Da smo narod shvaćali realno, morali bi bili uvidjeti, da je on kompliciran mašina i da treba u njemu provesti podjelu rada«. (M. Marjanović, *Hrvatski pokret* ... I, str. 27). – Ili: »Ogromni dijelovi naroda oslabili su od bolesti, osobito spolnih. Inteligencija je od toga mnogo slaba, ali i puk... Pridodamo li uz to širenje alkoholizma – onda će nam biti jasno, da smo na putu da degeneriramo«. (Isto, str. 97).

silovite borbe ... U tim proglasima je i neke ruke naputak za akciju. Tu se kaže: »Sazivati treba skupštine, ako budu zabranjene, sazvati treba pouzdane skupštine, pa ih obdržavati i ako budu zabranjene. Ako provali sila, ostati treba sasma mirno i dati se na silu iznijeti. Upriličiti povorke ulicama, te demonstrirati za ustavna prava. »Pri tom treba paziti, da ljudi ne budu oboružani i da se izbjegne do skrajnjega svaki sukob sa silom. Treba skinuti protuzakonite madjarske natpise, ali bez buke i sukoba. Treba uvijek promišljeno raditi. Radi se o uspjehu, koga danas ne možemo postići silovitom borbom itd.« I ovi naputci dakle ne nose na sebi baš ništa revolucionarnoga, nego idu za skroz demonstrativnom akcijom«.[209]

Ono, što je učinio sa svojim vlastitim proglasima, prešućujući njihovu uistinu borbenu polovicu – uradio je Marjanović i u svom prikazu cijeloga pokreta, negirajući njegov znatniji, pučki, revolucionarni sadržaj i karakter. U Marjanovićevoj interpretaciji hrvatski narodni pokret je težio samo za uklanjanjem Khuena i njegove vlade, a ne za rušenjem čitavog nagodbenjačkog sistema porobljavanja Hrvatske; pokret nije bio uperen i protiv Nijemaca, protiv Austrije dakle; on uopće nije imao karakter ustaničke borbe puka za puno nacionalno i socijalno oslobođenje.

Sasvim suprotno s historijskim činjenicama, Marjanović tvrdi, da je pokret »uperen bio lih proti Madjarima i Khuenu. U Nijemstvo nije nitko dirao ...«[210]

Isto je tako historijski netočna i tvrdnja da pokret puka nije imao i svoj socijalni, klasni, antikapitalistički, pa i ustanički karakter, da on nije bio ni revolucija, ni buna »Ali opet nije trebalo biti osobite bojazni da će se (pokret u pokrajini, V. B.) izroditi. Ostao je i na selu razmjerno ustavan i dostojanstven. Uzrok tome pojavu imamo tražiti i opet u tom kako je do pokreta došlo i u direktivi, koju mu je dala omladina. Nakon velike zagrebačke skupštine bilo je sazvano sijaset skupština u pokrajini. Osim par pouzdanih sve su zabranjene. Na dnevnom redu bila su pitanja financijalna, vojna i ustavna. Pokret je nastao povodom zabrana skupština i eto tako je i narod shvatio, da je svemu našem ekonomskom zlu kriv naš financijalni položaj, a političkom i socijalnom zlu neustavnost. Za to je i borba imala biti ustavna, ali demonstrativna. U ovom shvaćanju leži uzrok, radi kojega seljaci nijesu ustali upoprijeko proti gospodi, radi kojega se nije borba izvrgla u socijalnu borbu siromaha proti imućniku. Na taj način je i u zabitnom selu pokret bio boj za pravo i slobodu. Ovaj pravni osjećaj kod puka je vrlo dubok ... Ni jednom Madjaru, madjaronu, ili čovjeku od vlasti nije sa strane naroda skinuta ni jedna vlas! A kad je tako onda se u istinu ne može govoriti ni o divljaštvu, ni o bijesu, ni o revoluciji i buni. Ako narod nikoga niti ne dirne, usprkos toga što vlast s njime postupa kao sa buntovnikom, te ga strijelja, onda možemo mirne duše reći, da je taj narod ustavan i zrio.«[211]

Za Marjanovića su glavni nosioci pučkog oslobodilačkog pokreta, pobunjeni seljaci, *»bijedni ljudi«*, a način njihove borbe »komičan«. »Kada su seljaci kod Belovara ulovili kot. predstojnika Trnskoga i držali ga u zatvoru kroz osam dana, ni onda mu se nijesu osvećivali za sve ono što im je prije činio, nego su tražili, da im izruči madjarsku zastavu, da izvjesi hrvatsku i da dade neku izjavu. Bijedni ljudi, naučeni, da danas vrijedi samo ono, što je pisano što je u aktima, predložili su spis na potpis. Pa i onda se je netko sjetio, da bez biljega nema ništa. I kupili su biljeg i priljepili ga, »da bude sigurnije«. Pravni osjećaj, koji je kod nas izvrgnut u formalnost, u ovom slučaju je postao i komičan, ali ilustrira jako dobro shvaćanje naroda i pokazuje kako nije tu bilo nikakovoga razloga bojati se naroda, nego je trebalo naprotiv da gospoda taj narod povedu i njegovo pravo čuvstvo razviju.«[212]

[209] M. Marjanović, *Hrvatski pokret* ... II, str. 106–107.

[210] Isto, str. 95.

[211] Isto, str. 104–105.

[212] Isto, str. 105–106. Pri tom treba naglasiti, da su sve historijske činjenice i podaci, koje ovdje navodi Marjanović i na osnovi kojih daje svoj sud o »bijednim« ljudima i o »komičnosti« njihova postupka – netočne. Nisu Trnskog držali seljaci u zatvoru osam dana; nije se radilo o davanju »nekakve izjave«, nego o nalogu da se uapšeni učesnici pokreta puste na slobodu; isto je tako izmišljena i priča o biljezima.

Marjanovićevo prikazivanje pokreta u krivom svijetlu sadržano je u potpunosti i u njegovom pobijanju radničkog i pučkog shvaćanja o karakteru narodnoga pokreta. Hrvatski radnici u Americi i narod u Dalmaciji sasvim su pravilno shvatili o čemu se godine 1903. radi u Hrvatskoj, pa su pokret puka s pravom smatrali istinskom, revolucionarnom borbom za oslobođenje i od Mađarske i od Austrije – i bili gotovi da mu i svim svojim novcem i svojim životima pomognu do pobjede.

Polemišući s tim, jedino ispravnim pučkim shvaćanjem, Marjanović u svojoj historiji *Hrvatskoga pokreta* upravo na nevjerojatan način iskrivljuje suštinski, pravi karakter pokreta, tvrdeći da nije bio ni protumadjarski ni protuaustrijski, ni prava istinska ustanička borba za puno nacionalno oslobođenje. »Tko inače prati pisanje hrvatskog amerikanskog novinstva bit će lako opazio kako preko mora vlada duh ne samo slobodan, nego otvoreno protuaustrijski, protumadjarski. Pa i loyalitet na putu preko mora oslabi. U tom duhu odgojeni, naši prekomorski radnici za vrijeme pokreta, mora da su shvatili cijelu stvar i odveć fantastično kao pravu pravcatu revoluciju ... i za to su oni zaključivali, da je u Hrvatskoj kucnuo čas velike borbe za slobodu, za političku emancipaciju, da se dogadja nešto slično, što se dogadjalo i u velikoj američkoj borbi za slobodu. Prema tome ne samo, da su oni od svojih nadnica otkidali i sakupili preko 20.000 K za stradalnike, nego mi je poznato i to, da su sasma ozbiljno zatražili, da im se samo brzojavi i da će iz Amerike krenuti najmanje 15.000 oružanih ljudi. Dapače su tražili i upute s kojega li će se kraja moći najzgodnije provaliti u Hrvatsku.

Ovo je vrlo karakteristično. Dalmacija i Amerika nuđa Banovini preko 30 000 narodnih vojnika! Dakako, da na takove operacije nije mogao niko ni misliti, te je trebalo ljude istom uputiti o pravom karakteru i o tendenciji pokreta.«[213]

Za Marjanovića kao pisca historije pokreta mogla bi se naći neka vrsta opravdanja u njegovoj mladosti i u nacionalno-političkoj teoriji i praksi tadašnje hrvatske građanske opozicije uopće, a naprednjaka napose, – pod čijim se jakim utjecajem nalazio mladi Marjanović. Ali to ništa ne mijenja na činjenici, da je Marjanovićeva ocjena o karakteru pokreta u osnovi netočna i da predstavlja krivi, oportunističko-građanski sud o ustaničkoj borbi puka iz godine 1903.

2.

HRVATSKA STRANKA PRAVA

Ono, što je izneseno o oportunizmu i nagodbenjaštvu građanske opozicije uopće, vrijedi u punoj mjeri i za hrvatsku stranku prava, koja je za sve vrijeme pokreta dosljedno stajala na svom kompromisnom programu iz godine 1894.[214] Ako se, nadalje, ima u vidu, da je u sastavu

[213] M. Marjanović, *Hrvatski pokret* II, str 110.

[214] I samo ujedinjenje bivše stranke prava (»domovinaši«) i bivše neodvisne narodne stranke izvršeno je 29. I. 1903. na bazi toga programa. U 2. točki rezolucije, kojom se proglašava ujedinjenje utvrđuje se, da novostvorena »Hrvatska stranka prava ostaje vjerna državopravnom programu, koji su bivša stranka prava i bivša narodna neodvisna stranka ugovorile g. 1894.«

Glavne dvije točke toga programa (1. i 3) glase: »Stranka prava, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, radit će svim zakonitim sredstvima, da se

te stranke naprednjačka grupa bila najagilnija i »najborbenija«, i da je politika i te grupe godine 1903. u suštini bila krajnje oportunistička i antirevolucionarna, onda se može stvoriti predodžba o držanju, što su ga prema pokretu zauzimali ostali, stari lojalni građanski političari kao vođe ove pravaške stranke.

S politikom njenih saborskih zastupnika, koji se godine 1903. nalaze na čelu udruženih opozicionih stranaka, upoznali smo se u poglavlju o građanskoj opoziciji. Ostaje nam da razmotrimo još samo neke karakteristične pojave u vezi s političkom teorijom i praksom ove stranke.

Za njenu politiku *srednje linije i kompromisa* značajna je izjava stranačkoga prvaka dra Marijana Derenčina *Neue Freue Pressi* potkraj maja 1903.: »Mi nemamo, na žalost, srednje stranke, a to smatram nesrećom Ban nas je svojom diktaturom potisnuo u najodlučniju opoziciju. No možda će skoro doći do takve srednje stranke«.[215] U situaciji, u kojoj je svima bilo jasno i u Hrvatskoj i izvan nje, da je car i kralj Franjo Josip grofa Khuena ne samo doveo na položaj bana i na njemu ga protiv volje hrvatskoga naroda držao punih dvadeset godina, – nego da ga taj isti kralj i sad, 1903-e zdušno pomaže da u krvi uguši narodni pokret za slobodu, – prvak stranke prava dr. Marijan Derenčin je tu očitu istinu poricao i, u oportunističkoj pokornosti prema Habsburškoj dinastiji tvrdio, kako iza Khuenovog terorističkog porobljavanja Hrvatske ne stoji bečki dvor.[216]

Derenčinova obrana dinastije i njegovo nastojanje, da skine s nje odgovornost i krivnju zbog Khuenove nasilničke vladavine, – samo su još jedan dokaz protunarodne lojalne dinastijaške politike vođâ hrvatske stranke prava godine 1903.

U vrijeme, kada se čitav hrvatski narod bori protiv mađarske vladavine, Bresztyenszky u saboru 21. XII. 1903., ističući kako se u Ugarskoj »političke amnestije dijele, jer se predlažu plemenitom srcu vladara«, – poziva hrvatsku vladu da se ugleda na mađarske vlastodršce.[217]

narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo, u okviru habsburške monarhije, te će podupirati svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tijelu prikupe.

Poslove, skupne cijeloj monarhiji i potičuće iz hrvatske pragmatičke sankcije, riješavat će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj s ostalim zemljama Njegova Veličanstva.« (I rezolucija i program iz 1894 objavljeni su u cijelosti kod Iblera, *Hrvatska politika 1903*, str. 210–211).

[215] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1903*, str. 68.

[216] Na saborskoj sjednici od 19. VI. dr Derenčin je između ostalog izjavio: »Usporedo s tim nastojanjem ide onaj glas, što se pronosi od prijatelja gosp. bana, da je on ljubimac Njegova Veličanstva kralja, da Njegovo Veličanstvo smatra njega kao jedinog čovjeka, koji je kadar u Hrvatskoj očuvati red, taj glas nije istinit... Ovaj glas nije drugo, nego stara pjesma, koju su i drugi ministri pjevali, da kraljevskim plaštem pokriju svoje ministerijalne dronjke, kao što to čini i gospodin ban, pomagajući širiti taj glas.« *(Stenografički zapisnici sabora...* za godinu 1903, dio I, str. 49–50).

[217] »Zato ja mislim, gospodo, da vi, koji toliko Madjare proglašujete svojim uzorom – a da ih proglašujete, imate pravo, jer oni su uistinu u obrani svojih narodnih i ustavnih prava uzor, ali nemate pravo, kad ih s obzirom na svoj hrvatski narod ne slijedite, nego za nj tražite, kako smo evo ovdje u petak čuli, mnogo manje slobode, – rekoh da mislim, da ćete i u tom slijediti Madjare, pa da će sabor zaključiti, da se vlada pozove, da se zauzme za amnestiju...« *(Stenografički zapisnici sabora...* za godinu 1903, dio II, str. 405).

Drugom prilikom, 18. XII. 1903, Bresztyenszky je u saboru ustvrdio: *»Madjari su svi liberalni i vrlo liberalni«* (Isto, str. 372). – A još u junu 1903 na saborskoj sjednici od 19. VI. on je, zbog liberalnosti, zahtijevao da se i u Hrvatsku uvedu madjarski zakoni iz 1848: »... *najdraže bi mi bilo, da se i kod nas taj liberalni ugarski*

Jedna od karakteristika nacionalne politike dra Bresztyenszkoga u god. 1903. bilo je njegovo zalaganje za austro-ugarsku aneksiju Bosne i Hercegovine.[218]

Usred narodne borbe za slobodu, u kojoj su se najodlučnije založili i podnosili najteže žrtve i stradan a, bili na tisuće progonjeni i apšeni najniži slojevi hrvatskoga društva, seljaci i radnici – prvak opozicione stranke prava dr. Šandor Bresztyenszky zahtijeva na jedan upravo neshvatljiv aristokratsko-gospodski način, da se u tretiranju uhapšenika pravi razlika između pripadnika buržoaske klase i pripadnika siromašnoga puka. »Gospodo, – rekao je Bresztyenszky u svom saborskom govoru 18. VI. 1903. – kako se slaže s liberalizmom i sa finim čuvstvom, kada u državi hrvatskoj, koja bi imala uživati sve sloboštine, što ih kraljevina Ugarska uživa, pod vladavinom sadašnjega g. bana nema još »custodia honesta« za ljude, koji su privikli na ine okolnosti socijalnog života, nego li siromak ... Sve je tu pomiješano, pêle-mêle, i inteligentni i neinteligentni ...«[219]

Čudno djeluje i sitničavost dra Bresztyenszkoga: za tra'anja strahovitih progona nosilaca pokreta, koji su se gušili i gladovali u prenatrpanim zatvorima, podrumima i vagonima – on se je zabrinuo za one uhapšenike koji ne mogu da služe svetu misu ili da joj pribivaju! U svom saborskom govoru od 18. VI. 1903. on je između ostalog rekao: »Kako se slaže s etičkim čuvstvom, da i ne govorim o vjerskom čuvstvu – jer žalibože ima ljudi, koji napose stavljaju etičko čuvstvo, a za vjersko, napose crkveno čuvstvo ne mare, – kako se slaže s etičkim čuvstvom, kad se nabožni ljudi zatvaraju, pa im se onemogućuje ili pako otegoću'e vršenje vjerskih dužnosti. Znam, da se je u zagrebačkom sudbenom zatvoru jedva dozvolilo zatvorenom svećeniku – ima naime tamo odvjetnika, svećenika, doktora, žurnalista – da smije svetu misu odslužiti. Dozvolilo se je onda, da smiju ne samo kažnjenici, nego i istraženici sudjelovati. Ali, što se je onda dogodilo? Drugi put teško se je dozvolilo misiti, ali istraženici više nisu pripušteni k sv. misi. Gospodo, tko znade, kako je duboko religiozno čuvstvo usađeno hrvatskom narodu, taj će pojmiti ogorčenost, koja izlazi iz toga.«[220]

Svoj oportunistički, pomirljiv stav prema banu Khuenu vodstvo hrv. stranke prava prenijelo je i na njegovog nasljednika grofa Pejacsevicha. Odmah nakon njegovog dolaska stranački prvaci poveli su prema njemu jednu krajnje miroljubivu i lojalnu regierungsfähig politiku, nadajući se da će ih ona dovesti na vlast. U vezi s izjavom bana Pejacsevicha, u klubu mađaronske narodne stranke, da će on na njoj kao na čvrstoj pećini sagraditi svoju političku crkvu, – stranački organ *Obzor* je protestirao, ali taj protest imao je prizvuk kao da se građanska opozicija nudi novome banu, da na njoj gradi: »Banova izjava o pećini poručuje nam, kao da grof Pejacsevich kani dalje zidati po metodi svoga predšastnika, pak, jer je svakomu jasno, da je grof Khuen dvadeset godina zidao na pijesku, opozicija će nastojati, da ovako nerazložno gradjenje sprečava i sklone novoga graditelja, da za svoju zgradu priredi stalniji, sigurniji fundamenat«, jer nikako ne bi željela dočekati »drugo izdanje Khuenove vladavine«.[221]

Unutar udružene građanske opozicije postojala je jedna bitna razlika između hrvatske na jednoj, i Frankove čiste stranke prava na drugoj strani. Nasuprot frankovačkog separatističko-šovinističkog velikohrvatstva, pravaši su bili južnoslavenski orijentirani, pa su se zbog sukoba na tom pitanju definitivno razišli s frankovcima. Pojedini stranački prvaci su se, međutim, znatno razlikovali u konkretnom shvaćanju je-

zakon od g. 1848 uvede. To bi bilo od vas konzekventno i *doprinijelo bi tom, da ne bude nemira, nego bi bio svatko zadovoljan,* kad bi vidio, da građanin, koji za domovinu žrtve doprinaša, može slobodno kazati, što misli. To pravo barem valjda imade svaki građanin.« (Isto, dio I, str. 69).

[218] Na saborskoj sjednici od 18. XII. 1903. on je rekao: »Našim aspiracijama, našem opravdanom radu, opravdanom historijom i narodnim jedinstvom za Bosnom i Hercegovinom, nije toliko na putu berlinski ugovor, koliko antagonizam među Mađarima i Nijemcima. Taj antagonizam priječio je i prijeći vazda rješenje pitanja o konačnoj aneksiji«. *(Stenografički zapisnici sabora...* za god. 1903, dio II str. 373).

[219] *Stenografički zapisnici sabora...* za god. 1903, dio I, str. 34.

[220] Isto, str. 34.

[221] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1903,* str. 103–104.

dinstva južnoslavenskih naroda. Dok je na desnici katolički i austrofilski nastrojeni Bresztyenszky bio za trijalističko ujedinjenje u okvirima austrijskoga carstva i pod Habsburškom dinastijom, dotle se na ljevici Erazmo Barčić zalagao za mnogo šire južnoslavensko jedinstvo, nevezano za okvire austrijske.

U vezi s unutrašnjim razlikama, koje su postojale među stranačkim prvacima, treba istaći, da su se pogledi nekojih od njih odvajali od oportunističke politike vodstva uopće, a od njegovog shvaćanja narodnoga pokreta napose. Tako je, na primjer postojala golema razlika između stanovišta Bresztyenszkoga na jednoj, i Tadije Smičiklasa, na drugoj strani. Dajući svoju ocjenu hrvatskog narodnog pokreta, Smičiklas je potkraj maja 1903. izjavio *Neue Freie Pressi* među ostalim: »Pokret je bio izražaj sveopćeg nezadovoljstva u zemlji, koje se ovim sustavom, kakov je sada, ne može odstraniti. To je moje osvjedočenje«.[222]

Isto je tako način izražavanja temperamentnoga Grge Tuškana znatno odudarao od saborskih govora šefa stranke dra Bresztyenszkoga.[223] Neslaganje između dra Mazzure i dra Bresztyenszkoga izbilo je potkraj godine u javni sukob.

Ali takva odvojena shvaćanja pojedinaca nisu imala utjecaja na određivanje općeg nacionalno-političkog pravca hrvatske stranke prava, koja je, kao cjelina, i u teoriji i u praksi zadržala do kraja svoj oportunizam.[224]

Što se tiče stranačkoga organa *Obzora*, on je u prvoj, legalnoj skupštinskoj fazi pokreta za financijalnu samostalnost i građanska politička prava – zahvaljujući svojim mladim suradnicima (M. Marjanović i dr.) razvio znatnu agilnost i bio zbog toga izvrgnut brojnim bezobzirnim zapljenama i progonima. (Neki njegovi urednici i suradnici bili su na kraće vrijeme i uapšeni, a neki su i izbjegli iz Hrvatske).

Prema Marjanovićevom kazivanju »*Obzor*, zauzimanjem mladih sasma se posvetio pokretu i stvarao povoljno raspoloženje«.[225] Ali to je tako bilo samo na početku pokreta. A kada se je narodna borba protiv austro-mađarskog nagodbenjačkog sistema zaoštrila i poprimila oblike ustaničkog pokreta puka, – *Obzor* je kapitulirao pred Khuenom i pomagao njegovoj vladi u smirivanju pobunjenog puka i u suzbijanju ustaničke borbe za slobodu. I poslije Khuena, za banovanja mađarona grofa Pejacsevicha, organ građanske opozicije *Obzor* nastavio je dosljedno da propagira *mir i poštivanje zakona*. U tom pogledu je od osobite važnosti *Obzorov* uvodnik u broju 149 od 3. VII. 1903., pod naslovom »grof Teodor Pejacsevich«. Tu se nacionalno-političko stanovište *Obzora* fiksira među ostalim ovako: »Što se već davno nagadjalo, to se jučer obistinilo. Grof Teodor Pejacsevich imenovan je banom hrvatskim ... Cijelo javno mnijenje u Hrvatskoj, izuzam možda ono malo ljudi, kojim nije do naroda – pita zabrinuto, da li će grof Teodor Pejacsevich stupiti kao hrvatski ban na tlo Hrvatske grančicom masline u ruci, pa navijestiti narodu da dolazi kao miritelj? Hoće li takav navještaj mira, posvjedočiti doličnim djelima? ... Hoće li se tim iskustvom (Khuenove vladavine, napom. V. B.) okoristiti? Ako da, onda znade, da će *poštivanjem zakona* doći najdalje; u tom će naći onaj pravi lijek, kojim će izliječiti izranjenu Hrvatsku ...«.

Oportunistička, nagodbenjačka politika obiju sastavnih dijelova hrvatske stranke prava (Neodvisne narodne stranke i domovinaških pravaša) još uoči godine 1903. bila je u tolikoj mjeri kompromitirala tu stranku i odbila narod od nje, da su stranački vođe već tada s pravom bili nazivani *generali bez vojske*.

[222] Navedeno na istome mjestu, str. 65.

[223] Na saborskoj sjednici od 18. VI. 1903 dr Tuškan je usred polemike opozicionih govornika s Khuenovom većinom uzviknuo: »*Bombe treba, a ne ovdje debatirati*«. (*Stenografički zapisnici sabora* ... za god. 1903, dio I, str. 33).

Ali bez obzira na takav Tuškanov verbalni radikalizam, i njegova politička shvaćanja bila su daleko od naprednih, progresivnih načela. On je između ostalog takvom usijanom mržnjom zamrzio dra Franka, da je postao bezobzirni antisemita.

[224] Vidi, na primjer, programatske rezolucije i govore na stranačkim skupštinama u novembru 1903. (DAZ. Prilog broju 7181, – i DAZ. Prilog broju 6802 – PrZV – 1903).

[225] Marjanović, *Hrvatski pokret*, II, str. 78.

Pristup naprednjačke grupe i konačna stranačka fuzija obzoraša i pravaša nisu mogle spasiti hrvatsku stranku prava od propadanja.

Protunarodno, nagodbenjačko držanje stranačkoga vodstva prema narodnome pokretu samo je ubrzalo potpuno rasulo stranke.

Na pouzdanom sastanku naprednjačke grupe od 29. decembra 1904., na kome je odlučeno da naprednjaci istupe iz stranke, konstatirano je, da je hrvatska stranka prava »sada takva te se uopće ne zna, je li postoji kakav njezin eksekutivni odbor, kome bi se mogao najaviti istup«.[226]

STJEPAN RADIĆ PREMA POKRETU

Stranački Stjepan Radić je pripadao onoj grupi mladih naprednjaka, koji su stupili u hrvatsku stranku prava. Godine 1903. (sve do 11. marta 1904.) Radić je bio i tajnik te stranke, i jedan od veoma agilnih suradnika njenog organa *Obzora.*

Pa ipak, njegovu djelanost u godini 1903. treba razmotriti posebno, jer se njegov temperamenat već ni tada nije dao stranački disciplinirati, nego ga je nagonio na takvu političku teoriju i praksu, koja se nije dala ukalupiti u opći program hrvatske stranke prava.

Radić se od drugih građanskih opozicionih političara u banovinskoj Hrvatskoj (izuzevši jedino Frana Supila), razlikovao prije svega u tome, što je on već tada bio odlučno južnoslavenski orijentiran.

Svoje osvjedočenje o neophodnoj potrebi jedinstva južnoslavenskih naroda Radić je bio čvrsto izgradio u godinama prije pokreta, ostajući dosljedno vjeran politici hrvatsko-srpskog bratstva.

U doba, koje prethodi pokretu, on je svoju vjeru u narodno jedinstvo Južnih Slavena propagirao u svim našim krajevima i u svima prilikama, i na slobodi i u zatvorima, pa čak i u najtežim situacijama, kada bi se našao osamljen u sredini velikohrvatskih ili velikosrpskih šovinista. Tako se u septembru 1902. za trajanja protusrpskih pogroma u Zagrebu, ustajući u obranu Srba s herojskom smionošću i požrtvovnošću, sam samcat i goloruk suprotstavio fanatiziranoj frankovačkoj gomili, koja je bjesomučno uništila i razarala sve pred sobom.

U svojoj knjižici *Hrvati i Srbi* Radić se obara na *»naše partikularističke megalomanije«*, i na jednoj, srpskoj, i na drugoj, hrvatskoj strani; po Radiću ta megalomanija *»prelazi već u pravu paralizu, te stvara od nas slijepo orude tudjinskih prohtjeva«; »usprkos dugogodišnjoj partikularističkoj raboti sve naše gospode, naš narod, t. j. puk naš je sposoban za misao koncentracije svih Južnih Slavena ...«* (str. 3, 4). – »Tim sramotnim pojavima izvor je baš u tome, što se misli, da se borba ima voditi »do istrage (uništenja) vaše ili naše«, a sve, gle, oko nas svjedoči, *da se ta borba vodi do istrage vaše i naše ...« – »Zdrav razum svakoga našega seljanina, kojega još ne otrovasmo svojom »politikom«, sudit će o ovoj borbi »do istrage vaše ili naše«, kao o najstrašnijem zločinstvu, kao o pravom narodnom izdajstvu, kojemu mi uzalud dajemo ime čistoga patriotizma,* jer »po djelima njihovim poznat ćete ih«, a politička djela naša govore za nas, da smo sada *narodni – samoubojice.«* – »... danas samo kretenski um ili zločinačka duša može propovijedati sredovječnu razornu plemensku mržnju ... *treba što prije pokazati, da ipak nijesmo tako besvijesna masa, da bi se u nas do vijeka mogao štrcati tudjinski otrov razdora i mržnje,* da već jednom hoćemo i možemo biti narod bilo to s dva, pa i s više ravnopravnih imena.« – »Mi smo Hrvati i Srbi jedan narod, htjeli mi to ili ne htjeli, priznavali mi to ili ne priznavali«. – »I kad mi Hrvati ne bismo bili samo dio cijeloga našega naroda

[226] Vidi Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906,* str. 277.

»od Triglava do Balkana«, mi bismo u toj osamljenosti bili već propali«. »A vremena su tako ozbiljna, sama narodna naša obrana tako teška da nam valja neprestance smišljati nova sredstva, kojima da se ojačamo, a ne razdirati silom još slabi svoj narodni organizam, komu Bog i priroda očito namijeniše malo drugu zadaću, nego da u Slavenstvu sramotimo narodno bratimstvo, a u čovječanstvu ljudski razum i ljudsko dostojanstvo.«[227]

U svojim *Uzničkim uspomenama* Radić ističe, da »smo mi svi i jedna krv i jedan rod, jedna patnja u prošlosti, jedna nevolja u sadašnjosti i jedna nada u budućnost«.[228] U isto vrijeme on je sasvim ispravno osuđivao režimsku politiku dalmatinskih srpskih građanskih političara, koja se protivila ujedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom i žigosao protunarodno služenje Srba činovnika Khuenu: »Srbi u Hrvatskoj ... su danas glavna zapreka i glavni krivci što Hrvatska ne može odahnuti i što je danas faktično (zapravo) puka madjarska pokrajina ...«[229] Na istome mjestu Radić upozorava: »kako je zlo, što se Hrvatstvo sve više oslanja, a u Bosni dapače istovjetuje sa katoličanstvom baš kao i Srpstvo s pravoslavljem«.[230]

Radić je i godine 1903. bio osvjedočen, da se »raditi za narodni napredak« ne može, ako se ne ispuni jedan od osnovnih preduvjeta toga rada: sloga i jedinstvo Hrvata i Srba »A kako ćeš raditi, dok se medju sobom gložu ... Hrvati i Srbi ...«[231]

U svojoj knjizi o *Hrvatskome pokretu*, pisanoj godine 1903., Radić hrvatsko-srpskoj slozi i jedinstvu posvećuje najveću pažnju, smatrajući to najbitnijim problemom naše nacionalne politike i vraćajući se na to pitanje u nekoliko navrata. »Sad se još trebalo složiti i izmiriti sa Srbima, dakako s onima, koji nisu madjaroni ... već smo na najboljem putu da barem sebe izliječimo i od najmanje mržnje protiv Srba. Na taj se način oslobadja i povećaje naša narodna snaga, te može sada smjelo udariti na madžaronstvo i na madžarsku prevlast u Hrvatskoj«. – »... Treba osobito naglasiti, da se madžaronska Khuenovština ne bi bila u Hrvatskoj nikada tako uvriježila i osilila, da se opozicione stranke nisu medjusobno napadale kao bjesomučne, i da ono malo snage, što im je iza toga sramotnoga klanja preostalo, nisu trošile u *isto tako bezumnoj i sramotnoj borbi sa Srbima u Hrvatskoj i izvan nje*«. – »Osobito se usadiše u svačiju dušu ove dvije istine: Prava i tiha ljubav k seljačkomu našemu svijetu i hrvatskomu, i srpskomu i slovenskomu, i nepomirljiva opreka, baš mržnja prema svemu što je madjaronsko«.[232]

[227] Stjepan Radić, *Hrvati i Srbi. Hrvatski odgovor na članak »Srpskog književnog glasnika« od 1 augusta 1902 pod naslovom »Srbi i Hrvati«*. Zagreb 1902. Str. 10–31.

[228] Stjepan Radić, *Uzničke uspomene*, I. dio, str. 95.

[229] Isto, str. 98.

[230] Isto, str. 93.

[231] Stjepan Radić, *Hrvatski pokret 1903* ... str. 27–28.

[232] Isto, str. 15, 38.

Za Radićevo shvaćanje južnoslovenskog narodnoga jedinstva značajno je u toj njegovoj knjizi i ovo mjesto: Gornjoj Hrvatskoj je »sa sjeverozapada i jugoistoka dao Bog dvije jake ograde, ili da se pjesnički izrazim, dva snažna krila. Istina, *hrvatski gospodski političari* nisu znali, a ni danas ne znadu dosta ocijeniti tih dviju ograda ili ovih dvaju krila, dapače od Slovenaca jer su u »Austriji«, često su se htjeli silom odijeliti, a Srbima se ni danas ne će pravo približiti ... baš u toj Gornjoj Hrvatskoj rođeni su takvi ljudi, koji su pred šezdeset godina pod vodom slavnim Ljudevitom Gajem bili visoko digli zastavu narodne sloge i narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pod ilirskim imenom« (Isto, str. 4–5). – Stojeći i tada na istome stanovištu, Radić u svojoj knjižici iz 1903 navodi i ovo svoje shvaćanje, prvi put objavljeno u *Hrvatskoj Misli* godine 1897: »... *Mi smo* neslomljivi, jer smo u misli već sada jedno sa svojim *pukom* hrvatskim i srpskim, a bit ćemo nepobjedivi, kad s tim pukom budemo jedno i u radu!« (Isto, str. 35).

Istim južnoslavenskim duhom bila je prožeta i Radićeva suradnja u *Obzoru*.[233]

Uz takvo pisanje Radić se na svima opozicionim pučkim skupštinama, i hrvatskim i srpskim, na kojima je govorio, zdušno zalagao za južnoslavensko narodno jedinstvo i, naročito, za složnu, zajedničku akciju Hrvata i Srba protiv nacionalnih neprijatelja.

Ali Stjepan Radić, na žalost, godine 1903. nije imao tako jasne i određene poglede o drugim bitnim političkim i socijalnim problemima. I mladog Radića je, kao i ostale naprednjake, narodni pokret zatekao potpuno nespremnog. U ideološko-političkom pogledu njegova shvaćanja u to doba isto su onako malograđanski zbunjena i nepravilna, kao i kod ostalih građanskih opozicionih političara.

Prije svega on nije vidio golemo značenje ustaničke, revolucionarne borbe puka za nacionalno i socijalno oslobođenje Hrvatske, nego je pišući 1903. svoju knjigu o pokretu sve svoje nade polagao u *mirno, zakonito rješenje*, – na *izborima*, koji će se održati tek nakon tri godine. Svoje djelo o Hrvatskome pokretu Radić završava ovim riječima: »Ovaj pokret ne će možda još sada srušiti krvničkoga komesara (bana Khuena), ali će ga za tri godine, naime kod najbližih saborskih izbora netragom otpuhnuti, a s njim i madjaronsku pljevu i madjarski državni cimer u Hrvatskoj.«[234]

Radić, nadalje, nije uočio u oslobodilačkom pokretu puka presudnu ulogu klasnih suprotnosti i klasne borbe, koja se vodi između siromašnog seljaštva i radništva na jednoj, i buržoazije na drugoj strani. Ostajući pri svom ranijem shvaćanju[235] on ni 1903. nije spoznao, da su glavni, najodlučniji i najpožrtvovniji nosioci narodne borbe za slobodu potlačene društvene klase, seljačka sirotinja i radništvo.

Gubeći iz vida taj bitni, odlučujući, klasni faktor u nacionalnome pokretu, Radić se sasvim krivo iznad svega pouzdavao u zalaganje gospoda iz višega društva, i u njihov *gospojinski pokret*. »*Ali najradosniji i za svu našu budućnost najodlučniji*

[233] »Naročito je *Novi Srbobran* – piše Radić – pod mladim ali savjesnim i spremnim novim svojim uredništvom udario takovim putem, komu se ne moraju veseliti samo svi svijesni Srbi, nego i svi iole politički zreli Hrvati.

Novi Srbobran piše naime već mjesece i mjesece tako odlučno, zapravo nepomirljivo proti današnjem sustavu u Hrvatskoj, a uz to tako stvarno, muževno i otvoreno uz posebne srpske zahtjeve ističe, brani i tumači potrebe i prava zajedničke naše domovine Hrvatske, te bi to bio znak sigurne i blize naše propasti, kad takav rad ne bi među Srbima bio našao razumijevanja i pristajanja, a među Hrvatima poštivanja i priznanja ...

Novi taj duh vidio se u tome, što je skupština, a pogotovo sastanak poslije skupštine pokazao, da u srpskoj samostalnoj stranci sve više prvu riječ vode ljudi, koji su duboko proniknuti uvjerenjem, da se Srbi u Hrvatskoj imadu organizovati i sve svoje sile sabrati ponajprije u tu svrhu, da složno s nama Hrvatima odbiju sve napadaje koli na državnu individualnost zajedničke naše otadžbine, toli na naše istovjetno narodno biće.« (*Obzor*, broj 250 od 2. XII. 1903., str. 1).

[234] Stj. Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str 60.

[235] Što ga je prvi put izrazio u *Hrvatskoj misli* godine 1897, polemišući s vlastodršcima o ulozi sirotinje i beskućnika u nacionalnome pokretu, kada je pisao: »Presvijetli brzojavljaju i pišu, da se buni klatež, preponizni i prepokorni javljaju, da se je digla rulja ... U Hrvatskoj kao da nema više *naroda, ljudi*, kao da su to sami beskućnici i divljaci. No čujmo, što više, zašto se buni taj »klatež«, ta rulja. »Ne ćemo madžarske pravice!« – Čudno, klatež, pa traži nekakvu pravicu! Jer ne ćemo madžarske pravice znači: tražimo *svoju*, hrvatsku pravicu. A što će pravica beskućniku? Ta, njemu treba *milosrdje* ... Ali čujmo dalje: »Ne ćemo madžarske zastave!« – Rulja, divljaci, pa ne će *tudje zastave*, ne će znaka *tudje* vlasti, *tudje* premoći! – Čudno ... *rulja traži slobodnu domovinu!*« Zadržavajući takvo svoje shvaćanje iz godine 1897, on ga preštampava i u svom Hrvatskom pokretu, pisanom 1903, na str. 33–34.

pojav jest to u ovom pokretu, što su se napokon za opću narodnu stvar počele zagrijavati i gospodske žene ...« U svojoj idealističkoj naivnosti Radić, iznoseći perspektivu budućeg razvoja, zaključuje svoju knjigu o Hrvatskome pokretu tvrdnjom, da će se *»medjutim razmahati i ženski gospojinski pokret, koji će činovnike nježnom rukom iz Khuenova stratišta prevesti na poprište narodne časti i hrvatske slobode«*.[236]

Takvim svojim shvaćanjima Radić je već 1903. vodio miroljubivu politiku, odbacujući revolucionarni, ustanički metod borbe uopće, a u pokretu hrvatskoga puka napose, nadajući se da će mirnim, zakonitim putem srušiti Khuena i njegovu vladavinu. Jedan od glavnih ciljeva svoje političke djelatnosti Radić je neposredno prije Zagrebačke skupštine od 11. III fiksirao ovako: »... odlučismo, da ćemo sami glavom medju narod i pred narod, *da ćemo na skupštinama sa zakonom u ruci ... učiti narod* ... odvažnosti i razboru najprije, a svim pravima poslije toga, i da u tom radu ne ćemo prestati dok ne srušimo tudjinske vlade madjaronske«.[237]

Buntovnoj, borbenoj masi, okupljenoj pred sveučilištem, koju su opozicioni građanski političari nastojali svima sredstvima da umire, »Govorio je i Radić u tom smislu, da se ne borimo kamenjem, jer će svaki kamen pasti na našu glavu, nego da radije svakoga madjarona ispljujemo na ulici. Ova metoda, da će više djelovati«.[238]

Radić je za sve vrijeme pokreta bio gotovo opsjednut svojim vjerovanjem u svemoć zakonitosti, i njegova knjiga o pokretu puna je pozivanja na poštivanje i održavanje postojećih nagodbenjačkih zakona.[239]

Propagiranje upotrebe mirnih, zakonitih sredstava dolazi do izražaja i u Radićevim govorima na pučkim skupštinama i pouzdaničkim sastancima. U tom pogledu karakteristična je skupština u Virju, održana 13. IV. 1903., na kojoj je glavni govornik bio Stjepan Radić, i na kojoj je donesena ova rezolucija, koju je on predložio:

»1. Pozivljemo i molimo sve narodne opozicionalne zastupnike, da i u svojim izbornim kotarima i po cijeloj Hrvatskoj sami priređuju i vode javne ili barem pouzdane skupštine za financijalnu samostalnost, pa i za obranu i proširenje ustavnih prava, naročito i za sveopće izborno pravo, za slobodu štampe i za slobodu sastajanja i udruživanja.

2. Pozivljemo i molimo naše rodoljubno svećenstvo, da i ovom zgodom činom zasvjedoči svoju narodnu svijest i svoju političku zrelost, da doskora ne bude u Hrvatskoj ni jednoga župnoga dvora, u kom ne bi bilo barem pouzdane skupštine za svrhu netom spomenutu.

3. Pozivljemo i molimo sve hrvatske neodvisne listove, da i nadalje ne prestanu pisati o financijalnim i ustavnim pitanjima, a za dosadašnji njihov rad u tom pravcu izrazujemo im svoje iskreno priznanje i zahvalnost.

4. Pozivljemo seljaštvo i građanstvo širom cijele hrvatske domovine, da svuda zahtijeva i priređuje ovakove skupštine, pak ujedno molimo i preporučamo, da se na njima vazda vlada ozbiljno, mirno i dostojno, kako i treba narodu koji je u ve-

[236] Stj. Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str. 58, 60.

[237] Stj. Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str. 39.

[238] M. Marjanović, nav. djelo II, str. 81.

[239] »Sad već u svakom selu ima i po više ljudi, koji dobro znadu, da je u Hrvatskoj samo hrvatski jezik *po zakonu* uredovni iliti službeni, da se *po zakonu* u Hrvatskoj madjarska zastava ne smije službeno vijati i da se Hrvatskoj svi njezini dohodci moraju pravedno uračunati.« – »Danas, gdje se po čitavoj Hrvatskoj visoko digoše valovi narodnoga ogorčenja ... danas gdje su tamnice pune, pa nam već i vješala spremiše za to, *što sa zakonom u ruci branimo svoju slobodu i svoj imetak ...*« (str. 5, 32). U prilog neophodne potrebe pridržavanja postojećih zakona, Radić navodi u svojoj knjizi iz god. 1903 i ono, što je pisao u *Hrvatskoj Misli* 1897:

»Ili zar Hrvatska nema svoga, hrvatskoga sudstva, svoje hrvatske pravice po pozitivnom, temeljnom državnom zakonu (nagodbi, napom. V. B.)?

Al' kako se taj zakon vrši? ...« – »... samo u Hrvatskoj mogu narod strijeljati, *kad brani pozitivni zakon*«. (str. 34).

likoj nesreći i koji se i proti bezzakonju može uspješno boriti samo zakonom, a proti nasilju samo s velikom sviješću, s jakom slogom i s razboritom odvažnošću.«[240]

Sve do potkraj ustaničke 1903. godine Radić je zadržao svoja naivna idealistička shvaćanja, pa je još i novembra 1903. vjerovao, da će se građanska činovnička inteligencija, koja zarađuje svoj kruh služeći mađaronskoj vladi, moći odgojem i pobožnošću pretvoriti u ljude, koji su na strani naroda.[241]

Među ostalim Radićevim krivim političkim pretpostavkama ističe se i njegovo vjerovanje, da će se stvar slobode hrvatskoga naroda povoljno riješiti, ako dođe do složnog i jedinstvenog nastupanja hrvatske buržoaske opozicije. Kao osnovni zadatak svoje narodnjačko-naprednjačke grupe mladih intelektualaca Stj. Radić je na prvo mjesto stavljao ostvarenje sloge građanskih opozicionih stranaka.[242] I ta njegova koncepcija je bila malograđanski naivna. Nikakva sloga pravaša i obzoraša, pa ni čitave građanske opozicije zajedno s Naprednjacima nije bila u stanju da povede odlučnu borbu i da strese »madjarsku silu«, jer su sve građanske opozicione stranke, rukovođene interesima vladajuće buržoaske klase, vodile oportunističku, pomirljivu politiku prema postojećem vladavinskom sistemu.

Radić je godine 1903. s naivnim oduševljenjem i netočno gledao i na historijsku ulogu bana Jelačića.[243]

Treba, međutim, naglasiti, da su se kod Radića već i godine 1903. javljala i u teoriji i u praksi ona njegova politička protuslovlja i one nedosljednosti, koje će u tako velikoj mjeri karakterizirati njegov kasniji javni rad. Tako, na primjer, on nije bio ni malo miroljubiv i oportunista, kada je govorio o banu Khuenu.[244]

[240] *Obzor*, broj 86 od 16. IV. 1903.

Značajno je pri tom, da su neki predstavnici državnih vlasti, usprkos takvoj legalnoj i miroljubivoj njegovoj aktivnosti, Radića smatrali veoma pogibeljnim. Zagrebački državni odvjetnik 17. IV. piše državnome nadodvjetništvu među ostalim: »... stanoviti oporbenjaci u tobožnjim sukromnim skupštinama, po § 2 zak. o. p. sakup. sazvanih, upravo nečuvenim načinom razdražuju učesnike tih skupština, a kroz ove i najšire slojeve naroda proti visokoj vladi, današnjemu sistemu, državopravnom odnošaju itd., a među ovim agitatorima da se je osobito odrešito isticao kao najopogibeljniji agitator poznati Stjepan Radić, kako se to vidi iz njegovih govora držanih u Karlovcu, Virju i Zagrebu ...« Na osnovi toga državni odvjetnik predlaže, da se protiv Radića i sličnih agitatora odredi krivični progon i istražni zatvor. (DAZ. Prilog broju 25 Res – PrZV – 1903. Priključeno broju 3412. 6-14/2070).

[241] Pišući svoj novinski izvještaj o jednoj pučkoj skupštini, Radić ovako govori o problemu činovnika:

»Čuo sam ovdje mnogo povika: Varaju nas, prodali i kupili su nas i tomu slično. A bilo je tu govora i o tom, da već ima narodne gospode. To znači, da ima i nenarodne. Ali ta nenarodna gospoda nisu ni varalice ni lupeži, nego su prosto otuđena gospoda, koja svoga naroda ne poznaju, pa za njega i ne mare ni onda, kad su izašla, kako se kaže, iz graničarskog opanka.

I ovo je baš naša najveća šteta i sramota, da si mi ne znamo svoje djece tako odgojiti i iškolati, da bi to bili naši vođe i branitelji, naša dika i naše ufanje. No tomu zlu ne će pomoći ni Beč ni Pešta, ni grof Khuen ni kotarski predstojnik. Tomu mora pomoći narod sam i to ovako: Tkogod od vas škola sina, neka mu kaže, kako je meni moj pokojni otac govorio: »Ako ikada koga proti zakonu zatvoriš ili oglobiš, dok sam živ, ja ću te iz puške ustrijeliti, a i mrtav ću te u grobu prokleti« A onda, tko ima sina u službi, neka ga ne pita samo, koliku ima plaću, nego i to, vjeruje li još u Boga, da li misli na svoju dušu i da li još kada tada izmoli »očenaš«.« (*Obzor*, broj 250 od 2. XI. 1903).

[242] »... A kako ćeš raditi (za narodni napredak), dok se među sobom gložu pravaši i obzoraši... I naše si malo i mlado kolo postavilo veliku zadaću: raditi za slogu u hrvatskoj opoziciji...« (Stjepan Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str. 27–28).

[243] *Hrvatski pokret 1903*, str. 36.

[244] »Od toga dana (od krađe hrvatskih arhivalija godine 1885) držao sam grofa Khuena, a držim ga i danas prostim provalnikom...«. – »Ali kamo ćete veće pr-

Na jednom mjestu svog *Hrvatskog pokreta* on protiv napadaja reakcionarnih elemenata, koji su i njega optuživali da je socijalista i anarhista, – ustaje u obranu svog pučkog socijalizma.[245]

Treba napokon istaći, da se je i Radićeva obrana postojeće nagodbenjačke zakonitosti i ustavnosti ponekad razlikovala od oportunističkog stanovišta ostalih građanskih opozicionalaca. Na jednom mjestu svoje knjige o pokretu on je jasno izrazio misao, da postojeći državopravni položaj Hrvatske treba upotrebiti kao *polugu* u protumadjarskoj i protunjemačkoj borbi.[246]

Veoma je zanimljivo da su ta Radićeva protuslovlja i njegova nagla promjenljivost u zauzimanju stavova – i poslije 1903. zbunjivali predstavnike državnih vlasti, koji su čas plijenili njegove spise, a čas skidali sa njih zapljenu, zabranjivali njegove zborove, pa ih odmah zatim ne samo odobravali, nego i preporučivali.[247]

Što se same Radićeve knjige o pokretu tiče, – ona može da posluži samo kao svjedočanstvo o Radićevoj političkoj teoriji i praksi u prvim mjesecima pokreta. Prikaz historijata i karaktera hrvatskog pučkog pokreta iz god. 1903. u toj knjizi ne samo da je nepotpun, nego je i netočan.

Uzrok tome je s jedne strane činjenica, da je Radić to svoje djelo napisao negdje potkraj aprila; posljednji događaj, o kome se govori jest 19. april i ono što slijedi neposredno iza njega. Već i s obzirom na to, Radić nije mogao prikazati sveobuhvatno cjeloviti historijat pokreta.

S druge strane Radića je u pravilnoj ocjeni pučkoga pokreta omelo njegovo idealističko, antimaterijalističko shvaćanje, i njegova miroljubiva, malograđanski antirevolucionarna nastrojenost.

Sudeći po arhivskim dokumentima, Radićeva brošura nije izvršila godine 1903. nikakav utjecaj, jer se ni u jednom spisu ne pominje, osim jedinoga izvještaja o tome, da će izaći. U doba pokreta ona u Hrvatskoj nije čitana ni zapljenjena. Možda je stvarno štampana u Americi, kako je označeno na naslovnoj stranici, pa nije u toku godine 1903. bila dopremljena u Hrvatsku.

3.

FRANKOVCI

Politika vodstva opozicione *Čiste stranke prava (frankovci)* bila je godine 1903. isto tako neprijateljska prema ustaničkom pokretu puka, kao što je bilo i držanje ostalih (i hrvatskih i srpskih) građanskih opozicionih stranaka u banovinskoj Hrvatskoj, samo što su vođe frankovaca svojim radikalnim nacionalističkim frazama većma znali da pri-

ljavštine, nego je parnica s onim Madjarom Ertlom, radi koga je grof Khuen bio najvišim peštanskim sudom osuđen, kao prosti lopov i varalica«. (Stj. Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str. 7, 13).

[245] »Bjesne proti našem »socijalizmu« i »anarhizmu«, a ne znaju, da je *takvim* socijalizmom i *takvim* anarhizmom, kakvim smo mi »zaraženi«, zaražen bio već prije sav hrvatski i srpski narod i da *smo im se mi od naroda naučili.*« (Navedeno iz *Hrvatske Misli* za god. 1897 u *Hrvatskom pokretu 1903*, str. 35).

[246] Stojeći na stanovištu *historijskog državnog prava* Radić u svojoj brošuri o Hrvatskom pokretu 1903-e piše: »Ta pojmimo već jednom, da je baš *današnja hrvatska država s banskim svojim ustavom* takva poluga za *sve* naše narodne težnje, da se njom dade razmjerno lako odstraniti i madžarska prevlast i zapriječiti njemačke pokuse«. (Str. 38).

[247] Vidi spise Predsjedništva Zemaljske vlade za godinu 1904 i 1905 koji se odnose na Radića i njegov seljački pokret u to doba, – naročito brojeve 4657/1904; 1145/1905 i 1608/1905; 1140/1905.

kriju svoj rad na suzbijanju hrvatskog narodnog pokreta i svoje potajno služenje mađarskim i austrijskim vlastodršcima. Tu politiku lažnog, prijevarnog nacionalizma – zalagati se na riječima beskompromisno za slobodu Hrvatske, a u isto vrijeme stvarno, na djelu sprečavati ostvarenje te slobode – doveo je do savršenstva glavni šef stranke dr. Josip Frank.[248]

[248] Dr. Jozua Frank, šef čiste stranke prava, po kome je ona nazvana frankovačkom, odigrao je jednu od najfatalnijih uloga u historiji hrvatskog i srpskog naroda. Pojavu dra Franka i suštinsko značenje njegove političke uloge u Hrvatskoj ponajbolje je uočio Frano Supilo: »Dr. Josip Frank rodio se u Osijeku četrdesetih godina prošloga vijeka od židovskih roditelja. Otac mu se doselio bio iz Ugarske i na osječkoj skeli imao je službu. U kući Frankovoj govorilo se njemački, te je i njemu bio njemački materinski jezik. Kasnijom naobrazbom i učenjem naučio je također i hrvatski, ali se po akcentu, izrazima, načinu mišljenja, te redanju izreka moglo vidjeti, da ga nije nikada mogao savršeno prisvojiti. Sedamdesetih godina je dr. Frank kao mladi odvjetnik u Zagrebu prešao na katoličku vjeru, te se je počeo isticati i u javnome životu sa publicističnim, govorničkim i inim svojim radom, osobito u financijalnoj struci... Tekla je godina 1890... Onda je stranka prava... bila na vrhuncu svoje moralne snage u narodu.« Tada je Frank »stupio u stranku prava... pravaška politika Eugena Kvaternika nije imala protivnika, koji bi se s njome jače razilazio od pravaške politike dra Josipa Franka. Tu se lijepo vidi sva razlika između Hrvatske, koja ima da bude bedem Balkana i Hrvatske kao mosta na Balkan. Frank je tu slobodnu Hrvatsku htio imati ne samo u bezuvjetno pretpostavljenom okviru habsburške monarkije... nego i subordiniranu... Po Frankovim koncepcijama Hrvatska je na jugu imala biti u sferi ove velike politike, koja je odgovarala njegovim neslavenskim osjećajima... U jednu riječ: Velika Hrvatska u Velikoj Austriji...

U tome je Frank bio skroz na skroz konsekventan u svim akcijama, pa i onda kad se od antiklerikalca i Stadlerova protivnika pretvorio u klerikalca i Stadlerova pobratima, u čemu je on samo pratio noviju klerikalnu akcentuaciju najviše bečke politike...« (Supilo, Riječki Novi List god. V./1911, broj 301 od 19. prosinca 1911.).

Frank je bio političar konjunkturista sasvim izuzetnih sposobnosti i krupnih omjera. Lično bogat, eksponent i advokat stranoga kapitala, on nije poput običnih građansko-činovničkih oportunista težio za sitnim koristima, za dobivanjem državne službe; njemu to nije bilo potrebno. Njegov politički oportunizam imao je dalekosežnije planove: on je smišljeno i sistematski išao za tim, da ovlada najvećom, najpopularnijom hrvatskom strankom, kakva je početkom devedesetih godina bila pravaška, pa da onda tu stranku podvede u službu Habsburške dinastije i Austrije i tako dobije vladu nad Hrvatskom.

Nadaren financijer i poslovan čovjek, Frank je i u politici bio trgovac, ali trgovac velikoga stila. On je i na stranačku organizaciju i na sudjelovanje u javnom životu gledao kao na jedan od kapitalističkih pothvata, u koji treba nesitničavo ulagati i novac i trud, da bi postao unosan i donio velikih dobiti.

Još mnogo prije svoga ulaska u stranku prava on je nastojao da pridobije za sebe pojedine pravaške prvake (koji su živjeli u siromaštvu i stalno se nalazili u materijalnim neprilikama) pružajući im širokogrudnu financijsku pomoć. Takvom svojom galantnošću Frank je uz ostala sredstva i kasnije osiguravao svoj vodeći položaj u čistoj stranci prava; a trošio je izdašno i kupujući glasove i plaćajući korteše da obezbijedi izbor za sebe, svoje sinove i najbliže pristaše. (Isporedi Sabrana djela Antuna Radića, X, str. 205–206). S Frankom prodiru u stranku prava imućni kapitalistički elementi i preotimajući maha sve je više pretvaraju od pučke u građansku političku organizaciju.

Iako stranac, Frank je od početka bio na čistu s time, da se u jednoj nacionalno potlačenoj zemlji najbolji posao može napraviti s politikom tako, ako se iskoristi nacionalizam. U tom cilju on je mnogo prije stupanja u stranku prava kao publicista i kao političar agitirao s najradikalnijim hrvatskim nacionalističkim parolama i tako uspio da pridobije simpatije brojnih ponajdobronamjernijih rodoljuba. Tim svojim

Supilo je raskrinkao potajno služenje frankovaca Khuenu i njegovim gospodarima iz Beča i Pešte, i neoborivim dokazima utvrdio, kako u doba Khuenovo Frank *najradikalnijim nacionalističkim parolama pretvara suradnje mase u nesvijesne suradnike režima:* »Kad Khuen ne bi u saboru imao »čiste« frankovce, morao bi dvojicu trojicu od svojih poslati na lijevo krilo, da se u formi igraju radikalizma i raskopavaju slogu hrvatske opozicije – u suštini pako da mu idu na ruku mnogo bolje nego li da sjede na desnoj strani ...« (J. Horvat, *Supilo*, str. 46).

Ako se ljuska lažnih riječi odvoji od suštinske jezgre stvari, onda se na osnovi činjenica može utvrditi ovo osnovno obilježje frankovačke politike u godini 1903.: i dr. Josip Frank i neki drugi glavni vođe čiste stranke prava bili su od samog početka protiv Hrvatskog narodnog pokreta, a naročito protiv odlučne borbe pobunjenih seljaka, radnika i omladine. Oni su činili sve, da spriječe uličnе demonstracije, da stišavaju i umiruju, i da svima sredstvima pomognu likvidiranje ustaničkog

radikalizmom na riječima on je pridobio za sebe i potpuno obrlatio i bolesnoga starога Antuna Starčevića, koji već 1893 u internim pravaškim sukobima stoji na Frankovoj strani, smatrajući ga svojim »i hrvatskoga naroda nada sve gorljivim prijateljem« (Vidi Starčevićevo pismo Franku od 5. VIII. 1893. Izabrani spisi, str. 395 –400).

U stvari Frankova politika, ako se iz nje izluči prijevarna, lažna prohrvatska frazeologija, značila je od samog početka suštu negaciju i teorije i političke prakse starčevićanstva. To se drastičnom jasnoćom pokazalo naročito poslije Starčevićeve smrti, kada je Frank preuzeo vodstvo čiste stranke prava. Starčević je cijelog svog života radio na rušenju Austrije, smatrajući je glavnim neprijateljem hrvatstva, a Frank je sve svoje sile ulagao u spasavanje i jačanje Austrije. U suštini su i Frankovo oštro opozicionarstvo prema Pešti i njegovo zalaganje za financijalnu samostalnost Hrvatske potajno služili politici bečke vlade. Starčević se dosljedno borio protiv Habsburške dinastije kao protiv glavnog i najvećeg neprijatelja hrvatskoga naroda i njegove slobode i samostalnosti, Frank je otvoreno služio toj dinastiji, radeći na tome da od Hrvatske stvori podlogu njena osvajačkog prodiranja na Istok. Starčević je bio najodlučniji antiklerikalac, a spočetka »slobodoumni« Frank svoju stranku povezuje s klerikalnim crnožutim pokretom u Hrvatskoj onoga trenutka, kada mu se to iz Beča nalaže. Kod Starčevića su se politički programi i riječi uvijek podudarali s djelima, Frank je javno govorio jedno, a stvarno i potajno radio drugo. Starčevićevo pravaštvo nije znalo ni za kakve kompromise u pitanju hrvatske slobode i državopravne samostalnosti. Frank je preko svoga sina dra Vladimira Franka, tadašnjeg narodnog zastupnika, činio (siječnja 1910) ponude Khuenu, »da će stranka suspendirati državopravne zahtjeve, ako se pusti da u autonomnim poslovima Hrvatske bude provedena politika zemlje naprama njezinim načelima«. (Isporedi Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, nav. djelo, str. 236).

Stranka prava je pod Starčevićevim vodstvom bila nepomirljivi protivnik svake nagodbenjačke vlade nad Hrvatskom, žigošući preuzimanje takove vlade ili bilo kakovu suradnju s njome najtežom izdajom narodne slobode. Frank od samog svog stupanja u politički život paktira manje ili više prikriveno s gotovo svim nagodbenjačkim vladama, a nekima od njih služi i otvoreno. Sa svima bečko-peštanskim, protuhrvatskim banovima od Vakanovića do Khuena i Pavla Raucha Frank podržava tajne veze, – a i njegovo opozicionarstvo prema Mažuraniću bilo je inspirirano iz Beča. »... danas nepobitno zbore pismeni dokumenti, da je dr. Frank kao mladi odvjetnik u Zagrebu 1872. primao subvencije iz ruku tadanjega namjestnika banske časti Antuna Vakanovića za političke i publicističke usluge u borbi s protunagodbenom, protumađarskom tadanjom opozicijom ... (Josip Horvat, *Supilo. Život jednoga hrvatskog političara.* Zagreb 1938. Str. 39).

pokreta puka, – ne prezajući pritom ni od direktne suradnje s mađaronskim vlastima.

U saboru čista stranka prava godine 1903. ima najprije samo dva zastupnika: Franka i dra Milu Starčevića; tek u decembru pridružit će im se i naknadno izabrani Eugen Kumičić.

Pogazivši osnovno načelo Antuna Starčevića o slobodi i samostalnosti Hrvatske i prema Beču i prema Pešti – Frank unutar udružene saborske opozicije građanskih stranaka vodi u suštini nagodbenjačku politiku, zalažući se za očuvanje postojeće ustavnosti i zakonitosti, i ustajući protiv Khuena uglavnom samo zato, što on i njegova vlada krši Nagodbu i njene odredbe.[249]

Na riječima, u teoriji, Frank je do kraja ostao »radikalan« protivnik Nagodbe,[250] a u političkoj praksi je radio na njenom ostvarivanju. Izabran od vladine mađaronske većine on je sudjelovao u hrvatsko mađarskim pregovorima o daljoj primjeni i obnovi nagodbenjačkih odredaba s obzirom na financijalne odnose. Svoje učešće u mađaronskom kraljevinskom odboru, koji na bazi Nagodbe iz 1868. vodi pregovore za obnovu financijalnih odnosa s Mađarskom, vođa opozicione čiste stranke prava Josip Frank opravdavao je izjavom, da on »stoji na stanovištu samostalnosti Hrvatske i glede financija, pa da će za oživotvorenje toga stanovišta raditi u ovom odboru, *no uz tu pravnu ogradu smatra svojom dužnošću*, da *»složi sa silama odbora* (mađaronskog, napom. V. B.) *i svoje sile*, ne bi li se mogli u jednu ruku umanjiti tereti, koje obračuni (Hrvatskoj) nalažu, a u drugu ruku povisiti prihodi«.«[251]

To osnovno protuslovlje između riječi i djela u frankovačkoj politici dobro su uočili neki suvremenici.[252] Među njima se naročito ističe zastupnik Hrvatske stranke prava dr. Marijan Derenčin, koji je u svom saborskom govoru od 30. I. 1904. ovako fiksirao lažni radikalizam Frankove politike, koja, po Derenčinu, nije ništa drugo nego *šarlatanstvo i fraze za nezrelu političku djecu:* »Dok naš narod traži samostalnost naše domovine u krilu ove monarkije, dotle treba, da ju stavi u sklad s idejom zajednice, koja spaja sve kraljevine i zemlje habsburške monarhije, napose Hrvatsku i Ugarsku. Neka se g. Frank, koji je tako zlobno tumačio moje riječi, izjavi o tom, da li priznanje ove zajednice u najvišim državnim poslovima svih kraljevina i zema-

[249] Frank se na saborskoj sjednici od 17. VI. poziva na zakone i na postojeći ustav: »... poslovnik – to je temelj rada i života sabora, ti propisi sačinjavaju važni dio našega javnoga i ustavnoga prava. Ovo ustavno pravo ne smije se vrijedjati, a najmanje sa strane predsjedništva.« – U istom svom govoru Frank se obraća mađjaronskim zastupnicima, koji viču živio predsjedniku sabora: »... vičete: živio, ali ne vršite dužnosti kao narodni zastupnici. Nije vas narod poslao ovamo da vičete: živio. Zato vas nije poslao, nego da štitite ustav u zemlji. Ako to ne činite, onda niste vrijedni da budete narodni zastupnici«. *(Stenografički zapisnici sabora*, god. 1903, dio I, str. 9, 13).

[250] U vezi s programatskim govorom bana Pejačevića dr. Josip Frank je 15. XII. 1903. održao jedan na riječima daleko radikalniji govor od onih, što ih je izrekao u lipnju, oštro osudio nagodbu i financijsko pljačkanje Mađara: »Nikada mi ne ćemo pristati na to, da nagodba bude proglašena temeljnim zakonom Hrvatske, jer ta nagodba ubitačno djeluje na životne probitke, na golemu štetu hrvatskoga naroda«.

»Što je ta financijska uprava u Hrvatskoj? Ništa drugo nego u ruhu zakona otimanje hrvatskog novca, hrvatskih prihoda, i prenašanje tih prihoda u madjarsku kesu«. Svoj govor Frank je završio riječima: »... zato ja otklanjam svaki savez i svako povjerenje prema vladi, koja je svoje stanovište zauzela samo na temelju nagode...« *(Stenografički zapisnici sabora* za godinu 1903, dio II, str. 309, 311).

[251] Isporedi Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906* ..., str. 113.

[252] »Khuen je ... u regnikolarnu deputaciju – konstatira Korać – za pregovore s Ugarskom dao izabrati i dra Josipa Franka, svog odanog opozicionalca... ovaj »najnačelniji« opozicionalac, usuprot svog protunagodbenjačkog stava primio je izbor za člana odbora, koji je imao za glavni zadatak izgradnju nagodbenjačkog političkog sistema«. (V. Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*... Knjiga I. Zagreb 1929. Str. 164).

lja ove monarkije. a napose Hrvatske i Ugarske. nije temeljna točka državopravnoga programa opozicije? (Zast. dr. Josip Frank: Po hrvatskoj pragmatičkoj sankciji) Baš iz pragmatičke sankcije izvodim ovo zajedinstvo, kao što svi političari u monarkiji, koji vode ozbiljnu politiku. Ja sam to kazao zato. jer sam bio izazvan od g. dra. Franka, koji u jednu ruku veli, da čista stranka prava stoji na državopravnom programu, koji su uglavile obe frakcije opozicije, dok u drugu ruku mutno insinuira drugo tumačenje programa, nu nema kuraže očito kazati pred saborom, da on zahtijeva čisti program dra. Ante Starčevića, koji je opozicija napustila, to jest, otklanja svaku zajednicu s monarkijom, zahtijevajući samostalnost, hrvatsku vojsku, samostalnost diplomatičkoga zastupanja Hrvatske. Te kuraže nema, već hoće da zaludjuje dobričine.

Neka govori jasno, jer će inače vrijediti ona: Qui tacet ubi loqui debuisset, consentire videtur. (Zast. dr. Josip Frank: Ja nisam sada bio tu). Ta rekao sam sada. Prije se strašno uzvrpoljio, a sada šuti; a to je najbolji znak, da je njegova politika šarlatanizam. (Zast dr. Josip Frank: Ja ovaj čas nisam bio u sabornici, pak ne znam s toga, što ste tako duhovito razlagali.) Nema tu govora o duhovitosti. Vi ste me ovdje napali radi riječi, koje niste ni mogli na sebe protegnuti, a sada ne odgovarate, kad vas izravno apostrofiram.«[253]

To dvostruko. protuslovno stanovište frankovaca došlo je do svog upravo klasičnog izražaja kod dra Mila Starčevića koji je na saborskoj sjednici od 21. XII. 1903. dao u ime čiste stranke prava ovu izjavu: »Stranka, kojoj ja pripadam. *priznaje nagodbu kao faktično postojeću, ali poriče zakonitost* iz navedenih razloga«.[254]

Oportunistički pomirljivo bilo je držanje čiste stranke prava i prema Khuenu lično i prema njegovoj mađaronskoj vladi. Vođa stranke dr. Frank bio je teško optuživan i u saboru i u opozicionoj štampi (naročito u Supilovom *Novom Listu*) zbog svoje potajne suradnje s Khuenom, od koga da je za različite usluge primao kao advokat visoke nagrade.[255]

[253] *Stenografički zapisnici sabora* za god. 1904, dio I, str. 295–296.

[254] *Stenografički zapisnici sabora* . . za god. 1903. dio II, str 414.

[255] U saborskoj sjednici od 13. I. 1904. dr. Josip Frank podnio je ovaj prijedlog, da saborska komisija ispita optužbe, podignute protiv njega u riječkom *Novom Listu*. »S razloga, što je u riječkom »Novom Listu« dr. Gustav *Gaj*. odvietnik u Jaski, ustvrdio, da je u Opatiji imao s umirovljenim odjelnim predstojnikom hrv. zem. vlade. prof. dr. Isom *Kršnjavijem* kao intimusom bivšega bana grofa Khuen-Héderváry-a razgovor, u kojem mu je rekao, da se pogovaralo i pogovara. da sam ja bio de facto *plaćeno orudje* bana i da mu se, s obzirom na pokušaje s mitom u Ugarskoj, neodoljivom logikom nameće ideja, da je to i kod nas pokušano i valjda s boljom srećom, te da tu misli na *mene;* s razloga, što dr Gustav Gaj nadalje tvrdi, da mu je na to prof. dr. Iso Kršnjavi kazao sve ono. što o tome znade, naime da je on u ovom vis. saboru poslije moga govora o Božjakovini, kojim sam tobože branio bana, ovoga odmah upitao: »Was hat er dafür bekommen« – što li je zato dobio? – a ban da je odgovorio: »Vorläufig nichts, aber ich verstehe ihn« – predbježno ništa, ali ja ga razumijem – te da je moja nagrada bila u tom, što me je vladina većina zagrebačkog zastupstva na banov mig u jednom unosnom procesu. mimoišavši sve odvietnike vladine stranke. izabrala zastupnikom te je tako namaknula meni kao naješćem tobože oporbenjaku izravni honorar od 20 000 for., a bit će da je toga i više bilo. a to da je imao biti uzvrat za dotični oporbeni govor; s razloga što dr Gustav Gaj ondje tvrdi, da mu je pače taj bivši odjelni predstojnik tada rekao: »Više vam ne mogu i ne ću kazati!«, što se može samo tako razumjeti, da isti bivši odjelni predstojnik kr. zem. vlade još više znade o takvom koruptivnom postupanju; s razloga, što je time učinjena. a po drugim novinama širena osvada, koja duboko dira u čast narodnog zastupnika, sabora i čitavog naroda, jer se tuj tvrdi, da se u Hrvatskoj može mitom u saboru raditi i zadobiti oporbenoga zastupnika: predlažem, da se za istraživanje ovog slučaja i eventualnih drugih slučajeva, koji su s njim u savezu, izabere *parlamentarno povjerenstvo* od 11 članova svih stranaka sabora«. *(Sten. zapisnici sa-*

Kompromisno je nastupao prema mađaronskim vlastodršcima i drugi šef frankovaca, Mile Starčević. Obraćajući se 20. VI. vladinoj mađaronskoj većini u saboru on je uz ostalo rekao: »Jednom riječju, da je vaš nerad i nemar u madjarskom saboru do sada opće poznat, to je neoboriva istina S toga me veseli čuti izjavu presv. gosp. Erdödy-a, da ćete u buduće braniti prava hrvatskoga naroda. A ako budete to činili, onda će biti ono, što je presv. gosp. Erdödy rekao, da će vama i njemu hrvatski narod vikati: Živio! Do sada to narod nije mogao činiti, jer niste ništa radili, niti povjerenje naroda zaslužili«.[256]

Vladin zastupnik T. Georgijević iznio je u saboru 21. XII. 1903.: »A i glavom velepoštovani vodja čiste stranke prava, najpohvalnije se izjavio o neumornoj radinosti bivšeg bana (Khuena) javno u saboru, samo što se je tom zgodom najsvečanije ogradio, da bi stajao s njime u ma kakovoj političkoj svezi«.[257]

Slično je bilo držanje frankovačkih vođa u saboru i prema novome banu, a starome mađaronu grofu Pejacsevichu, koga je Khuen postavio za svoga nasljednika. Dokazujući kako je zakon o ukidanju porote sabor donio protuzakonito, uz grubo kršenje poslovnika, dr. Frank je u saboru 16. XII. 1903. ovako apelirao na bana Pejacsevicha u cilju ukidanja toga zakona: »Apeliram ovdje na zastupnika vlade gosp predstojnika unutarnjega odjela, i kažem mu: Ja držim, da preuzvišeni ban ne zna kako je taj zakon nastao, kako je produkt sgolinih i golemih povreda poslovnika. Pozivljem zato g. predstojnika nutarnjega odjela, da odmah danas izvijesti bana o toj sramoti! (Burni živio lijevo i glas: I krunu) jer zakon, koji je u sabornici ovako primljen (Glas lijevo: Ušuljan!) nije zakon, već puka samovolja. (Na lijevici: Tako je.)

Pošto je preuzvišeni ban rekao jučer, da je bilježe njegove vlade poštenost, to sam uvjeren, da će on to sanirati, jer sigurno nije tu riječ izustio, da bude puka fraza. Zato pozivam još jednom g. predstojnika nutarnjeg odjela, da odmah izvijesti bana o tom predmetu i da mu kaže sve, što se je u ovoj saborskoj sjednici dogodilo i kako je taj zakon nastao. (Zast. Eugen Kumičić: Ali točno!)«.[258]

U svom saborskom govoru od 21. XII. 1903. frankovački zastupnik Mile Starčević je, obraćajući se mađaronskoj većini, rekao: *»Radite makar u buduće, koliko možete, da pomognete, pa ćete ispuniti svoju dužnost. Poduprite bana u svemu, što smjera na dobro naroda ...«*[259] Tako je ovaj šef Frankove stranke govorio onda, kad narod i protiv novoga bana, i protiv mađaronske narodne stranke nastavlja odlučnu borbu, jer u njima s pravom gleda nosioce daljeg nagodbenjačkog porobljavanja Hrvatske.

U indemnitetnoj raspravi potkraj studenog 1904. Mile Starčević je između ostalog rekao: »Ja sam čvrsto uvjeren, da usprkos strašnoj bahatosti i pohlepi Madjara, kad bi naši zastupnici u Pešti bili na mjestu i zdušno vršili svoje dužnosti, da bi u mnogom i mnogom bilo bolje nego jest.«[260]

bora, god. 1904, I, str. 47). Sabor je 23. I. 1904. na osnovi izvještaja odbora odbio Frankov prijedlog.

U vezi s optužbama *Novoga Lista* i navodne izjave dra Kršnjavoga, koje teško sumnjiče Josipa Franka, zastupnik hrvatske stranke prava dr. Grga Tuškan je u saboru 6. II. 1904. izjavio između ostalog i ovo: »Ovo pitanje gosp. dra Kršnjavija involvira u sebi faktum, da je gosp. Frank i prije već nagrade dobivao za svoje političke čine od gosp. grofa Hédervárya. To je činjenica, koje on ne može poreći ... Gospodo! Tko zna, što je sve bivalo ovih 20 godina, ne može se oteti sumnji, da je tu među njima bilo sporazumka. Čudnovata je stvar, da smo mi svi, koji smo bili proti vladi, ili bar dobar dio nas, trpjeli svakovrsne progone. Ne samo da smo zatvoreni bili, to je bio – n. pr. što se moje osobe tiče – najmanji progon, već je tu bilo mnogo ogavnijih stvari ... Gosp. dru Franku u to se vrijeme nije nikada ništa dogodilo ... To su činjenice, koje također dokazuju, da je g. dr. Frank bio zbilja u sporazumku sa grofom Hédervárym ...« *(Stenografički zapisnici sabora ...* za god. 1904, dio I, str. 474).

[256] *Stenografički zapisnici sabora* ... za godinu 1903, dio I, str. 105.
[257] Isto, dio II, str. 395.
[258] Isto, str. 332.
[259] *Stenografički zapisnici sabora* za god. 1903, dio II, str. 421.
[260] *Stenografički zapisnici sabora* za god. 1904, str. 797.

Zanimljivo je, da su predstavnici vladajuće mađaronske stranke odavali priznanje frankovcima, ističući ih kao uzor ostaloj opoziciji. U saborskoj raspravi o proračunu 29. I. 1904. u vezi s frankovcima učinjene su i ove konstatacije u toku govora vladinog zastupnika Ignjata Vukmanića. *Vukmanić:* »Bio je zadnji izbor u Zlataru; tu nije vladina stranka imala svoga kandidata i nije se miješala u izbor, ali su vaši ljudi dolazili i kazali: tamo se buni, bit će nesreće, strke, oblasti umiješajte se; i oblasti su se morale umiješati. (Zast. Grga *Tuškan:* Tako je Frank išao korteširati. Najprije je išao po žandare, da ga čuvaju. Ja nisam nikad molio pomoć vladinih organa u mom političkom radu, a Frank je to radio). Kaže se pomanjkanje tiskovne slobode. Ja po načelima, a ne obzirom na osobe, držim, da je čista stranka prava najradikalnija stranka. (Zast. Grga *Tuškan:* A molim vas!) Ja sudim po načelima ... (Zast. Grga *Tuškan:* Po načelima, ali ne po činima.) Ja sudim po onom, što čitam, i držim, da je po tom i glasilo čiste stranke prava najradikalnije, pak što vidimo? Vidimo, da je to glasilo za svoga početka jako malo plijenjeno. Oni su znali i najradikalnije stvari tako lijepo i mudro opisati (Zast. Grga *Tuškan:* Aha!), da su rijetko došli u sukob s tiskovnim zakonom«.[261]

U vrijeme kad ustanički puk vodi požrtvovnu borbu za puno oslobođenje Hrvatske i od Beča i od Pešte, voda čiste stranke prava radi manje ili više prikriveno za Austriju i za Habsburšku dinastiju, i vodi kompromisnu, pomirljivu politiku prema mađarskim vlastodršcima. U vezi s pripremanjem velike zagrebačke skupštine od 11. III. 1903. Marjanović daje ovo svjedočanstvo: »Pokazale se poteškoće kod sastava rezolucija Socijaliste su htjeli da dođe do izražaja otvoren demokratski i antimilitaristički duh. Stariji su htjeli (osobito dr. Frank), da se to prikrije ...«[262] Frank je, naravno, bio naročito protiv antimilitarističkoga duha, jer je to značilo zauzeti antiaustrijsko, antidinastijsko stanovište.

I izjava dra Josipa Franka *Neue Freie Pressi* potkraj svibnja 1903. radikalna je na riječima (»To je borba za slobodu i neodvisnost«), ali je u suštini ipak uvijeno zalaganje za privezivanje Hrvatske uz Austriju: »... Napoleon I rekao je godine 1810. Metternichu, da Hrvatsku smatra najvažnijim dijelom monarhije. Današnji državnici ne će da to uvaže unatoč svojoj istočnoj politici. To ne će uvećati njihova uspjeha. Kao predstavnici vladajućih naroda udaraju po Hrvatskoj, – nerazumna li postupka! ...«[263]

Prilikom proračunske rasprave u saboru 4. II. 1904. zastupnik vladine mađaronske stranke Stj. Kovačević istakao je suprotnost između pravaštva Antuna Starčevića na jednoj i Frankova sluganskog odnosa prema Habsburškoj dinastiji i Austriji na drugoj strani: »stranke, koju je blagopokojni Antun Starčević bio utemeljio, više nema. Dr. Frank je tu stranku tumbe okrenuo i nauke Starčevićeve iskrivio. Antun Starčević nije nikada govorio o slobodnoj, velikoj i ujedinjenoj Hrvatskoj u okviru habsburške monarhije. On tu habsburšku monarhiju nije ni priznavao. On nije nikada tražio zgode, da se pokloni Njeg. Veličanstvu, a kad mu se zgoda pružila, onda ju je odbio. On nije nikada priznavao Franju Josipa zakonitim vladarom hrvatskoga naroda. Dr. Frank ne čini tako, pa zato neka ne govori, da je nasl ednik Antuna Starčevića. Na usta Antuna Starčevića nismo nikada čuli u okviru habsburške monarhije On bi si prije dao odrezati jezik nego to kazati.«[264]

[261] Isto, str. 258.
[262] Milan Marjanović, nav. djelo, II, str. 77.
[263] Navedeno kod Iblera, *Hrvatska politika 1903,* str. 69.
[264] *Stenografički zapisnici sabora,* godina 1904, dio I, str. 394. Dr. Josip Frank svojoj proaustrijskoj politici, svom služenju Habsburškoj dinastiji i bečkoj vladi ostao je dosljedno vjeran i poslije god. 1903. Uz već navedene podatke značajna je izjava povjerenika dinastije i austrijskog ministarstva vanjskih poslova dra Friedjunga na takozvanom *Friedjungovu procesu u Beču.* Optužujući Frana Supila veleizdajništvom, Friedjung naročito ističe: »nisu sve stranke u Hrvatskoj tako neprijateljske prema monarhiji (habsburškoj), kao na pr. Čista stranka prava pod vodstvom dra Josipa Franka. Supilo je prekorio g. dra Franka da hoće stvoriti Veliku Hrvatsku u Velikoj Austriji, nu to je u našim očima samo na čast toj stranci i dru Franku!« (Navedeno kod J. Horvata, *Supilo. Život jednoga hrvatskog političara.* Zagreb, 1938, str. 249.)

U svom saborskom govoru od 19. VI. 1903. dr. Frank je između ostalog izrekao ovaj hvalospjev austrijskom ministru predsjedniku Körberu: »I sam glavar zemlje (Khuen) govor o je udivljenjem o ministru Körberu. Zašto se glede policije ne povadja za njim? Kad se nedavno dogodio onaj mali malheur da su djaci u Beču demonstrirali proti glavaru zemlje grofu Khuen-Héderváryu, onda je bečka policija dosta nespretno postupala i predaleko išla, kako to inače ne biva u Beču. Uslijed toga bijaše interpelacija u bečkom saboru i Körber je kazao, da on daje instrukcije policiji onamo, da kod takovih prilika ne bude zatvaranja, da se pazi na to, jer je svaki zatvor skopčan s teškim posljedicama i da je njegova maksima, da to zapriječi.

Tako treba da se dosta postupa«.[265]

U svojim govorima Frank se često poziva na Mađare, na mađarske ministre i mađarski sabor – kao na nešto, što je u tolikoj mjeri dobro i pozitivno, da može poslužiti Hrvatima kao uzor.[266] A sve to u vrijeme, kad hrvatski narod gine u borbi protiv tih istih mađarskih vlastodržaca i njihove porobljivačke vladavine nad Hrvatskom. I na sjednici hrvatskoga sabora od 21. XII. 1903. dr. Frank je isticao mađarski sabor kao uzor slobodoumnosti i demokratičnosti[267]

Drugi frankovački zastupnik u saboru, dr. Mile Starčević se (na sjednici od 20. VI 1903.) otvoreno zalaže za savez Hrvatske s Mađarskom, i to pod uvjetom ravnopravnosti; on tako govori u vrijeme kada je čitav narod u Hrvatskoj ustao protiv svakog daljeg saveza s Mađarima i kada je iskustvo od posljednjih sto godina jasno svjedočilo o tome, da su ravnopravni odnosi između hegemonističkih mađarskih vlastodržaca i potlačenog hrvatskog naroda – sasvim isključeni. »Dakle, gospodo, načelno u Hrvatskoj nema pametna otadžbenika, koji bi bio proti savezu s Madjarima, ali savezu, koji se osniva na paritetu obaju naroda.«[268]

Posredno je »opozicionа« Frankova politika služila bečkim i peštanskim tlačiteljima i neprestanim sijanjem razdora između Hrvata i Srba na jednoj strani, i vođenjem bezobzirne borbe između čiste stranke prava i ostalih opozicionih stranaka na drugoj strani. To podržavanje unutrašnjih nacionalnih i stranačko političkih sukoba slabilo je i paraliziralo narodnu borbu protiv mađarsko-austrijske vladavine nad Hrvatskom. Govoreći 1903. o ranijoj međusobnoj borbi hrvatskih građanskih opozicionih stranaka, a naročito pravaša i obzoraša. Stjepan Radić piše: »I tako su prolazili ne dani, ne mjeseci, nego čitave godine u kukavštini i u podlosti. Jer to je kukavština, napadati drugo krilo opozicije, a podlost je ostaviti na miru tudjinskoga živoga silnika ...«[269]

Tu svoju taktiku, koja je išla za tim da se sijanjem unutrašnjega razdora onemogući zajednički otpor naroda protiv tuđinaca, – Frank je, pod pritiskom zajedničke

[265] *Stenografički zapisnici sabora* za god. 1903, dio I, str. 81.

[266] Vidi Frankov govor od 16. XII. 1903, gdje se poziva na mađarskog ministra predsjednika Tiszu. *Stenografički zapisnici sabora* za god. 1903, dio II, str. 333.

[267] Vidi *Stenografičke zapisnike* za godinu 1903, dio II, str. 388.

[268] Vidi *Stenografički zapisnici sabora*, god. 1903, dio I, str. 102. – Inače se držanje ovog drugog šefa frankovaca nije uvijek podudaralo sa stanovištem dra Franka, potkraj 1903 (na sjednici od 21. XII.) on je čak izgovorio ove radikalne riječi protiv Beča i Habsburške dinastije: »Jedan od najzaslužnijih, na radinijih hrvatskih historičara, gospodin Vjekoslav Klaić, rekao je jednom svečanom zgodom, da je izborom na Cetinu 1. siječnja 1527. Hrvatskoj zašlo sunce sreće. I doista Hrvati su od Austrije u prošlosti, a na žalost i u sadašnjosti, doživili toliko nepravda i toliko upravo zločina, koliko proti pojedinim hrvatskim obiteljim, koje su bile bogate i koje je Austrija uništila, a imetak njihov prisvojila, toli otimajući hrvatskom narodu slobodan ustav, jezik, sklapajući sa raznim neprijateljima hrvatskim ugovore, a katkada je bivalo, da su Hrvati kojim dijelom svoga zemljišta te ugovore ispunjavali!

G. zastupnik koprivnički rekao je u sjednici od petka jednu jedinu veliku istinu, s kojom se potpuno slažem, a ta je istina, kad je rekao, da se Hrvati od Austrije, bez obzira na naše gorko iskustvo, ničemu nadati ne mogu, jer austrijska vlada po svojoj naravi mora biti centralistička, apsolutistička i njemačka. *(Stenogr. zapisnici*, 1903, II, str. 413).

[269] Stj. Radić, *Hrvatski pokret 1903*, str. 35–36.

ustaničke borbe hrvatskoga i srpskoga puka, napustio za jedno kratko vrijeme, kada je pokret bio dostigao svoj najveći uspon, sredinom juna 1903. Tada je pozdravljao bratsko zbliženje hrvatskog i srpskog naroda[270] i stupio u udruženu saborsku opoziciju.

Ali čim je pritisak narodnoga pokreta, koji je potkraj 1903. počeo slabiti, prestao, vođe frankovaca su se ponovo vratili na svoju staru razbijačku nacionalno-stranačku politiku.[271]

Od samog početka Josip Frank je među svim vođama opozicionih građanskih stranaka bio najrevniji u stišavanju i suzbijanju pučkoga i omladinskoga pokreta.

Kad u travniju 1903. ni opozicioni narodni zastupnik Harambašić, ni neki drugi građanski političari nisu uspjeli da umire borbeno raspoloženu masu pred sveučilištem (jer je »masa svejedno bila već revolucionirana«): »Nekoji pristaše su na to doveli dra Franka, da govori. I on je nastojao umiriti ljude, ali nije išlo ... čulo se je glasova: ne riječi, nego puške nam dajte!«[272]

Često puta Frank je kao emisar Khuenove policije ravno od šefa te policije znao dolaziti da smiruje i sprečava studentske demonstracije.[273]

Svoju praksu pomaganja policiji u stišavanju i otklanjanju demonstracija dr. Josip Frank je nastavio sve do kraja pokreta. Kad su 3. novembra 1903. izbile u Zagrebu velike demonstracije protiv mađaronskih vlastodržaca (demonstracije su otpočele na vijest, da je Khuen stigao u Zagreb, ali su se ubrzo pretvorile u opće negodovanje protiv sistema): »Policija na svoju poštenu i službenu riječ uvjerava, da Khuena nema ... Slučajno je došao i gosp. dr. Josip Frank, te je djaštvo uvjeravao, da on pozitivno zna, da Khuena nema u Zagrebu«.[274]

U svom saborskom govoru od 19. VI. dr. Frank se za svog glavnog agenta i pomagača u likvidiranju pučkog pokreta i u sprečavanju radničko-studentskih uličnih demonstracija, za svršenog pravnika Elegovića (koji je, nastojeći da preprječi antimađarske nemire, u gužvi bio uapšen zajedno s ostalim učesnicima u demonstraciji) – više zalagao, nego za sve ostale prave pobornike oslobodilačkog narodnog pokreta.

Taj Elegović bio je, pomutnjom, optužen, da je prilikom demonstracija i on vikao »Dolje s madjarskom krunom«, – a on to, po Franku, nije vikao (»... Elegović me je uvjeravao i svoju poštenu riječ dao, da on nije onih riječi izustio. Ja pako mogu njemu vjerovati ...«). Braneći ga Frank je između ostalog rekao: »Taj isti Elegović žrtvovao se je, da se ne poremeti mir medju djacima. To mu je zahvalnost! Dokazano je sa sedam svjedoka, da je ona tri dana izlagao svoj život, samo da umiri ljude i da zapriječi kakovu gungulu, on je umirljivo govorio javno pred više hiljada ljudi, koji su bili razdraženi i vikali: Mi hoćemo revoluciju! On je onaj dan išao sa sveučilišta, gdje je takodjer mirio djaštvo, i pošao gradom te se slučajno desio u Ilici, gdje je ona gungula bila. Baš je dokazano, da je na ono mjesto u Ilici prispio tek, kad su *neki bravarski dečki već skidali grb* i tada ga je onaj svjedok tobože odmah u daljini od 25 koraka čuo vikati: »Dolje sa madjarskom krunom«, makar su to stotine ljudi vikali!

Elegović, koji se izlagao da umiri svijet, koji za hvalu čami već tri mjeseca u zatvoru – njemu sad još i izgon prijeti.«[275]

U jeku narodne borbe protiv Khuena – dr. Frank u svom saborskom govoru od 19. VI. 1903. moli mađaronsku vladu da bude milostiva, blaga i pomirljiva prema pokretu, i da oprosti njegovim progonjenim učesnicima, kako bi se na taj način sve

[270] Vidi njegov govor u kome se zalaže za hrvatsko-srpsku slogu, održan u saboru 19. VI. 1903. *(Stenografički zapisnici sabora,* za god. 1903, dio I, str. 91).

[271] Vidi govore frankovačkih prvaka u decembru 1903. *(Stenografički zapisnici sabora* za god. 1903, dio II, str. 311 i dalje).

[272] M. Marjanović, *Hrvatski pokret* ..., II, str. 81–82.

[273] Vidi *Stenografičke zapisnike sabora* za lipanj 1903.

[274] *Obzor,* broj 252 od 4 studenog 1903.

[275] *Stenografički zapisnici sabora 1901–1906,* za god. 1903, dio I, str. 78.

opet smirilo i saniralo. »Čovječnost, zakon, skrb za egzistenciju ljudi, razumna uprava, a to je sve u prvom redu zadaća vlade i njezinih organa, morala bi te zatvore zapriječiti, pa ako je i počinjen kakav krivi korak, ne smije vlast zapasti u još veću pogrešku, ne smije učiniti, da ovi ljudi suvišno stradaju, nego mora da ublaži i sanira ...«[276]

U revolucionarnoj situaciji, juna 1903., dr. Frank hoće na ustavan način da odgaja narod,[277] ostajući kod svoje ranije teze, da hrvatski narod nije još zreo za slobodu, i da se ta sloboda ne može ostvariti sve dotle, dok se prethodno, dugotrajnim radom građanskih opozicionara, narod ne nauči zakonitosti i ustavnosti. Takvo antirevolucionarno stanovište frankovačkog vođe, koje je direktno bilo upereno protiv ustaničkog pokreta puka, naišlo je na punu podršku i odobravanje predstavnika mađaronske stranke Vladin zastupnik Kovačević rekao je u svom saborskom govoru od 19. II. 1903. u vezi takvog Frankova stanovišta prema slobodi hrvatskoga naroda ovo: »A potpuno pravo ima g. zastupnik Frank, kada 12. lipnja 1902. u svom listu piše ovo (čita): »Ustavno neodgojen narod ne će nikada postići svoje samostalnosti, svoju slobodu, pa da se tako ustavno neodgojenom narodu i dade samostalnost i sloboda naskoro bi ju izgubio. Hrvatski narod nije slobodan, niti će biti tako dugo, dok ne bude ustavno odgojen. Zato, hoćemo li dovinuti se narodne slobode, odgajajmo narod ustavno.« To piše gospodin Frank 12. lipnja 1902. (Zastupnik dr. Josip Frank: *Pa to sam i jučer kazao*)«.[278]

I drugi frankovački zastupnik u saboru, dr. Mile Starčević otvoreno je poricao bilo kakve veze frankovaca i ostalih građanskih opozicionih stranaka s borbenim pokretom puka. Na sjednici od 20. VI. 1903. on je između ostalog rekao: »... i g. dr. Derenčin spomenuo je jučer pamflet, koji ste vi, gospodo od većine, u službenom listu izdali proti zastupnicima oporbe i gdje vi zovete sve oporbene zastupnike zavadjačima naroda, a da nemate nikakova dokaza – jer kad bi ga imali, sigurno bi ga iznesli – da je i jedan zastupnik oporbeni zavadjao narod ili ga putio na izgrede, a naročito na napadaje bilo koje osobe, bilo čijega imetka.«[279]

Frankovačka osuda ustaničkog pučkog pokreta i njihovo neprijateljsko držanje protiv odlučne borbe hrvatskoga naroda za slobodu došla je do svog drastičnog izražaja u daljem toku Starčevićeva saborskog govora od 20. VI. 1903., i, naročito, u *Predstavci* koju su sva trojica glavnih vođa frankovačke stranke uputila mađarskoj upravi željeznica u Zagrebu 28 III. 1903. »Vi na nas – izjavljuje u nastavku svog govora M. Starčević – navalju ete i kojekako optužujete, a ja vam kažem, da te vaše optužbe nisu istinite, jer smo mi svakom zgodom *pošteno zastupali svoja načela i putili narod na dobro* i učinili u pravo vrijeme sve, da se *dogodivše se nesreće predusretnu.*«[280]

Svoju tvrdnju, da su frankovci »učinili u pravo vrijeme sve, da se dogodivše se nesreće (što znači narodni pokret i demonstracije, napomena V. B.) predusretnu« – frankovački zastupnik dr. Mile Starčević na saborskoj sjednici od 20. VI. potkrepljuje ovim dokazima: »Ja ne ću ovo opširnije razlagati, nego neka mi bude dozvoljeno pročitati predstavku, koju sam ja, g. dr. Frank i predsjednik čiste stranke prava Eugen Kumičić poslali na 28. ožujka o. g. – dakle prije, nego su se ti nesretni izgredi zbili u zemlji, – upravi prometnog ravnateljstva željeznice u Zagrebu (čita)

»Uprava drž. željeznica podigla je u Zagrebu lijepu zgradu ravnateljstva prometne uprave. Ova zgrada nosi na glavnom pročelju veliki madjarski napis, koji je na pučanstvo našega grada najnepovoljniji do am učinio – što je već urodilo nekimi demonstracijami, tako, da se mora zgrada policajno čuvati. Time pako pokret proti tomu napisu nije prestao, a ne odstrani li se isti, onda bi posljedice mogle biti nedogledne.

[276] *Stenografički zapisnici sabora*, za god. 1903, dio I, str. 79.

[277] Vidi njegov govor u saboru od 18. VI. 1903. (*Stenografički zapisnici sabora* za god 1903, dio I, str. 29).

[278] Isto, str. 58.

[279] *Stenografički zapisnici sabora*, za god. 1903, dio I, str. 101.

[280] Isto, str. 105.

Poznato će biti veleslavnom ovom ravnateljstvu kako je g. 1883. sličnim povodom došlo najprije u Zagrebu, a neposredno iza toga i u cijeloj zemlji do najozbiljnijih nemira, sukoba, krvoprolića, pače do obustave ustavnih odnošaja.

Nije nipošto pretjerana bojazan, da bi i madjarski napis na novoj zgradi ravnateljstva prometne uprave mogao izazvati izgrede većeg zamašaja.

Pučanstvo u Zagrebu smatra taj napis povredom svojih narodnih čuvstava, osjeća ga kao stalan izaziv, koji dira u njegove svetinje, uznemiruje se i uzbunjuje, a onda lahko može doći do sukoba, koji bi sigurno svatko već u općem interesu morao žaliti. Da veleslavno ovo ravnateljstvo može osjećaje našega pučanstva što laglje razumjeti, neka pomisli samo na to, što bi se u Budimpešti dogodilo, kad bi sada državna uprava na koju novu zgradu dala napraviti sličan njemački napis. Sigurno da bi u pučanstvu nastala najžešća reakcija proti tomu, a na čelu bili bi narodni zastupnici, koji zastupaju prave težnje madjarskog naroda.

I kako madjarski narod, tako i hrvatski narod, ljubomorno čuva i štuje svoje svetinje, a u prvom redu svoj jezik kao obilježje svoga narodnoga suvereniteta.

S toga smatra tudji službeni jezik na svojem teritoriju kao povredu svoje slobode i kao pokušaj, da mu se nametne tudji jaram.

Obrana proti tomu opravdana je s gledišta narodne egzistencije tim više, što i § 57. nagode odredjuje: »Za organe zajedničke vlade ustanovljuje se također hrvatski jezik službenim jezikom unutar granica kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. Ova ustanova pače zabranjuje organom zajedničke vlade uporabu madjarskog jezika unutar granica ovih kraljevina.

Veleslavno ovo ravnateljstvo samo smatra se sigurno organom zajedničke vlade, jer je opetovano izjavilo, da se činovnici kr. ug. državnih željeznica kao državni činovnici smatrati imadu, te zato protiv citirane ustanove raditi ne smije.

Smatra li se pako uprava kr. ug. drž. željeznica privatnim poduzećem države, tada bi bila dužnost i gradskoga poglavarstva kao sigurnosne oblasti, da veleslavnom ravnateljstvu u interesu javnog mira i reda stambenu dozvolu sve dotle uskrati, dok se madjarski napis sa zgrade prometne uprave ne odstrani.

Prosudimo li stvar pako sa praktičnog gledišta, tada se pogotovo ne možemo dovinuti razlogu, koji bi uporabu stranog, domaćem općinstvu sasvim nepoznatog jezika, opravdati mogao.

Nema zato sumnje, da je u interesu javnog mira i reda kao i u općem dobro shvaćenom interesu, da se taj napis što prije odstrani, ne će li se izazvati nemile izgrede i sukobe.

Istina, napis mogao bi se i nadalje policajno čuvati. Ali time ne bi bilo posluženo ni ugledu ni položaju veleslavnog ovog ravnateljstva, koje sigurno voli da živi u dobrom odnošaju s našim pučanstvom i sa zagrebačkim gradjanstvom i da u miru i bez ovakovih briga svoje i onako dosta teško i odgovorno zvanje vršiti može.

Ne odstrani li se napis, onda će ova zgrada, koja bi kao takova služila uresom našem gradu, biti pučanstvu zazorna, ogorčavat će ga, a onda se ne zna što se sve može dogoditi.

Odstrani li pako ovo veleslavno ravnateljstvo dobrovoljno taj napis, učinit će to veoma dobar utisak, što može samo dobro doći i višoj upravi, jer predvidjati znači dobro upravljati.«

Nas trojica podnijeli smo ovu predstavku upravi prometnog ravnateljstva u najplemenitijoj nakani, da predusretnemo nesreći, koja bi mogla po narod nastati.«[281]

Frankovačka politika, izražena u njihovoj navedenoj Predstavci od 28. III. i podržavana u trenutku čitanja te predstavke u saboru 20. VI. 1903., *zastupa interes javnog mira i reda*, – i to u doba, kad se je hrvatski narod podigao da taj poroblјivački, nagodbenjački mir i red sruši i dokrajči. Dok se hrvatski narod uz goleme žrtve bori da sruši Nagodbu – frankovačko vodstvo se otvoreno poziva na tu istu Nagodbu i traži da se čuvaju njene odredbe. U vrijeme, kada je puk u Hrvatskoj ustao, da izvojuje potpunu samostalnost Hrvatske od Mađara – frankovci u nekoliko navrata zagovaraju *opći interes*, što znači zajednički interes hrvatsko-madjarski. Frankovačka predstavka se, nadalje, zalaže za to, da se omogući upravljanje jednom dijelu mađarskih vlasti u Hrvatskoj *»u miru i bez ovakovih briga«*, koje prouzrokuju

[281] Isto, str. 105–106.

demonstracije. **Frankovci daju na kraju savjete predstavnicima mađarskih vlasti, kako će izazvati *dobar utisak* i dobro upravljati.**

Frankovačko vodstvo je uspijevalo da onemogući čak i pojedine legalne akcije narodnoga pokreta na veoma spretan, prepreden način.

Učesnik u događajima M. Marjanović daje nam ovo svjedočanstvo o jednom od Frankovih prijevarnih načina da spriječi svaku akciju u prilog narodnoga pokreta. »Za vrijeme najžešćega pokreta u Zagrebu sastalo se je krišom, noću, nekoliko građana, mladeži i zastupnika, da se dogovore o jednoj deputaciji kralju. U istinu je bilo čudnovato, da dolaze kralju Dalmatinci i Istrani, da se zauzimlju Česi, Slovenci, pa i isti Nijemci, a iz Banovine ni glasa. Oporba ne izdade ni jedan manifest na civilizovani svijet; niti podje kralju, koji bi nju bio valjda primio. Ali – eto, mjesto da se tajno otpremi nekoliko ljudi u Peštu ili u Beč – izadje dr Frank sa predlogom, da se povede velika javna akcija, za jednu veliku monstre deputaciju iz sviju slojeva, da se kupe u to ime novci i potpisi, da se pozivi razašilju preko novina, i da se onda tom deputacijom pred kraljem manifestira, ideje hrv. drž. prava! Ovo je značilo pokopati ideju deputacije. Uz ove prilike tražiti javnost, osnivati na veliko i za velike ciljeve jednu akciju demonstrativnu, kad se nije provela nikakova organizacija – značilo je onemogućiti naum. I u istinu su u novinama izašli pozivi, ali stvar je bila osujećena i u onoj formi onda neizvediva i – ne izvedena.«[282]

Svoj stvarni rad na sprečavanju i likvidiranju narodnoga pokreta vođa čiste stranke prava pokušavao je da prikrije radikalnim frazama, kojima je teoretski uzimao u obranu pravo narodnoga otpora protiv bezakonja. U svom saborskom govoru od 19. VI. 1903. dr. Frank je zahtijevao puštanje na slobodu svih učesnika pokreta, pozivajući se na neke pravne pisce, koji u slučaju narodne samoobrane odobravaju čak i pribjegavanje revoluciji. (»... prvi učenjaci kažu, da je u ovakovom slučaju opravdana pače i revolucija«)[283]

Ali i taj njegov govor bila je mješavina polunagodbenjačkog i »polurevolucionarnog« fiškalskog nadmudrivanja, – pri čemu je Frank dobro pazio, da se, uza svu svoju radikalnost na riječima, ne solidariše s pokretom i da se, i ovoga puta, ogradi od stvarne ustaničke borbe puka. (»... Ja sigurno ne odobravam, ako se paležom radi ...«).[284]

U vrijeme, dok pokret još traje, dok još narod u Hrvatskoj vodi odlučnu i požrtvovnu borbu protiv Nagodbe i njenih zakona, prvak frankovaca dr. Mile Starčević 21. XII. 1903. izjavljuje u saboru: »Svi se moramo pokoravati zakonu. To stoji. Tko prekrši zakon, biti će kažnjen ...«[285]

Takvo slaganje frankovačkih vođa s Khuenovom vladom u negativnom držanju prema pokretu s jedne, i zatrovanost odnosa unutar građanske opozicije, a naročito netrpeljivost frankovaca prema naprednjacima, s druge strane, – nužno je dovelo i drugog šefa čiste stranke prava, Mila Starčevića, do suradnje s mađaronskim policijskim vlastima. Zagrebačko gradsko poglavarstvo 9. V. 1903. izvješćuje Khuenovu vladu: »Danas ujutro doznao sam povjerljivim putem od odvjetnika i narodnog zastupnika Dra Mile Starčevića, da se Milan Marjanović, bivši suradnik »Obzora« iz Kastva, kotar Volosko u Istri, rodjen 12. svibnja 1879., koji je onog dana, kad je urednik »Obzora« Pasarić uapšen, iz Zagreba pobjegao, sada nalazi u Ljubljani i da je on sastavitelj i raspačavatelj onih triju buntovnih proglasa, koje je neki tobožnji zbor narodne obrane ovih dana na tajni način po čitavoj zemlji prokriomčario, a da su ti proglasi u Ljubljani tiskani. Ta se vijest meni pokorno potpisanom čini u toliko vjerojatnom što je isti Marjanović fanatičan protivnik vladajućeg u Hrvatskoj i Slavoniji sistema i što držim, da se Dr. Mile Starčević ne bi usudio zavaravati me, jer se i onako boji, da bi gradsko poglavarstvo moglo proti njemu podnijeti disciplinarnu prijavu, pošto su kod jučer u stanu Dra Potočnjaka obavljene premetačine

[282] M. Marjanović, navedeno djelo, II, str. 128–129.

[283] *Stenografički zapisnici sabora*, god. 1903., dio I, str. 85–90.

[284] Isto, str. 89.

[285] *Stenografički zapisnici sabora* ... za god. 1903, dio II, str. 419.

pronadjena tri arka čistog papira, providjena signaturom njegovom, koje je on jamačno predao Dru Potočnjaku da pod njegovim imenom sastavlja sudbene podneske.«[286]

Izuzetak među saborskim zastupnicima čiste stranke prava bio je naknadno izabrani njezin predstavnik Eugen Kumičić. Kada se, već teško bolestan,[287] pojavio u decembarskom zasjedanju sabora, on je u svojim govorima zastupao takva shvaćanja o pokretu i o nagodbenjačkom stanju Hrvatske, koja su se nalazila u suštoj protivnosti s političkim koncepcijama dra Josipa Franka.[288]

Politika frankovačkih prvaka u unutrašnjosti, među kojima su glavnu riječ vodili neki katolički župnici, nije se uglavnom razlikovala od držanja zagrebačkoga stranačkog vodstva. Na terenu, po selima Hrvatske, frankovački svećenici su mirili pobunjeni narod. Tako se, na primjer, držao župnik u Lokvama Jankovec, pristaša čiste stranke prava.[289]

I drugi ponajpoznatiji vođa Frankove čiste stranke prava u unutrašnjosti Hrvatske Juraj Tomac, upravitelj župe u Ljubeščici, isto je tako radio na suzbijanju narodnog oslobodilačkog pokreta, stavljajući se dobrovoljno u službu Khuenove madaronske policije.[290]

Na svojim pučkim skupštinama potkraj godine 1903 frankovci su propagirali trijalističko uređenje Habsburške monarhije, zahtijevajući da se od banovinske Hrvatske, ujedinjene s ostalim hrvatskim zemljama i s Bosnom i Slovenijom, formira posebna državopravna jedinica u okviru Austrije.[291]

[286] DAZ. Prilog broju 2401 – PrZV – 1903. 6-14/1063. – Što se tiče odnosa između frankovačkih prvaka i policije treba naglasiti, da je kasnije ipak postojala znatna razlika između Josipa Franka i M. Starčevića. Dok je Frank do kraja dosljedno surađivao s austro-mađarskim vlastima i s policijom, Mile Starčević je bio onaj, koji je u saboru s proljeća 1908, u doba veleizdajničkog procesa, raskrinkao Frankove veze s državnim odvjetnikom. M. Starčević je već tada bio napustio frankovce zbog njihovog očitog služenja Austriji. (Isporedi J. Horvat, *Supilo*, str. 325).

[287] Nekoliko mjeseci kasnije, 13. V. 1904. umire.

[288] Kada je u saboru 15. XII. 1903. dr. Frank kritikujući Nagodbu rekao: »Ne, gospodo, za takovu nagodbu mi se ne ćemo oduševiti«, – Kumičić je doviknuo upadicu: »Neka ide do vraga«. *(Stenografički zapisnici sabora* za god. 1903, dio II, str. 309).

Na saborskoj sjednici od 18. XII. 1903. Kumičić je rekao o hrvatskom narodnom pokretu i o nagodbi između ostalog i ovo: »Nemojte misliti, da seljaci rado prolijevaju krv. O ne, krv im je mila, ali vidite, oni se dižu, jer ne mogu više podnositi grozne terete, jer bivaju bezdušno izazivani svaki dan, jer nagodba nije nego neprekidni niz, od godine do godine, od dana do dana, od sata do sata organizovani niz otimačina najprostije vrsti, koje sjećaju na šumu i na cestu u noćno doba... Grijeh je protiv uma i pomisliti, da će nam nagodba, ma i uz najbolju zemaljsku upravu, nešto koristiti! Grijeh je proti zdravomu razumu i pomisliti to nakon toliko najstrahovitijih poniženja i razočaranja! Mi smo po nagodbi izručeni na milost i nemilost mađarskog naroda.« – Ponajiskrenije i ponajuvjerljivije zvučalo je slobodoljubivo hrvatstvo u Kumičićevim riječima: »Mnogo je već žrtava ovaj zakon (Nagodba) progutao, pa neka slobodno proguta i nas! Ali mi ćemo se do svog zadnjeg daha boriti za slobodu i nezavisnost hrvatskoga naroda!« *(Stenografički zapisnici sabora* za god. 1903, dio II, str. 379, 382). S vodstvom svoje stranke Kumičić se slagao samo u shvaćanju, da su u Hrvatskoj jedini politički narod Hrvati. (Vidi na istome mjestu, str. 381–382.)

[289] Vidi izvještaj vel. župana Nikolića banu od 16. VI. 1903. – DAZ. Broj 3461 – PrZV – 1903. (Priključeno broju 3492) 6-14/2255/1903.

[290] Vidi izvještaj varaždinskog podžupana Beloševića banu Khuenu od 30. V. 1903. (DAZ. Broj 3009 – PrZV – 1903), – i *Zapisnik o saslušanju Jurja Tomca* od 7. VI. 1903. (DAZ. Prilog broju 3329 – PrZV – 1903).

[291] 8. XII. 1903. održana je u Popovači pučka skupština čiste stranke prava, na kojoj je govorio i dr. Josip Frank i na kojoj je donesena ova rezolucija: »Pozivaju

Frano Supilo, koji je od svih suvremenih hrvatskih političara najdublje bio prodro u suštinu narodnoga pokreta i najbolje poznavao i ono zakulisno zbivanje u vezi s oportunističkom ulogom čitave hrvatske građanske opozicije, – govoreći o razlici između držanja omladine čiste stranke prava, koja je, poput sve ostale omladine, požrtvovno sudjelovala u pokretu, na jednoj, i stranačkoga vodstva na drugoj strani, – nesumnjivo je utvrdio, da je *Josip Frank bio protiv narodnoga pokreta.* »Frankovačko vodstvo je pokret na svake načine ometalo, te premda su se frankovački omladinci, poznati kao najžešći frankovci, sa pogibelji života izlagali na skidanje mađarskih natpisa, to je vodstvo inspiriralo članke, u kojima se je nastojalo dokazati, da su oni natpisi dobri, jer da narod upozoruju na podređenost Hrvatske, dok je Dr. Mile Starčević, kao frankovački zastupnik, u saboru govorio protiv onom skupštinskom pokretu.«[292]

Vodstvo frankovačke stranke se – utvrđuje dalje Supilo – *»narodnom pokretu najviše protivilo, te svim ovim akcijama* (u prilog pokretu, napom. V. B.), *a navlastito onim oko javnog mnijenja Evrope, najotrovnije zamke i udarce zadavalo ...«*[293]

C) RAZVOJ MEĐUSTRANAČKIH ODNOSA GRAĐANSKE OPOZICIJE

Na skupštinu od 29. I. bila je pozvana i čista stranka prava u nadi da će i ona pristupiti novoj jedinstvenoj opozicionoj *Hrvatskoj stranci prava.* Ali izaslanici čiste stranke su to odbili, prihvaćajući jedino »prijedlog organizacije skupnog rada opozicije u hrvatskom saboru«. Tako je stvorena udružena hrvatska opozicija, koja je u lipanjskom zasjedanju sabora (koje je trajalo od 17. do 25. VI. 1903.) nastupala zajednički. Tada je, u svom saborskom govoru od 18. VI. Frank između ostalog izjavio: »Tko misli, da će silom slomiti oporbu ili da će se ma kakvim spletkama razoriti jedinstvo oporbe ... taj krivo misli ...«[294]

Šef udružene opozicije dr. Sandor pl. Bresztyenszky pročitao je u saboru 20. VI. 1903. izjavu opozicionih zastupnika, da ne će dalje aktivno sudjelovati kod saborskih rasprava, obrazlažući tu izjavu između ostalog i ovim argumentima: »S razloga, što vlada gospodina bana Dragutina grofa Khuena-Héderváry i u najnovije vrijeme dozvoljava, dotično ne priječi neopravdanih te istoj nagodi (zak. čl. I: 1868) jasno protivećih se, upravo provokatornih nam,eštanja magjarskih napisa i zastava na zgradah zajedničkih hrvatsko-ugarskih ureda; s razloga, što vlada gospodina bana na sve izjave naroda u obranu prirodjenih i zakonito mu zajamčenih prava odgovara kaznenim, sudbenim i redarstvenim progonom, prijekimi sudovi, te oružanom silom sve do krvoprolića ... s razloga što je timi hotimičnimi povredami zakona, ustavnosti i prava vlada gosp. bana dovela hrvatski narod do očajnosti; s razloga, što se u saboru očitimi, trajnimi povredami saborskoga poslovnika onemogućuje oporbi svaki parlamentarni rad ... častim se izjaviti u svoje i u ime svojih drugova, da ne ćemo dalje aktivno sudjelovati kod saborskih rasprava, a napose ne kod rasprave o indem-

se zastupnici naroda opozicije na hrvatskom saboru, da rade svimi zakonitimi sredstvi, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci sa kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo, u okviru habsburške monarhije, i da si i slovenske zemlje ovomu državnomu tijelu prikupe; nadalje da se kraljevina Hrvatska uz isključivo gospodstvo hrvatskoga jezika uredi kao pravna i kulturna država sa svim uslovi ustavnosti, napose sveopćim jednakim i izravnim izbornim pravom, slobodom štampe, pravom sakupljati, sastajati i udruživati se, s potpunom financijalnom i gospodarskom samostalnosti, uopće da hrvatski narod po svojih zastupnicih u svih granah državnog života, napose i u poslovih vojničkih po načelih parlamentarne vladavine vrši u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast sporazumno s krunom« (DAZ, Prilog broju 7008 – PrZV – 1903).

[292] Isporedi F. Supilo, navedeno djelo, str. 127, 128.

[293] Isto, str. 130.

[294] *Stenografički zapisnici sabora,* za god. 1903, dio I, str. 29.

nitetu, koji bi se imao dati vladi g. bana Dragutina grofa Khuen-Héderváry-a u svrhu, da svojimi protuzakonitimi i nasilnimi sredstvi dalje potkopava svaku ustavnu slobodu i zakonom zajamčena prava hrvatskoga naroda, čim je prouzročeno današnje stanje u Hrvatskoj i Slavoniji, za koje je on odgovoran.«[295]

Od to doba nastala su kroz devet narednih mjeseci natezanja oko sjedinjenja Čiste stranke prava s Hrvatskom, a sve to se je završilo Izjavom središnjeg odbora hrvatske stranke prava od 17. X. 1903., da se »Čista stranka prava ne može primiti u jedinstvenu organizaciju« (u Hrvatsku stranku prava). Za sve to vrijeme unutar građanske opozicije malo se brinulo i raspravljalo o narodnome pokretu, jer je sva politička aktivnost bila gotovo isključivo ispunjena međustranačkim gloženjem.[296]

Razdor građanske opozicije u provinciji proizlazio je iz međusobne kapitalističke konkurencije. O tome za Otočac daje ove podatke gospićki vel. župan u svom izvještaju vladi od 9. IV 1903.: »Župnik Ibel ... kao predsjednik i jedan od osnivača otočke *Vjeresijske udruge* ne uživa više neograničeno povjerenje oporbenjaka, koji se kupe oko *Otočke štedionice* ...«[297]

Nakon pomenutog definitivnog raskida od 17. X. 1903. između Frankove čiste i hrvatske stranke prava međustranački razdor unutar građanske opozicije izbio je novom žestinom. Već u narednom. decembarskom zasjedanju hrvatskoga sabora otpočeli su bezobzirni napadaji frankovačkih zastupnika na naprednjake i na zastupnike hrvatske stranke prava. kao na narodne izdajice i »pravaške renegate«.[298] Tim napadajima pridružio se početkom 1904. i dr. Josip Frank.[299]

Na terenu, na skupštinama opozicije u unutrašnjosti. ta međusobna zakrvljenost građanskih stranaka bivala je još žešća. Kotarski predstojnik iz Dugog Sela 9. XI. 1903. šalje vladi izvještaj o javnoj pučkoj skupštini čiste stranke prava, održanoj 8. XI. u Dugome Selu: »... iz križkog i kutinskog kotara, naime iz izbornog kotara Dr. Josipa Franka – došlo preko 50 ljudi. I iz Zagreba je došlo nekoliko sveučilišnih djaka i novinara, ter Dr. Vladimir Frank. Stjepan Radić i Marko Miljeusnić. Iz Ljubeščice kraj Varaždina došao je upravitelj župe Gjuro Tomac, poznati vatreni pristaša Dr. Josipa Franka.

Čim su se ovi u rečenoj krčmi sa domaćim župnicima i inom oporbenom inteligencijom sastali, počeli su se medju sobom čisti, nečisti, i obzoraši ljuto svadjati pa i psovati, a seljaci su im se samo smijali. Ta svadja medju opozicionalnom inteligencijom trajala je čitav sat, dok joj nije seljak Gašpar Gjakman iz Ostrne tim kraj učinio, da je proglasio Stjepana Obada iz Dugog sela predsjedateljem, te je ovaj skupštinu otvorio.

Uz neprestano silno i bučno prekidanje i prigovaranje od strane pristaša protivnih političkih partija, govorili su po programu o financijalnoj samostalnosti Ivan Peršić, član uredništva Hrvatskog Prava i Stjepan Radić. O sveopćem pravu izbora, slobodi štampe i slobodi sastajanja govorio je dr. Vladimir Frank, a napokon o Hrvatskoj stranci prava držao je podulji govor župnik Gjuro Tomac, komu je onda Stjepan Radić u riječ pao, pobijajuć njegove nazore.

Pošto je tim bio program iscrpljen, odredio sam radi već poodmakla doba, da se skupština zaključi, što je predsjedatelj odma i učinio, dapače jedva dočekao, jer su aranžeri vidili da im obzoraši i nečisti uvelike posao kvare, sa Radićem pako da nitko na kraj izići ne može, jer je u svakog zadirkivao i zbog svačega kavgu zametnuo.

Što se pojedinih govora tiče, ne razlikuju se isti od inih sličnih opozicionih govora, punih zvučnih fraza te napadaja na Madjare i madjarone. ... Dok je pravi (programni) govornik stojeći na stolu govorio, držali su istodobno i drugi ljudi ma-

[295] Isto, str. 113–114.

[296] »Klasičan primjer – svjedoči Marjanović – za narodnoga pokreta 1903 pitanja o stranačkim odnošajima bila su za predstavništvo opozicije daleko aktuelnija i važnija od narodnoga pokreta.« (Navedeno djelo, str. 131).

[297] DAZ Broj 1792 – PrZV – 1903. 6-14/1063.

[298] Vidi saborski govor Mila Starčevića od 21. XII. i Kumičićev govor od 22. XII. 1903. *(Stenografički zapisnici sabora* za godinu 1903, dio II, str. 419; i str. 448–449).

[299] Vidi njegov februarski govor u *Stenografičkim zapisnicima sabora* za god. 1904.

njim grupama govore, akoprem im nije nitko bio podijelio riječ ... Frankovci kao aranžeri nisu došli do željenog uvaženja, a ostale oporbene partije nisu uprav nikakovu ulogu igrale, pa su se zbog toga morali tim zadovoljiti da čistim što više smetnje prave.«[300]

I dok se puk u Hrvatskoj dalje borio za nacionalnu slobodu, vodstva građanskih opozicionih stranaka ponovno su zaronila u sitničava konkurentska međusobna razračunavanja, koja su u Zagrebu, naročito marta 1904., poprimila oblike uličnih tučnjava. »*Čisti* su atakirali *naprednjake*, *obzoraše*, i Srbe a ovi *čiste*, gdjegod bi se sastali..«[301]

Na kraju ovog razmatranja o nacionalno-političkom držanju hrvatske građanske opozicije godine 1903. treba podsjetiti, da su u to doba i buržoaske stranke u Srbiji vodile sličnu oportunističku politiku prema Aleksandru Obrenoviću i njegovoj vladavini, koja se ni u vanjskoj ni u unutrašnjoj politici nije mnogo razlikovala od Khuenove. Slično je bilo u to isto vrijeme i držanje slovenačkih građanskih stranaka.[302]

(Svršetak u narednom 322 broju Rada)

[300] DAZ. Broj 6504 – PrZV – 1903.

[301] Ibler, *Hrvatska politika 1904–1906*, str. 279.

[302] Vidi knjigu Edvarda Kardelja Speransa, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*. Izdanje beogradske »Kulture«.

SADRŽAJ

Ivo Krbek

Ustavno sudovanje 5

Dušan Nedeljković

J. O. La Mettriejeva filozofija i njene karakteristične ograničenosti . . . 103

J. Andrassy

Vojna potreba i ratno pravo 163

Milan Ž. Živanović

Jugoslavensko pitanje u svetlosti pregovora za obrazovanje koalicione vlade Srbije u proleće 1918 na Krfu 201

Vaso Bogdanov

Hrvatski narodni pokret 1903/4 225